

В.І.ЯРОВИЙ **ІСТОРІЯ**

ЗАХІДНИХ ТА ПІВДЕННИХ

СЛОВ'ЯН У ХХ СТ.

Курс лекцій

Допущено Міністерством освіти України

Навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів

КИЇВ
«ЛИБІДЬ»
1996

ББК 63.3(4)я73
Я76

Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу видавництва заборонено

Рецензенти

доктори іст. наук, професори *Ю. М. Алексеев, А. О. Бурааченков*

Головна редакція літератури з духовного відродження України
та історико-філософських наук

Головний редактор *С. В. Головка*

Редактор *О. О. Вербило*

Яровий В. І.

Я76 Історія західних та південних слов'ян у XX ст.:
Курс лекцій: Навч. посібник.— К.: Либідь, 1996.—
416 с.

ISBN 5-325-00617-7.

У посібнику розглядається соціально-політичний розвиток західно та південнослов'янських народів у XX ст. Висвітлені історія постання незалежних слов'янських держав, участь слов'янських народів у світових війнах, спроби побудови соціалізму, появлення комуністичних режимів та відновлення демократичного ладу.

Для студентів вищих навчальних закладів.

0503010000-030
Я — Без оголошення
224-96

ББК 63.3(4)я73

ISBN 5-325-00617-7

© В. І. Яровий, 1996

ВСТУП

Споконвічні сусіди України — західні та південні слов'яни — впродовж двох тисячоліть відігравали й відіграють важливу й напрочуд своєрідну роль у європейській історії. XX ст. — один із найбільш суперечливих і складних періодів новітньої історії західно- та південнослов'янських народів. Воно принесло їм, як і іншим народам Європи, небачені політичні катастрофи, руйнівні війни й незліченні людські жертви.

На початку сторіччя західні та південні слов'яни здобули здавна втрачені державність і самостійність, але вже через два десятиліття фашистська навала знову поставила питання про їх етнічне та фізичне виживання. Установлена після перемоги над поневолювачами народно-демократична влада «за допомогою» сталінського керівництва, що експортувало радянську модель соціалізму, дуже швидко була трансформована в авторитарно-бюрократичні режими, які проіснували чотири десятиріччя.

З кінця 80-х років у країнах регіону розпочалися радикальні структурні, політичні та економічні перетворення, зміст яких можна визначити як демонтаж комуністичної системи, що ґрунтувалася на монополії влади однієї партії й ототожнювалася офіційною пропагандою із соціалізмом. Штучно привнесена планова авторитарна система була рішуче відкинута слов'янськими та іншими народами Східної Європи й втратила своє значення як альтернатива парламентській демократії та ринковим відносинам. Водночас відбулось і руйнування федеративних держав, на терені яких утворилися нові незалежні слов'янські держави: Хорватія, Словенія, Сербія, Чорногорія, Македонія, Боснія й Герцеговина, Чехія та Словаччина.

Пропонований читачеві курс лекцій є результатом систематизації значного масиву фактологічного матеріалу, вивчення широкого кола джерел, які десятиліттями були закриті для дослідників, аналізу сучасних наукових розвідок

вітчизняних та зарубіжних учених. Автор намагався представити стислий виклад перебігу головних подій новітньої історії західних та південних слов'ян, визначити головну траєкторію, загальні тенденції, а також національну специфіку історичного руху цих народів у сторіччі, що минає.

Поглиблене вивчення історії зарубіжних слов'янських народів у навчальних закладах України сьогодні має особливо важливе значення. Всіх слов'ян споріднює не тільки етнічна, мовна та культурна близькість, а й спільність історичних доль. В політичній історії регіону Центральної та Південно-Східної Європи ми знаходимо коріння, початки тих конфліктів, інтеграційних і дезінтеграційних процесів, що стали реальністю Європи наприкінці ХХ ст. У сучасних умовах від характеру та спрямованості відносин між слов'янськими країнами багато в чому залежить мир і співробітництво в цьому регіоні Європи, а зрештою й на всьому континенті та за його межами

Лекція 1

ПОЛІТИЧНЕ Й ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЗАХІДНО- ТА ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

● Польські землі у складі трьох імперій ● Чехи в Чехії, Моравії та Сілезії ● Становище словаків ● Хорвати, серби та словенці в Австро-Угорщині ● Сербське королівство ● Чорногорське королівство ● Болгарське царство

Польські землі у складі трьох імперій. В останній третині ХІХ ст. польське питання зійшло з міжнародної арени й перетворилось у внутрішнє питання Російської, Австро-Угорської та Німецької імперій. Саме цей період позначився посиленням національного та політичного зноблення польського населення.

До складу Росії входило 10 губерній Королівства Польського — Варшавське генерал-губернаторство. Царизм прагнув закріпити перемогу над повстанцями 1863 р., відвернути можливість нового повстання і тому вдався до політики русифікації. У 80-ті роки ХІХ ст. було заборонено викладання польською мовою у вищих та середніх, а через кілька років і в початкових школах. *Поширення на Королівство Польське загальнодержавної системи управління й адміністрації перетворювало його на одну з провінцій Російської імперії, яку з 1866 р. стали офіційно називати «Привісленським краєм», підкреслюючи тим самим інкорпорацію цих земель в імперію.*

Західні та північні польські землі, що належали Німеччині, входили до складу пруських провінцій: Східної та Західної Пруссії, Великого Познанського князівства (після 1850 р. ця назва зникає), Помор'я, Бранденбургу та Сілезії. Всюди, де мешкали поляки, відбувався інтенсивний процес їхнього онімечення. В школах Познанщини було введено викладання виключно німецькою мовою, польську ж вилучено із судочинства та діловодства. Назви міст та селищ знімчувалися. Колонізаційна комісія, створена німецьким урядом у 1886 р., виношувала широкі плани насаджування німецького землеволодіння на одвічно польських землях, що загрожувало існуванню поляків як нації.

Однією з так званих країн Австро-Угорської імперії була Галичина, що складалася із 79 циркул, до яких уходили також Краків і Львів. Частина Галичини (на захід від р. Сян) називалася Західною, а інша, де переважало українське населення, — Східною. Був період, коли цей поділ існував офіційно, але зі створенням Галицької автономії в 1867 р. його скасували. Однак відмінності між Західною і Східною Галичиною зберігалися. Характерно, що в складі Галицького сейму один із маршалів обов'язково мав бути поляком, а інший — українцем.

Підупала Габсбурзька монархія в другій половині XIX ст. мусила стати на шлях поступок у національному питанні. В Галичині, яка входила до дуалістичної Австро-Угорської імперії (до Ціслейтанії*) й підпорядковувалася Відню, були розширені права місцевого сейму. Представництво Галичини в рейхсраті належало виключно полякам, яким надавалися широкі можливості для подальшої колонізації українців у Східній Галичині. В навчальних закладах, у судочинстві й адміністрації неподільно панувала польська мова. Відновили свою діяльність польські університети в Кракові та Львові, була заснована Польська Академія знань. У Галичині поширювалася діяльність польських видавництв та освітянських товариств.

Після поразки повстання 1863 р. розпочався процес поляризації польського національно-визвольного руху. Переважна частина промислово-аграрних кіл відходила від політичної боротьби з державами, які поділили Польщу, і ставала на шлях співробітництва з ними.

Найодіознішим рис цієї тенденції набула в Галичині. В 1869 р. тут з'явився сатиричний памфлет «Портфель Станчика»**, де віддавалися на глул та засуджувалися будь-які повстанські та визвольні прагнення. Відтоді слово «станчик» стало серед поляків синонімом поняття «ретроград», «ворог прогресу». Поляків закликали «відмовитися від нації як політичного цілого», бути лояльними до влади німців.

У Королівстві Польському набула поширення концепція «органічної праці», або «варшавського позитивізму», прихильники якої виступали проти «забобонів старовини», станих привілеїв та клерикалізму. Вони закликали розвивати промисловість, будувати шляхи й канали, підвищувати родючість землі, наполегливо вчитися, розвиваючи освіту й

* Австро-Угорщина як дуалістична держава складалася з двох самостійних частин: Ціслейтанії — з центром у Відні та Транслейтанії — з центром у Будапешті

** Станчик — придворний блазень XVI ст

науку, мову й національну культуру. Водночас прихильники концепції «органічної праці» прагнули подолати серед поляків розбрат, спричинений відмінностями в ідейно-політичних поглядах, пропонували відмову від повстань, заколотів, узагалі від будь-якої активної політичної діяльності, спрямованої на досягнення національної незалежності.

Найрозвинутішими економічно в 1870—1914 рр. були Королівство Польське та Гірська Сілезія. Певне економічне зростання спричинила й розробка нафтових родовищ у Східній Галичині. В інших польських землях розвивалося здебільшого сільське господарство. Посилювалися урбаністичні процеси.

Ринками збуту для продукції промисловості Королівства Польського були Росія та країни Азії, а також сільськогосподарські райони Великої Польщі й Помор'я. Корисні копалини й промислове виробництво Гірської Сілезії задовольняли головним чином потреби Німеччини. Незважаючи на кордони, між польськими землями існували певні господарські зв'язки.

Господарський розвиток польських земель був дуже неоднорідним і мав досить виразні територіальні відмінності. Поряд із величезними текстильними виробництвами Королівства і сучасною важкою промисловістю Гірської Сілезії зберігалося надомне селянське ткацтво. Модерне обладнання і широка мережа залізниць існували поруч із патріархально-натуральними знаряддями сільськогосподарського виробництва. Тим часом як у Варшаві, Кракові, Львові та інших містах відбувався розвиток освіти, науки та культури, в інших польських землях понад 25 % дорослого населення залишалися неписьменними.

Нерівномірність промислового освоєння польських земель, що перебували під владою Німеччини, а також їхня відстала суспільно-господарська структура (особливо в Східній Пруссії, Вармії та Мазурах) спричинили на рубежі XX ст. відтік населення з цих теренів переважно до західних районів. Постійна еміграція як польського, так і німецького населення з цих провінцій збільшувалася також у зв'язку з потребою в сезонних робітниках, особливо у великих земельних володіннях на малозаселених землях Західного Помор'я. Щорічно близько 360 тис поляків вирушали на сезонні сільськогосподарські й промислові роботи.

Міграція не обмежувалася кордонами країн, де мешкало польське населення. Кінець XIX — початок XX ст. став періодом масової еміграції поляків як у межах континенту, так і за океан. На заробітки до США виїхало 2,6 млн

поляків, до Німеччини — 400 тис., у Росію — 300 тис., в інші європейські країни — 100 тис.

Міграція робітників і пожвавлення польського громадського руху давалися взнаки не тільки в економіці й освіті, а впливали також на стан політичного життя Гірської Сілезії, Ополля, Помор'я, Вармії та Мазурів. Поглиблювалися зв'язки цих земель із провідними польськими культурними центрами.

Суспільні погляди, що панували в розділеному польському етносі, вирізнялися суперечностями, які проявлялися у вигляді то гіркої, то оптимістичної рефлексії. Багато поляків усвідомлювали як важливість тодішнього періоду економічного розвитку польських земель, так і згубність для нього відсутності державності. Польські землі входили до складу трьох державних організмів. Польська економіка формувалася під впливом імпульсів, які надходили з Петербурга, Відня та Берліна. Розвиток промисловості й сільського господарства на польських землях відбувався в інтересах трьох імперій.

Досить подивитися на карту залізниць, що проходили на польських землях. Домінуюча система залізничних сполучень та інших транспортних комунікацій виникла й існувала як складова частина «кровоносної системи» комунікацій Росії, Австрії та Німеччини. Вона діяла у відповідності з централістськими й стратегічними прагненнями цих держав, здебільшого всупереч безпосередньо польським інтересам.

У галузі суспільно-політичних відносин найхарактернішою тенденцією залишалось прагнення правлячих кіл трьох імперій якомога глибше асимілювати поляків, позбавити їх національних ознак. Так, у Російській імперії послідовно проводилася далекосяжна програма русифікації, яка охоплювала шкільництво, адміністрацію й судочинство, придушувалися будь-які прояви національної самосвідомості.

Під час російської революції 1905—1907 рр., яка в Королівстві Польському мала свої особливості й проявлялась у страйках шахтарів та учнівської молоді, польське суспільство отримало певні свободи — друку, права на публічні збори та об'єднання, лібералізацію цензури тощо. Особливе значення мали царські укази про мовну та релігійну толерантність. Вони скасували заборону на перехід від православної віри до інших конфесій, чим відразу скористались уніати, перейшовши до римо-католицької церкви. У навчальних закладах було дозволено викладання польською мовою не тільки теологічних, а й інших предметів.

У приватних школах викладали польською мовою (за винятком географії, історії). Тому кількість приватних шкіл

почала різко зростати. Проте свідоцтва, що видавали ці школи, не мали офіційного визнання, і тому їхні випускники мусили для отримання атестатів зрілості складати іспити в російських школах. У державних школах польська мова вивчалася як самостійний предмет.

У Королівстві Польському до революції 1905 р. дозволялося під контролем адміністрації утворювати професійні спілки й культурні товариства. Так, у Варшаві існували Музей мистецтв (1902 р.), Музей промисловості й сільського господарства (1875 р.), Каса ім. Ю. Мянвського та інші установи, існування яких залежало від доброї волі властей. Завдяки лібералізації польської політики царату з 1907 по 1914 р. було утворено понад 600 різних громадських об'єднань, у тому числі Варшавське наукове товариство, Торговельні курси, Вільний університет, Товариство аматорів історії, Краєзнавче товариство та ін. Однак у назвах цих об'єднань було заборонено використовувати слово «польський». Використання польської мови допускалося, але в стосунках з адміністрацією обов'язковою була російська.

Польське населення в Познанському герцогстві, Помор'ї, Сілезії, Східній та Західній Пруссії зазнавало насильного онімечення, арсенал засобів якого запровадив ще О. Бісмарк. На рубежі ХХ ст., готуючись до війни, Німеччина зміцнювала свої східні кордони шляхом заселення польських земель німецькими колоністами. Були створені Товариство підтримки німців у східних провінціях та Об'єднання німецьких націоналістів, які перетворилися на справжні розсадники шовінізму. В Німеччині діяли спеціальні закони, спрямовані на подальше онімечення, національні утиски поляків та інших слов'янських народів.

Польська мова була заборонена в школах (крім церковного навчання), в адміністративних органах, у судах, на залізницях, пошті, в аптеках і навіть на цвинтарях, де вимагалось ліквідувати всі польські написи й робити їх виключно німецькою мовою. Особливу роль у процесі онімечення поляків відіграла військова служба, яка з 1814 р. була загальною.

Наприкінці ХІХ ст. відбувається формування основних політичних течій. Одним із найвпливовіших політичних рухів став націонал-демократичний, що спирався на землевласників та підприємців і діставав підтримку серед інтелігенції й селян. У Королівстві Польському в 1897 р. була заснована Націонал-демократична партія (НДП), яку очолював Р. Дмовський. У вирішенні національного питання вона цілковито розраховувала на царизм. Подібну спрямованість мала Партія реальної політики, а також Прогресивна.

Дмовський Роман (1864—1939). У 1891 р. закінчив Варшавський університет. У 1893 р. заснував «Лігу народів». Письменник, публіцист, теоретик, ідеолог та засновник Націонал-демократичної партії. В 1914 р. очолив Польський національний комітет (ПНК) у Петербурзі, із серпня 1917 р.— голова ПНК у Парижі. В 1919 р.— делегат Польщі на Паризькій конференції. В 1923 р.— міністр. Засновник «Тaborу великої Польщі» (1926—1933).

У Галичині в 1895 р. виникла Польська народна партія (ПНП), програма якої, прийнята в 1903 р., намагалася поєднати селянське питання з національним. Хоча селянський рух розділювався на радикальну й помірковану течії, їх об'єднувало прагнення до незалежності Польщі. В період революції 1905 р. в Королівстві був утворений Польський народний союз, у роки війни перейменований у Польську народну партію «Визволене», яку підтримувала також і частина радикальної інтелігенції.

Віддзеркаленням бурхливого розвитку робітничого руху на польських землях було утворення там соціалістичних партій. У 1892 р. в Парижі засновано Польську партію соціалістичну (ППС), яка ставила за мету відновлення незалежної польської держави й радикальні соціальні перетворення.

На черговому з'їзді ППС в листопаді 1906 р. стався розкол. Хід та перші підсумки революції в Росії привели Ю. Пілсудського до розуміння надзвичайного революційного потенціалу соціалістичних ідей. «Старики» в керівництві ППС вважали, що революцією необхідно скористатися для розгортання антиросійського національного повстання, яке має підготувати таємна збройна організація. «Молода» партійна опозиція боротьбу за незалежність Польщі ставила на друге місце (хоча й не відмовлялася від неї), віддаючи пріоритет спільним діям з російським пролетаріатом для встановлення демократичної парламентської республіки. Ю. Пілсудський зі своїми прихильниками залишили з'їзд і заснували ППС—«революційну фракцію», а їхні опоненти створили ППС—лівницю, яка поступово стала еволюціонувати до радикальних марксистів.

З 1892 р. в Галичині та Тешинській Сілезії діяла Польська соціал-демократична партія Галичини (ПСДПГ) на чолі з І. Дашинським. Програма цієї партії була близька до програми ППС.

Дашинський Ігнаці (1866—1936) — один із засновників Польської соціал-демократичної партії Галичини, депутат рейхсрату у Відні. З 7 по 11 листопада 1918 р.— голова Люблінського уряду. Після 1926 р.— противник політики Ю. Пілсудського, в 1928—1930 рр.— маршал сейму.

Ще одна робітничая партія — Соціал-демократична партія Королівства Польського й Литви (СДПКПіЛ) — виступала проти абсолютизації ідеї незалежності й акцентувала увагу на революційних перетвореннях суспільства. Головним своїм завданням ця партія вважала розгортання класової боротьби та зміцнення інтернаціонального союзу з російським революційним рухом. Ідеологи партії були впевнені, що перемога світової пролетарської революції автоматично ліквідує національне гноблення.

Розвиткові польської політичної діяльності певною мірою сприяли вибори до органів самоврядування, в автономній Галичині — в крайовий сейм, а також у парламенти Пруссії, Австрії й Росії. Специфічну польську проблему становили взаємовідносини провідних політичних сил з державною владою трьох імперій. Найгостріше поставала проблема вибору: або угода з цими державами, яка б дала змогу здобути певні права для поляків у межах самоврядування й автономії, або боротьба за політичну незалежність.

Як правило, польські депутати рейхсрату й ландтагу в Німеччині й Пруссії, рейхсрату в Австрії, Державної думи в Росії утворювали «польське коло», яке охоплювало депутатів різної політичної орієнтації. Так, польська міжпартійна депутатська група існувала в прусському ландтазі з 1848 р., в німецькому рейхстазі — з 1871 р., в австрійському рейхсраті — з 1867 р., в російській Думі — з 1906 р. «Польське коло» в німецьких країнах діяло до 1918 р., а в російській Думі — до 1917 р.

Діяльність «польського кола» відбувалася під гаслом національної солідарності й вимагала від усіх його членів підкорення керівництву. Але введення загального голосування під час виборів до парламентів (крім Думи) спричинило відмову від цього принципу. Так, селянські депутати, які увійшли до віденського рейхсрату в 1891 р., а соціалісти — в 1897 р., вже відкрито з трибуни парламенту виступили з протестом проти догідницької політики представників польського дворянства.

Чехи в Чехії, Моравії та Сілезії. В XIX ст. на Чеських землях відбулася промислова революція, яка перетворила їх на одну з найрозвинутіших областей Австро-Угорщини. Слід підкреслити, що йдеться не просто про зміну засобів виробництва; в цей період утвердився принцип динамізму розвитку чеського суспільства.

По суті, на початку XX ст. воно стало сучасним, практично позбавленим елементів патріархальності. Саме тоді Чеські землі за основними соціально-економічними параметрами досягли рівня розвинутих країн Європи. На частку

Чехії припадало 3/4 всього промислового виробництва Ціслейтанії, і до першої світової війни вона залишалася «промисловою майстернею» Австро-Угорської монархії. Чеські землі перетинала рясна мережа залізниць та шосейних шляхів, вони були добре інтегровані до загальноавстрійського та міжнародного ринку, звідки отримували необхідну для розвитку промисловості сировину та енергетичні ресурси.

На початку ХХ ст. в Чехії, Моравії та Сілезії налічувалося 10 млн жителів, більшість (понад 60 %) становили чехи, мешкали тут також німці, словаки, євреї, поляки. 35 % самодіяльного населення було зайнято в промисловості й 39 % — у сільському господарстві. На Чеські землі припадав майже весь видобуток кам'яного й бурого вугілля, значної частини залізної руди, більше половини виплавки чавуну й сталі, що вироблялись у Ціслейтанії. Вони тримали монополію в цукроварінні, виробництві скла та кераміки, давали більше половини продукції машинобудівної, хімічної, текстильної та деяких інших галузей промисловості цієї частини імперії.

Хоча ключові позиції в промисловості та всій економіці Чеських земель традиційно займав австро-німецький та пов'язаний з ним іноземний капітал, вага та вплив чеських підприємців навіть за загальноєвропейськими масштабами зростали надзвичайно швидко. У ХХ ст. чеський капітал утримував сильні позиції в цукроварінні, виробництві пива й спирту, поступово зміцнював їх у машинобудуванні (насамперед сільськогосподарському), хімічній та текстильній промисловості. Частка чеського промислового капіталу в межах монархії, за різними підрахунками, становила 20—33 %.

Найбурхливіше в ці роки зростав чеський банківський капітал, який з 1900 до 1913 рр. збільшив свій акціонерний капітал у 7 разів, а його частка в банківському капіталі Ціслейтанії підвищилася з 5,3 до 16,7 %. Чеський капітал був вкладений у різних галузях економіки Словаччини, Галічини, Словенії, Хорватії, а також за кордонами імперії — в Росії, Болгарії, Сербії, Румунії. Чеські підприємці встановили ділові зв'язки з провідними угрупованнями німецьких та французьких підприємців. Прага поряд із Віднем перетворилася на один із фінансових центрів Австро-Угорщини.

Чеські землі продовжували відігравати суттєву роль у сільськогосподарському виробництві. Тут вирощували багато зерна, картоплі, хмелю, цукрового буряку. На початку ХХ ст. склалися досить сприятливі умови для розвитку про-

дуктивних сил на селі. В рослинництві збільшилася питома вага технічних культур, цукрового буряку, ячменю, хмелю, підвищився рівень механізації та інтенсивності сільськогосподарського виробництва.

Суттєві зміни відбулися і в соціальній структурі чеського населення. Помітно збільшилася кількість великих підприємств, особливо в текстильній та інших, переважно нових, галузях промисловості, тож з'явилися багаті підрядчики, торговці, банкіри та рантьє. На селі склалося впливове угруповання заможних аграріїв, які займали пануючі позиції в кооперативних об'єднаннях. Поступово формувалася вузький прошарок чеської фінансової олігархії, представників якої об'єднували ділові та родинні стосунки, економічні та політичні інтереси, що виходили далеко за межі Чеських земель.

Потреби бурхливого економічного розвитку спричинили істотні зміни в загальному рівні освіти й культури населення Чеських земель. Ідеться насамперед про перебудову всієї системи шкільництва, яка відбулася наприкінці ХІХ ст. Демократизації культури сприяла діяльність широкої мережі різноманітних освітянських, фізкультурних, музичних, хорових, театральних та інших самодіяльних товариств, гуртків і клубів.

На початку ХХ ст. практично все населення Чеських земель було письменним. Майже 96 % дітей шкільного віку охоплювалися неповним середнім навчанням. Необхідність у підготовці кваліфікованих кадрів промисловості, транспорту, торгівлі, сільського господарства сприяла створенню широкої мережі середніх професійних навчальних закладів. Із розширенням суспільної потреби в інженерах, учителях, юристах, лікарях розвивалася й підготовка кваліфікованих фахівців.

Тривала боротьба за навчання рідною мовою дала свої результати: майже 60 % народних шкіл і 50 % середніх навчальних закладів були чеськими. З 1892 р. існували чеські відділення в Карловому університеті та в Празькій консерваторії. У вищих технічних училищах Праги та Брно викладання велось чеською мовою. Двомовними вищими навчальними закладами були Гірничий інститут у Пршибрамі та Академія красних мистецтв. Наприкінці ХІХ ст. утворено Чеську академію наук та мистецтв.

Австро-Угорщина належала до тієї групи держав Європи, де у ХХ ст. активно розвивався загальнодемократичний національний рух, головним чинником якого було прагнення до створення самостійних національних держав із близьким або спорідненим національним складом.

У Ціслейтанії існували певні умови та можливості для легальної діяльності національних політичних організацій. Австро-німецькі можновладці не мали змоги проводити у своїй половині імперії асиміляторську політику, порівнянну за масштабами з примусовою мадяризацією в Угорщині. *В особі чеської буржуазії вони мали серйозного суперника, економічно сильного й політично організованого, подолати якого Відень не міг навіть за допомогою дуже вагомій німецької присутності (30—36 %) у Чехії, Моравії та Сілезії.*

Економічно сильна чеська буржуазія претендувала на «рівні можливості» з австро-німецьким та угорським панівним класом. Вона прагнула до розширення свого політичного впливу, готувалася до ролі політичного лідера всієї неповноправної слов'янської більшості Австро-Угорської імперії. Разом із тим у внутрішніх умовах життєдіяльності цієї однієї з найрозвинутіших націй Габсбурзької монархії до певного часу не було факторів, що могли викликати вибух, серйозну боротьбу за самостійність. З точки зору зовнішньополітичної існувала реальна загроза поглинання Чеських земель сильною Німеччиною. Таким чином, *складалося надзвичайно своєрідне становище, коли саме інтересами національної самостійності чеська буржуазія мотивувала своє прагнення до збереження цілісності Австро-Угорщини.* Концепція збереження «сильної й справедливої» імперії Габсбургів визначала основну політичну лінію чеських політичних структур аж до початку першої світової війни.

На хвилі зростання політичної активності в 1891 р. чеські виборці відмовили в підтримці Національній партії («старочехи»), проголосувавши за «молодочехів» — Національну партію вільнодумців (НПВ). Програма цієї партії віддзеркалювала прагнення тих угруповань національних сил з-поміж підприємців, банкірів, управлінців чеського походження та інтелігенції, які були досить тісно зв'язані з Австро-Угорщиною. Вони вбачали в імперії опору в боротьбі за зовнішні ринки, бар'єр на шляху паннімецьких зазіхань. Звідси й висування на перший план у політиці НПВ успадкованої від «старочехів» проавстрійської політичної концепції, підтримка експансіоністської політики Відня, особливо на Балканах.

Матеріально «молодочехи» спиралися на підтримку чеських промислових та фінансових кіл. НПВ претендувала на провідну роль у політичному житті, вимагала державної підтримки промисловості, експорту, одержавлення залізниць та ін. Лідером партії був відомий правник К. Крамарж.

Крамарж Карел (1860—1937). Закінчив Карлов університет за фахом юриста. У 80-ті роки входив до угруповання ліберальної інтелігенції «реалістів». З 1890 р. — член партії «молодочехів». У 1891—1914 рр. — депутат австрійського рейхсрату. З 1906 р. — лідер Національної партії вільнодумців. В 1915 р. за участь у діяльності «Чеської мафії» засуджений до страти, в 1917 р. амністований. У 1918 р. — лідер Чеського національного комітету. З листопада 1918 — в 1919 рр. — перший прем'єр-міністр Чехословацької республіки. В 1919 р. — засновник і лідер Національно-демократичної партії. В 1920—1931 рр. — депутат парламенту.

Швидкий розвиток капіталістичних відносин на селі, консолідація сільськогосподарських виробників спричинили відпарошування від «молодочехів» самостійної партії — аграрної, яка вже в першому десятилітті сторіччя перетворилася на одну з провідних серед чеських політичних структур. Основу програмних вимог Чеської аграрної партії (з 1905 р. — Чехослов'янська аграрна) становила ідеологія аграризму з головним об'єднуючим гаслом «Село — одна родина».

Спируючись на підтримку основних прошарків сільсько-го населення, аграрна партія домогалася підвищення протекціоністського мита, ліквідації митної унії з Угорщиною, надання державних субсидій на розвиток виробництва з переробки сільськогосподарської продукції та об'єднань з її збуту, ощадних та позичкових кас, виступала за розширення повноважень місцевих органів самоврядування, за мовну рівність, повну автономію Чеських земель на основі «чеського державного права». *Виходячи із загрози російської конкуренції на ринку збуту своєї продукції, аграрії разом із клерикалами підтримували зовнішньополітичну орієнтацію Австро-Угорщини на Німеччину.* Лідером партії був багатий землевласник та засновник Аграрного банку А. Швегла (1873—1933).

У 90-х роках XIX ст. з прогресистського руху, який спирався на ідеологію «молодочехів», виділилося декілька партійних угруповань. Уже в 1893 р. утворюється «реалістична» партія, яка в 1900 р. стала основою Чеської народної (пізніше — прогресивної) партії. *Лідери партії «реалістів» на чолі з професором філософії Т. Масариком проголосили своє кредо: професіоналізм, діловитість, критичність та раціональність. У цей період утворилися також ще три угруповання — радикально-прогресистське, державно-правове та радикально-націоналістичне.*

Досить впливовою була створена в 1897 р. Чеська національно-соціальна партія (НСП), яка спиралася головним чином на підприємців, торговців, службовців, ремісників, робітників та учнівську молодь. Засновник та лідер цієї пар-

тії — журналіст В. Клофач (1868—1942) — обґрунтував головні напрями реформаторської діяльності під прапором воєвоєничого націоналізму. Соціальна строкатість партії спричинювала нескінченну боротьбу різних фракцій і течій. У НСП було багато самовідданих патріотів і демократів, які брали участь, наприклад, в антимілітаристському русі.

В 1897 р. Соціал-демократичну партію Австрії було перетворено на федерацію національних автономних партій, які сформували свої керівні органи, а рішення загальноавстрійського ЦК тільки брали до відома. В цьому ж році Соціал-демократична партія Чехії (СДП) стала ініціатором утворення свого національного профоб'єднання. У програмі СДП (1899 р.) національне питання розглядалося як право народів Австро-Угорщини користуватися рідною мовою в школах та установах.

Для об'єднання та координації зусиль партій у справах загальнонаціональних у 1900 р. в Празі була створена Чеська національна рада. Вона стала зручним інструментом для досягнення найрізноманітніших політичних компромісів та угод між лідерами провідних партій.

Напружена боротьба чеських політичних сил, що спиралася на масовий демократичний рух, привела до прийняття австрійським рейхсратом у січні 1907 р. закону про загальне виборче право. Виборче право надавалося 6 млн осіб (віком від 24 років), за винятком жінок та військовослужбовців. Хоча розподіл виборчих округів здійснювався на користь німецькому населенню, це була важлива перемога демократичного руху — до активного політичного життя залучалися мільйони людей.

Становище словаків. Словацькі землі становили складову частину Угорщини протягом багатьох століть. Промислова революція в Словаччині, як і в Угорщині, розпочалася на півсторіччя пізніше, ніж у Чеських землях, і відбувалася значно повільніше. *Передумови розвитку промисловості Словаччини почали складатися тільки в 90-х роках XIX ст. і мали периферійний характер щодо процесу індустріалізації Угорщини.*

Проте напередодні першої світової війни в Словаччині видобувалося 70 % залізної руди, вироблялися близько чверті чавуну, половина паперу та третина текстилю Транслейтаниї, що становило 18,6 % загальної вартості її промислової продукції. Тим часом процес промислового розвитку в країні досяг лише окремих часткових результатів: докорінні зміни в економічному та соціальному житті не відбулися.

Промисловість у Словаччині розвивалася переважно за

рахунок вкладання угорського та австро-німецького капіталу, а також німецького та французького. Словацькі підприємці володіли здебільшого дрібними виробництвами, головним чином у легкій промисловості. Хоча кількість словацьких банків та кредитних установ на початку XX ст. зросла, а їхній акціонерний капітал збільшився у 6 разів, він становив лише 1/10 капіталу угорських фінансових установ на території Словаччини.

Певні зрушення відбулися і в сільськогосподарському виробництві. Селянська буржуазія, в тому числі й словацька, поступово зміцнювала свої економічні позиції. В господарствах великих землевласників, орендарів та заможних селян дедалі ширше використовувалися машини, штучні добрива, збільшувалися посівні площі під технічними культурами.

Головним гальмом соціально-економічного, політичного та культурного розвитку словацької нації була політика національного гноблення з боку угорського уряду, спрямована на мадьяризацію та знищення словацької культурної самобутності. Прийнятий у 1868 р. закон проголосив угорську мову державною, всіма іншими мовами можна було користуватися лише в початкових школах. Так, з 3901 школи на території Словаччини тільки в 503 навчання велося рідною мовою, але законом від 1907 р. і в них словацьку мову було заборонено. Один із політиків того часу влучно підмітив, що школа перетворилася на своєрідну машину, куди потрапляли словаки, а виходили мадяри.

Дискримінація охопила різні галузі суспільного життя, і насамперед виборче право. Так, 10 млн угорців на виборах до парламенту обирали 393 депутатів, а більш ніж 2 млн словаків — лише двох. Із 1377 періодичних видань словацькою мовою виходило лише 11 газет і журналів. В офіційних документах, що надходили з Будапешта, не використовувалася навіть назва «Словаччина», яку підміняли терміном «Верхня округа». Сама лише згадка про існування словаків викликала негативну реакцію правлячих кіл Угорщини.

Словаччина залишалася переважно аграрною: частка населення, зайнятого в сільському господарстві, в 1910 р. більш ніж утричі перевищувала частку населення, зайнятого в промисловості та ремісництві (відповідно 61,8 % і 19,6 %). *Розвиток продуктивних сил у сільському господарстві Словаччини гальмувався пережитками феодальних відносин, насамперед через збереження великого мадярського й церковного землеволодіння.* Більше половини всієї землі в Словаччині належало угорським латифундистам. Як і рані-

ше, для експлуатації селян використовувались оренда, відробіток, здольщина та інші докапіталістичні форми. Переважну більшість словацького населення становили бідні селяни, постійні або сезонні сільськогосподарські робітники.

Робітничий клас Словаччини зосереджувався головним чином у Братиславі й Кошице, а також на підприємствах Будапешта та його округи. Словацькі робітники були здебільшого некваліфіковані, отже, отримували низьку заробітну плату. Словаки займали переважно нижчі сходинки соціальної ієрархії. Чим вищим було соціальне становище тієї чи іншої групи словацького суспільства, тим менше в ній було представлено словаків, і навпаки, — більше угорців. Серед торговців і фінансистів словаки й угорці становили відповідно 19,1 і 54,1 %, серед великих землевласників — 15,1 і 69,2 %, серед інтелігенції — 13,7 і 73,9 %.

Розорення та масова пролетаризація словацького селянства, неспроможність знайти роботу в слаборозвинутих у промисловому відношенні містах призвели до масової еміграції, головним чином у промислово розвинуті райони Угорщини. В результаті Словаччина втратила в 1870—1910 рр. половину природного приросту населення (близько 600 тис. чоловік). На початку ХХ ст. до країн Америки й Західної Європи емігрувало приблизно півмільйона словаків, майже 80 % яких становила селянська біднота. Кожний четвертий словак перебував за межами батьківщини.

Значного удару формуванню словацької нації завдав процес національної асиміляції, який почав активно розгортатися в період індустріалізації. З 1880 по 1910 рр. втратили свою національність 300 тис. словаків.

Економічно й політично слабка словацька буржуазія не могла становити в той період серйозну конкуренцію угорським пануючим колам. І хоча національне гноблення залишалося головним фактором, що гальмував подальший розвиток словацької нації, в національному русі практично брала участь лише дуже невелика частина національної буржуазії та інтелігенції. Вони висували досить обмежені вимоги, пов'язані з вирішенням головним чином культурно-мовних проблем. Навіть найрадикальніші проекти не йшли далі автономії в складі Угорщини або поза нею, але в межах федералізованої імперії Габсбургів — шляхом адміністративного приєднання Словаччини до Чеських земель

У Словаччині на початку ХХ ст. продовжувала існувати єдина словацька Національна партія. Однак усередині її вже викристалізувалися три політичні фракції: мартинці (консерватори), людовці (клерикали), гласисти (ліберали),

які відображали інтереси різних прошарків підприємців, духовенства та інтелігенції.

Мартинці репрезентували групу письменників, журналістів та юристів з Мартина, до яких приєдналося євангелічне духовенство з інших міст. Лідером мартинців був письменник С. Гурбан (Ваянський). Згідно з поглядами членів цієї фракції, тільки освічені та матеріально забезпечені прошарки словацького суспільства можуть протистояти мадярським правлячим колам. У зовнішній політиці мартинці орієнтувалися на Росію. На початку сторіччя вони відмовилися від вимоги створення Словацького автономного округу й сконцентрувалися на культурно-мовних проблемах, продовжуючи дотримуватися тактики пасивного бойкоту сейму.

Людовці, яких очолив священик А. Глінка (1864—1938), обстоювали привілеї католицького кліру, права церкви на землю та її керівну роль у політичному й культурному житті. Цю фракцію підтримували угорські католицькі кола та Ватикан.

Гласисти представляли ліве крило Національної партії, об'єднували представників ліберальної словацької інтелігенції, керованих лікарем В. Шробарем (1867—1950). Програма гласистів складалася здебільшого під впливом поглядів Т. Масарика, проголошувала необхідність розвитку промислового підприємництва, вдосконалення ведення сільського господарства, створення кооперативних об'єднань, досягнення культурно-національної рівноправності. Виступаючи за демократизацію суспільного життя і виходячи з концепції існування «двох гілок єдиної чехословацької нації», вони пропагували словацько-чеське зближення в галузі економіки й культури. Щодо політичного об'єднання з чехами, то лише деякі з гласистів вважали, що за певних умов Словаччина могла би вийти зі складу Угорщини й об'єднатися з Чеськими землями в межах федеративної Австрії. *Публічно жодне словацьке політичне угруповання не виступало за вирішення словацького питання поза межами Угорщини, тим більше Австро-Угорщини.*

Хорвати, серби та словенці в Австро-Угорщині. Дуалізм Австро-Угорської держави закріпив новий поділ земель, на яких мешкали південнослов'янські народи. Хорватія та Славонія увійшли до складу Транслейтанії, а Далмація та Істрія — до Ціслейтанії. Хорватський сабор виразив своє ставлення до угоди 1867 р. відмовою направити делегацію на коронування Франца Йосифа угорським королем, за що був розпущений. В новому Саборі більшість отримали уніоністи, які й затвердили нову хорватсько-угорську угоду.

Угода 1868 р. надавала населенню Хорватії й Славонії статус «політичної нації» безвідносно до етнічної належності. Воно користувалося «політичною автономією»: були створені центральні установи виконавчої та законодавчої влади. До їхньої компетенції входили справи внутрішнього управління, юстиції, освіти та церкви, а з 1913 р.— й економіки. Хорватський сабор делегував до угорського парламенту сорок представників (десята частина останнього). Хорватська мова була визнана офіційною мовою в Хорватії та Славонії. Бана (керівника) Хорватії призначав імператор за поданням угорського прем'єр-міністра. Хорватський морський порт Рієка передано Угорщині.

В 70-ті роки в Хорватії були проведені важливі реформи, викликані потребами економічного розвитку. Школи вилучено з-під контролю церкви, суди відділено від адміністрації, запроваджено право на збори, встановлено суд присяжних у справах друку, прийнято закон про викуп селянами тих земель, на які не поширилася аграрна реформа 1848 р. В 1881 р. відбулося возз'єднання Військового Кордону з Хорватією.

Сербське населення Хорватії й Славонії, а також Бачки й Банату, які також були підпорядковані Угорщині, користувалося національно-церковною автономією — залишками широкої автономії сербів у XVIII ст. Автономія формально поширювалася виключно на питання освіти й православної церкви. Фактично ж центральні автономні органи управління у Сремських Карловцях не могли не займатися питаннями економіки та захисту сербського населення від утисків його прав з боку будапештського уряду.

Ці відмінності в національно-політичному статусі двох народів визначали характер відносин між їхніми національними рухами. Хорватські політики прагнули надати «політичній», територіальній автономії й етнічного характеру, перетворити її на повноцінну національно-політичну автономію хорватів. Сербські діячі, у свою чергу, намагалися перетворити етноконфесійну автономію на політичну. Ці вимоги, що віддзеркалювали відмінності в становищі та об'єктивні тенденції в розвитку нації, не могли не відбитися на стосунках між народами.

Практично до початку ХХ ст. хорватський і сербський національні рухи розвивались ізольовано один від одного, незважаючи на існування з 50—60-х років ХІХ ст югославської ідеологічної традиції — концепції етнічної спорідненості, спільності історичної долі, взаємодопомоги двох народів; хорвати й серби проголошувались однією нацією.

В результаті довготривалого черезсмужного мешкання

на одній території двох етнічно близьких народів — хорватів і сербів — у межах загальнослов'янської поліетнічної спільності, що об'єктивно склалася в монархії Габсбургів, формувалась особлива регіональна спільність — югослов'янська. Ці два народи поєднувалися територією, історичною долею, спільною хорватсько-сербською літературною мовою, деякими спорідненими елементами психологічного складу. Однак кожний народ зберігав свою національну індивідуальність, самосвідомість, причетність до певної гілки християнства.

Головним питанням, яке поставало перед хорватськими і сербськими політиками, було питання про те, чи може політична спільність бути суб'єктом державного права або при можливих перетвореннях національно-політичної системи монархії слід виходити з принципу «одна нація — одна держава»? Лідери обох рухів подолали довгий шлях, перш ніж їм удалося знайти взаємоприйнятну відповідь.

У програмних концепціях хорватського й сербського національних рухів кінця ХІХ ст. тісно перепліталися принципи історичного державного права, природного права, національний принцип, використовувалися запозичені в панівних етносів поняття «політична нація» та визначення нації як етнічної спільноти.

В програмі об'єднаної опозиції, утвореної в 1894 р. хорватськими партіями, проголошувалися традиційні вимоги хорватського національного руху — політичне об'єднання етнічних територій шляхом приєднання до Хорватії та Славонії Далмації, Рієки, Меджумур'я, Істрії, Боснії й Герцеговини з метою формування самостійного державного утворення хорватської нації в межах Габсбурзької монархії. І хоча ця програма містила в собі істотні елементи принципу національного самовизначення, в цій ігнорувалося право сербів на національну окремішність. Хорватський національний рух наприкінці ХІХ ст. скоріше ладен був підтримати боротьбу словенців за приєднання до цього державного утворення і словенських земель, оскільки вони мешкали поза хорватською етнічною територією.

Свою майбутню державу хорватські політики бачили як конституційну монархію при збереженні єдності імперії та династії Габсбургів на троні. Монархія розглядалася як гарант не тільки соціальної та політичної стабільності, а й національних прав.

Сербські політичні партії Хорватії, Славонії, Далмації проголошували себе захисниками інтересів сербів. На перший план вони висували вимоги визнання існування сербського народу та його рівних прав із хорватами. Формально

ці вимоги виявились у прагненні здобути право на офіційне використання кирилиці нарівні з латинським алфавітом.

На початку ХХ ст. перед ідеологами національних рухів об'єктивно постало завдання розробки нового трактування принципів державного права. Вони виходили з визнання факту мешкання на одній території двох етнічно близьких народів, подолання обмеженості як історичного національного права, так і національного принципу, основою якого була теза «одна нація — одна держава».

Саме тоді «югославське питання» стало одним із ключових у визначенні історичної долі Габсбурзької монархії, яка переживала кризу дуалізму. В 1903—1904 рр. у Далмації було розпочато розробку нових концепцій міжнаціональних відносин та політичних реформ. Ці концепції віддзеркалювали як об'єктивні процеси розвитку хорватської й сербської націй, так і загальнодержавні тенденції, що зумовлювали політичну ситуацію в Австро-Угорщині.

В жовтні 1905 р. в Рієці відбулася нарада хорватів — депутатів саборів Хорватії, Славонії й Далмації, а також представників Істрії, на якій була прийнята «Рієкська резолюція» на підтримку угорської опозиції в боротьбі проти Габсбургів. Ця підтримка обумовлювалася згодою опозиції на возз'єднання і самостійність хорватських земель. У тому ж місяці в Задорі сербські депутати Хорватії, Славонії й Далмації підтримали вимоги возз'єднання хорватських земель за умови надання рівних прав сербам. *Автори Рієкської та Задорської резолюцій виходили з державно-правового статусу та історичних доль відповідно хорватів та сербів.*

1 листопада 1905 р. між хорватськими та сербськими політичними силами в Саборі Далмації була підписана угода, яка містила положення про рівноправність хорватів і сербів, зокрема про рівноправне використання хорватської й сербської мов у всіх офіційних документах виконавчої та законодавчої влади на території Далмації. Підтверджувалася також вимога про приєднання Далмації до Хорватії. В Далмації ліберальним партіям хорватів і сербів було значно легше досягти угоди через тотожний статус хорватського й сербського населення. В Хорватії та Славонії, де хорвати вважали себе «політичною нацією», це становило істотну складність.

Резолюції, прийняті в Рієці та Задорі, підготували утворення наприкінці 1905 р. Хорватсько-сербської коаліції. Ця структура являла собою блок ліберально орієнтованих партій та угруповань. Лише невелика частина сил, що входили до коаліції, вимагали ліквідації Австро-Угорщини, то-

ді як поміркована більшість схилилася до угоди з Габсбургами на базі розширення автономії Хорватії. На виборах 1908 р. коаліція здобула переконливу перемогу, забезпечивши собі більшість у Саборі. Це свідчило про наростання югослов'янського руху, але засідання Сабору були владою відстрочені.

Словенія, яка входила до складу Ціслейтанії, наприкінці ХІХ ст. зазнавала досить сильного тиску Австрії й пангерманізму, що об'єктивно викликало пожвавлення національного руху. Ліберальні політики, що групувалися навколо «Об'єднаної Словенії», виступали за югослов'янське зближення та зміцнення міжслов'янських зв'язків, убачаючи в них дійовий засіб проти онімечення. Словенська буржуазія, спираючися на авторитет католицької церкви, в національному питанні стояла на позиціях тріалізму.

В цілому ж югославісти, які домінували серед політичних сил південнослов'янських народів в Австро-Угорщині, вважали, що саме вони зможуть здійснити право на національне самовизначення в кордонах монархії Габсбургів. *Югославізм, тісно пов'язаний із концепцією збереження єдиної багатонаціональної держави при проведенні реформи соціально-політичної системи та національно-державного устрою, мав монархічний характер.*

У Боснії й Герцеговині, окупованій Австро-Угорщиною, був установлений поліцейський режим. Закривалися сербські школи, на утримання жандармерії витрачалося втричі більше коштів, ніж на освіту, всіма засобами заохочувалася німецька колонізація. Власти намагалися розпалювати між-етнічну та міжконфесійну ворожнечу. В перші роки окупації управління краєм здійснювалося військовими, але після повстання 1882 р. їх замінили цивільною адміністрацією. Верховним правителем краю протягом 20 років був австро-угорський міністр фінансів В. Каллай.

Наприкінці ХІХ ст. в Боснії й Герцеговині розпочався рух православних і мусульман за введення релігійно-шкільної автономії. Лідери рухів неодноразово зверталися до імператора, а також шукали підтримки Росії. Кінець кінцем Відень 1905 р. був змушений надати автономію православній церкві, а в 1909 р. — мусульманам. Католицьку церкву підтримувала адміністрація.

Скориставшись внутрішньополітичними подіями в Туреччині, після 30-річної окупації Австро-Угорщина в жовтні 1908 р. анексувала Боснію й Герцеговину. Вияви протесту населення проти цього акту було придушено. Боснійську кризу, що виникла у зв'язку з анексією, вдалося подолати завдяки тому, що Туреччина на початку 1909 р. за порівняно

невелику компенсацію відмовилася від свого права на ці території.

В лютому 1910 р. в Боснії й Герцеговині було прийнято конституцію, яка проголошувала рівність усіх громадян перед законом, деякі політичні права й свободи. Однак реальна влада залишалася в руках австрійської адміністрації. Місцевий сабор мав тільки дорадчі права і не впливав на управління краєм.

Сербське королівство. В 1885 р. король Сербії Мілан Обренович розв'язав війну проти Болгарії, в якій зазнав поразки. Воєнна авантюра примусила Мілана зректися в 1889 р. престолу на користь свого неповнолітнього сина Олександра. Прагнучи зберегти за династією Обреновичів трон, король Мілан погодився прийняти підготовлену радикальною партією конституцію і передати їй владу.

Конституція 1888 р. проголосила Сербію парламентською монархією. Однак політична угода Обреновичів з радикалами мала тимчасовий характер. У 1893 р. Олександр захопив усю повноту влади, відновивши конституцію 1869 р. В країні було встановлено жорсткий «особистий режим» короля. Після замаху на Мілана (1899 р.) король Олександр у 1901 р. проголосив нову конституцію, що вводила двопалатну систему (скупщина і сенат). Щодо питання про ставлення до цієї конституції радикальна партія розкололася: старорадикали на чолі з Н. Пашичем прийняли її, а незалежні радикали виступили проти.

В країні наростало незадоволення політикою уряду в різних соціальних прошарках суспільства. 23 березня 1903 р. в Белграді відбулася антиурядова демонстрація соціалістичної молоді, яка закінчилася збройними сутичками з поліцією. Король Олександр припинив дію конституції, маючи намір переглянути закони про свободу друку, зборів та інші політичні свободи, розпустити парламент та обмежити виборчі права громадян.

У ніч на 29 травня 1903 р. Олександр був убитий у власному палаці групою патріотично настроєних офіцерів-заколотників. Скупщина невдовзі обрала на престол онука засновника Сербської держави — Петра Карагеоргієвича (1903—1921), була відновлена з незначними змінами конституція 1888 р. *Так закінчився сумний період династичних чвар та боротьби політичних честолюбців. Сербія вступила в етап стабільного державного розвитку.* Країна стала парламентською монархією, головною політичною силою якої була радикальна партія. Повернувшись до влади, вона почала проводити протекціоністські заходи, які сприяли розвитку промисловості.

Для сербського суспільства на початку ХХ ст. було характерним прагнення до об'єднання всього сербства і навіть усіх південнослов'янських народів. Якщо здійснення «великосербської» ідеї залишалось внутрішньою справою сербів, то зближення всіх південних слов'ян можливе було тільки на ґрунті порозуміння між слов'янами. Тому Сербія стала ревною учасницею всіх загальнослов'янських заходів. У 1905 р. були зроблені спроби розширити торговельні відносини з Болгарією, зміцнити контакти між сербською та болгарською молоддю тощо.

Новий зовнішньополітичний курс Сербії спрямовувався насамперед на об'єднання всіх сербських земель. При цьому орієнтація на Росію була відвертою. До того ж австрійські власті намагалися нав'язати сербам нерівноправний торговельний договір, що призвело до справжньої митної війни. В 1906 р. Австро-Угорщина закрила свій кордон для ввозу сербської сільськогосподарської продукції, сподіваючися, що Сербія не витримає економічної блокади й капітулює. Ці сподівання не справдилися завдяки підтримці Болгарії, яка відкрила порт Варна для сербського експорту та зменшила тарифи на його перевезення залізницею до моря.

Перемозі в митній війні з Австро-Угорщиною значною мірою сприяли загострення суперечностей між великими державами на Балканах та фінансова підтримка з боку Антанти. Вартість експорту Сербії зросла, вона освоїла нові ринки збуту, зберегла активний зовнішньоторговельний баланс. У 1911 р. був підписаний новий торговельний договір з Австро-Угорщиною, але вже на взаємовигідних умовах.

Успіхи в митній війні викликали подальшу активізацію зовнішньої політики. *В період боснійської кризи 1908—1909 рр. лише невідготовленість Росії до війни утримала Сербію від зіткнення з Австро-Угорщиною. Боснійська криза стала одним із головних чинників створення союзу між Сербією, Болгарією, Чорногорією та Грецією.*

Міжнародні слов'янські з'їзди (Прага, 1908, та Софія, 1910) сприяли подальшому зміцненню сербсько-болгарських відносин. У 1911 р. в Белграді відбувся десятий з'їзд журналістів. Король Петро не тільки приймав у себе делегатів цих з'їздів, а завжди намагався підкреслити свої симпатії до спільнослов'янських ініціатив. У 1910 р. було створено сербсько-болгарський комітет з вивчення економічних питань, до завдань якого входило не тільки досягнення «згоди між обома країнами», а й установалення «найтісніших зв'язків між громадянами». *Логічним завершенням міждержавного зближення стало укладання в 1912 р. між*

Сербією і Болгарією військового союзу проти Туреччини. Так постав Балканський союз.

Чорногорське королівство. Протягом тривалого часу переважна більшість чорногорського населення жила в патріархальному середовищі, що цілкомито віддзеркалювалося в державному ладі. Фактично повним розпорядником долі країни — вождем і суддею, законодавцем і главою виконавчої влади — був князь. У 1879 р князь Микола Петрович Негош розпочав реорганізацію державного управління. Сенат і скупщину ліквідовано. Вищим законодавчим органом країни стала Державна рада, утворено Верховний суд, а виконавча влада зосередилася в кабінеті міністрів. Усі посадові особи цих гілок влади призначалися князем, який фактично був необмеженим монархом.

У результаті адміністративної реформи в Чорногорії погало 10 округів, поділених на калетанії, кожна з яких мала представників виконавчої та судової влади. В 1888 р. набрав чинності «Майновий законник Чорногорський». Здійснено й військову реформу, яка запровадила військову повинність. Матеріальне забезпечення армії проводилося за рахунок щорічних субсидій Росії

Події першої російської революції прискорили прийняття конституції країни в грудні 1905 р. Конституція проголосила Чорногорське князівство (з 1910 р — королівство) «спадкоємною монархією з народним представництвом». Скупщина обиралася на чотири роки прямими таємними виборами, але частина депутатів призначалася князем. Позбавлена законодавчої ініціативи, скупщина перетворилася на арену гострої політичної боротьби між прихильниками династії — «істинно народною партією» (правіші) та опозиційним ліберальної спрямованості Народним клубом (клубаші).

Незважаючи на існуючі політичні розбіжності між Чорногорією і Сербією (в 1903 р. були тимчасово припинені дипломатичні стосунки), під час боснійської кризи та Балканських війн вони діяли узгоджено. Чорногорія, анулювавши статтю Берлінського трактату 1878 р. про австрійський нагляд за своїм узбережжям, увійшла до складу Балканського союзу.

Болгарське царство. Установчі збори 16 квітня 1879 р. в Тирново ухвалили конституцію, що проголосила Болгарію спадкоємною конституційною монархією і надала князю законодавчу ініціативу та вищу виконавчу владу. Законодавча влада належала Народним зборам, які обиралися чоловіками, що досягли 21 року. Для вирішення особливо важливих питань (зміна конституції, державних кордонів,

обрання князя та ін.) скликалися Великі народні збори. Виконавчою владою наділялася рада міністрів, яка призначалася князем. *Конституція декларувала рівність усіх громадян перед законом, недоторканність особи, свободу друку, зборів та громадсько-політичних організацій, безкоштовну початкову освіту.*

У квітні 1879 р. Великі народні збори обрали князем Болгарії Олександра Баттенберга. Внутрішня політика князя була антиконституційною, він прагнув до встановлення необмеженої влади монарха, в чому дістав підтримку консерваторів, а також урядів Австро-Угорщини, Німеччини та Англії, що намагалися відірвати Болгарію від Росії. Але на виборах 1880 р перемогла Ліберальна партія, уряд якої провів ряд демократичних адміністративних, судових та інших реформ, а в зовнішній політиці здійснював дружній щодо Росії курс.

У квітні 1881 р. князь Олександр здійснив переворот. Конституцію було скасовано й оголошено надзвичайне становище. Нові консервативні Великі народні збори надали князю надзвичайні повноваження на сім років. Проте внаслідок напруженої внутрішньополітичної боротьби Ліберальна партія в 1884 р. повернулася до влади й відновила дію Тирновської конституції, послідовно проводила політику, спрямовану на воз'єднання болгарських земель. У березні 1886 р. до Болгарії приєдналася так звана Східна Румелія (її південна частина).

В серпні 1886 р група молодих русофільськи настроєних болгарських офіцерів здійснила державний переворот, позбавивши князя Олександра влади. І хоча закріпити успіх не вдалося (прихильники князя здійснили контрпереворот), російський цар Олександр III зажадав відставки Баттенберга, і той мусив залишити країну. Тоді було створено регентство на чолі із С. Стамболовим, яке продовжувало проводити антиросійську політику. Уряд Росії відрядив до Болгарії місію генерала М. Каульбарса, щоб домовитися з регентством з усіх спірних питань. Але ці спроби успіху не мали, справа завершилася розривом російсько-болгарських відносин у листопаді 1886 р.

В липні 1887 р. угруповання С. Стамболова домоглося обрання болгарським князем принца Фердинанда Саксен-Кобурзького, але Росія і Туреччина його не визнали. Фактичним керівником країни впродовж семи років залишався глава уряду С. Стамболов, який спирався на Народно-ліберальну партію. Він намагався залучити в Болгарію австро-угорський та німецький капітал. *Фактично був установлений досить жорсткий військово-поліцейський режим, але*

всі замаху на С. Стамболова неодмінно закінчувалися невдачею.

В травні 1894 р. до влади прийшов уряд К. Стоїлова, який відновив дипломатичні стосунки з Росією. Невдовзі Фердинанд був визнаний болгарським князем і іншими урядами, що сприяло зміцненню міжнародного авторитету Болгарії. *Підбадьорений міжнародною підтримкою, Фердинанд заходився посилювати свою владу, спираючися на болгарські партії монархічного напрямку.* На початку ХХ ст. в Тирновську конституцію були внесені зміни, які значно розширювали владу монарха. *Але в січні 1908 р. уряд О. Малинова (Демократична партія), враховуючи зростаюче народне невдоволення жорстким курсом Фердинанда, мусив скасувати найодіозніші антидемократичні закони.*

У вересні 1908 р., користуючися сприятливими зовнішньополітичними умовами, зокрема подіями молодотурецької революції, Болгарія заявила про ліквідацію своєї васальної залежності від турецького султана, відмовилася від сплати йому данини й проголосила цілковиту незалежність. Фердинанд прийняв титул царя. Болгаро-турецький конфлікт, який виник у зв'язку з цими рішеннями, допомогла ліквідувати Росія. Вона зарахувала турецьку заборгованість Росії, спричинену війною 1877—1878 рр., як компенсацію за залізницю Східної Румелії, що переходили у власність Болгарії. Після цього Туреччина та держави Європи визнали повну незалежність Болгарії. *Але успіхи, досягнуті в побудові національної державності, викликали зростання шовіністичних настроїв серед певних прошарків населення, які дедалі гучніше висловлювали прагнення до утворення «Великої Болгарії».*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Історія південних і західних слов'ян К, 1987
Любавский М. История западных славян. М., 1918.
Ненашева З. С. Идеино-политическая борьба в Чехии и Словении в начале ХХ в., чехи, словенцы, неославизм 1898—1914 гг. М., 1984.
Павлюченко О. В. Украина в российско-югославянских суспільних зв'язках. Друга половина ХІХ — початок ХХ ст. К., 1992
Погодин А. Л. Славянский мир. Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 г. М., 1915
Хрестоматия по истории южных и западных славян Минск, 1988.
Т 2.
Язборовская К С Идеино развитие польского революционного рабочего движения конец ХІХ — пер. четв. ХХ в. М., 1973

Лекція 2 БАЛКАНСЬКІ ВІЙНИ 1912—1913 рр.

- Причини воєнного конфлікту на Балканах ● Перша Балканська війна ● «Македонське питання» ● Друга Балканська війна

Причини воєнного конфлікту на Балканах. Історичне завдання народів Балканського півострова — звільнення від турецького гноблення та створення національних держав — залишалося на початку ХХ ст. не вирішеним. *Специфічно балканським шляхом звільнення була не революція, а війна.*

Поразки Туреччини у війні з Італією, яка розпочалася у 1911 р., призвели до поглиблення кризи Османської імперії та сповнювали уряди балканських країн упевненістю в переможному завершенні можливого конфлікту з турками. Росія, Англія і Франція, протидіючи австро-німецькому блоку в боротьбі за вплив на Балканах, усіляко сприяли створенню Балканського союзу. В 1911—1912 рр. відбувалися жваві переговори між Сербією, Чорногорією, Болгарією і Грецією.

Основу Балканського союзу становив болгаро-сербський договір від 13 березня 1912 р., який передбачав взаємодопомогу у випадку нападу на одну із сторін та їхні спільні дії, якщо будь-яка з великих держав спробує захопити турецькі території на Балканах. Таємний додаток до договору містив домовленість щодо збройного виступу Болгарії й Сербії проти Туреччини та наступного поділу Македонії. Договір був доповнений військовою конвенцією від 12 травня 1912 р. та спеціальною угодою між генштабами армій обох країн. Існував болгаро-грецький союзний договір, якому передувала військова конвенція від 5 жовтня 1912 р. У вересні була досягнута болгаро-чорногорська домовленість про участь Чорногорії в можливому конфлікті з Туреччиною.

На відміну від керівників Антант і Росії, які намагалися використати Балканський союз насамперед як бар'єр експансії Австрії й Німеччини на Балканах, правлячі кола балканських держав створювали цей союз для протидії Туреччині. *Фактичні лідери Балканського союзу — Болгарія та Сербія — прагнули оволодіти більшою частиною Македонії. Крім того, болгарські лідери шляхом приєднання Салонік та Західної Фракії розраховували здобути для Болгарії вихід до Егейського моря, а сербські — вихід до Адриатичного моря шляхом поділу з Грецією Албанії.* Повстання в Македонії та Албанії прискорили початок війни.

Приводом до проголошення війни стала відмова Туреччини надати автономію Македонії та Фракії, а також зупинити оголошену мобілізацію турецької армії.

Перша Балканська війна. Военні дії розпочала Чорногорія 9 жовтня 1912 р. Болгарія, Сербія та Греція вступили у війну 18 жовтня. З перших її днів стала очевидно перевага союзників, які змогли виставити армію кількістю 603 тис. чоловік, з яких понад третину (230 тис.) складали болгари. Туреччина ж мала 412-тисячну армію. *Солдатів та офіцерів балканських держав запалювали національно-визвольні цілі війни, вони воювали на територіях, населених спорідненими народами, і діставали від них відчутну підтримку.* Союзні армії були краще озброєні та організовані, мали краще підготовлених офіцерів. Збройні ж сили Туреччини війна застала в період реорганізації.

Головний тягар війни несла болгарська армія, яка скувала більшу частину турецьких військ у Фракії. Вже в першій значній битві при Кірк-Кілісі 24 жовтня турки зазнали поразки. Болгари приступили до облоги Адріанополя. У бою під Люпелургазі 3 листопада турецькі війська були розгромлені, їм ледве вдалося утриматися на Чаталджинських позиціях — за 40 км від Стамбула. Запеклі бої в цьому районі тривали до квітня 1913 р.

В Македонії, Албанії та Епірі сили союзників, маючи подвійну перевагу, досягли значних успіхів. Сербська армія, подолавши опір турків, 18 жовтня оволоділа Монастиром, а 26 жовтня — Скоп'є. Сербські та чорногорські війська вийшли на Адріатичне узбережжя й обложили Скурати.

Греки очистили від противника Епір, де оточили в Яніні турецький гарнізон. У Південній Македонії грецька армія майже водночас із болгарами 7 листопада зайняла Салоніки. Грецький флот панував в Егейському морі й блокував вихід із Дарданелл. Розпочалася висадка десанту на островах.

Несподівані для великих держав успіхи балканських союзників поставили на порядок денний ряд складних питань. *Російський уряд побоювався можливості захоплення болгарями Стамбула, яке потребувало б обговорення питання про протоки, що царизм вважав передчасним, бо не міг вирішити це питання так, як йому хотілося.* Росія радила Болгарії припинити просування своїх військ і пропонувала посередництво в мирних переговорах. У свою чергу, Австро-Угорщина не хотіла допустити виходу Сербії до Адріатичного моря і розпочала військові готування на її кордонах. Наприкінці листопада туркам удалося стабілізувати

ситуацію на стамбульському напрямку й відвернути безпосередню загрозу від столиці. 3 грудня 1912 р. було укладено перемир'я між Туреччиною та союзниками.

В Лондоні того ж дня розпочалася робота конференції ворогуючих сторін, у якій взяли участь також і посли великих держав. Хоча конференція визначила попередні умови миру, мирний договір не був підписаний у зв'язку з державним переворотом, здійсненим 23 січня 1913 р. «молодо-турками». Новий уряд відмовився прийняти вироблені в Лондоні умови миру, і 3 лютого воєнні дії поновилися. Тільки після нових поразок турків, які в березні здали Адріанополь і Яніну, перша Балканська війна закінчилася підписанням у квітні 1913 р союзниками (без Чорногорії, яка продовжувала облогу Шкодера) перемир'я з Туреччиною.

Згідно з Лондонським мирним договором від 30 травня 1913 р. Туреччина втратила всі свої європейські володіння, крім Стамбула та невеличкої частини Східної Фракії. Під тиском європейських держав Чорногорія мусила зняти облогу Шкодера. Результати першої Балканської війни мали безумовно прогресивне значення: звільнено від феодального гноблення народ Македонії; 28 листопада 1912 р. проголошено незалежність Албанії. Рішення ряду питань (фінансових, щодо військовополонених та ін.) відкладено до вироблення спеціальних конвенцій. Лондонський договір не було ратифіковано, оскільки вже у червні 1913 р. воєнні дії відновилися.

«Македонське питання». На початку ХХ ст. проблема Македонії перетворилася в одну з найзагрозливіших для миру на Балканах. Найбільшого загострення «македонське питання» набуло у відносинах між Болгарією та Сербією. *Суть суперечок полягала в тому, що як серби, так і болгари визнавали своїми одноплеменниками слов'янське населення Македонії й на цій підставі висували претензії щодо даної території.*

Македонія і Стара Сербія — дві етнічно близькі області з різними історичними долями — згідно з Берлінським трактатом (1878 р.) продовжували залишатися у складі Османської імперії. *Серби робили наголос на тому, що Стара Сербія з містами Призрен та Скоп'є колись становила основну частину держави Неманичів, тому її населення за походженням повинно визнаватися сербським.* Але при цьому замовчувалися масове знищення і переселення слов'янського населення цих областей у минулому. На зміну емігрантам приходили албанці, турки, влахи та ін. Тому скоріше можна було казати про певні традиції населення Македо-

нії, які пов'язували його із Сербією, ніж про сербське походження македонців.

Водночас могли здатися досить переконливими історичні претензії на Македонію з боку Болгарії, до складу якої в X—XIV ст. входили обширні території на Балканах. Після першої Балканської війни Македонія була поділена між сербами й болгарами майже так само, як вона була поділена в XIV ст., під час війни з Візантією сербського царя Стефана Душана і болгарського царя Івана Олександра. Солунь (Салоніки), як і тоді, залишилася за греками. Цей поділ певною мірою відповідав етнічному складу населення Македонії.

У Старій Сербії й на півночі Македонії говори були ближчими до сербської мови, ніж до болгарської. Проте, звичайно, при вирішенні «македонського питання» керувалися зовсім не філологічними ознаками. Російські дипломати, готуючи Сан-Стефанський договір (1878 р.), прагнули створити «Велику Болгарію» і відводили їй Македонію та частину округів Старої Сербії. Однак за Берлінським трактатом Македонія залишалася під владою Туреччини, яка мала надати їй автономію.

Проте і на початку XX ст. в Македонії не відбулося змін. Болгарія стала досить відчутно прагнути до завоювання Македонії, яка перетворилася на арену національної боротьби. серби й болгарки взаємно знищували один одного, а турки знищували та розоряли обидва народи. Все це призводило до зростання ненависті, що виливалось у криваві сутички та повстання. Спроби встановлення європейського контролю над Македонією закінчилися безрезультатно. Початок воєнних дій у 1912 р показав, що рішення «македонського питання» мирними засобами вже неможливе, а результати миру 1913 р. явно не задовольняли Болгарію.

Друга Балканська війна. Після підписання Лондонського миру між країнами Балканського союзу виникли гострі суперечності: кожна вимагала приєднання до себе більшої частини звільненої від турків території. Вже в травні 1913 р. назрів конфлікт між Сербією і Грецією, з одного боку, і Болгарією — з іншого. Сербія докоряла Болгарії за те, що болгарські війська на Вардарському фронті становили лише 30 % (замість 40 %); сама ж Сербія виставила у війні армію, кількість якої значно перевищувала визначену договором; серби допомогли болгарам взяти Адріанополь, а за підсумками підписаного миру втратили завойовану ними Албанію. Враховуючи всі ці та інші претензії, Сербія вимагала перегляду умов союзного договору.

Ще в квітні 1913 р. відносини між союзниками досягли надзвичайної напруженості. Болгари відверто заявляли, що «за кілька днів зметуть союзників і захоплять Салоніки та Південну Македонію». Сербі вимагали частину території, розташованої на південь від Шар-Планини до річки Струмиці й далі по правий бік Вардара до Салонікської затоки.

Росія була заінтересована у збереженні Балканського союзу й радила Болгарії, Сербії та Греції домовитися про мирне вирішення спірних питань. Німеччина й Австро-Угорщина, навпаки, прагнули скористатися суперечностями між балканськими державами, щоб зруйнувати їхній союз. Російська дипломатія небезпідставно побоювалася, що Болгарія розпочне війну несподіваним нападом на союзників, як це й сталося наприкінці червня 1913 р.

Друга Балканська війна була викликана різким загостренням суперечностей у таборі союзників. Сербія, не здобувши вихід до Адріатичного моря, вимагала компенсації в Македонії. Греція претендувала на території в Південній Македонії та Західній Фракії Задоволення сербських та грецьких зазіхань означало б суттєве скорочення болгарських надбань. 1 червня 1913 р. Греція і Сербія уклали секретний союз, спрямований проти Болгарії. До цього союзу приєдналася Румунія, що також була не задоволена значним прирощенням території Болгарії й вимагала від неї за свій нейтралітет у попередній війні компенсації в Добруджі.

В ніч на 30 червня 1913 р. болгарська армія в кількості 90 батальйонів з артилерією та кіннотою несподівано напала на сербські передові позиції в Македонії, розраховуючи розчистити собі шлях на Скоп'є. Але, незважаючи на раптовість нападу й значні втрати, серби витримали натиск. Потім за підтримки Чорногорської дивізії в битві на річці Брегалниці 6 липня серби завдали поразки основним болгарським силам. Невдача спіткала болгар і на грецькому фронті. 10 липня проти Болгарії виступила Румунія, яка рушила свою армію на Софію. Скрутним становищем болгар покваліфікалася скористатися і Туреччина: 23 липня турки захопили Адріанополь. 29 липня Болгарія капітулювала.

В Бухаресті 10 серпня 1913 р. між Болгарією, з одного боку, та Сербією, Чорногорією, Грецією та Румунією — з іншого, був укладений мирний договір, який підбив підсумки другої Балканської війни. Болгарія змушена була поступитися Румунії Південною Добруджею, Греції — південною частиною Македонії, включаючи порти на Егейському узбережжі — Салоніки й Каваллу, та частиною Західної Фракії, Сербії — майже всією Північною Македонією.

Згідно з Константинопольським мирним договором, під-

писаним 29 вересня 1913 р.. Болгарія передала Туреччині частину Східної Фракії з Адріанополем. *Підписані договори визначали нову розстановку сил на Балканах: Болгарія перейшла до австро-німецького блоку, а Румунія, навпаки, полишила його і зблизилася з Антантою. В цілому ж балканські війни призвели до подальшого загострення міжнародних суперечностей і прискорили розв'язання першої світової війни.*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Жебокрицький В. А. Болгарія во время Балканских войн 1912—1913 гг. К., 1961.

Історія південних і західних слов'ян. К., 1987.

Ключников Ю. В., Сабикин А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. М., 1925. Т. 1.

Погодин А. Л. Славянский мир. Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 г. М., 1915

Томілов П. Введение в историю первой Балканской войны 1912—1913 гг. Пг., 1917.

Лекція 3

ЗАХІДНО- ТА ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКІ НАРОДИ ЗА ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

● Сербія та Чорногорія в період війни ● Болгарія на балканських фронтах ● Становище південних слов'ян Австро-Угорщини ● Чехи та словаки на шляху до незалежності ● «Польське питання» та спроби його вирішення

Сербія та Чорногорія в період війни. На початку ХХ ст. Балкани безспідставно вважалися пороховою бочкою Європи. І хоча напруженість у цьому регіоні не спадала, розв'язанню війни в середині 1914 р. можна було запобігти. Приводом для війни стало вбивство в Сараєво 28 червня сербом Г. Принципом спадкоємця габсбурзького престолу ерцгерцога Франца Фердинанда. Проте австро-сербських конфліктів і до цього вистачало, але ж до війни не доходило, або Росія переконувала Сербію поступитися, або Німеччина, вичікуючи, стримувала Австро-Угорщину

Німецькі правлячі кола розуміли, що після невдалої війни з Японією та потрясінь революції 1905—1907 рр. Росія до війни ще не готова, але час плине, й ситуація може змінитися. *Вільгельм II, який ретельно готував свою країну до війни, вирішив, що доволі очікуваний момент настав. У відповідь на звернення імператора Франца Йосифа I він рекомендував своїм союзникам діяти швидко й рішуче.*

Діставши 7 липня 1914 р. гарантії підтримки Німеччи-

ни, австрійський уряд підготував ультиматум, який не могла прийняти жодна суверенна країна. 23 липня він був переданий Сербії з вимогою відповісти протягом 48 годин. Отримавши ультиматум, сербський уряд звернувся по допомогу до Росії, яка рекомендувала не чинити опору, поступитися тисковою групою сили й віддати вирішення своєї долі великим державам. З певними застереженнями серби погодилися прийняти дев'ять пунктів ультиматуму й відхилили останній, у якому Габсбурги наполягали на безпосередній участі Сербії в придушенні антиавстрійського руху й проведенні розслідування сараєвського вбивства на сербській території. Діставши відповідь, австро-угорська місія в той же день залишила Белград, а 28 липня уряд Франца Йосифа I оголосив Сербії війну.

Причин вибуху першої світової війни декілька. *Зіткнення інтересів європейських держав на Балканах набрало такої гостроти, що розв'язати суперечності можливо було тільки силовими засобами. З цієї точки зору балканська війна стала історично неминучою.* Росія не мала іншого виходу, ніж підтримати сербів у конфлікті з Австро-Угорщиною, що автоматично залучало до нього Німеччину.

Балкани становили об'єкт інтересів багатьох європейських країн. Туреччина, яка впродовж століть тут панувала, в результаті балканських війн 1912—1913 рр. утратила майже всі свої території на півострові і, природно, прагнула їхнього повернення. Однак у 1914 р. необхідних економічних та військових сил турки для цього не мали.

Австро-Угорщина за підтримки Німеччини протягом десятиліть намагалася загарбати якомога більше слов'янських земель на Балканах. У 1908 р. вона анексувала Боснію й Герцеговину, значну частину населення якої становили серби, що істотно загострювало всю ситуацію в регіоні. Начальник генерального штабу австрійської армії П. Гетцендорф розробляв плани приєднання Сербії до Габсбурзької монархії. В цьому його підтримували значна частина генералітету, спадкоємець престолу Карл та міністр закордонних справ О. Черниш

Зміцніла після балканських війн Сербія була тією реальною силою, яка стояла на перешкоді анексіоністським планам Габсбургів на півострові. Крім того, в сербському суспільстві існували досить впливові націоналістичні сили, які прагнули створення «Великої Сербії» на терені слов'янських земель. Однак серйозної військової загрози для Австро-Угорщини Сербія сама по собі, звичайно, не становила.

Відвернення світової війни певною мірою залежало від політики Англії, яка раніше в конфліктних ситуаціях завж-

ди попереджала Німеччину про свою принципову позицію, утримуючи її від рішучих дій. *Та в липні 1914 р. англійський уряд не тільки не зробив відповідних заяв, але, навпаки, дав німцям зрозуміти, що Англія «докладе всіх зусиль, щоб не бути залученою до війни».* Напередодні вручення австрійцями ультимативу Сербії російський міністр закордонних справ С. Сазонов звернувся до свого англійського колеги Е. Грея з пропозицією, щоб Англія, Франція та Росія колективно вплинули на Габсбургів. Однак англійський міністр відхилив її.

Слов'янські народи православного віросповідання, поневолені Туреччиною та Австро-Угорщиною, здавна бачили в Росії свого головного захисника й визволителя. Кинути напризволяще в критичний момент Сербію і Чорногорію, які завжди були вірними союзниками Росії, вона вважала неможливим. Франція й Англія підштовхували Росію до рішучих дій. При цьому їх найменше цікавили російські проблеми, пов'язані з Балканами, зокрема вільний вихід через Дарданелли. Франція небезпідставно вважала, що з початком великої європейської війни вся сила німецької зброї обрушиться на неї. Єдине, що могло врятувати Францію, — це вступ у війну Росії, яка примусила б Німеччину вести боротьбу на два фронти.

Із самого початку перша світова війна була загарбницькою, несправедливою війною між двома великими імперіалістичними угрупованнями — австро-німецьким блоком і Антантою. Кожна з імперіалістичних держав, вступаючи у війну, добивалася своєї загарбницької мети. Австро-Угорщина розраховувала захопити Сербію і Чорногорію, встановити свою гегемонію на Балканах. Італія, пов'язавши свою долю у війні з Антантою, також прагнула затвердитися на півострові. Тільки Сербія, яка стала об'єктом агресії з самого початку, вела справедливую, визвольну війну.

В ході боїв сербські війська виявили воєнну майстерність і стійкість у боротьбі з кількісно й технічно переважачими силами загарбників. У серпні 1914 р. в районі Церського хребта їм удалося завдати поразки австро-угорським військам. Незважаючи на те, що сербам двічі довелося поступитися противнику Белградом, перемога в Колубарській битві («сербська Марна») в першій половині грудня 1914 р. привела до очищення території країни від загарбників.

Успіхам сербської армії сприяли операції російських військ у Галичині, які відтягнули значні сили Австро-Угорщини. Водночас сербські війська, що зв'язували частину австро-угорських сил, допомагали російській армії на Схід-

ному фронті. Стійка оборона й наступ сербів порушили плани австро-німецького командування, яке розраховувало встановити вже в 1914 р. прямий зв'язок із Туреччиною. До осені 1915 р. бойові дії на сербському фронті мали позиційний характер.

Із початком війни конфлікт між правлячою партією сербських радикалів та групою офіцерів з організації «Чорна рука» втратив свою гостроту. Призначені на червень 1914 р. вибори до нової скупщини у зв'язку з воєнним станом були відмінені, повноваження старого парламенту продовжені. На початку грудня 1914 р. уряд Н. Пашича реорганізовано. На зміну однопартійному кабінету радикалів прийшов коаліційний уряд, до складу якого, крім радикалів, увійшли представники молодорадикалів («самостальців») і прогресистів («напредняків»). *7 грудня у скупщині була обнародована заява про мету війни, відома як Нішська декларація, в якій проголошувалося, що Сербія веде війну «за звільнення сербів, хорватів і словенців».*

Висунувши популярну серед слов'янських народів програму звільнення усіх південних слов'ян від гноблення Габсбурзької монархії, правлячі кола насправді добивалися утворення «Великої Сербії» на чолі з династією Карагеоргієвичів. Шовіністичні зазіхання сербського керівництва виявлялись у настійних спробах здобути згоду союзників на окупацію «стратегічних пунктів» на албанській території. В червні 1915 р. сербські війська були введені в центральну частину Албанії.

Скрутні часи переживала й союзницька Чорногорія. Відсоток мобілізованих до армії був тут значно більшим, ніж у Сербії, а це негативно відбивалося на всій господарській діяльності. Внаслідок блокади австрійським флотом чорногорського узбережжя зовнішнє постачання продуктів харчування ставало справою надзвичайно ризикованою. Становище населення продовжувало погіршуватися. Але чорногорська армія успішно утримувала на півночі країни фронт проти австро-угорських військ.

Незважаючи на цілковиту залежність Чорногорії від фінансової та військової підтримки з боку Сербії й Росії, король Микола відхилив пропозицію про створення об'єднаної сербсько-чорногорської армії. *Існуюче суперництво між чорногорською і сербською династіями за приєднання східнослов'янських земель Австро-Угорщини та претензії на утворення «Великої Чорногорії» ставали перешкодою на шляху зближення цих країн.* Король Микола прагнув захопити нові території й на півдні. В червні 1915 р. чорногорські війська без узгодження із союзниками перейшли

кордон і окупували північну частину Албанії, що ледве не призвело до зіткнення між арміями Сербії та Чорногорії.

Після невдалих спроб Австро-Угорщини підкорити Сербію на балканський фронт були перекинуті німецькі підрозділи. В жовтні 1915 р. 300-тисячна об'єднана австро-німецька армія перейшла в наступ. Тоді ж Болгарія оголосила війну Сербії, а її 300-тисячна армія перейшла сербський кордон. *Затиснута з двох сторін 300-тисячна армія Сербії без зовнішньої підтримки була приречена на поразку, але, незважаючи на значну перевагу австро-німецько-болгарських військ, продовжувала чинити опір.*

Залишки сербської армії відступали через Албанські гори до Адріатичного узбережжя. Цей скорботний шлях коштував життя десяткам тисяч сербів, які так і не дійшли до моря. Разом із солдатами й біженцями на запряженій волами підводі пересувався й старезний тяжкохворий сербський король Петро. *На початку 1916 р. 120 тис. уцілілих сербських вояків евакуювалися на грецький острів Корфу, де вже перебував сербський уряд.*

Наприкінці жовтня 1915 р. в Салоніках висадився десант Антанти з двох французьких дивізій (80 тис.), але, заблокований болгарськими військами, він не зміг надати допомогу сербським військам. Після повної окупації Сербії бойові дії тривали на Салонікському фронті, зміцненому англійськими, французькими та російськими підрозділами. Згодом сюди була перекінута з острова Корфу й сербська армія.

Поразка сербської армії зумовила початок австро-угорського наступу в Чорногорії. Після нетривалого опору чорногорські підрозділи на початку січня 1916 р. залишили столицю Цетинє. Король Микола звернувся до імператора Франца Йосифа з пропозицією укласти мир Австро-угорський уряд зажадав цілковитої капітуляції Чорногорії, проте король відкинув цю вимогу і разом із прибічниками залишив країну. Кинута напризволяще армія була деморалізована й невдовзі припинила опір. Частина солдатів потрапила в полон, інші просто розійшлися по домівках, і лише невеликий загін чорногорських вояків досяг острова Корфу. В лютому 1916 р. австро-угорські війська завершили окупацію гірських районів Чорногорії.

Окупаційна влада, встановлена в Сербії й Чорногорії, здійснювала політику грабування і терору щодо слов'янського населення. У лютому 1917 р. спалахнуло Топлицьке повстання, яке охопило територію басейну річки Морави та її притоки Топлиці. Повстання було жорстоко придушене. Декілька разів чинили опір загарбникам і чорногорці.

Болгарія на балканських фронтах. Серйозні наслідки

для Болгарської держави мала її катастрофічна поразка в другій Балканській війні. Підсумки виборів до Народних зборів у листопаді 1913 р. свідчили про зростання впливу Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС), соціалістів різної спрямованості та втрату влади «народниками» й «прогресистами», які керували країною під час війни. Проте ситуація змінилася вже на позачергових виборах до Народних зборів, які відбулися в лютому 1914 р. Винуватці поразки знову повернулися до влади, цим разом потрапивши до складу уряду на чолі з лідером лібералів В. Радославовим

Вимушені були відмовитися своєї активності і прихильники створення «Великої Болгарії», хоча цар Фердинанд у декларації про закінчення війни заявив, що згортання прапорів не передбачається: «будемо чекати кращих часів». Правлячі кола виношували ідеї реваншу, які прагнули реалізувати за допомогою Німеччини та Австро-Угорщини. Важливим етапом втягування Болгарії до коаліції Центральних держав стала угода про позику в липні 1914 р., переважна частина якої була використана для сплати старих боргів та на закупівлю нових озброєнь у Німеччині.

Напередодні світової війни та на її початку між ворогуючими блоками точилася гостра боротьба щодо притягання Болгарії на свій бік. Проголосивши свій нейтралітет у війні й віддавши певну перевагу союзові з Центральним блоком, болгарський уряд продовжував водночас вести переговори з Антантою. Основні опозиційні партії засуджували пронимецьку орієнтацію уряду. Навіть «народники» «прогресисти» та демократи не виключали можливості вступу Болгарії у війну, але доводили доцільність союзу з Росією й Антантою. До цього табору примикали також БЗНС та радикали.

6 вересня 1915 р. після досить тривалих переговорів із дипломатами ворогуючих коаліцій керівництво Болгарії прийняло рішення про вступ у війну на боці Центральних держав. Було укладено договір про дружбу і союз Болгарії та Німеччини. Згідно з таємною угодою «про компенсації» Болгарії за її виступ проти Сербії обіцялися Вардарська Македонія та Поморав'я. У випадку приєднання Греції й Румунії до Антанти Болгарія мала отримати ще й Егейську Македонію та Південну Добруджу. Військова конвенція визначала строки нападу болгар на Сербію та обсяг австро-німецької допомоги озброєнням, боеприпасами та військовими контингентами. Згідно з болгарсько-турецькою угодою Туреччина поступалася частиною території Східної Фракії.

14 жовтня 1915 р. 300-тисячна болгарська армія розпочала бойові дії проти Сербії. Болгарська та австро-німецька армії, узгоджено діючи протягом двох наступних місяців, завдали поразки сербським військам. Болгари оволоділи Вардарською Македонією та частиною Сербії. Спроби болгарської армії захопити територію Егейської Македонії були відбиті військовим десантом Антанті, який висадився на грецькому узбережжі. Так виник новий фронт на Балканах — Салонікський, на якому майже впродовж усієї війни болгарська армія змушена була протистояти об'єднаним англо-франко-російсько-сербським збройним силам.

Первісні успіхи Болгарії на фронті викликали в суспільстві хвилю націоналістичного чаду, який охопив майже всі політичні сили, навіть ті, що спершу орієнтувалися на союз з Антантою. Глава уряду заявив, що «болгарською буде та земля, якої торкнуться копита болгарського коня». Більшість депутатів Народних зборів — «народняки», «прогресисти», демократи, радикали та ліберали — голосували за виділення урядові нових військових кредитів.

У жовтні 1916 р. Болгарія виступила проти Румунії, яка напередодні приєдналася до табору Антанті. У взаємодії з німецькими військами та за підтримки двох турецьких дивізій болгарська армія наприкінці грудня 1916 р. з ходу захопила Добруджу й швидко просунулася до гирла Дунаю, де виник Дунайський фронт. Ситуація була стабілізована з прибуттям на допомогу румунам російських військ, після чого протистояння набуло позиційного характеру. Окопна війна на балканських фронтах переконливо свідчила, що хвалюватись обцянками швидкої й легкої перемоги з боку уряду В. Радославова насправді не мали підстав.

Війна згубно впливала на соціально-економічне становище болгарського суспільства. Від майже тотальної мобілізації працездатних чоловіків найбільше терпіло сільське господарство. Частка призваних на службу до армії (40 % чоловічого населення) була найвищою серед усіх воюючих держав. Зменшувалися площі під сільськогосподарськими угіддями, знижувалася врожайність, скорочувався валовий збір зерна та ін. Багато не пов'язаних з обслуговуванням армії підприємств та майстерень було закрито. Значно посилилося пропикнення в економіку Болгарії німецького капіталу, який уміло користувався союзницькими пільгами. У сферу його господарювання в країні потрапили кам'яновугільна, міднорудна, текстильна, млилярська та деревообробна промисловість. Болгарія перетворилася на сировинний додаток Німеччині. До виснажування ресурсів призводило також хижачке хазяювання ділків, які отри-

мували на військових поставках нечувані прибутки. В армії внаслідок крадіжок та недбальства інтендантів солдати голодували. Використовуючи своє службове становище, швидко багатіли чиновники, генерали й навіть міністри.

Затяжна та виснажлива війна Болгарії на два фронти призводила до значних втрат особового складу армії й відкидала до межі злиднів та голоду переважну масу мирного населення країни. На хліб та найважливіші продукти харчування було введено картки, норми видачі за якими систематично зменшувалися. Скасовано деякі конституційні свободи, запроваджено цензуру. Всіх незадоволених чоловіків з виробництв відправляли на фронт. Селяни терпіли від систематичних реквізицій для військових потреб. Спеціальні команди нищорили по селах, відбираючи в людей найнеобхідніше в обмін на квитанції, які не мали ніякої реальної вартості. Дефіцитними були сіль, мило, гас, сірники та ін.

Відомості про злидні в тилу доходили до діючої армії. Збільшувалося незадоволення солдатів непередбаченими безглуздими наступами на фронті та крадіжками інтендантів. Посилювалася антивоєнна пропаганда, виникали нелегальні солдатські комітети. На Дунайському фронті після лютневої революції в Росії розпочалися братання болгарських та російських солдатів. Дисципліна в армії занепадала, зростала кількість дезертирів.

На початку 1918 р. у військових підрозділах почастишали мітинги й збори, виникали з різних причин заворушення солдатських мас. Намагаючися перешкодити поширенню антивоєнних настроїв, армійське командування вдалося до репресій. Тільки за три перші місяці 1918 р. було репресовано 40 тис солдатів та 800 офіцерів, а 2,5 тис. військових — страчено. Але навіть драконівські засоби не могли згасити наростаюче невдоволення. Влітку 1918 р. кількість солдатських виступів збільшилася. Солдати відмовлялися коритися командуванню, в ряді частин спалахнули повстання. Одним із найбільших було повстання 27-го Чепінського полку в червні 1918 р.

В країні назривала гостра соціально-політична криза, існуючі суперечності потребували розв'язання. Перспектива воєнної поразки Центральних держав активізувала прихильників зближення з Антантою і США. Щоб запобігти подальшому поглибленню політичної кризи, цар Фердинанд у червні 1918 р. відправив у відставку уряд лібералів. До влади прийшли демократи й радикали на чолі з О. Маліновим і Т. Костурковим. Новий уряд підтвердив готовність вести війну в союзі з Центральними державами.

Невдачі болгарських військ на Салонікському фронті прискорили розв'язання кризи. В середині вересня 1918 р. армії Антанти прорвали фронт у районі Добропола. Болгарська армія, не витримавши натиску переважаючих сил противника, почала відступати. Спроби командування розстрілами відновити фронт призвели лише до загострення становища в країні.

Відступ болгарських військ став детонатором вибуху невдоволення солдатів, який розпочався 23—24 вересня 1918 р. під гаслами: «На Софію!», «Смерть винуватцям катастрофи!». Військові вимагали відставки уряду та укладення миру. 26 вересня вони захопили м. Радомир (30 км від Софії). Уряд направив до повсталих для переговорів делегацію, що складалася з лідерів партій, у тому числі керівника БЗНС О. Стамболійського та його соратника Р. Даскалова. Водночас до Салонік у штаб командування армії Антанти вирушила інша делегація для якнайшвидшого укладення перемир'я.

В ході переговорів із повстанцями лідери БЗНС приєдналися до них. З ініціативи Р. Даскалова 27 вересня в Радомирі була проголошена республіка. Головою Тимчасового уряду призначено О. Стамболійського, а головнокомандуючим повстанських військ став Р. Даскалов. Наступаюча 10-тисячна армія повстанців знаходилася вже поблизу Софії у села Владая. Намагаючись запобігти кровопролиттю, керівництво повсталих направило урядові ультиматум, у якому вимагало здати столицю без бою.

Даскалов Райко (1886—1923). Навчався в Берлінському університеті, захистив докторську дисертацію з економічних проблем Працював у болгарських часописах з 1910 р. — член Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС). У 1912—1913 рр. — офіцер болгарської армії, учасник балканських війн. Один із лідерів лівого крила БЗНС. У 1915 р. як противник вступу Болгарії у війну на боці Центральних держав був заарештований і утримувався у в'язниці до вересня 1918 р. Один із лідерів Радомирської республіки. В 1919—1923 рр. — член уряду О. Стамболійського, його перший заступник. З лютого 1923 р. — посол у Чехословаччині. 23 серпня 1923 р. вбитий у Празі.

Але, скориставшись паузою і нерішучістю повсталих, уряд звернувся по допомогу до німецького командування. 29 вересня 1918 р. в Салоніках спішно було підписано перемир'я на умовах капітуляції болгарської армії. А 30 вересня вірні урядові війська, спираючися на прибулі німецькі частини, розбили передові сили повсталих. 2 жовтня взято Радомир. Захоплені в полон повстанці розстріляні або кинуті до в'язниці.

Повстання було жорстоко придушено, але режим особистої влади Фердинанда не встояв. Цар мусив зректися престолу на користь свого 24-річного сина Бориса III. Фердинанд утік до Німеччини. Болгарія була окупована військами Антанти: в жовтні 1918 р. французькі, італійські та інші частини зайняли найважливіші стратегічні пункти країни: залізниці, порти тощо.

Становище південних слов'ян Австро-Угорщини. Початок війни ознаменувався в Габсбурзькій монархії скасуванням майже всіх конституційних свобод, припиненням діяльності парламенту та муніципальних органів, запровадженням військово-польових судів. Правлячі кола Австро-Угорщини всіма засобами розпалювали міжнародну ворожнечу та релігійний антагонізм. Найбільших нападів зазнали серби, яких офіційна пропаганда проголосила «нацією вбивць». У Хорватії, Боснії й Герцеговині, в інших регіонах країни інспірувалися різноманітні антисербські акції. Всі сербські громадські товариства та об'єднання були заборонені, а їхнє майно конфісковано. Водночас влада сприяла формуванню з декласованих елементів або релігійних фанатиків напіввійськових загонів, які чинили насильства та самосуди щодо опозиційно настроєного населення.

Мобілізовані на військову службу представники південнослов'янських народів опинилися в атмосфері жорстокості та свавілля, створюваній австрійськими та угорськими офіцерами. Як правило, підрозділи, укомплектовані слов'янами, направлялися на найнебезпечніші ділянки фронту. Для «піднесення бойового духу» за цими військовими з'єднаннями виставлялись озброєні кулеметами загороджувальні загоны, а в критичних ситуаціях до солдатів застосовувалася навіть децимація — розстріл кожного десятого.

Австро-угорське командування дедалі менше сподівалося на відданість підрозділів, укомплектованих слов'янами, які ніяк не хотіли змирати за чужі їм інтереси Габсбурзької монархії. З кожним місяцем війни все масовішим ставало дезертирство. Навесні 1916 р. з полонених Східного фронту в Росії формувалися вже цілі військові підрозділи, які пізніше у складі російської армії воювали на Дунайському фронті, а на початку 1918 р. — і на Салонікському.

Переважна більшість політичних угруповань, що існували на югослов'янських землях Австро-Угорщини, особливо на початковому етапі першої світової війни, підтримували військову стратегію Габсбургів у їхній боротьбі

проти Росії, Сербії та Чорногорії. Католицька церква заохочувала населення хорватських та словенських областей молитися за перемогу австро-угорської армії.

Лідери Хорватсько-сербської коаліції, які відмовилися від опозиції владі ще напередодні війни й мали більш як половину мандатів у хорватському саборі, не брали участі в шовіністичних сербськофобських акціях. Але саме з ініціативи лідерів коаліції 14 червня 1915 р. в саборі була організована демонстрація відданості Габсбургам на випадок вступу Італії у війну проти монархії. Підтримуючи політику Відня, коаліція заявила про бажаність приєднання до Хорватії Далмації та Боснії. Війну проти Сербії підтримувала також Хорватська селянська партія.

Інша, відносно невелика частина південнослов'янських політичних сил зробила ставку на перемогу у війні Росії та Антанті. На самому початку воєнного конфлікту лідери цієї орієнтації з різних причин опинилися за кордоном або свідомо повтікали за межі Габсбурзької держави й створили в Римі та Ніші центри югослов'янської еміграції. Саме на базі цих політичних груп наприкінці квітня 1915 р. в Лондоні був заснований Югослов'янський комітет на чолі з А. Трумбичем.

Трумбич Анте (1864—1938). Навчався в університетах Загреб, Відня та Граца. В 1890 р. захистив докторську дисертацію з права. З 1894 р. — член Хорватської партії права в Далмації. В 1895—1918 рр. — депутат далматійського сабора. В 1897—1918 рр. — депутат австрійського рейхсрату. В 1905 р. — голова Хорватської ліберальної партії, яка виступила за хорватсько-сербське зближення. З 1914 р. — в еміграції. В 1915—1918 рр. — голова Югослов'янського комітету в Лондоні. Один з авторів Корфської декларації 1917 р. В 1918—1920 рр. — міністр закордонних справ Королівства сербів, хорватів і словенців. У 1919—1920 рр. — депутат Уставовчої скупщини. З 1924 р. — член «Хорватського блоку», який вимагав автономії для Хорватії.

Претендуючи на роль представника інтересів югослов'янського населення Австро-Угорщини, Югослов'янський комітет видавав часописи, виступав із політичними заявами в пресі, вів переговори з представниками Антанті й сербським урядом. Єдності серед його членів не було, оскільки вони репрезентували різномірні в національному й соціальному відношеннях групи. *Переважаюча частина хорватських діячів планувала створення югослов'янської держави, домінуюче місце в якій мало належати Хорватії. Сербські політики в Боснії, Герцеговині, Далмації й Воєводині підтримували націоналістичне гасло «Великої Сер-*

бії». В складі Комітету були й такі, хто діяв за вказівками голови сербського уряду. Але в цілому загальновизнаною, програмною визнавалась ідея створення югослов'янської держави шляхом об'єднання на основі широкої автономії всіх південнослов'янських земель Габсбурзької монархії із Сербією.

В плани правлячих кіл усіх країн Антанті, крім Росії, не входило руйнування Австро-Угорщини, тим більше — створення югослов'янської держави. Вони вели переговори з Комітетом, не зв'язуючи себе будь-якими далекоюсяжними зобов'язаннями. Уряди країн Антанті вміло використовували цю структуру з метою отримання розвідувальних даних, а також як осередок об'єднання югослов'янської еміграції в боротьбі проти Центральних держав.

З кінця 1916 р. загальна господарська та воєнно-політична криза імперії Габсбургів почала швидко наростати. Продовольча та сировинна база країни була вкрай виснажена. Вдалний наступ російської армії привів до зайняття у вересні 1916 р. південної Галичини й Буковини, що значно погіршило й без того скрутне становище Австро-Угорщини. В результаті ряду невдач її армія була вже неспроможна до серйозних операцій. Солдати слов'янського походження масами здавались у полон росіянам. Фронт утримували головним чином німецькі підрозділи. Верховне командування армією підупалої Австро-Угорщини перейшло до німецького генералітету. В масах зріло невдоволення.

Значний імпульс національно-визвольній боротьбі народів двоєдиної монархії дала лютнева революція в Росії. Повалення самодержавства та утворення Рад викликали хвилю мітингів, демонстрацій, зборів по всій Австро-Угорщині, в тому числі й у південнослов'янських областях монархії. На фронті відбувалися братання з російськими солдатами. Розпочався рух «Зеленого кадаря» в ліси та гори Хорватії, Далмації, Боснії й Герцеговини масово втікали рекрути й дезертири. Значно активізувався робітничий рух.

В обставинці, що склалася, уряд Австро-Угорщини, де після смерті в листопаді 1916 р. Франца Йосифа імператором став Карл I, намагався вжити заходів до обмеження антивоєнного й національного руху. Пішов у відставку реакційний уряд І. Тіси в Угорщині, була відновлена діяльність рейхсрату в Австрії. Тронна промова імператора, якою відкрилося засідання парламенту 30 травня 1917 р., містила обіцянки щодо проведення державних реформ.

Лідер словенських клерикалів А. Корощець 30 травня від імені Югослов'янського клубу (угруповання, створене словенськими, хорватськими та сербськими депутатами від слов'янських земель, що входили до складу Ціслейтани) виступив у рейхсраті із заявою, яка згодом дістала назву «Травневої декларації». Вона проголошувала необхідність об'єднання всіх словенських, хорватських і сербських земель Австро-Угорщини в самостійну державну структуру в складі монархії. Аналогічні заяви зробили також чеські та українські депутати, які домагалися перебудови імперії на федеральних засадах.

Травневу декларацію підтримали в першу чергу діячі клерикальних кіл — прихильники ідеї «тріалізму», які вважали її важливим засобом нейтралізації спроб Югослов'янського комітету відірвати південнослов'янські народи від монархії Габсбургів. Керівництво Хорватсько-сербської коаліції не побажало компрометувати себе в очах молодого імператора й утрималося від вираження солідарності з декларацією. Однак не всі члени коаліції погодилися з такою позицією: дехто з них демонстративно вийшов із неї. На початку липня 1917 р. орієнтовані на перемогу Антанти С. Будиславович і В. Прибічевич зробили заяву в Саборі про необхідність «об'єднання всіх земель монархії, заселених словенцями, хорватами та сербами, в цілком самостійний і незалежний державний організм».

На острові Корфу між керівництвом Югослов'янського комітету і сербським урядом розпочалися переговори про майбутнє південнослов'янських народів, які завершилися підписанням 20 липня 1917 р. декларації, відомої під назвою Корфської. Вона проголошувала неминучість утворення єдиної південнослов'янської держави і принципи створення після закінчення війни «Королівства сербів, хорватів і словенців», що мало об'єднати всі південнослов'янські землі Австро-Угорщини, Сербії та Чорногорії. Нова держава повинна була стати конституційною, демократичною, парламентською монархією на чолі з династією Карагеоргієвичів. Для підготовки конституції передбачалося скликання Установчих зборів.

Корфську декларацію підтримали провідні політичні діячі Боснії й Герцеговини, а також утворений в еміграції в березні 1917 р. Чорногорський комітет національного об'єднання.

Направлене до конгресу 8 січня 1918 р. президентом США В. Вільсоном послання містило 14 пунктів, у десятому з яких наголошувалося, що «народом Австро-Угорщини

має бути надана вільна та сприятлива можливість для автономного розвитку», але про створення держави південнослов'янських народів не йшлося. Руйнування Габсбурзької монархії не входило і в плани англійського прем'єр-міністра Д. Ллойд-Джорджа.

Загострення соціальних і політичних проблем у багатонаціональній імперії призвело 14 січня 1918 р. до загальнополітичного страйку, в якому брали участь понад 700 тис. чоловік. Вони вимагали термінового укладення миру, відміни воєнного режиму на заводах і фабриках, підвищення життєвого рівня. Страйк підтримали матроси більш ніж 40 бойових кораблів флоту, дислокованого в Которській затоці, де 1 лютого спалахнуло збройне повстання. Шість тисяч хорватів, словенців, чехів, австрійців, угорців вимагали припинення війни, укладення миру, свободи для пригноблених народів Австро-Угорщини. Повсталі підтримали робітники Пули та Шибеника. Але за допомогою значної кількості австрійських та німецьких військ повстання було придушено.

В середині червня 1918 р. в Австро-Угорщині відбувся другий загальний страйк, викликаний новим зменшенням хлібної норми — до 82 г на добу. Страйкарі вимагали негайного припинення війни. Найбільшим розмахом виступи вирізнялися у Воеводині, Боснії й Герцеговині. Активізувався рух «зелених кадарів», який набув певного національного забарвлення. Посиленню визвольної боротьби народів монархії сприяло й повернення з Росії військовополонених, розпропагованих більшовиками.

Наприкінці літа 1918 р. в південнослов'янських землях на хвилі піднесення національно-визвольного руху скликаються народні віча, які складалися з прихильників об'єднання цих земель Габсбурзької монархії в єдину державу. В Загребі 6 жовтня утворюється Центральне народне віче, до якого увійшли депутати саборів Хорватії, Боснії, Герцеговини, а також місцевих ландтагів Країни, Істрії, Далмації.

У вересні 1918 р. війська Антанти на Салоніському фронті перейшли у вирішальний наступ, що привело до капітуляції 29 вересня Болгарії. 4 жовтня уряд Австро-Угорщини направив державам Антанти ноту, в якій пропонував розпочати мирні переговори. Сербська армія стрімко просувалася на північ, 1 листопада вона вступила в Белград, і вся Сербія була очищена від окупантів.

Чехи та словаки на шляху до незалежності. Світова війна значно прискорила процеси національної ідентифікації пригноблених у Габсбурзькій монархії слов'янських на-

родів. Війна відірвала від продуктивної праці велику кількість населення Чеських земель і Словаччини. Тисячі людей убито або покалічено на фронтах; економіка цілком милітаризована. Проводилися ревізії сільськогосподарських продуктів, підвищувалися ціни, розквітла спекуляція. Доходи підприємців, оптових торговців та фінансистів, які забезпечували армію, зростали з року в рік.

Для правлячих кіл Австро-Угорщини майже кожний чех чи словак були якщо не дійсними, то потенційними «зрадниками». В Чеських землях як обов'язкову офіційну мову знову ввели німецьку, з установ виганяли чиновників-чехів, а зі шкіл — учителів. Більшість чеських газет та журналів закрито, а ті, що залишилися, піддавалися жорсткому цензуруванню. Розпущені були громадські організації, а їхні лідери зазнали репресій та політичних переслідувань. Посилення експлуатації та національного гноблення викликало невдоволення, яке переросло в опір. *Режим Габсбургів став для більшості чехів і словаків утіленням усіх злигоднів, пов'язаних із війною, мета якої була для них зовсім не зрозумілою.* Поширювалися антивоєнні, антигабсбурзькі настрої, а також традиційні ідеї загальнослов'янської солідарності. Патріоти бойкотували всі офіційні заходи, розповсюджували антиурядові листівки, проводили демонстрації та страйки.

До найвпливовіших організацій, породжених антиавстрійським опором, належала «Чеська мафія». Це були розрізнені та слабкопов'язані між собою групи активістів, які в силу політичних симпатій, матеріальної заінтересованості та життєвих обставин займалися антигабсбурзькою діяльністю — від суго пропагандистської роботи до збирання на користь Антанти інформації економічного та військового характеру. Постачанням розвіданих займалися і провідні політичні лідери, такі як Е. Бенеш, К. Крамарж, А. Рашін та ін. Їх було заарештовано та засуджено до страти, але в 1917 р. всі вони потрапили під амністію, пов'язану з приходом до влади молодого імператора Карла I.

Масовою демонстрацією антигабсбурзьких настроїв стали дезертирство та здача в полон росіянам. Навесні 1915 р. в полон здавалися вже не поодинокі, а цілими військовими підрозділами: в березні — дев'ять рот 11-го Писецького та три роти 42-го Терезинського піхотних полків, а в квітні — тисяча солдатів 28-го Празького полку та ін. Наприкінці 1916 р. в Росії таким чином опинилося майже 250 тис. чехів і словаків

Поширення антивоєнних настроїв впливало на позиції політичних сил. На початку війни провідні чеські партії

виступали з демонстративними деклараціями про лояльність до політики монархії. Але з кожним місяцем війни дедалі очевиднішою ставала економічна, політична та військова слабкість Габсбурзької держави, все реальнішою робилася перспектива її цілковитого підкорення Німеччині. *Посилення віоверто пронімецьких та промаглярських тенденцій ставило під загрозу майбутнє чеського та словацького народів, отже, створювалося підґрунтя для консолідації діючих у підпіллі й емігрантських проантантівських чеських та словацьких політичних течій*

Багато чеських політиків орієнтувалися на Росію, обстоюючи ідею поділу Австро-Угорщини та включення автономного Чеського королівства до Слов'янської імперії на чолі з династією Романових. Проросійської орієнтації, яка віддзеркалювала традиційні симпатії чеського народу, дотримувалися «молодочехи» (К. Крамарж), націонал-соціалісти (В. Клофач), сокольський рух (В. Шайнер). Усі вони підтримували тісні зв'язки зі створеною наприкінці 1915 р. в Петрограді Спілкою чехословацьких товариств.

На країни Антанти надію покладала народна (реалістична) партія на чолі з Т. Масариком. Наприкінці 1914 р. він емігрував до Парижа, де в 1915 р. створив Чеський комітет дій (із травня 1916 р. — Національна рада чеських та словацьких земель). На першому етапі війни Т. Масарик та його прихильники були переконані, що питання про майбутнє Чеських земель, утворення самостійної чехословацької держави не може бути вирішене без втручання Росії, але ця русофільська програма потребувала підтримки Заходу.

Масарик Томаш (1850—1937). Навчався у Віденському та Лейпцизькому університетах. У 1876 р. — доктор філософії, в 1878 р. — професор Лейпцизького університету. В 1882—1914 рр. — професор філософського факультету Карлова університету. В 1889 р. заснував ліберально-політичну групу «реалістів». У 1900—1920 рр. — засновник та ідеолог Чеської народної (реалістичної) партії. Неодноразово обирався депутатом австрійського рейхсрату. З 1914 по 1918 р. — в еміграції. В 1915 р. — голова Чехословацької національної ради. В 1918—1935 рр. — президент Чехословаччини.

Водночас ці два провідні політичних утворення не виключали можливості збереження імперії Габсбургів. У цьому випадку, розраховуючи на підтримку Росії та Антанти, вони ставили перед собою завдання домогтися перетворення Австро-Угорщини на триєдину державу.

Слабкість словацьких політичних сил, які представляла Національна партія, та «послідовна» політика уряду

Угорщини на словацьких землях, спрямована на винищення будь-яких проявів національної свідомості, зумовили обмеженість гасел національно-визвольного руху. Всі словацькі проблеми, з точки зору словацьких політиків, мали вирішуватися виключно в межах Угорщини. Але під час війни в словацькому політичному середовищі посилювався вплив «теорії єдиної чехо-словацької нації», яка цілком відкидала ідею самостійності та самобутності словаків, але передбачала для них у майбутньому певні гарантії рівних із чехами економічних та політичних прав. Прихильниками цієї теорії були М. Шафарик, М. Годжа, І. Дерер, К. Стодоля.

Словацька еміграція вважала за необхідне закріпити рівноправність у майбутніх чехо-словацьких відносинах угодами з чеськими політичними силами. Перший такий документ, що зафіксував можливість «об'єднання чеської та словацької нації у федеральному союзі держав», був підписаний 22 жовтня 1915 р. у Клівленді (США) Словацькою лігою та Чеським національним об'єднанням.

У Росії деякі словацькі емігранти виношували ідею включення Словаччини до Російської імперії. Але більш впливовим було угруповання прихильників об'єднання чеських та словацьких земель у єдину монархічну державу під протекторатом Росії, на чолі з одним із представників романовської династії.

З ініціативи емігрантських центрів спочатку в Росії, а потім і у Франції розпочалося формування з чехів та словаків добровільних військових з'єднань. Спершу бажаних воювати за інтереси Антанти виявилось небагато: наприкінці 1914 р. в «чеській дружині» в Росії налічувалося тисяча чоловік, а в чеському батальйоні «Наздар» у Франції — лише 600. Але влітку 1916 р. російський уряд на прохання Франції погодився дозволити вербування військово-полонених чехів і словаків для відправки їх на Захід. У Франції за час війни було підготовлено 12 тис. солдатів та офіцерів, в Італії — 24 тис., а в Росії — 92 тис.

Тимчасом жодна з держав Антанти в ході війни й гадки не мала про надання державної самостійності неповноправним народам Габсбурзької імперії. Всіма засобами вони прагнули використати національні суперечності й визвольні рухи для ослаблення Австро-Угорщини, відриву її від Німеччини. Розчленування або ліквідація монархії Габсбургів не входили до воєнних планів західних держав Антанти, які не хотіли посилення впливу Росії у випадку утворення незалежних слов'янських держав у цьому регіоні Європи. У свою чергу, царський уряд, озираю-

чися на своїх союзників, ніколи нічого конкретного не обіцяв чехословацьким політичним організаціям.

Наприкінці 1916 р. — початку 1917 р. Чеські землі та Словаччина опинилися в критичному становищі. Нестача робочої сили, сировини, палива, розлад фінансів, торгівлі, транспорту викликали глибокий занепад промисловості. Сільське господарство підірвала нестача робочих рук, машин, насіння, добрив. Голодні заворушення і страйки в тилу та дезертирство на фронті перетворилися у масові форми народного протесту проти війни. Ознаки кризи політики правлячих кіл Австро-Угорщини стали особливо помітними зі вступом на престол імператора Карла. Вони проявилися, з одного боку, у висуванні демагогічної програми укладення справедливого миру, обіцянок лібералізувати суспільне життя у країні — скликати рейхсрат, реформувати виборче право в Угорщині, вирішити пекучі національні проблеми, провести амністію політв'язнів, а з іншого — в подальшій милітаризації та в дедалі частішому застосуванні репресивних заходів щодо невдоволених.

Чеське політичне керівництво в цей період прагнуло до консолідації національних сил. Восени 1916 р. було створено Чеський союз, який об'єднав чеських парламентаріїв, представників чеських партій у рейхсраті та Національний комітет, що репрезентував сім чеських партій у Празі.

Лютнева революція в Росії сприяла подальшій активізації антивоєнного робітничого та національно-визвольного рухів у Чеських землях та Словаччині. У квітні 1917 р. в Празі відбулася масова демонстрація страйкуючих робітників, які вимагали припинити переслідування та поліпшити постачання продуктами харчування. Першотравневі страйки та демонстрації відбулися під гаслами миру, демократизації суспільного життя, утворення незалежної чехословацької держави.

17 травня 1917 р. 222 представники творчої інтелігенції направили чеським депутатам рейхсрату звернення, в якому закликали вимагати загальної амністії політв'язням, дотримання конституційних свобод і національних прав. 30 травня, у день відкриття роботи рейхсрату, Комітет дій страйкуючих металургів Праги у зверненні до Чеського союзу і Національного комітету вимагав «створення самостійної чехословацької держави, спираючись на ідею російської революції й право на самовизначення всіх націй Європи». У своїй заяві, проголошеній у рейхсраті, Чеський союз обмежився лише вимогами федералізації Габсбурзької монархії та адміністративного об'єднання в її межах чеських та словацьких земель.

Чехословацька національна рада в Парижі, використовуючи сприятливі умови, що склалися в революційній Росії, і спираючися на військовополонених, відтіснила чеських і словацьких політичних діячів русофільської орієнтації. *Скликаний у травні 1917 р. в Києві з'їзд Спільки чехословацьких товариств визнав паризьку Раду на чолі з Т. Масариком верховним керівним органом чехословацького руху і створив її російське відділення.* В Україні, де розмістилися частини 30-тисячного Чехословацького корпусу та зосереджувалась основна маса чеських і словацьких військовополонених та емігрантів, виникли багатотисячні соціал-демократичні осередки. Їхні лідери здебільшого вважали, що «свобода чеського народу буде якнайкраще забезпечена лише спільно із свободою російського», та закликали у справах «загальнонаціональних» підтримувати Чехословацьку національну раду.

Жовтнева революція в Росії та початок мирних переговорів у Брест-Литовську спонукали Чеський союз радикалізувати свою діяльність. У Празі 6 січня 1918 р. відбулися збори генерального сейму, який складався з чеських депутатів австрійського рейхсрату та земельного сейму. *В прийнятій на сеймі «Декларації всіх депутатів чехословацької нації» висувалася вимога утворення суверенної, повноправної, демократичної й соціально справедливої держави «в межах історичних земель та своєї словацької гілки».*

Населення чеських і словацьких земель підтримало загальний політичний страйк, який почався у Габсбурзькій монархії 14 січня 1918 р. 22 січня було припинено роботу на підприємствах Праги, Брно, Пльзеня, Моравської Острави. В Словаччині страйкували залізничники. Страйкуючі вимагали негайного укладання справедливого миру з радянською Росією, визнання права націй на самовизначення.

В середині квітня 1918 р. в Празі відбулися великі збори чеських громадських та культурних діячів, які урочисто прийняли «національну присягу» принципу незалежності. В травні було проведено масове святкування п'ятдесятирічного ювілею Національного театру, яке перетворилося на грандіозну політичну маніфестацію під національними гаслами

За умовами Брестського миру влітку 1918 р. з Росії на батьківщину повернулося близько 500 тис. військовополонених. Вони не тільки розповідали про побачену на власні очі революцію, але й ставали ініціаторами антивоєнних виступів у тилу й на фронті. Небачених розмірів

набуло дезертирство. Загони «зелених», що ховалися в лісах, вели справжні бої з жандармерією та військами. В чеських та словацьких землях відбувалися страйки, демонстрації, мітинги, голодні заворушення, почастішали напади на склади та ешелони з продовольством. Монархія Габсбургів невідворотно наближалася до свого краху.

Невдалі переговори з Австро-Угорщиною про сепаратний мир примусили Антанту і США змінити свою позицію щодо двоєдиної монархії та погодитися на визнання права чеського та словацького народів на самовизначення. *Наприкінці червня 1918 р. Чехословацька національна рада в Парижі була офіційно визнана як «першооснова майбутнього чехословацького уряду».* Згодом це визнання підтвердили за дипломатичними каналами Англія, США та інші країни.

В середині липня 1918 р. в Празі була проведена реорганізація Національного комітету, до складу якого відтепер увійшли 38 представників практично всіх чеських політичних партій у відповідності з кількістю мандатів, отриманих на виборах до австрійського рейхсрату в 1918 р. Новий Комітет створювався як «наднаціональна та загальнонаціональна» структура, як інструмент «збереження порядку перехідного періоду, як орган майбутньої державної влади». *На початку вересня з представників соціал-демократичної робітничої та національно-соціалістичної партій була утворена Соціалістична рада.*

Восени 1918 р. становище Австро-Угорщини стало катастрофічним: балканський та італійський фронти розвалювалися; командування окупаційної армії в Україні втрачало контроль над військовими частинами; уряд визнавав, що не в змозі забезпечити промисловість і транспорт паливом, а населення — продуктами харчування. Опинившись на межі розпаду держави, уряд Австро-Угорщини вирішив вивезти з Чеських земель продовольчі, сировинні й паливні запаси, промислове обладнання та залізничний парк. В обставинах, що склалися, Національний комітет виступив із пропозицією організувати акції протесту.

Соціалістична рада прийняла рішення про проведення страйку. Утворений Комітет дій розіслав на місяць проект резолюції, в якому передбачалося, що страйкуючі на мітингах 14 жовтня не обмежаться протестом проти вивозу продовольства, а вимагатимуть утворення самостійної Чехословацької республіки. В результаті страйку, який паралізував усі виробництва в Чеських землях і перетворився на масовий політичний виступ народу, була оста-

точно визначена республіканська форма майбутньої держави

«Польське питання» та спроби його вирішення. Війна між трьома імперіями, що володіли польськими землями, стала важким випробуванням і справжнім лихом для всього польського народу. Близько 2 млн поляків були призвані до ворогуючих армій і билися між собою за чужі інтереси. Фронт проходив польськими землями, бої супроводжувалися значними людськими та матеріальними втратами. В широких масштабах проводилися евакуація населення, вивезення майна.

Розпочинаючи війну, уряди Німеччини та Австро-Угорщини запевняли у спільній відозві від 9 серпня 1914 р., що їхні війська принесуть населенню Королівства Польського «свободу й незалежність». Царська Росія, у свою чергу, закликала поляків бити ворога в ім'я об'єднання всіх трьох частин Польщі під скіпетром Романових з наданням їй самоврядування, свободи віри та мови. Англія і Франція, зважаючи на позицію свого східного союзника, бачили в «польському питанні» внутрішню справу Росії.

В польському суспільстві сформувалися відповідно два табори, орієнтовані на ворогуючі воєнно-політичні блоки. Більшість галицьких партій, а також частина політичних угруповань на чолі з Польською партією соціалістичною — (ППС—фракцією) робили ставку на Австро-Угорщину. Вони розраховували на те, що перемога у війні Центральних держав приведе якщо не до незалежності Польщі, то до перетворення монархії Габсбургів на тріалістичну державу, де Галичина та приєднане Королівство Польське дістануть статус, аналогічний угорському.

Пронімецької орієнтації дотримувалися і Ю. Пілсудський та його прихильники, які ще напередодні війни приступили до утворення воєнізованих формувань. З 1910 р. в Галичині стали виникати легальні парамілітарні організації: стрілецькі загони, таємна «Польська армія» ендеківської «фронди», дружини «барташове», «підгальянське» та ін. До початку війни в цих воєнізованих організаціях налічувалося близько 6,5 тис. чоловік.

Пілсудський Юзеф (1867—1935) Народився на Віленщині (Литва). В 1885—1886 рр.— студент медичного факультету Харківського університету. В 1887—1892 рр.— арешт та заслання до Західного Сибіру. 1892 р.— повернення до Вільно й участь у створенні ППС. 1900—1901 рр.— арешт, ув'язнення та втеча з в'язниці. У 1902—1905 рр.— редактор часопису ППС «Робітник» у Лондоні. З 1906 р.— один із лідерів ППС—фракції. Ініціатор заснування «Союзу активної боротьби» (1908 р.) та створення польських загонів стрільців (1910 р.).

У 1912—1914 рр.— військовий комендант Тимчасової комісії об'єднаних партій. У 1914 р.— бригадир легіонів, заснував Польську військову організацію. В 1916—1917 рр.— член Тимчасової державної ради. В 1917—1918 рр.— арешт та перебування у Магдебурзькій фортеці. В 1918—1922 рр.— Тимчасовий начальник держави. В 1922—1925 рр.— відхід від активної державної й політичної діяльності. В 1925 р.— організатор державного перевороту, ініціатор політики «санациї».

У серпні 1912 р. партії, які стояли на платформі збройної боротьби з царизмом, створили Військовий фонд, а в листопаді виникла очолювана Ю. Пілсудським Тимчасова комісія об'єднаних партій— як галицьких (Польська соціал-демократична партія— ПСДПГ, Польське стронництво людове— ПСЛ, Прогресивна партія), так і Королівства Польського (ППС—фракція, Національний робітничий союз, Національний селянський союз, Селянський союз, Союз незалежності). Однак внутрішні суперечності призвели до кризи в Комісії. Напередодні війни з неї вийшли ендеківська «фронда», ПСЛ та ряд закордонних організацій.

Орієнтації на перемогу Антанти дотримувалися польські націонал-демократи та «реалісти». Епідски завершили формування своїх осередків у західних польських землях утворенням у травні 1909 р. Польського націонал-демократичного товариства. В ході внутріпартійного протистояння на з'їзді ендеків у 1912 р. перемогли прихильники Р. Дмовського. Про перспективу здобуття Польщею незалежності у випадку поразки Німеччини у війні заявила Національна ліга на своєму з'їзді навесні 1914 р.

Однак не всі ендеки підтримували керівництво партії. В Галичині опоненти Р. Дмовського формували власні військові загони на базі фізкультурного товариства «Сокіл». Напередодні війни ендеки створили у Львові Центральний національний комітет для переговорів з Комісією, які, втім, успіху не мали. Більшість галицьких політиків були австрофілами й не хотіли зв'язувати себе зі стрілецьким рухом. У 1912 р. депутати «Польського кола» в австрійському рейхсраті офіційно відмежувалися від будь-яких збройних формувань.

Головні політичні сили польського суспільства відгукнулися на початок війни у відповідності зі своїми зовнішньополітичними орієнтирами. Спочатку у Варшаві, а потім Петрограді діяло утворений ендеками та їхніми прихильниками Польський національний комітет (ПНК) на чолі з Р. Дмовським і З. Вельопольським. У відозві ПНК визначалися його головні завдання: «Розгром лиховісної могут-

ності Німеччини та об'єднання Польщі під скіпетром російського монарха».

Прихильники австро-німецької орієнтації створили в Кракові Головний національний комітет (ГНК), куди ввійшли представники галицьких консерваторів, демократів та шляхтичів. Серед керівників Комітету були В. Сікорський, Ю. Пілсудський, І. Дашинський, В. Вітос.

На початку війни склалися сприятливі умови для реалізації амбіційних повстанських проєктів. У липні 1914 р. Ю. Пілсудський і В. Сікорський розпочали мобілізацію польських стрільців для організації визвольного походу в Королівство Польське. 3 серпня в Кракові була поширена прокламація «нелегального національного уряду у Варшаві», який оголошував війну царській Росії й наказував польським збройним силам розпочати визволення Польщі. Ця відверта містифікація мала головною метою викликати ентузіазм у польського населення, забезпечити приплив до легіонерів нових добровольців. Посаду Головного коменданта Війська Польського обіймав Ю. Пілсудський.

Але всі ці політичні сподівання та військові проєкти почали швидко розвіюватися вже 6 серпня 1914 р., коли польські збройні загопи перейшли австро-російський кордон. Населення Королівства Польського не хотіло визнавати в них «головну колону Війська Польського, що прямувало звільнювати батьківщину», як говорилося у першому наказі Ю. Пілсудського До визволителів поляки ставилися не тільки без очікуваної поваги, але й досить вороже. Повстання в польських землях, на яке сподівалися легіонери, не відбулося, і вони вимушені були повернути назад.

Після невдалого рейду, спираючись на бойовиків ППС— фракції, Ю. Пілсудський створив підпільну Польську військову організацію (ПВО), яку очолив Е. Рндз-Смігли. В жовтні 1914 р. ПВО встановила контакти з німецьким командуванням і домовилася про співробітництво. Метою цієї організації було не тільки проведення диверсійних акцій та здобування розвідданих у тилу російської армії, але й створення такої політичної та військової структури, яка згодом мала стати важливим козирем у боротьбі за владу.

Поляки брали участь у бойових діях на багатьох фронтах першої світової війни. Військові підрозділи, що склалися з легіонерів Ю. Пілсудського, а також стрільців, воювали під командуванням генералів Центрального держав і налічували до 20 тис. бійців. Наприкінці 1914 р. в боротьбу на боці Росії вступив створений ендеками Пу-

давський батальйон (1 тис. чоловік), згодом реорганізований у Польську стрілецьку бригаду, а в 1917 р.— в дивізію у складі російської армії.

В серпні 1915 р. російські війська змушені були залишити Королівство Польське, а на його землі вступили австро-угорські та німецькі війська. На окупованих територіях було утворено два генерал-губернаторства: німецьке у Варшаві та австрійське в Любліні. Нова влада розпустила існуючі громадські комітети, а місцева міліція була підпорядкована окупаційній адміністрації.

5 листопада 1916 р. імператори Вільгельм II і Франц Йосиф I проголосили утворення «з відірваних від російського панування польських областей» держави «зі спадковою монархією і конституційним ладом». Питання про кордони «відкладалося на майбутнє», а польська армія мала формуватися «за взаємною угодою». Мова йшла про створення «польського вермахту», чим займалася Тимчасова державна рада (ТДР), яка складалася з 25 призначених «активістів» (15 — від німецької зони, 10 — від австрійської). Членами ТДР були, наприклад, Ю. Пілсудський і В. Сікорський, який ще й очолював військову комісію. В червні 1917 р. підрозділи «польського вермахту» налічували майже 9 тис. чоловік.

Уряд Росії 15 листопада 1916 р. оголосив акт про утворення нової держави недійсним. У грудні цар вимушений був пообіцяти полякам автономію в складі імперії з власною законодавчою владою та армією. Союзники Росії не тільки підтримали пропозицію, а й визнали претензії Росії на Галичину, що й було зафіксовано в березневій (1917 р.) російсько-французькій угоді.

Велике значення у вирішенні «польського питання» мала Лютнева революція в Росії. В березні 1917 р. Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів, а потім і Тимчасовий уряд визнали за поляками право на відновлення незалежної держави на всіх землях, «заселених здебільшого польським народом». Майбутнім Установчим зборам пропонувалося погодитися на зміну державної території Росії «для утворення вільної Польщі з усіх трьох нині розділених частин».

На перший план в 1917 р. висунулося питання про формування в Росії польської армії зі складу поляків-військовослужбовців російської армії та добровольців. У червні постав Головний польський військовий комітет на чолі з В. Рачкевичем. Уже існуючу першу польську стрілецьку дивізію в середині 1917 р. розгорнуто в три корпуси, які налічували 36 тис. солдатів та офіцерів.

У серпні 1917 р. в Москві було створено Польську раду міжпартійного об'єднання, яка уповноважила Р. Дмовського, М. Сейду та інших заснувати в Лозанні Польський національний комітет. У вересні уряд Франції визнав ПНК (який переїхав до Парижа) урядом майбутньої польської держави. Потім його визнали Англія та Італія, а в грудні — США. Це свідчило про те, що західні держави конкретизували своє ставлення до «польського питання». Ще раніше, в червні 1917 р., уряд Франції дозволив формування польської добровольчої армії зі складу поляків із Франції та США. В 1918 р. у польських підрозділах під командуванням генерала Ю. Галлера налічувалося 15 тис. чоловік.

Внутрішньополітична та міжнародна ситуація, що постійно ускладнювалася, примусила членів Тимчасової державної ради відмовитися від співробітництва з окупаційною владою. 2 липня 1917 р. зі складу ТДР вийшов Ю. Пілсудський. Коли частина солдатів та офіцерів Польського допоміжного корпусу відмовилася присягнути братерству по зброї з арміями Центральних держав, вони були інтерновані, а Ю. Пілсудський і К. Сосновський ізольовані в Магдебурзькій фортеці. 30 серпня Рада припинила існування.

У вересні 1917 р. на окупованій території було створено новий орган — Регентську раду. Вола складалася з трьох осіб на чолі з князем З. Любомирським і мала виконувати функції монарха. Рада призначала прем'єр-міністра, міністрів та інших посадових осіб. Органом, схожим на законодавчий, була Державна рада, яка формувалася за декретом Регентської ради: 12 членів призначалися за посадами, 43 — персонально Регентською радою, а 55 — обиралися органами місцевого самоврядування.

За часів окупації та існування маріонеткової польської адміністрації в країні відбувалися й певні позитивні зрушення. Так, у листопаді 1915 р. відкрито Варшавський університет (імператорський знаходився в евакуації в Ростові-на-Дону). Почалася розбудова польської національної освіти. Школи всіх ступенів з жовтня 1917 р. підпорядковані Міністерству народної освіти, у вересні створено мережу польських судових органів, якими керувало Міністерство юстиції. Водночас окупаційна влада вміло використовувала існуючі польські адміністративні структури для реквізиції продуктів харчування, вивозу обладнання, сировини та робочої сили до Німеччини.

Важливу роль у подальшій долі Польщі відіграла Жовтнева революція в Росії, насамперед такі її гасла, як

перебудова міжнародних відносин на основі свободи й незалежності всіх народів та національного самовизначення. Воз'єднання і незалежність польського народу обстоювала радянська делегація на мирних переговорах із Німеччиною та Австро-Угорщиною у Брест-Литовську. На засіданні 7 лютого 1918 р. була обнародована радянська урядова декларація, в якій містилися вимоги щодо надання мешканцям трьох частин Польщі права вільно влаштовувати своє життя.

Центральні держави відхилили дискусію з «польського питання» і не допустили польських представників до участі в переговорах у Бресті. Згідно з підписаним 9 лютого договором з Українською Народною Республікою їй надавалися військово-політична підтримка, а також територія Холмщини, що було кваліфіковано поляками як четвертий поділ Польщі. Коли 15 лютого звістка про умови договору дійшла до другої бригади польських легіонерів під командуванням генерала Ю. Галлера, вони на знак протесту залишили свої позиції на фронті серед австро-німецьких військ біля Рараньчі в Буковині й перейшли до розташування російських військ, з'єднавшись з польськими підрозділами.

В умовах війни, що тривала, та революційних подій у Росії питання про долю Польщі дедалі більше набувало міжнародного значення. Англійський прем'єр-міністр Д. Ллойд-Джордж 5 січня 1918 р. заявив, що незалежна Польща, до якої ввійдуть «усі виключно польські елементи, бажачі стати її частиною», є необхідною умовою стабілізації в Східній Європі. 8 січня президент США В. Вільсон у своїх «14 пунктах» також указав на необхідність утворення «незалежної Польської держави, до якої мають увійти території, заселені безсумнівно польським населенням». Така ж думка містилася в спільній декларації глав урядів Англії, Франції та Італії від 2 червня 1918 р.

Важливий крок на шляху до незалежності Польщі зробив уряд Радянської Росії 29 серпня 1918 р., прийнявши декрет про відмову від усіх договорів і актів, укладених Російською імперією щодо поділів Польщі. Були підтверджені право польського народу на самостійність та єдність усіх трьох частин країни.

Австро-німецькі війська, що перебували в Україні за запитом уряду УНР, оточили в районі Канева розташований там другий польський корпус, який після тижневого опору 11 травня 1918 р. вимушений був капітулювати. Перший польський корпус, дислокований під Мінськом і очолю-

ваний Ю. Довбор-Мусницьким, прийняв присягу на вірність Регентській раді.

Влітку 1918 р. досить чітко вимальовувалася глибина політичної й економічної кризи, яка охопила Німеччину та Австро-Угорщину. В арміях зростали антивоєнні настрої. Війська, що знаходилися в Україні, Білорусії та Прибалтиці, швидко революціонізувалися.

Все це не могло не позначитися на ситуації в польських землях. Засідання Державної ради, які почалися 22 червня 1918 р., перетворювалися на нескінченний потік критичних оцінок політики австро-німецької окупаційної адміністрації. За вказівкою генерал-губернатора 31 липня Рада була розігнана. А 31 серпня пішов у відставку й уряд Я. Стечковського. Розпочалася гостра криза політичної верхівки маріонеткової держави.

2 жовтня 1918 р. лідер галицьких соціалістів І. Дашинський у своєму виступі в австрійському рейхсраті запропонував резолюцію з питання про мир, у якій вимагав визнання права кожного народу на самовизначення, відмови від таємної дипломатії, утворення союзу вільних народів. «Польське питання», підкреслював він, «повинно бути вирішене з участю представників усіх польських земель».

Уряди Німеччини та Австро-Угорщини 4 жовтня 1918 р. звернулися до США з проханням розпочати переговори про перемир'я і мир. Політичні режими Центрального блоку агонізували. Регентська рада в маніфесті від 7 жовтня солідаризувалася з пропозиціями США про утворення Польської держави й обіцяла розширити склад уряду за рахунок представників різних політичних сил та скликати демократичний сейм.

Регентська рада зробила останню спробу подолання паралічу влади. 23 жовтня до влади прийшов уряд на чолі з Ю. Свежинським. Уперше не було запитано згоди окупаційної влади. До складу уряду ввійшли політики, пов'язані з ПНК у Парижі. Було проголошено утворення регулярної польської армії, військового міністерства, міністерства закордонних справ.

На території Польщі ще залишалися німецькі війська, але влада окупантів з кожною годиною слабшала. Намагаючися завоювати довір'я народу, уряд Ю. Свежинського у зверненні від 3 листопада заявив, що для будівництва об'єднаної, вільної народної Польщі готовий поступитися своєю владою національному урядові, в якому буде представлена вся політична палітра. Це налякало Регентську раду, яка 4 листопада відправила уряд у відставку.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- «Драг нах Остен» и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. М., 1977.
История южных та западных славян. К., 1987.
История южных и западных славян. М., 1979.
К 70-летию образования самостоятельных государств в Центральной и Юго-Восточной Европе. М., 1989.
Краткая история Болгарии. М., 1987.
Краткая история Польши. М., 1993.
Краткая история Чехословакии. М., 1988.
Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский. Легенды и факты. М., 1990.
Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. М., 1985.
Хрестоматия по истории южных и западных славян. Минск, 1989. Т. 2.
Шмераль Я. Б. Образование Чехословацкой республики в 1918 г. М., 1967.

Лекція 4 ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ВИЗНАЧЕННЯ КОРДОНІВ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1918—1926 рр.)

● Відродження незалежності ● Вибори до Установчого сейму та прийняття конституції 1921 р. ● «Польське питання» на Паризькій мирній конференції. Визначення кордонів Польської держави ● Радянсько-польські відносини та війна 1920 р. ● Польща в період парламентської демократії

Відродження незалежності. Після 123 років поневолення восени 1918 р. в Польщі була відновлена державність. Головними факторами цього процесу послужили національно-визвольний рух польського народу, події першої світової війни та революційні зміни, які відбулися в усіх імперіях, що поділили між собою польські землі. Важливе значення мала трансформація позиції західних держав щодо «польського питання». Використовуючи сприятливу ситуацію, створену першою світовою війною, різноманітні польські громадські угруповання засновували політичні організації й союзи, формували військові загони та з'єднання, які діяли в межах, визначених урядами різних держав.

Тільки після краху Центральних держав, під владою яких перебували польські землі, уможливилось формування незалежних державних структур. Така діяльність розпочалася на території, що контролювалася Австро-Угорщиною. Польські депутати австрійського рейхсрату 15 жо-

втя 1918 р. проголосили себе громадянами польської держави.

28 жовтня 1918 р. галицькі політичні партії створили Польську ліквідаційну комісію (ПЛК) — тимчасовий орган із законодавчими та виконавчими повноваженнями, який очолив лідер партії ПСЛ—«П'яст» В. Вітос. Підтримана населенням, ПЛК прийняла від окупаційних органів влади всі необхідні повноваження щодо території на захід від річки Сян — у Західній Галичині. Порівняно легко була усунута австрійська адміністрація в окупованих польських губерніях колишньої Російської імперії.

У Східній Галичині українські політичні сили, об'єднані в Українську народну раду, 1 листопада 1918 р. у Львові проголосили Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР). Польське населення відреагувало негайно, розпочавши збройну боротьбу проти української влади.

В Тешинській Сілезії австрійські органи влади змінила Національна рада Тешинського князівства.

На території Королівства Польського горяд з окупаційними органами влади існували структури, створені Регентською радою. Однак у вирішальний момент, коли польське населення почало роззброювати окупантів, ці структури виявилися неспроможними очолити національний рух, зберігаючи свою підпорядкованість окупантам.

В адміністративному центрі цієї окупаційної зони — Любліні 5 листопада 1918 р. постала Рада робітничих депутатів, створена діями Соціал-демократичної партії Королівства Польського й Литви (СДПКПіЛ), Польської соціалістичної партії — ППС — фракції та ППС — лівиці, Бунду та профспілок. На противагу Раді в Любліні з 6 на 7 листопада було сформовано Тимчасовий народний уряд на чолі з галицьким соціалістом І. Дашинським. До складу нового уряду входили «пілсудчики» Є. Морачевський, Т. Арцишевський, Е. Ридз-Смігли, представники Польського строніцтва людowego — ПСЛ—«Визволене» та ін.

Опублікований маніфест «До польського народу» декларував утворення Польської Народної Республіки — демократичної парламентської держави, гарантуючої всім громадянам рівні політичні права. В документі проголошувалося введення 8-годинного робочого дня, обіцялося здійснити радикальні суспільно-економічні реформи, зокрема націоналізацію певних галузей промисловості та експропріацію великої земельної власності. В зовнішньополітичній частині маніфесту його автори закликали до воз'єднання Великого князівства Литовського, до мирного вирі-

шення спірних питань, що торкалися Західної та Придніпровської України, тощо.

Навіть у скрутних умовах світової війни, що наближалася до завершення, і революції, яка розпочалася в Німеччині, її провідні політики завбачливо дбали про недоторканність своїх східних кордонів, небезпека для яких з боку новостворюваної польської держави була очевидною. Правлячі кола Німеччини намагалися втримати під контролем процес відновлення польської держави, зробивши ставку на «магдебурзького в'язня» — Ю. Пілсудського. Під час переговорів із представником уряду Г. Кесслером він пообіцяв, що «сучасне покоління поляків не воюватиме» ні за Познаньщину, ні за інші польські землі, які перебували під владою Німеччини.

Після переговорів у Берліні Ю. Пілсудський спеціальним потягом був доставлений 10 листопада 1918 р. у Варшаву. Як авторитетний та визнаний серед польських політичних сил лідер, він очолив процес створення центральних державних органів. 11 листопада Регентська рада передала йому цивільну владу. Того самого дня до Варшави прибули члени люблінського уряду, розпочалося формування нового уряду. 14 листопада Регентська рада передала Ю. Пілсудському військову владу й самоліквідувалася. Враховуючи думку нацдеків, головою Тимчасового уряду 18 листопада призначено соціаліста Є. Морачевського.

Згідно з декретом від 22 листопада про організацію тимчасових центральних державних органів вища влада в країні надавалася Ю. Пілсудському — Тимчасовому начальнику держави, який обіймав також посаду Верховного головнокомандуючого польських військ.

Нова влада прагнула якомога швидше встановити свій контроль у провінції. В результаті досягнутої угоди Польська ліквідаційна комісія (Західна Галичина) і Тимчасовий правлячий комітет (Східна Галичина) об'єдналися й утворили Правлячу комісію у справах Галичини і Тешинської Сілезії, Спиша та Орави.

Уряд Є. Морачевського, справжуючи назву «народного» й «робітничого», значну увагу приділяв вирішенню соціально-економічних проблем. Декрет від 21 листопада 1918 р. запровадив 8-годинний робочий день, виплату допомоги робітникам у випадку хвороби, гарантував мінімальну зарплату на держпідприємствах, заснував інспекцію з питань праці. Виборчий закон від 28 листопада встановив рівне, пряме, таємне загальне виборче право. Вибори Установчого сейму призначено на 26 січня 1919 р.

Поряд з офіційними органами влади в різних районах Польщі створювались і діяли Ради робітничих депутатів. Однак Ради практично не були пов'язані між собою, так і не зуміли сформувати єдиний загальний орган. До того ж їх ослабляла гостра боротьба, яка точилася між різними соціалістичними та профспілковими угрупованнями. Лідери ППС—фракції, наприклад, відверто прагнули до створення паралельних Рад. Розбрату в робітничому русі сприяв і лівий радикалізм СДПКПіЛ та ППС—лівиці, які закликали до соціалістичної революції, перетворення Польщі на республіку Рад та об'єднання з іншими радянськими республіками. 16 грудня 1918 р. у Варшаві відбувся об'єднавчий з'їзд цих двох лівих угруповань, який поклав початок існуванню Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП).

Компартія висунула та намагалася провести в життя ідею радянської Польщі. Тільки на території колишнього Королівства Польського виникло близько ста Рад робітничих депутатів. У Домбровському вугільному басейні керувані КРПП Ради не тільки створили власні збройні сили — Червону Гвардію, а й перебрали на себе деякі функції державного управління. Проте офіційна влада перешкоджала поширенню впливу Рад робітничих депутатів на всю територію країни. Їхня діяльність спочатку була локалізована, обмежена, а потім, завдяки хибам у політиці керівництва КРПП,— дискредитована. Щодо Рад активно застосовувалися жорстокі репресії та переслідування, кінець кінцем вони були розпущені, компартію в липні 1919 р. проголошено поза законом.

Тимчасовий начальник держави 16 листопада розіслав главам держав-переможниць та нейтральних країн телеграму, в якій повідомляв про утворення незалежної Польщі. Однак відповідей не надійшло. Нестійке політичне становище спонукало Ю. Пілсудського звернутися до головнокомандуючого арміями Антанти Ф. Фошу з проханням надіслати до Польщі війська «для захисту країни від більшовизму». Того ж дня з німецьким командуванням була укладена угода про виведення німецьких військ з території, західний кордон якої відповідав російсько-німецькому кордону 1914 р. Залишаючи польські землі, німці передавали частину зброї Польській військовій організації (ПВО) або іншим воєнізованим організаціям.

Визнання кордону 1914 р. фактично означало згоду на збереження німецького панування в Познанщині, Верхній Сілезії та інших західних польських землях, що, безумовно, суперечило національним інтересам і викликало закономір-

ний опір. У Великій Польщі за короткий строк виникла значна кількість Народних рад, де дуже впливовими були національні демократи. А створена в Познані 3 грудня 1918 р. Головна народна рада (ГНР) вважала представником польської влади не варшавський уряд, а Польський національний комітет (ПНК) у Парижі.

Сейм представників польського населення колишньої Німецької імперії 5 грудня прийняв рішення чекати розгляду питання про приєднання західних етнічних польських земель до Польщі на майбутній мирній конференції. Однак не всі хотіли чекати: окремі збройні сутички з німецькими націоналістичними угрупованнями на великопольських землях вилилися 27 грудня в польське національно-визвольне повстання. При продовженні Комп'єнського перемир'я (через шість тижнів) було передбачено припинення з 16 лютого 1919 р. воєнних дій на Познанщині, що закріплювало владу ГНР на звільнених до того часу великопольських землях.

Уряд Є. Морачевського в листопаді 1918 р. активізував воєнні дії проти Західно-Української Народної Республіки, і 25 листопада 1918 р. Тимчасовий правлячий комітет захопив у Львові владу. Польсько-українська війна закінчилася в липні 1919 р. окупацією поляками Східної Галичини. Підтримувані варшавським урядом «загони самооборони» захоплювали білоруські та литовські землі.

У зв'язку з відвертою прони́мецькою орієнтацією у минулому Ю. Пілсудського та небажанням утворити коаліційний уряд з участю нацдеків Польща не могла брати участь у Паризькій мирній конференції. Ю. Пілсудський мусив піти на поступки 15 грудня були розірвані дипломатичні відносини з Німеччиною. До Варшави на початку січня 1919 р. прибули представники Антанти і США; в ході переговорів досягнута домовленість про зміну уряду.

В ніч на 5 січня 1919 р. група пов'язаних з ендеками осіб зробила спробу державного перевороту, заарештувавши главу уряду та деяких міністрів. Заколот не вдався, але його організатори були відпущені на волю. Варшавський уряд і ПНК домовилися про збереження повноважень Ю. Пілсудського, але главою уряду з 19 січня 1919 р. став один із лідерів елеків — І. Падеревський (1860—1941). Польські представники були допущені до участі в Паризькій мирній конференції, а потім розпочалася смуга визнання Польщі з боку США, Франції, Англії, Італії тощо.

Вибори до Установчого сейму та прийняття конституції 1921 р. Перші вибори на території Королівства Польського та Західної Галичини відбулися 26 січня 1919 р., згодом,

у міру приєднання територій, проведено додаткові: в Сувалцькому окрузі — в лютому; в Бельському та Білостоцькому — в травні; в Познаньщині — в червні; в Помор'ї — в травні 1920 р. У виборчій кампанії брали участь як загартовані політичні сили — ендеки, людовці, соціалісти, так і новостворені партійні структури, деякі з яких репрезентували національні меншини. КРПП, відкидаючи парламентаризм, закликала бойкотувати вибори.

Соціалісти виступали під гаслами незалежності та об'єднання країни, повернення влади «народному уряду» та здійснення соціалістичних перетворень парламентським шляхом. Представники селянського руху (ПСЛ—«Визволене», ПСЛ—«П'яст», галицька селянська лівиця) обстоювали проведення аграрної реформи та повернення до влади «народного уряду». Ендеки разом із християнськими демократами та прогресистами створили єдиний блок, який, висунувши гасла: «Законність», «Порядок», «Соціальна рівновага», виступив з програмою соціальних реформ на основі колонізації промисловості, торгівлі, культури.

Відносно перемогу на виборах здобув блок, очолюваний ендеками: 116 депутатських місць із 340. Це спонукало праві сили блокуватися з партіями центру — ПСЛ—«П'яст» (44 мандати) та Національним робітничим союзом. Ліве крило сейму склали депутати ПСЛ—«Визволене» (58 мандатів), ППС—фракції (32 мандати) та інших менш впливових угруповань. 50 колишніх депутатів німецького рейхстагу та австрійського рейхсрату ввійшли до складу сейму без виборів.

На першому засіданні Установчого сейму 10 лютого 1919 р. його маршалом (головою) був обраний ендек В. Тромпчинський. 20 лютого Ю. Пілсудський склав з себе повноваження Тимчасового начальника держави.

Зважаючи на те, що підготовка конституції вимагала тривалого обговорення, сейм прийняв «Малу конституцію» — закон про тимчасову організацію влади, і на Ю. Пілсудського було покладено подальше виконання обов'язків начальника держави. Але тепер державна влада концентрувалася в руках Установчого сейму, якому надавалася суверенна влада: строк повноважень його не був визначений. Сеймові підкорялися всі органи виконавчої влади, начальник держави, міністри. Головне завдання Установчого сейму полягало в прийнятті основного закону — конституції. Сейм мав виключне право затверджувати закони.

Начальник держави репрезентував державу в міжнародних відносинах та очолював цивільну та військову адміністрацію, звітувався перед сеймом. Кожний його дер-

жавний акт мав скріплятися підписом відповідного міністра. За узгодженням із сеймом начальник держави призначав уряд.

На протигаву парламентській демократії КРПП висунула в лютому 1919 р. провокаційне гасло утворення Польської республіки Рад робітничих депутатів міста й села, яке, звичайно, не відповідало реальному співвідношенню політичних сил у країні. Існуючі Ради були досить слабкими і за своїм складом становили різнобарвний конгломерат лівих сил різного гатунку.

Наприкінці квітня 1919 р. відбувся об'єднаний з'їзд трьох партій — ППС—фракції, ППС, що діяла в Пруссії, та соціал-демократів Галичини й Сілезії. Об'єднана ППС мала сильний організаційний апарат, справляла великий вплив на профспілковий та кооперативний рухи.

В березні 1919 р. з робітничих Рад вийшов Національний робітничий союз, а в травні — червні ППС, відкликавши всіх своїх членів, розпочала створювати власні «соціалістично-незалежні» Ради. А на початку червня Ради робітничих депутатів як політична структура припинили своє існування.

Ще в лютому 1919 р. Установчий сейм створив Конституційну комісію, яка на базі запропонованих урядом та політичними партіями проектів підготувала власний варіант конституції. В липні 1920 р. він був представлений на обговорення. При підготовці проекту комісія використала випробувану на практиці конституцію Третьої французької республіки. Оскільки ні ліві, ні праві партії не мали більшості в сеймі, то прийнята 17 березня 1921 р. конституція була результатом досягнутого компромісу.

Згідно з конституцією верховною владою в країні наділявся народ. Основи політичного ладу Польщі ґрунтувалися на спадкоємності традицій держави. В конституції декларувалися республіканська форма правління, представницька демократія, поділ влади, унітарність держави (крім автономної Верхньої Сілезії). Законодавча влада за конституцією належала двопалатному парламенту — сейму й сенату.

Активне виборче право ґрунтувалося на загальному, рівному, таємному, прямому й пропорційному голосуванні. Сейм складався з 444 депутатів, а сенат — із 111 senatorів, які обиралися строком на п'ять років. Повноваження законодавчих органів розподілялися на законодавчі, контрольні, елекційні та конституційні. Сенат міг затримати ухвалення закону, прийнятого сеймом, але не мав права «вето».

Глава держави — президент — керував органами виконавчої влади, представляв державу в міжнародних відносинах, мав законодавчі та судові повноваження. Він обирався національними зборами строком на сім років. У компетенцію президента входило призначення та розпуск уряду, оголошення війни й укладення миру, але лише за угодою із сеймом. Він розподіляв вищі цивільні та військові посади, здійснював верховне командування збройними силами.

Польським громадянам конституція надала політичні, громадянські права (права особи) та соціальні права й свободи. В основному законі встановлювалося, що римсько-католицька церква «посідає в державі провідне місце серед рівноправних віросповідань».

Конституція містила також статті про охорону праці, соціальну допомогу у випадку безробіття та хвороби, про охорону материнства й дитинства, про національно-культурну автономію для національних меншин та ін. Конституція 1921 р. завершила формування Польської держави й стабілізувала на певний час її внутрішню структуру.

«Польське питання» на Паризькій мирній конференції. Визначення кордонів Польської держави. Вирішальний голос при обговоренні питань про встановлення кордонів належав країнам-переможцям. Але, звичайно, вони не могли не зважати на прагнення поляків, які зі зброєю в руках захищали своє право на самовизначення.

Делегацію Польщі на Паризькій мирній конференції очолювали І. Падеревський та Р. Дмовський. 29 січня 1919 р. на засіданні «Ради десяти» були викладені пропозиції щодо кордонів Польщі. В основу їх визначення пропонувалося покласти «історичний принцип», тобто повернутися до кордонів 1772 р. з можливою їх частковою зміною. До Польщі мали відійти Литва, частина Латвії, Білорусія, більша частина України. *Якщо ендеки прагнули до інкорпорації цих земель, то «нілсудчики» схилилися до максимально широкої федерації різних народів під егідою Польщі.*

Для демаркації польських кордонів на конференції була створена комісія на чолі з Ж. Камбоном. *Основою визначення польсько-німецького кордону став етнічний принцип. Землі, де переважало польське населення, мали відійти Польщі, передбачалося повернути їй Данціг (Гданськ) і територію вздовж залізниці Варшава — Данціг. При збереженні за Німеччиною основної частини Східної Пруссії польський вихід до моря мав вигляд коридору, прокладеного крізь німецькі володіння.*

Західні та північні кордони Польщі були встановлені мирними договорами з Німеччиною, підписаними 28 червня 1919 р. у Версалі. За версальськими домовленостями Німеччина позбавлялася прав на частину Великої Польщі (вона ще не була звільнена Великопольським повстанням), а також на Східне Помор'я. В Ольштинському та Квідзинському округах Східної Пруссії, а також у Верхній Сілезії передбачалося проведення плебісциту: населенню надавалася можливість шляхом голосування висловитися, до кого воно прагнуло приєднатися — до Польщі або до Німеччини.

В серпні 1919 р. страйк польських робітників у Верхній Сілезії переріс у визвольне повстання, яке було придушене німецькими військами. У відповідності з Версальським договором, який призначив проведення плебісциту у Верхній Сілезії на січень — лютий 1920 р., на її територію прибули військові частини Антанти та міжсоюзницька урядова та плебісцитна комісія. Загострення міжнаціональних відносин привело 18—28 серпня 1920 р. до другого повстання польського населення Верхньої Сілезії.

В атмосфері гострих національних і соціальних конфліктів 20 березня 1921 р. у Верхній Сілезії відбувся плебісцит 479 тис. мешканців регіону проголосували за приєднання до Польщі, а 707 тис. — проти. *Внаслідок невдоволення результатами плебісциту, особливо в районах, де переважало польське населення, в ніч на 3 травня значну частину Верхньої Сілезії охопило третє визвольне повстання. Збройна боротьба тривала до кінця червня.*

Рішучість польського населення вплинула на Раду Ліги націй, яка 12 жовтня 1921 р. прийняла рішення про поділ Верхньої Сілезії. *Близько 30 % території, на якій проходив плебісцит, було передано Польщі*

Результати плебісциту, проведеного 18 липня 1920 р. в Ольштинському й Квідзинському округах, були також несприятливі для Польщі. Навіть у Мазурах, де поляки становили більшість, населення проголосувало за те, щоб залишитись у Німеччині. До Польщі приєдналися лише декілька прикордонних гмін, де переважало польське населення.

Гданськ усупереч первісним намірам лідерів великих держав не був переданий Польщі. *Згідно з Версальським договором його разом з округом перетворили на «вільне місто», яке перебувало під протекторатом Ліги націй. Відповідно до укладеного 9 січня 1920 р. договору між Польщею та «вільним містом» зовнішня політика Гданська визначалася Польщею, якій гарантувався вільний вихід до Балтій-*

ського моря, полякам — мешканцям міста надавався статус національної меншини.

В 1920 р. в досить тривалу суперечку між Польщею і Литвою з приводу Віленщини втрутилася Верховна рада великих держав, яка на конференції у Спа 10 липня 1920 р. рекомендувала польському урядові віддати литовцям окупований Вільнюс. Але радянсько-польська війна внесла корективи в хід подій. 12 липня 1920 р. в Москві був підписаний радянсько-литовський договір, а вже 14 липня Червона Армія звільнила від поляків Вільнюс, який був одразу ж переданий Литві. Згідно з тимчасовою угодою, підписаною 7 жовтня 1920 р. в Сувалках, Польща визнавала Віднюс і Віленську область складовою частиною Литви. Однак уже наступного дня дивізія генерала Л. Желіговського захопила Вільнюс. 12 жовтня польські власті проголосили створення на Віленщині квазідержави під назвою Центральна Литва.

Польські власті не зуміли домовитися з урядом Литви й вирішили провести вибори до Віленського сейму, які неюльське населення краю бойкотувало. Рішенням цього сейму *Віленщину включено до складу Польщі, акт про це підписаний 3 березня 1922 р. Рада послів великих держав відповідно до Версальського договору прийняла 15 березня 1923 р. резолюцію, яка остаточно визнавала східні та північні кордони Польщі.*

Південний кордон Польщі був установлений безпосередньо після того, як Австрія за Сен-Жерменським договором (19 вересня 1919 р.) відмовилася на користь держав Антанти від будь-яких зазіхань на неавстрійські території, що належали Австро-Угорській монархії. Таким чином, Австрія апріорно визнала майбутні акти Антанти щодо польських земель.

Установлення польсько-чехословацького кордону в Тешинській Сілезії викликало суперечку й затягнулося до липня 1920 р., коли, відмовившись від проведення плебісциту, обидва уряди підписали договір про арбітраж великих держав. *28 липня Тешинська Сілезія була поділена. Чехословащині віддано 1270 км², а Польщі — 1012.*

Дуже складним виявилось питання про східні кордони Польщі, яке було центральним пунктом її зовнішньої й внутрішньої політики і, крім того, становило об'єкт особливої уваги держав-переможниць. *8 грудня 1919 р. ці держави визначили з урахуванням етнічного складу населення території тимчасовий східний польський кордон («лінії Керзона»), який збігався зі східними кордонами колишнього Королівства Польського (без Августова й Сувалок).*

Але польський уряд відмовився визнати цей кордон, оскільки він не відповідав ні федеративним, ні інкорпоративним засадам.

Політика експансії на схід, заселений переважно українцями й білорусами, активно підтримувалася польськими землевласниками. Все це не могло не призвести до перманентних збройних сутичок із сусідами на сході, і насамперед воєнного конфлікту з радянською Росією, який тривав протягом 1919—1920 рр.

Радянсько-польські відносини та війна 1920 р. Проголошення незалежної Польської держави спонукало радянський уряд до встановлення добросусідських відносин. Але всі пропозиції, що падали з Москви, Варшава залишала без відповіді. Більше того, відряджену до Варшави делегацію російського Червоного Хреста на чолі з Б. Веселовським було заарештовано, а потім підступно розстріляно.

Східні кордони Польщі, визначені комісією Ж. Камбона у вигляді «лінії Керзона», Паризька конференція не затвердила. Насамперед тому, що Антанта підтримувала білий антибільшовицький рух у Росії. Разом із тим західні держави заохочували Польщу до експансії на Схід, надавали їй значні позики, постачали зброю, боеприпаси тощо. Німеччина робила все можливе, щоб озброїти Польщу, підштовхнути її до територіальних загарбань на теренах більшовицької Росії. *Навесні 1919 р. польські військові підрозділи, розташовані за межами «лінії Керзона», налічували вже понад 200 тис. чоловік.*

У березні 1919 р. поляки захопили Слонім, Пінськ, Ліду, Вільнюс. 22 квітня було опубліковане звернення Ю. Пілсудського до населення Великого князівства Литовського із закликом до усіх народів, які мешкали в ньому, об'єднатися у федерації з Польщею. У квітні 70-тисячна польська армія на чолі з генералом Ю. Галлером була перекинута з Франції на західноукраїнський фронт. У середині липня польські війська дійшли до річок Збруч і Стир. Уже тоді загальна чисельність польських військ наближалася до 500 тис. Близько половини державного бюджету Польщі та майже всі іноземні позики поглиналися витратами на військові цілі.

Антирадянськи настроєні польські лідери добре усвідомлювали й кінцеву мету білого руху, який прагнув не тільки перемогти більшовиків, але й відновити «єдиную и неделимую» Росію в кордонах 1914 р. Тому вони мусили допомагати урядові В. Леніна в його двобій з внутрішньою контрреволюцією. Так, коли *влітку 1919 р. війська А. Денікіна наближалися до Москви, польські власті зупинили на-*

ступ своїх військ на схід і навіть погодилися на таємні переговори з радянським урядом, які розпочались у Бяловежі, а восени продовжилися в Микашевичах.

Радянська сторона, відбивши навалу денікінців та іноземну інтервенцію, запропонувала Польщі укласти мир на досить вигідних для неї умовах. У ноті, направленій польському урядові 22 грудня 1919 р., радянське керівництво зазначало, що мир між двома державами «є необхідним для розвитку обох сторін». Уже в лютому 1920 р. В Ленін в одній із своїх промов заявив, що радянська сторона пропонує Польщі мир на основі визнання кордоном лінії, на якій стоять польські війська, а «вони стоять значно далі, ніж мешкає польське населення».

І справді, польські війська вже в другій половині 1919 р. змогли значно просунути на схід і зайняти Молодечно, Мінськ, Бобруйськ, Борисів, а також українські міста Олеськ, Новоград-Волинський, Шепетівку, Проскурів. 8 грудня 1919 р. Верховна рада Антанти, в черговий раз звернувшись до польських справ, прийняла рішення про обмеження зони впливу польської адміністрації на сході країни «лінією Керзона». Але разом із тим західні країни заплещували очі на польську експансію на схід, що тривала.

Польські керівники прагнули до утворення під егідою Польщі федерації східноєвропейських народів, ворожої радянській Росії. Спроба об'єднатися з Фінляндією, Естонією, Латвією та Литвою в січні 1920 р. успіху не мала. Тоді 21 квітня польський уряд підписав договір із Директорією на чолі з С. Петлюрою. Польща визнавала українськими територію до кордону 1772 р. Зі свого боку петлюрівці погодилися на приєднання до Польщі Східної Галичини, західної Волині та частини Полісся. Згідно з підписаною у Варшаві 24 квітня українсько-польською воєнною конвенцією українські підрозділи (18 тис. чоловік) підпорядковувалися польському командуванню, а уряд УНР зобов'язався забезпечити союзну армію продуктами харчування. Трохи пізніше був підписаний договір між Польщею та Білоруською Найвищою радою, який передбачав входження Білорусії на правах автономії до складу Польщі.

Хоча воєнні дії розпочалися 25 квітня, першими жертвами агресії стали мирні жителі Києва, які потерпіли внаслідок бомбардування 18 квітня 1920 р., здійсненого польським літаком: 10 убитих і 14 поранених. Стратегічний план польського командування полягав у такому: головний удар завдається 12,8-тисячній Червоній Армії на київському напрямку, потім основні сили повертаються на північ і наприкінці травня остаточно розбивають противника в Білорусії.

Маючи значну перевагу в чисельності на південно-східному напрямку, польські війська прорвали лінію фронту і 7 травня 1920 р. захопили Київ. Частину сил перекинута на південь — в одеському напрямку. Перші перемоги викликали серед поляків вибух націоналістичних настроїв.

Підрозділи Червоної армії під командуванням М. Тухачевського розпочали 14 травня наступ на Західному фронті. Водночас на Південно-Західному фронті, яким командував О. Єгоров, Перша кінна армія 5 червня в районі Козятина прорвала фронт і вийшла в тил 3-й польській армії. 10 червня польські війська залишили Київ і розпочали відступ на Захід.

У зв'язку з поразками на фронті 9 червня пішов у відставку уряд Л. Скульського. Загострення внутрішньополітичної ситуації примусило сформувати 23 червня позапаламентський, але орієнтований на сейм уряд на чолі з ендеком С. Грабським. Створено надзвичайний орган — Раду оборони держави, наділену всією повнотою законодавчої, виконавчої та військової влади. Рада складалася з начальника держави, маршала сейму, глави уряду, трьох міністрів, десяти депутатів та трьох представників військових.

Прем'єр С. Грабський звернувся до Верховної ради держав Антанти по допомогу. Рада ухвалила пропозицію Д. Ллойд-Джорджа погодитися на встановлення східного кордону по лінії, визначеній комісією Ж. Камбона, а також урегулювати конфлікт із Чехословаччиною з приводу Тешинської Сілезії, визнати належність Вільнюса Литві. Французька військова місія, яка з квітня 1919 р. займалася переважно питаннями організації польських збройних сил та вишколу командного складу, відтепер на чолі з генералом М. Вейганом була відряджена в діючу армію.

Міністр закордонних справ Англії Д. Керзон у відповідності з рішеннями Верховної ради держав Антанти 11 липня 1920 р. направив радянському урядові ноту, в якій пропонувалося зупинити бойові дії проти польських і врангелівських військ, установити кордон по лінії, визначеній комісією Ж. Камбона, а також розпочати радянсько-польські мирні переговори при посередництві Англії. Але ці пропозиції були відкинуті.

В період радянсько-польської війни лідери Комінтерну значно перебільшували потенціал революційної ситуації в Європі й усіма засобами намагалися розпалити багаття світової пролетарської революції. Перемога над Польщею стала розглядатися як початок пролетарської революції в Німеччині.

Наприкінці липня Червона Армія зайняла Білосток, де 30 липня 1920 р. було створено Тимчасовий революційний комітет Польщі (Польревком), до складу якого увійшли Ю. Мархлевський, Ф. Держинський та інші ліворадикальні марксистки. Комітет видав маніфест, у якому підкреслювалося, що польські трудящі повинні взяти «свою долю у власні руки», а головним завданням Польревкому було проголошено утворення Польської радянської соціалістичної республіки.

Новій владі вдалося частково відновити роботу на деяких підприємствах, забезпечити міське населення продуктами харчування та ін. *Однак, дотримуючись ультралівих поглядів, Польревком проводив політику, яка не сприймалася поляками.* Справді, якщо польський сейм 15 липня 1920 р. ухвалив закон про аграрну реформу, яка передбачала примусову парцеляризацію великих земельних володінь за цінами, що не перевищували 50 % ринкових, і перехід переважної частини землі до селян, то Польревком, навпаки, — заборонив поділ поміщицької землі, проголосив конфіскацію всіх земель площею понад 20 га та пропонував створення колективних господарств. Фабрики й заводи були націоналізовані, а для відбудови залізниць рекрутувалося працездатне населення. Церкву відділено від держави, почалося формування польської Червоної Армії. *Всіма цими ультрарадикальними перегинами вмільо користався варшавський уряд, організовуючи антирадянську та антиросійську пропаганду.*

До середини серпня обстановка на фронтах залишалася невизначеною, хоча Червона Армія знаходилася на підступах до Варшави і, здавалось, її перемога неминуха. *Проте сталося «диво на Віслі» — радянські війська не тільки були зупинені, але після контрударів польської армії 14—16 серпня відкотилися на схід.* Уже 17 серпня в Мінську розпочалися переговори про умови перемир'я, які були завершені 12 жовтня 1920 р. в Ризі підписанням попередніх умов майбутнього мирного договору.

Підписання остаточного тексту мирного договору відбулося після тривалих переговорів 18 березня 1921 р. в Ризі. До складу Польщі увійшли землі Західної України та Західної Білорусії, кордон установлено в 32 км від Мінська. Радянська Росія зобов'язувалася сплатити Польщі 30 млн золотих карбованців, повернути всі архіви та трофеї, захоплені в поляків російською армією з 1772 р.

Польща в період парламентської демократії. Землі, які увійшли до Польщі, відрізнялися за рівнем економічного розвитку. Военні дії та пограбницьтво окупантів розорили

як промислові, так і сільськогосподарські райони Королівства Польського й Галичини

Населення Другої Речі Посполитої дорівнювало 27,2 млн чоловік (1921 р.). За національним складом воно було неоднорідним: 69,2 % становили поляки; 14,3 % — українці; 7,8 % — євреї; 3,9 % — білоруси; 3,9 % — німці та ін. За віросповіданням населення країни поділялося на прихильників римсько-католицької церкви — 64,8 %, греко-католицької (уніатської) — 10,4 %, православної — 11,8 %, іудаїзму — 9,8 %, протестантизму — 2,6 %.

Більше третини населення країни у віці від 20 до 60 років було неписьменним.

На територіях, які увійшли до складу польської держави, існували значні відмінності в соціальних структурах та політико-правовій системі. *Процес інтеграції польського суспільства ускладнювався наявністю інонаціональних територій, а також регіональної специфіки, що історично склалися. Соціально-політичні та культурні фактори зумовлювали численність партій, організацій та ідейних течій.*

Закінчення польсько-радянської війни та прийняття конституції сприяли зниженню розпалу патріотичних та націоналістичних пристрастей, пробудили в багатьох поляків райдушні надії на майбутнє. Але в реальності панували інфляція, безробіття, зубожіння частини населення країни.

У зв'язку з парламентськими виборами, призначеними на 5 листопада 1922 р., посилилася конфронтація між партіями. Найвпливовішою політичною силою були християнські демократи, які спиралися на дрібну буржуазію та певні прошарки робітничого класу. У своїй економічній програмі вони висунули гасло «загальнодоступної власності», яка передбачала надання робітникові статусу «співволодаря» підприємства, на якому той працював. Партія виборувала привілеї для католицизму й вимагала підтримки його державою. Співробітництво з ендеками привело до створення спільного виборчого блоку під назвою Християнський союз національної єдності («Хієна»).

Блок домагався колонізації країни за рахунок економічної та політичної дискримінації національних меншин, витискання з промисловості та торгівлі конкурентів непольського походження. Блок спирався на підтримку Союзу землевласників і Національного союзу польської промисловості, гірничої справи, торгівлі та фінансів. «Хієна» проводила виборчу кампанію під клерикальними, шовіністичними, антисемітськими гаслами.

Опозиційні ендеківському націоналізму більшість білоруських, німецьких, єврейських та частина українських політичних організацій увійшли до Блоку національних меншин. Загальною його платформою була вимога національної рівноправності; українські та білоруські угруповання домагалися припинення польської колонізації «кресів», ліквідації «осадництва» — створення господарств польських переселенців на східних землях.

На виборах «Хієна» отримала 29 % голосів і провела до сейму 169 депутатів, ПСЛ—«П'яст» — 70, Блок національних меншин — 56, ПСЛ—«Визволене» — 49, ППС — 41 депутата. Жодне угруповання не здобуло необхідної більшості ні в сеймі, ні в сенаті.

Маршалом сейму було обрано діяча ПСЛ—«П'яст» М. Ратая, а маршалом сенату — ендека В. Тромпчинського. Ю. Пілсудський відмовився балотуватися на посаду президента. Після кількох турів голосування в Національних зборах у списку кандидатів залишилися ендек М. Замойський і представник ПСЛ—«Визволене» Г. Нарutowич (1865—1922), який і став президентом країни.

Проти Г. Нарutowича розгорнулася галаслива пропагандистська кампанія, на вулицях вирували демонстрації. Коли 11 грудня 1922 р. президент прибув до сейму давати присягу, обурений натовп намагався затримувати депутатів, які прямували до Національних зборів, а праві депутати бойкотували засідання. 12 грудня ППС закликала до загального страйку проти наступу правонаціоналістичних сил. 14 грудня Ю. Пілсудський передав владу обраному президенту. Однак 16 грудня під час відвідання виставки живопису Г. Нарutowича смертельно поранив пострілом з револьвера прихильник ендеків художник Е. Невядомський.

Тимчасово виконуючий обов'язки президента М. Ратай доручив сформував новий уряд генералу В. Сікорському. 20 грудня новим президентом країни було обрано діяча ПСЛ—«П'яст», у минулому одного з керівників ППС — С. Войціховського.

Сікорський Владислав (1881—1943). Навчався у Львівському політехнічному інституті. З 1905 р. — член Польської соціалістичної партії. З 1908 р. — член керівництва таємного «Союзу активної боротьби». В 1908—1912 рр. — співробітник департаменту водних споруд Галицького намісництва. В 1912 р. — голова «Стрілецького союзу» у Львові. З 1914 р. — начальник Військового департаменту польських легіонів. З квітня 1918 р. — директор фірми «Демобіль». У 1918—1919 рр. керував захопленням ЗУНР. В 1920 р. — командуючий 5-ю та 3-ю арміями. У 1921 р. — начальник Генштабу. В 1922—1923 рр. — міністр

внутрішніх справ. Обіймав посади військового міністра в 1924 та 1926 рр. В 1939—1943 рр. — глава уряду національної згоди в еміграції.

Але уряд В. Сікорського невдовзі втратив підтримку більшості в сеймі. Після того, як ендеки уклали з ПСЛ—«П'яст» угоду, що передбачала посилення колонізації політичного, економічного та культурного життя в країні, включаючи щорічну парцеляцію серед польських селян 200 тис. га землі, був відновлений блок правих і частини центру. Саме це об'єднання в травні 1923 р. домоглося повалення уряду В. Сікорського й утворення нового уряду на чолі з В. Вітосом, у якому ключові позиції займали ендеки та християнські демократи.

В Польщі створилася багатопартійна система. Спектр політичних партій був надзвичайно широким. Найвиразніше вони поділялися на польські партії та партії національних меншин. Польські партії розподілялися за їхньою політичною тактикою на праві, центристські та ліві, а партії національних меншин — за національною ознакою — на єврейські, німецькі, українські, білоруські угруповання.

Провідною партією залишалися ендеки — націонал-демократи. З 1919 р. вони виступали під назвою Народно-національний союз, а з 1928 р. — Національної партії (Стронніцтво народове), яка представляла інтереси підприємців, поміщиків, міщан, а також значної частини інтелігенції та селян. *Свою економічну програму ендеки ґрунтували на визнанні недоторканності приватної власності та свободи економічної ініціативи. Вони обстоювали націоналізм, католицьку релігію та гасла «соціальної солідарності». До 1926 р. ендеки підтримували парламентську демократію як основу державного ладу. Однак після травневого перевороту в керівництві партії «Стронніцтво народове» почали проявлятися відверто ангідемократичні тенденції. Визнаним лідером і теоретиком партії залишався Р. Дмовський.*

Селянський політичний рух був дуже розпорошений. Селянські партії досить часто розколювалися або об'єднувалися. До найвпливовіших із них належали Стронніцтво хлопське, ПСЛ—«П'яст», ПСЛ—«Визволене». Всі ці партії вимагали аграрної реформи, але по-різному ставилися до питання про компенсацію та максимум залишеної за господарем землі.

Щодо політичної тактики, то ПСЛ—«П'яст» схилилася до співробітництва з ендеками, з якими в 1923—1926 рр. утворювала урядову коаліцію. У свою чергу, ПСЛ—«Визволене» і Стронніцтво хлопське тяжіли до лівого крила

парламенту Ці дві партії вимагали націоналізації лісів та корисних копалин. Лідером ПСЛ—«П'ясту» був В. Вігос; ПСЛ—«Визволене» — С. Тугут; Стронніцтва хлопсько-го — Я. Ромбський.

Компартія Польщі, незважаючи на заборону й репресії, ставала дедалі впливовішою. До КРПП як автономні організації входили компартії Західної України та Західної Білорусії. Компартія Польщі використовувала всі доступні форми легальної роботи, відмовившись від бойкоту парламентаризму. Вона керувала діяльністю ряду легальних політичних організацій.

Характерною рисою державної політики було нехтування політичними правами національних меншин. Деклароване рівне для всіх партій право участі в прийнятті рішень із питань державної важливості було порушене вже під час виборів першого президента — Г. Нарutowича. Націоналістичні партії, насамперед ендеки, домоглися фактичного усунення партій національних меншин від участі в президентських виборах. Це викликало недовіру й ворожнечу нацменшин до польської держави.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Документи и материалы по истории советско-польских отношений. М., 1963—1967. Т. 1—5.
История южных и западных славян. М., 1979.
Краткая история Польши. М., 1993.
Манусевич А. Я. Трудный путь к Рижскому договору 1921 г. // Новая и новейшая история. 1990. № 1.
Марклевский Ю. О советско-польских отношениях в 1918—1921 гг. М., 1990.
Матвеев Г. Ф. «Третий путь»? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. М., 1992.
Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский: Легенды и факты. М., 1990.
Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, 1917—1929. М., 1988.
Хрестоматия по истории южных и западных славян. Минск, 1990. Т. 3
Штарський М. Юзеф Пилсудський: Факти і міфи // Укр. іст. журн. 1992. № 4—5.

- Криза парламентаризму та державний переворот у травні 1926 р. ● Перший етап політики «санації» ● «Санація» в 30-х роках ● Зовнішньополітичні пріоритети Польщі

Криза парламентаризму та державний переворот у травні 1926 р. Політичному ладові Польщі, особливо після виборів 1922 р., була притаманна надзвичайна політична роздробленість, що, природно, негативно впливало на функціонування всього державного механізму. Відсутність у сеймі постійної більшості ускладнювала розробку єдиних принципів державної політики, яка б охоплювала вузлові проблеми економічного, громадського й політичного життя. Законодавча політика держави базувалася на прийнятті компромісних рішень, які являли собою результат взаємних поступок політичних угруповань, що репрезентували інтереси різних класів і соціальних прошарків суспільства. Хоча було прийнято, наприклад, закони про аграрну реформу та соціальне законодавство, багато важливих для розвитку країни проблем залишалися невирішеними через труднощі в подоланні суперечностей між парламентськими фракціями.

Роль начальника держави, а потім президента законодавчо обмежувалася конституційними нормами. Проте на практиці Ю. Пилсудський спромігся справляти реальний вплив на формування уряду та його діяльність, особливо у військовій та міжнародній сферах. Президент С. Войцехівський (1869—1953) при формуванні уряду, як правило, лише схвалював позицію більшості сейму. Впливати на політику уряду він навіть не намагався.

Політична роздробленість сейму перешкоджала формуванню урядів. Створити сталу коаліцію не вдавалося, тимчасом лише вона могла стати основою уряду. Вісім урядів були позапартійними кабінетами, що складалися з фахівців, які не належали до жодного з угруповань сейму. Формування урядів та їхня діяльність зазнавали впливу різних лобістських груп, як от союзу «Левіафан», клерикалів тощо.

Надані громадянам конституцією політичні права й свободи не реалізувалися. Законодавчі обмеження, а також державна політика спрямовувалися проти певних політичних сил і національних меншин. Створювалися перепони для

розвитку освіти, друку, культури українського, білоруського населення (меншою мірою — єврейського).

Функціональні недоліки парламентського ладу в Польщі значною мірою зумовлювалися її досить відсталою економічною структурою і низьким, у середньому, рівнем політичної культури суспільства, яке здобуло незалежність після довгого поневолення. Перед молодою державою поставали дуже складні завдання: треба було створити адміністративний апарат, відбудувати зруйновані війною промисловість і сільське господарство, надати роботу сотням тисяч безробітних, а також забезпечити країну продуктами харчування. При здійсненні цих надзвичайних завдань виникали додаткові труднощі, пов'язані з відсутністю кваліфікованих кадрів, коштів тощо.

Політична криза супроводжувалася кризою в армії: пішла у відставку значна група провідних компетентних генералів, у тому числі Ю. Галлер, Т. Розвадовський та ін. В лютому 1926 р. уряд залишив один із лідерів ППС Є. Морачевський, а у квітні — інші соціалісти. 5 травня уряд А. Скшинського у повному складі подав у відставку. Фракція соціалістів у сеймі офіційно просила Ю. Пілсудського очолити уряд.

Коли 10 травня В. Вітос створив уряд, який за складом нагадував очолюваний ним у 1923 р. уряд «Хієна—П'яст», глибока занепокоєність охомила широкі верстви польського суспільства, що небезпідставно побоювалися подальшого погіршення свого становища. Фракції ППС, ПСД—«Визволене», Селянська партія та «Група праці» виступили із спільною заявою про реакційний, антиреспубліканський характер нового уряду.

Ввечері 11 травня в столиці відбулися антиурядові виступи офіцерів, до Варшави почали стягуватися вірні Ю. Пілсудському військові частини. Керівництво ППС опублікувало відозву, в якій закликала усунути від влади уряд «фашистсько-монархо-спекулянтської реакції». Воно намагалось представити Ю. Пілсудського як єдиного захисника демократії, що справедливо вимагав загального оздоровлення — «санації». Компартія також зайняла різко антиурядову позицію.

В другій половині 12 травня розпочалися збройні сутички між військами, які підтримували уряд, та його противниками. Після перших успіхів «пілсудчиків» у ході вуличних боїв, що відбувалися 13 травня, урядові війська почали тіснити заколотників. Однак страйк залізничників перешкодив перекиненню урядових військ до столиці. Загальний страйк, будівництва барикад, формування загонів опору рі-

шуче змінили обстановку. Продовження бойових дій загрожувало перетворенням боротьби (у вуличних сутичках загинуло 379 чоловік і майже тисяча поранені) на справжню громадянську війну.

14 травня 1926 р. уряд прийняв рішення про відставку, а президент С. Войцехівський передав свої функції маршалу сейму М. Ратаю, який за рекомендацією Ю. Пілсудського призначив головою нового кабінету міністрів професора зі Львова К. Бартеля — лідера «Групи праці», що мала всього п'ять мандатів у сеймі. Спираючися при формуванні уряду на партії, що підтримали травневий переворот, К. Бартель запросив до його складу політиків відверто правої орієнтації. Ю. Пілсудський залишився військовим міністром.

Перший етап політики «санації». На об'єднаному засіданні сейму та сенату 31 травня 1926 р. Ю. Пілсудського (кандидатуру висунуто ППС) в першому турі переважною більшістю голосів було обрано президентом Польщі. Легітимізувавши тим самим переворот, він, щоб зберегти не обмежену конституційними нормами свободу своїх подальших дій, відмовився обійняти посаду глави держави. А президентом 1 червня було обрано давнього прихильника й друга Ю. Пілсудського професора Львівського політехнічного інституту І. Мосьцицького (1876—1935), який обіймав цю посаду до 30 вересня 1939 р.

Гострота соціальних та національних суперечностей спонукала новий режим до підкорення своїм інтересам уже існуючих державно-політичних інституцій. *Поправка до конституції від 2 серпня 1926 р. істотно обмежила права законодавчих органів, звільнивши уряд у ряді питань від парламентського контролю, різко розширивши права та повноваження президента. Він дістав право самостійно розпускати сейм і сенат до закінчення строку їхніх повноважень.* Водночас сейм утратив право на саморозпуск.

Президентові було надано право видавати укази, що мали силу закону. Це право він міг здійснювати в проміжках між сесіями законодавчих палат у випадку невідкладної державної необхідності або під час роботи цих палат на підставі передбачених законом повноважень.

Травневий переворот спричинив зміни не стільки в самій моделі політичного устрою, скільки, значно більшою мірою, — в її функціонуванні. Виконавча влада в період «санації» завжди знаходила засоби, щоб, нехтуючи основними нормами парламентської демократії, нейтралізувати вплив парламентських партій.

Розпустивши сейм і сенат на канікули й спираючися на нові повноваження, уряд 5 серпня підвищив оклади офіце-

рам. Наступного дня президентським декретом була запроваджена посада генерального інспектора збройних сил, який не підкорявся ні урядові, ні сенатові. 27 серпня 1926 р. Ю. Пілсудський посів і довічно обіймав цю фактично диктаторську посаду, як і посаду військового міністра. А 2 жовтня він очолив новий уряд, до складу якого залучив деяких близьких йому діячів різних політичних партій та ряд вищих офіцерів генерального штабу. Військові з близького оточення Ю. Пілсудського (відомі як «група полковників») призначалися на найважливіші державні посади.

На урочистих зборах у радзивілівському замку Несвіж (Східна Польща) 25 жовтня 1926 р. в присутності членів уряду та 400 представників польської аристократії були схвалені внутрішня та зовнішня політика Ю. Пілсудського, його претензії на утворення Польщі «від моря до моря». *Несвізькі збори стали наочним підтвердженням того, що уряд «санації» не збирався враховувати позицію ППС та інших демократичних партій, які підтримали травневий переворот.*

Стало очевидним, що «санаційний» уряд не прагне ні до пом'якшення політики національного гноблення на «кресах», ні до обмеження поміщицького та чиновницького свавілля. Невдовзі розпочалися масові судові процеси над особами, яких обвинувачували в «державній зраді». В січні 1927 р. розгромлено Білоруську селянсько-робітничу громаду, потім відбулася розправа з діячами Незалежної селянської партії, а в 1932 р. заборонено Українське селянсько-робітничє об'єднання і т. д. За короткий строк у тюрмах опинилися понад 6 тис. політв'язнів.

*Зміцненню позицій «санаційного» режиму сприяло по-
жвавлення економіки. Майже втричі збільшився експорт вугілля, різко зросли транспортні перевезення, нові замовлення отримали машинобудівні та інші галузі промисловості, зменшилося безробіття, зміцнився курс золотого, в 1926 р. було зібрано гарний врожай. Пожвавленню економіки сприяло вкладення в польську промисловість англійських, американських та німецьких інвестицій і надання стабілізаційних позик у 1927 р.*

Саме ці зміни в економіці на певний період стабілізували внутрішньополітичне становище в країні. Вони давали народу підстави для надій на поліпшення життя. Ці сподівання в цілому поділяли члени соціалістичної, селянських та дрібнобуржуазних партій. Послідовним противником режиму «санації» виступала компартія.

Гострі соціальні та національні суперечності, неможливість опертися на якусь сильну політичну партію зумовили

прагнення «санаційного» керівництва до збереження інституту представницьких органів, який відкривав певний простір для різноманітних політичних маневрів фактично авторитарного режиму. Хоча «санаційна» влада завжди виявляла підкреслену зневагу до сейму та сенату, існування цих державних структур живило певні ілюзії, буцімто саме вони обмежують свавілля «санації». Порівняно сприятлива економічна кон'юнктура, яку лідери «санації» видавали за результат своїх зусиль, збіглася з черговими парламентськими виборами, призначеними на березень 1928 р.

Після державного перевороту християнські демократи, як і ендеки, опинились у стані опозиції до «санаційного» уряду. Трохи пізніше вони об'єдналися з Національною робітничою партією. Противником нового режиму виступала й більшість «п'ястівців». У листопаді 1926 р. ППС прийняла рішення про перехід в опозицію, але поставила собі за мету не ліквідацію існуючого режиму, а лише реорганізацію уряду, усунення з його складу пайбільш реакційних міністрів.

Ці зрушення у розстановці політичних сил спричинили подальше ускладнення відносин прихильників «санації» із сеймом. Намагаючися забезпечити підтримку церкви, уряд запровадив обов'язкове викладання релігійних догматів у школах. Прихильниками політики «санації» були фінансисти, підприємці, поміщиками та — протягом певного періоду — ПСЛ—«Визволене» і Стронництво хлопське.

Перед виборами 1928 р. «пільсудчики» об'єдналися в Безпартійний блок (ББ), який очолив полковник В. Славек. У питаннях державного устрою ББ виступав за обмеження прав парламенту й посилення позицій уряду. В галузі економіки пропонувалося розширення участі держави в господарському житті. На практиці Блок явно не дотягував до рівня самостійного політичного руху, скоріше він слугував головною опорою та зняряддям уряду. В керівництві ББ особливу роль відіграла «група полковників», які були прихильниками авторитарних методів управління державою. Ліберальну групу Блоку очолював К. Бартель, який неодноразово обіймав прем'єрську посаду.

Підсумки виборів принесли прихильникам Ю. Пілсудського 125 місць (із 444), і ББ став найчисленнішою групою в сеймі. Порівняно з попередніми виборами серйозної невдачі зазнали ендеки, хадеки, ПСЛ—«П'яст», Блок національних меншин. Збільшили своє представництво в парламенті ліві партії: ППС, ПСЛ—«Визволене». Кандидати компартії, які балотувались у блоці «Робітничо-селянська єдність»,

здобули сім депутатських місць. Маршалом сейму обрано І Дашинського.

27 червня 1928 р. Ю. Пілсудський, для якого підсумки виборів становили певну особисту поразку, посилаються на погіршення здоров'я, склав із себе повноваження глави уряду й передав їх К. Бартелю (1882—1941).

У квітні 1929 р. уряд очолив К. Свیتالський, при якому «група полковників» стала ще впливовішою. Почастішали та набули вкрай загостреного характеру конфлікти між сеймом і урядом. Більшість депутатів обвинувачували уряд у фінансових махінаціях. І справді, значна частина бюджетних коштів, необхідних для задоволення соціальних потреб населення і підтримки народної освіти, використовувалися в інтересах землевласників, банківсько-промислових кіл, прибутки яких зменшились у зв'язку зі світовою економічною кризою, що розпочалася в 1929 р.

Правлячий ББ перебував у перманентному конфлікті з парламентом, намагаючися нав'язати йому нову конституцію. Невдоволені політикою «санаци» й спробами влади ліквідувати залишки демократично-парламентської системи, парламентарії сформували в сеймі блок Центролев, до якого ввійшли ППС, ПСЛ—«Визволене», ПСЛ—«П'яст», християнські демократи та ін. Нове угруповання проголосило своєю метою протидію диктаторським методам управління державою та відновлення в Польщі парламентської системи. З кінця 1925 р. воно дістало назву Союз захисту прав і свобод народу.

Досить гостра боротьба точилася і в самому «санацийному» таборі, що призводило до швидкої зміни урядів. Щоб припинити урядову чехарду, 25 серпня 1930 р. посаду прем'єр-міністра обійняв сам Ю. Пілсудський. 29 серпня декретом президента парламент був розпущений і призначено нові вибори.

Зважаючи на прорахунки минулої передвиборної кампанії, в ніч на 10 вересня за списком, складеним Ю. Пілсудським, були заарештовані, а потім ув'язнені до Брестської фортеці провідні діячі Центролева. Всього заарештовано 84 колишніх депутатів і сенатори, яких офіційно обвинуватили у скоєнні кримінальних та політичних злочинів. У ході передвиборної кампанії було заарештовано ще 5 тис. чоловік. У відповідь на терористичні акції, здійснені Організацією українських націоналістів (ОУН) у 1930 р., на «кресах» проводилася «пацифікація» — каральні експедиції з масовими арештами, розгромом нелояльних організацій і навіть атаками літаків на окремі селища.

В результаті виборів, які відбулися 16 листопада 1930 р.,

«санацийний» ББ здобув 46 % голосів (249 із 444 місць у сеймі); ендеки — 12,7 % і 63 мандати. Половину голосів утратили Центролев та партії національних меншин, а комуністи здобули 2,3 % голосів і 4 мандати.

«Санация» в 30-х роках. Промислове виробництво в 1930 р. порівняно з 1929 р. скоротилося на 18 %, а в 1935 р. — на 34 %. Кількість офіційно зареєстрованих безробітних зросла з 162 тис. чоловік (1928 р.) до 343 тис. (грудень 1933 р.), насправді ж їх було вдвоє більше. Національний дохід зменшився з 26 млрд. злотих (1929 р.) до 12,5 млрд. (1935 р.). Військові витрати становили 70 % бюджету. Не сприяли стабілізації становища в країні й постійні зміни в складі уряду.

В 1931 р. відбулися масові виступи робітників та селян проти соціальної політики уряду. Прагнучи захистити свої інтереси й активно протидіяти курсу «санаци», ПСЛ—«П'яст», ПСЛ—«Визволене» та Стронніцтво хлопське об'єдналися в 1931 р. в Стронніцтво людове (СЛ), у програмі якого обстоювалася парламентська демократія. Нова партія виступала за експропріацію великої земельної власності без компенсації й подальше створення самостійних землеробських господарств — індивідуальної власності селян. СЛ підкреслювало свою опозиційність щодо «санацийного» уряду, проводило селянські страйки та демонстрації. Лідерами партії були В. Вітос, М. Ратай, С. Миколайчик.

У травні 1933 р. І. Мосьцицький утретє був переобраний президентом. Прем'єри заступали один одного щороку, а то й частіше. Нехтучі діючими нормами права, С. Цар, один із найближчих співробітників Ю. Пілсудського, запропонував сеймові проект нової конституції. Поручуючи традиції підготовки актів такого значення, Безпартійний блок без обговорення підтримав проект і направив його в сенат. Там ланцюгова реакція порушень закону не зупинилася, і 23 квітня 1935 р. текст конституції, підписаний президентом, набрав чинності нового основного закону країни.

Відтепер президент обирався на сім років загальним голосуванням. Допускалася можливість висування на президентську посаду лише двох кандидатів. Одного з них могли назвати спеціально сформовані збори, що включали 50 електорів, обраних сеймом зі свого складу, 25 висунутих сенатом, а також маршалів сейму або сенату, прем'єр-міністра, генерального інспектора збройних сил та голову Верховного суду. Другого кандидата висував президент, у якого закінчувався строк перебування на посаді.

Президент мав право призначати прем'єра, за його пропозиціями — міністрів, скликати й розпускати сейм та сенат,

виконував обов'язки головнокомандуючого збройними силами, вирішував питання війни й миру, мав прерогативу видання різних актів без попереднього погодження з прем'єром, призначав третину сенату. Відповідальність президент не тільки «перед Богом та історією» *Безумовно, конституція була ще одним кроком до встановлення авторитарної системи.*

Невдовзі після прийняття нової конституції Ю. Пілсудський помер. Відразу намітилося зближення між прихильниками «санації» та окремими угрупованнями ендеків. 8 липня 1935 р. набрав чинності новий виборчий закон. Право висунування кандидатів у депутати надавалося тільки окремим виборчим комісіям. На кожне місце могло бути висунуто не більше двох кандидатів. Демонтаж принципів парламентаризму продовжувався прискореними темпами.

Про втрату «санаційною» політикою підтримки населення свідчили вибори до сейму, які відбулися 8 серпня 1935 р. За офіційними даними, 55,5 % виборців бойкотували вибори. Практично «санацію» підтримували лише службовці, офіцерство, частина підприємців, робітники держпідприємств. Аналогічні результати мали й вибори до сенату 15 вересня.

Новий сейм назвали «сеймом призначених». Провал «санації» став настільки очевидним, а боротьба в правлячому таборі між «президентським», «бельведерським», «полковницьким» та іншими угрупованнями настільки жорстокою, що в жовтні було оголошено про розпуск Безпартійного блоку. Проте вже в лютому 1937 р. для підтримки «санації» створено «Табір національної єдності».

Після смерті Ю. Пілсудського «санація» залишилася без свого керманіча та ідеолога. Однак у другій половині 30-х років склалася відносно сприятлива економічна кон'юнктура: спостерігалася поживлення промислового виробництва, безробіття не зростало, успішно здійснювався чотирирічний інвестиційний план. За 1921—1939 рр. населення Польщі збільшилося з 27 до 35 млн чоловік, питома вага сільського населення скоротилася від 75 до 70 %. Темпи зростання національного доходу відставали від темпів збільшення кількості населення.

У цей період намітилися тенденції до зближення буржуазно-поміщицьких і клерикальних кіл з правлячою верхівкою. *Легальна опозиція не могла істотно впливати на поправління урядового курсу.* Більш реалістичні політики, такі як І. Падеревський, В. Сікорський, Ю. Галлер та ін., намагалися згорнути «санацію». Ця опозиція згуртовувалася навколо «Фронту Моржа» (І. Падеревський) у Швейцарії або не-

легального Союзу відродження республіки (В. Сікорський). Однак ефективність її діяльності була незначною.

Малоефективними виявилися й зусилля клубів антифашистськи настроєної інтелігенції, що постали в 1937 р і послужили базою для утворення в 1939 р. Демократичної партії, лідерами якої були М. Михалович, В. Жимовський. Узагалі всьому «антисанаційному» колу політичних сил не вистачало ні енергії, ні згуртованості, ні бажання та вміння об'єднатися для протидії антидемократичним тенденціям у суспільному житті Польщі

«Санаційні» правителі використали спільний з Німеччиною поділ Чехословаччини в 1938 р. та приєднання Тешинської Сілезії для розгортання національно-патріотичної кампанії, яку підтримали й ендеки, й прихильники «Фронту Моржа», й ППС. На хвилі успіху «санація» вирішила зміцнити свій режим шляхом проведення нових виборів у листопаді 1938 р. На цей раз у виборах взяло участь 67 % електорату, що, безумовно, було наслідком «тешинської перемоги».

Зовнішньополітичні пріоритети Польщі. Ознакою переорієнтації зовнішньої політики Польщі на користь Німеччини стала ліквідація в 1932 р. військової місії Франції у Варшаві. В липні того самого року був підписаний польсько-радянський договір про ненапад (у 1934 р. продовжений до грудня 1945 р.), а 26 січня 1934 р. в Берліні — польсько-німецька угода про мирне розв'язання суперечок строком на десять років.

У липні 1933 р. Польща спільно з іншими державами підписала запропоновану СРСР конвенцію про визначення агресії. Однак у травні 1934 р. під час візиту французького міністра закордонних справ Л. Барту польський уряд не підтримав пропозицію про укладення багатостороннього пакту про ненапад і взаємодопомогу, головним чином через сталі упередження Ю. Пілсудського до зближення та співробітництва із СРСР. Щодо французько-радянського проекту так званого Східного пакту Польща зайняла негативну позицію.

Польський уряд негативно оцінив і підписані в 1935 р. радянсько-французький і радянсько-чехословацький договори про взаємодопомогу, а також висловлені радянською стороною в серпні 1936 р. побажання щодо зближення Польщі з Францією.

Використовуючи загострення міжнародного становища, викликане ліквідацією незалежної Австрії, «санаційний» уряд зробив спробу добитися повного підкорення Литви. Однак рішучість СРСР не допустити розпалювання польсь-

ко-литовського конфлікту змусила Варшаву обмежитись ультимативною вимогою до Литви встановити дипломатичні відносини з Польщею, що мало розглядатися як визнання литовською стороною польської анексії Віленщини.

Після захоплення Австрії гітлерівська Німеччина заявила про свої претензії на частину території Чехословаччини. Польща ігнорувала поради Франції поліпшити відносини із СРСР. Вона не тільки відкинула можливість проходження радянських військ через її територію з метою допомоги Чехословаччині, а й надала дипломатичну підтримку Німеччині, розраховуючи на її сприяння у справі анексії Тешинської Сілезії. І не даремно: сам А. Гітлер пообіцяв Польщі таке сприяння 20 вересня 1938 р. Вже наступного дня Польща направила Чехословаччині ноту, в якій містилася вимога вирішення проблеми польської національної меншини в Тешинській області.

У зв'язку з діями Польщі СРСР 23 вересня заявив, що розглядатиме перехід польськими військами кордону Чехословаччині як акт агресії, який змусить СРСР без попередження денонсувати спільний договір про ненапад.

Після підписання Мюнхенської угоди польський уряд поставив Чехословаччині ультимативну вимогу про передачу Тешинської Сілезії, і чеські власті мусили поступитися силою.

Коли гітлерівська Німеччина восени 1939 р. висунула претензії на «вільне місто» Данциг і на будівництво екстериторіальної автостради й багатокілісної залізниці через «польський коридор» у Східну Пруссію, СРСР погодився на переговори щодо врегулювання радянсько-польських відносин, які відбулися у Варшаві й Москві наприкінці листопада 1938 р.

Підтверджуючи польську «політику рівноваги» між Москвою і Берліном, польський міністр закордонних справ під час свого візиту до Великобританії 2 квітня 1939 р. домовився про те, що в розвиток гарантій, взятих на себе Лондоном відносно Польщі, остання також бере на себе аналогічні гарантії щодо Великобританії. Але міністр ще не покинув Лондон, а німецьке верховне командування вже представляло А. Гітлеру план розгортання воєнних операцій проти Польщі.

Про загрозу, що нависла над Польщею, свідчило й зроблене Німеччиною 28 квітня 1939 р. повідомлення про те, що у зв'язку з укладенням польсько-англійської угоди про гарантії німецька сторона вважає польсько-німецьку декларацію про ненапад від 1934 р. такою, що втратила чинність. Однак польське керівництво продовжувало підкреслювати

своє небажання приєднуватися до будь-яких антигітлерівських блоків, у які входитиме СРСР.

У Парижі 19 травня 1939 р. було підписано польсько-французький протокол, згідно з яким Франція зобов'язувалась у випадку нападу Німеччини на Польщу негайно надати їй допомогу діями своїх військово-повітряних сил, на третій день війни розгорнути обмежені воєнні дії своїх сухопутних військ, а на п'ятнадцятий день — застосувати проти агресора всю свою воєнну міць.

Зобов'язання приблизно такого ж обсягу дала Польщі й Великобританія під час перебування англійської делегації у Варшаві наприкінці травня. У випадку їх виконання Німеччина була б поставлена на край катастрофи, оскільки на вересень 1939 р. вона мала 103 дивізії, а Великобританія і Франція — 172 дивізії, танків — відповідно 3,2 тис. і 4 тис.; літаків — 4 тис. і 7,6 тис.

Позиція польських правлячих кіл щодо СРСР залишалася ворожою. Всі радянські пропозиції відносно надання допомоги Польщі відкидалися. Негативною була позиція Варшави й тоді, коли в ході англо-франко-радянських переговорів постало питання про пропускання через польську територію радянських військ у випадку німецької агресії.

В Москві 23 серпня 1939 р. був підписаний радянсько-німецький договір про ненапад. У секретному додатку до договору сторони зафіксували домовленість про поділ території Польської держави та її ліквідацію. Німеччина і СРСР розмежували сфери своїх інтересів по лінії річок Нарев, Вісла та Сян.

Шлях до національної катастрофи Польщі проклала її зовнішня політика, яка спиралася на концепцію «двох ворогів», що об'єктивно вимагало від польської дипломатії постійного лавірування між більш сильними сусідами — СРСР і Німеччиною. Однак Другу Річ Посполиту прирекли на загибель не стільки вагання та помилки «санаційного» уряду, скільки складні перипетії історичного процесу, в якому зовнішні фактори відіграли явно вагомішу роль, ніж внутрішні.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Актуальные проблемы новейшей истории. М., 1991.
Бердах Ю., Леснодворский В., Пьетрчак М. История государства и права Польши. М., 1980.
Европа между миром и войной, 1918—1939 гг. М., 1992.
Год кризиса. 1938—1939 гг.: Документы и материалы. М., 1990.
Т. 1, 2.
Історія південних і західних слов'ян К., 1987.
Краткая история Польши. М., 1993.

Матвева Г. Ф. «Третий путь» Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период М., 1992
Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский. Легенды и факты М., 1990

Парсаданов В. С. Трагедия Польши в 1939 г // Новая и новейшая история 1991. № 5

Политический кризис 1939 г. в страны Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 1989.

Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Межвоенный период. М., 1986.

Лекція 6

УТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1918—1929 рр.)

● Проголошення Чехословацької республіки ● Приєднання Словаччини ● «Чехословацьке питання» на Паризькій мирній конференції ● Конституція 1920 р. та формування політичної системи ● Динаміка розвитку Чехословащини у 20-ті роки

Проголошення Чехословацької республіки. Президент США В. Вільсон 18 жовтня 1918 р. заявив, що в обставинах, які склалися в Європі на завершальному етапі війни, укладення миру з Австро-Угорщиною можливе тільки за умови надання поневоленим народам Габсбурзької монархії права самим вирішувати свою подальшу долю.

Швидко закінчення війни та поразка Центральних держав поставили Тимчасовий уряд у Парижі та Національний комітет у Празі перед необхідністю координації дій. Австрійський уряд був уже не в змозі перешкодити від'їзду до Женеви представників Національного комітету та Чеського депутатського союзу на чолі з К. Крамаржем для переговорів з міністром закордонних справ Тимчасового уряду Е. Бенешем. Учасники зустрічі ухвалили заяву Тимчасового уряду про розрив відносин з Віднем і Будапештом, з династією Габсбургів узагалі. Обговорювались економічні, фінансові та юридичні питання, пов'язані з виходом із загальноавстрійської господарсько-економічної системи та створенням власної.

Наступ на італійському фронті 24 жовтня привів до остаточної поразки австро-угорської армії. 27 жовтня у Відні був сформований останній «ліквідаційний» уряд. Міністр закордонних справ Д. Андраші в той же день направив В. Вільсону ноту, в якій приймалися запропоновані США умови перемир'я.

Нота Д. Андраші була прийнята чехами як крах Австро-Угорщини та визнання незалежності Чехословащини.

Припинили роботу всі підприємства міст, почалися стихійні маніфестації. Тисячі людей, співаючи національні пісні, вийшли на вулиці. Празький національний комітет проголосив утворення незалежної Чехословацької держави та тимчасово взяв на себе функції вищого органу влади.

Більше двох тижнів після проголошення незалежності функції уряду здійснювала президія Національного комітету, зусилля якої спрямовувалися на збереження спокою та порядку в Чеських землях. 28 жовтня було обнародовано «Перший закон Чехословацької республіки», який проголосив, що державний лад буде визначений Національними зборами, а в перехідний період верховна влада здійснюється Празьким Національним комітетом; усі існуючі земські та імперські закони до прийняття нових залишаються чинними; всі установи, війська та громадяни повинні підкорятися Комітету й продовжувати виконувати свої функції та обов'язки в повному обсязі.

Відомості про події в Празі швидко поширювалися в Чеських землях, в провінції влада переходила до районних національних комітетів, яким підпорядковувалися державні установи та підприємства, органи місцевої адміністрації. Однак активна діяльність цих комітетів, особливо широка підтримка їх населенням, робили ці структури досить небезпечними для керівництва в Празі. Незважаючи на значну роль, яку вони відіграли в момент створення Чехословацької держави, районні та місцеві національні комітети проіснували лише шість тижнів і були розпущені.

30 жовтня 1918 р. Словацька національна рада (СНР) у Турчанському Мартині прийняла декларацію, яка проголосила словацьку націю частиною єдиної чехословацької нації в культурному та мовному відношеннях. У документі висувалася вимога «необмеженого права самовизначення та повної незалежності».

Угорщина прагнула зберегти свій контроль над неугорськими землями, які входили до Транслейтанії. 1 листопада 1918 р. угорський прем'єр М. Карої в телеграмі до СНР висловив побажання щодо вирішення «словацького питання» у складі Угорщини. У відповіді вказувалося, що Рада керуватиметься у своєму рішенні інтересами словаків.

Усвідомлюючи слабкість національного руху, словацькі політики всі свої сподівання пов'язували з Чехією. Побожуючись, що події в Словаччині вийдуть з-під контролю, словацькі лідери створили 4 листопада 1918 р. в м. Скаліце (на кордоні з Моравією) тимчасовий словацький уряд на чолі з головою СНР В. Шробарем. Однак уже 6 листопада уряд мусив переїхати до Праги. Проіснувавши до 14 лис-

топада, цей уряд устиг обнародувати декларацію про входження Словаччини до складу Чехословацької держави та підготувати декрет про введення в школах навчання словацькою мовою.

Національний комітет у Празі розробив і 13 листопада опублікував Тимчасову конституцію, у відповідності з якою верховним законодавчим органом Чехословаччини стали Національні збори. Вони були утворені не шляхом виборів, а розширенням складу Національного комітету з 30 до 256 членів, які призначалися виконкомом політичних партій з-поміж своїх представників пропорційно результатам останніх довоєнних виборів до австрійського рейхсрату.

В результаті такої перебудови до складу тимчасових Національних зборів увійшли: 55 представників аграрної партії, 53 — соціал-демократичної, 39 — націонал-демократичної, 29 — народно-соціалістичної, 24 — католицької, 6 — прогресивної, 40 — словацьких партій. 14 листопада 1918 р. на першому засіданні Національних зборів було урочисто проголошено повалення влади Габсбургів у Чеських землях та встановлення демократичної республіки. Першим президентом одногосподно обрано Т. Масарика. На чолі уряду загальнонаціональної коаліції став К. Крамарж. Е. Бенеш очолив міністерство закордонних справ.

Професор філософії Карлова університету Т. Масарик був одним із найвідоміших і найпопулярніших політиків у Чеських землях. Високий професіоналізм, непересічні особисті якості та позитивне висвітлення діяльності Масарика в пресі, — все це створювало певний ореол навколо його імені. Протестуючи проти тих чи інших дій властей, народні маси часто зверталися до Т. Масарика, оскільки саме з ним багато в чому пов'язувалися надії на здійснення радикальних демократичних та соціально-економічних перетворень. Апофеозом популярності Т. Масарика став його приїзд до Праги 21 грудня 1918 р. Вже за тиждень шпальти газет усіх напрямів повідомляли про повернення президента з еміграції. Особа Т. Масарика в їхньому висвітленні набувала міфологічних ознак, створювався образ справжнього «месії чеської нації».

Т. Масарик — мудрий, енергійний та активний політичний діяч — завжди прагнув не випускати зі своїх рук ініціативи. Його політичним ідеалом була держава «гуманної демократії». Широкі конституційні права й функції президента в сукупності з надзвичайною популярністю забезпечували Т. Масаріку виключну роль у всьому державно-політичному механізмі.

Виступаючи на Староместській площі, Т. Масарик під-

креслив, що «наша держава повинна бути демократичною. Влада демократії буде владою народу, за допомогою народу і для народу». Наступного дня перед депутатами Національних зборів він висловився більш конкретно: «...Доля нашої революції прямо й логічно пов'язана із Заходом та його сучасною демократією». Негативно оцінюючи революцію в Росії, Т. Масарик наголошував на konieczній необхідності переконати маси не поспішати з проведенням глибоких соціальних перетворень та втриматися від революційного гвалту. «Треба запобігти поспіху, в нас досить часу... Порядок ми маємо зберігати і в майбутньому будь-якою ціною. В наших лавах не повинно бути ніякого насильства...»

В перші тижні незалежності багато зусиль було докладено до підтримання порядку в країні. Соціал-демократи, виступаючи в робітничих аудиторіях, переконували маси в тому, що в Чехословаччині ще не визріли умови для здійснення соціалістичного перевороту. Широкі дискусії про перспективи національного та соціального розвитку, безумовно, впливали на настрої в різних прошарках та класах чехословацького суспільства.

Разом із тим до кінця 1918 р. в Чехословаччині було здійснено ряд заходів, які свідчили про демократичний характер нової держави. В країні проголошено республіку, прийнято закон, що скасував дворянство, ордени й титули. Однак, хоча декларувалися свобода слова, друку, зборів та право на страйк, у країні зберігалася цензура. На першому етапі у сфері громадянських свобод продовжували діяти довоєнні закони. Зберігався навіть надзвичайний стан, введений в Австро-Угорщині.

Наприкінці грудня 1918 р. було прийнято закони про 8-годинний робочий день, про державну допомогу безробітним, непрацездатним, про розширення медичного страхування, про охорону прав наймачів квартир, у лютому 1919 р. — виборчий закон, який надавав право голосу жінкам і військовослужбовцям; внесені поправки в закон про друк, скасовані окремі обмеження у розповсюдженні газет і журналів.

Ліквідація районних і місцевих національних комітетів означала, що керівництву вдалося зберегти старий австрійський апарат — змінилися тільки вивіски. Недоторканими залишилися поліція і жандармерія, а апарат таємної політичної поліції навіть розширився.

Значно складнішою була ситуація в армії. В результаті переговорів австрійське командування в Чехії передало свої повноваження Національному комітету. Однак фактично австрійська армія припинила своє існування. Німецькі,

угорські та румунські солдати одразу після проголошення Чехословацької республіки почали розходитися по домівках. У свою чергу, чеські солдати, які поверталися на батьківщину, не поспішали до новостворених національних військових частин. Усі накази та звернення, які видавав з цього приводу Національний комітет, не мали жодного успіху.

Поряд із поліцією єдиною реальною збройною силою, на яку спиралися Національний комітет і уряд К. Крамаржа, були добровольчі загони, що формувалися головним чином із членів спортивних організацій «Сокіл» та ряду студентських спілок. Однак поступово створювалася і регулярна армія. На кінець листопада 1918 р. в добровольчих загонах налічувалося 12 тис., а в армійських підрозділах — 23,5 тис. чоловік.

Верховне командування військ Антанти в листопаді дало згоду на відправку на батьківщину з Франції та Італії чехословацьких легіонерів, які почали прибувати вже в грудні 1918 р. В наступні два місяці до Чехословаччини повернулося 30 тис. військових. Потім прибула французька військова місія на чолі з генералом М. Пелле, який став начальником генерального штабу чехословацької армії. *В лютому 1919 р. уряд уже мав 100-тисячне військо, яке використовував для проведення досить жорсткого й рішучого внутрішньополітичного курсу, передусім для поширення своєї влади на Словаччину, Підкарпатську Русь, а також у тій частині Чеських земель, де переважало німецьке населення.*

Національні об'єднання німців у Чеських землях після проголошення Чехословаччиною незалежності розгорнули бурхливу діяльність, намагаючися за всяку ціну відокремити від неї прикордонні райони ще до початку роботи Паризької мирної конференції. У Відні 23 листопада 1918 р. нарада судетсько-німецьких депутатів рейхсрату прийняла рішення про створення в Південно-Західній Чехії самостійної провінції Дейчбомен та про її приєднання до Австро-Угорщини. 30 листопада було проголошено самостійну провінцію Судетенланд, до якої ввійшла частина Австрійської Сілезії та Північної Моравії, на початку грудня в Південно-Західній Чехії — провінцію Бемервальдгау, а в Південній Моравії — Дейчзюдмерен. Усі ці провінції охоплювали територію з населенням 3 млн чоловік.

Приєднання цих земель до Австрії було неможливим уже з точки зору географічного положення, навіть якщо не зважати на ефемерність влади урядів самопроголошених німецьких провінцій, розпад австрійської армії та небезпечність шойно створеного фольксверу. Небажаність приєднання до Німеччини зумовлювалася розгортанням там 1 листо-

падової революції. До того ж ці райони органічно інтегрувалися в економічний простір Чеських земель. *Позбавлені зовнішньої підтримки, «німецькі провінції» як політичне утворення після введення до них урядових військ припинили своє існування. Прага встановила свій контроль над усіма прикордонними районами в межах Чеських земель.*

Складним становище залишалося на сході — в Словаччині, Підкарпатській Русі, в Тешинській області. Останню Польща окупувала ще в листопаді 1918 р., що означало для Чехословаччини втрату значної частини паливних ресурсів, необхідних промисловості, залізничному транспорту. Угорщина робила все можливе, щоб залишити під своїм державним контролем землі словаків та українців.

Приєднання Словаччини. В ході революційних подій жовтня—листопада 1918 р. угорська адміністрація на території Словаччини під тиском народних виступів фактично втратила владу. В ряді районів селяни почали ділити поміщицькі землі, худобу, а влада переходила до місцевих національних рад, які створювали навіть власні збройні формування. В ряді промислових центрів постали робітничі ради. На відміну від Чеських земель у Словаччині соціальні чинники переважали над національними.

Угорський уряд М. Карої продовжував претендувати на територію Словаччини й Підкарпатської Русі. Тому, як тільки в його розпорядженні опинилися більш-менш надійні угорські частини, їх було направлено в ці райони. Не маючи реальної сили й влади, Словацька національна рада 25 листопада 1918 р. розпочала переговори з угорським урядом, який обіцяв Словаччині автономію у складі Угорщини.

Паралельно з переговорами проугорські сили робили спроби створити «незалежну Словаччину». Наприкінці листопада 1918 р. прашовський архіваріус В. Дворчак запропонував проект Східнославацької республіки (своєрідного словацько-угорського кондомініуму). Але ця ідея підтримки в масах не дістала. Тоді В. Дворчак та угорський міністр національностей О. Яси висунули нову пропозицію — створити «незалежну» Словаччину, спираючися на органи угорської адміністрації. Ще одна спроба проголосити 11 грудня 1918 р. в м. Кошице незалежність ледь не закінчилася трагічно для її рушіїв. Ідея самостійності не була підтримана і в інших районах Словаччини. Здебільшого лунали вимоги надання самоврядування та свободи в межах єдиної Чехословаччини. *Ідея об'єднання чеського і словацького народів набувала дедалі більшого поширення серед народних мас.*

Хід словацько-угорських переговорів стурбував уряд К. Крамаржа, який дуже бурхливо реагував на претензії Угорщини. Е. Бенеш у Парижі вчинив демарш перед Антатою, вимагаючи негайного втручання. В ноті Антанти до уряду Угорщини від 3 грудня 1918 р. пролунала вимога виведення із Словаччини угорських військ. Під тиском Антанти уряд М. Карої наказав своїм військам залишити територію Словаччини. Дивізії чехословацьких легіонерів під командуванням італійського генерала К. Пічеолі, не зустрічаючи опору, поступово зайняли Словаччину.

Угорський уряд і СНР підписали 6 грудня угоду про демаркаційну лінію, яка була скоригована в ноті чехословацького уряду до Угорщини 24 грудня до лінії «історичних кордонів». Процес зайняття Словаччини завершився 20 січня 1920 р. Уряд К. Крамаржа заздалегідь прийняв ряд рішень, які визначили статус Словаччини в межах Чехословацької республіки, а також систему влади на її території. *Затверджений Національними зборами «Закон про надзвичайні перехідні заходи в Словаччині» передбачав: скасування всіх юридичних актів, пов'язаних з угорським пануванням; проголошення словацької мови офіційною мовою; збереження за всіма чиновниками посади у випадку прийняття присяги Чехословацькій республіці; зосередження всієї влади в руках міністра у справах Словаччини В. Шробара, який наділявся широкими повноваженнями.* Словацьку національну раду було розпущено, місцеві національні й робітничі ради ліквідовано.

Проголошення 21 березня 1919 р. Угорської радянської республіки викликало серйозне занепокоєння празького керівництва. В Словаччині відразу було оголошено военний стан, а до демаркаційної лінії підтягнуті військові частини, які спільно з військами сусідніх Угорщині, країн мали зупинити просування пролетарської революції в Європу.

Чехословацькі та румунські війська в другій половині квітня 1919 р. вдерлися на територію Угорщини. Але наприкінці травня Червона Армія перейшла в контрнаступ, аби розірвати кільце військової блокади радянської Угорщини. Переслідуючи відступаючі чехословацькі війська, Червона Армія вступила на територію Східної Словаччини та Підкарпатської Русі, а на початку червня вийшла до польського кордону.

Чехословацька преса біла на сполох: республіка в небезпеці, угорці прийшли відновити старі кордони Трансильтанії. На території країни було впроваджено воєнне становище, почали діяти військові суди. Збройні загоони «Со-

кола» та робітничих фізкультурних товариств як польова жандармерія були перекинуті до лінії фронту.

16 червня на масовому мітингу в Пряшіві проголошено Словацьку радянську республіку. Влада перейшла до тимчасових революційних директорій і робітничих, селянських та солдатських рад. У Кошице створено Революційний виконавчий комітет на чолі з членом соціалістичної партії Угорщини А. Яноушеком.

Радянський уряд прийняв рішення про націоналізацію банків, великих підприємств, транспорту. Експропріації на користь держави підлягали великі маєтки з орними угіддями понад 50 га. Було проголошено про введення 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, звільнення селянської бідноти від податків. Уряд приступив до створення словацької Червоної Армії.

Однак наприкінці червня розпочався наступ румунських і чехословацьких військ, що примусило угорську Червону Армію залишити територію Словаччини. Чехословацькі підрозділи просунулися в глиб території і в Підкарпатській Русі з'єдналися з румунами. Так, проіснувавши три тижня, була повалена Словацька радянська республіка.

«Чехословацьке питання» на Паризькій мирній конференції. Коли в січні 1919 р. в Парижі розпочала роботу мирна конференція, уряд К. Крамаржа вже встановив свою владу в Словаччині та Підкарпатській Русі. Хід конференції свідчив про наявність гострих суперечностей між країнами-переможцями. Так, Франція, зважаючи на свою військову перевагу, претендувала на гегемонію в Європі й прагнула максимально ослабити Німеччину та її колишніх союзників, спираючися на підтримку новостворених держав Центральної та Південно-Східної Європи. У свою чергу, США й Англії необхідна була сильна Німеччина як противага гегемонії Франції на континенті, тому вони не дуже прихильно ставилися до проєктів розширення кордонів Чехословащини та інших країн цього регіону, які перебували під переважним впливом Франції.

Приймаючи рішення, учасники конференції не могли не враховувати внесок Чехословацького корпусу в боротьбу проти більшовиків у Росії. Цей внесок був досить вагомим, хоча після ряду поразок корпус на початку 1919 р. довелося зняти з фронту й перевести в тил Колчака для охорони Транссибірської магістралі.

Чеським політикам на Паризькій конференції вдалося задовольнити більшість своїх територіальних домагань. Кордони республіки визначили Версальський (28 червня 1919 р.), Сен-Жерменський (10 вересня 1919 р.) та Тріа-

нонський (4 червня 1920 р.) договори між державами-переможцями з Німеччиною, Австрією та Угорщиною. Згідно з Версальським договором чехословацько-німецький кордон установлювався по лінії колишнього австро-німецького кордону з незначним відхиленням на користь Чехословащини. Крім того, Німеччина надавала Чехословащині вільні зони в Гамбурзькому і Щецинському портах строком на 9 років.

За Сен-Жерменським і Трианонським договорами Австрія та Угорщина визнавали незалежність Чехословащини та входження до її складу районів із німецьким населенням, Словащини й Підкарпатської Русі. Сен-Жерменський договір зобов'язував Чехословащину «утворити на території русинів на південь від Карпат у визначених союзними державами кордонах автономну одиницю у складі чехословацької держави та надати їй якнайбільший ступінь самоврядування». У Підкарпатській Русі передбачалося утворення особливого сейму із законодавчими правами в галузях мови, шкільництва, релігії, місцевого самоврядування та в інших питаннях; посадових осіб мало обирати місцеве населення; гарантувалося справедливе представництво в Законодавчих зборах Чехословащини.

Незадоволеннями залишилися тільки претензії чехословацького уряду на так званий Бургенландський коридор, який шляхом приєднання до Чехословащини ряду земель Австрії та Угорщини мав забезпечити їй спільний кордон із Королівством сербів, хорватів та словенців. Не вирішено було й питання про багату коксівним вугіллям Тешинську область, через яку проходила єдина в той час залізниця, що з'єднувала північні чеські землі із Словащиною. Справу про спірну територію розв'язала в 1920 р. Рада послів: східну частину області віддано Польщі, до складу Чехословащини ввійшла більша її західна частина, а також залізниця Богумил — Яблунків.

Кордони між державами, що постали на терені Австро-Угорщини, остаточно визначив у серпні 1920 р. в Севрі договір між великими державами, з одного боку, і Польщею, Румунією, Чехословащиною та Югославією — з іншого. В результаті Чехословащина включила Чехію, Моравію, частину Сілезії, Словащину та Підкарпатську Русь. Від Австрії до неї відійшли Виторазький і Вальчицький райони, від Німеччини — Глущинський.

Після підписання мирних договорів на території Чехословацької республіки проживали 6,8 млн чехів, 2 млн словаків, 3,1 млн німців, 745 тис. угорців, 461 тис. українців та 28,2 тис. представників інших національностей. *Отже,*

створилася багатонаціональна держава, більш ніж третину населення якої становили національні меншини. Слід підкреслити, що хоча до складу Чехословащини ввійшло 26 % населення і приблизно 21 % території Австро-Угорщини, в її кордонах опинилося від 60 до 70 % усієї промисловості колишньої монархії. Чехословащина являла собою індустриально-аграрну державу, окремі райони якої різко відрізнялися як за характером, так і за рівнем економічного розвитку. Більше ніж 40 % економічно активного населення республіки було зайнято в промисловості, ремеслах, торгівлі, на транспорті, 37 % — у сільському господарстві.

Постання незалежної Чехословацької держави слід розцінювати як історично прогресивне явище, спричинене багатогорним процесом національного відродження в чеських і словацьких землях. Створення бінаціональної країни нейтралізувало реальну загрозу денационалізації (онімечення, мадяризації) чехів і словаків, відкрило широкі можливості для розвитку національної економіки й культури.

Конституція 1920 р. та формування політичної системи. Економічне становище Чехословащини було досить складним, що визначалося двома головними обставинами. По-перше, існувала різка невідповідність між виробничими можливостями її промисловості та наявністю ринків збуту. Чехословащина успадкувала переважну частину економіки колишньої імперії, однак внутрішній ринок був спроможний поглинути лише близько 40 % вітчизняних промислових товарів. По-друге, в країні відчувалися серйозна нестача продовольства, ускладнення, викликані занепадом сільського господарства країни, зниженням кількості вироблених у країні продуктів харчування.

Обидві ці обставини підштовхнули керівництво країни до певного скорочення промислового виробництва, головним чином за рахунок нечеської промисловості, в тому числі словацької та закарпатської. Курс на аграризацію Чехословащини, перелив частини фінансового капіталу з промисловості в сільське господарство зумовили зростання ролі аграрної партії в політичному житті країни.

Водночас уряд К. Крамаржа вжив певних заходів до зміцнення чеської промисловості, зокрема шляхом запровадження високого протекціоністського мита. Фінансовий капітал зосереджувався в руках чеських банків. Введено державну монополію на виробництво певних товарів. Зовнішня торгівля перейшла під контроль уряду. В березні 1919 р. була введена чехословацька крона. Всі ці заходи,

а також зовнішні позики дали можливість закупити за кордоном продовольство для голодуючих.

Однак ситуація з продуктами харчування не поліпшилася, і уряд мусив піти на надзвичайні заходи, в тому числі на введення примусової сівозміни та продрозкладки. Продовольство продавалося населенню за зниженими цінами, різницю в ціні відшкодовували за рахунок державних коштів. Подібні заходи мали на меті в першу чергу припинити заворушення в країні, були, звичайно, тимчасовими і лише підкреслювали необхідність проведення аграрної реформи.

Основи реформи закріпив закон від 16 квітня 1919 р. Він обмежив розміри землеволодіння однієї особи або кількох співвласників 150 га орної землі або 250 га землі в цілому. Залишки великих землеволодінь переходили до Земельної служби, без санкції якої власник не міг розпоряджатися своєю землею, продати її або розділити з іншими володарями.

У відповідності з цим законом вилученню підлягали майже виключно землі угорських та німецьких поміщиків, частина їх відійшла державі, решта — чеським володарям. Значна кількість землі була передана заможному селянству, приблизно третина — розподілена серед дрібних селянських господарств.

Проведені 15 червня 1919 р. муніципальні вибори засвідчили непопулярність Національно-демократичної партії на чолі з К. Крамаржем, яка здобула близько 8 % голосів. За Соціал-демократичну і Народно-соціалістичну партії проголосувало більше половини, а за Аграрну партію — 20,5 % виборців. Лідруючі партії створили «червоно-зелену» урядову коаліцію, яку очолив соціал-демократ В. Тусар. На посаді міністра закордонних справ залишився Е. Бенеш.

Уряд В. Тусара прийшов до влади в украї напруженій внутрішній обстановці: зростали безробіття, дорожнеча, спекуляція. Населення убожіло, почастішали демонстрації та страйки. На весну 1920 р. в ряді промислових центрів постали робітничі контрольні ради, які взяли на себе функції регулювання продовольчого постачання, організації боротьби за здійснення закону про 8-годинний робочий день.

Уряд В. Тусара дозволив створення заводських робітничих комітетів і законодавчо визнав їх як органи «ділового співробітництва», покликани відігравати роль посередників між робітниками й підприємцями. В лютому 1920 р. був також прийнятий закон про участь гірників в управлінні підприємствами та в розподілі прибутків.

Наприкінці лютого 1920 р. тимчасові Національні збори

затвердили підготовлений проект конституції, яка набрала чинності 6 березня. Конституція визначила республіканську форму правління в Чехословаччині. Територія країни проголошувалась єдиним і неподільним цілим, а автономна Підкарпатська Русь — її невід'ємною частиною. Щодо карпатських українців, як і щодо інших національних меншин, конституція відновила відповідну статтю Сен-Жерменського договору, підтверджуючи зобов'язання забезпечувати цілковиту національну рівність у всіх галузях суспільного життя.

Державна влада в країні поділялася на законодавчу, яка належала двопалатним Національним зборам, виконавчу, здійснювану президентом та урядом, і судову. Для виборів до Національних зборів установлювався принцип пропорційності та загального, рівного, прямого й таємного голосування. До палати депутатів (300 місць) могли обиратися всі громадяни, які досягли 21 року, а до сенату (150 місць) — з 26 років. На спільному засіданні обох палат обирався президент строком на сім років.

До повноважень президента входили: призначення міністрів, скликання, відкладення або розпуск Національних зборів, оголошення амністії, накладання «вето» на закони, оголошення війни. Президент мав право представляти державу у відносинах з іноземними державами, укладати та ратифікувати міжнародні договори, вводити воєнний стан, вносити мирні договори на затвердження до Національних зборів, призначати суддів і чиновників, виконувати обов'язки головнокомандуючого збройними силами.

У спеціальному розділі конституції проголошувалися рівність усіх громадян незалежно від походження, мови, раси або віросповідання, недоторканність особистості, житла та приватного листування, майнова свобода, свобода друку, спілок та зборів.

У відповідності з новою конституцією у другій половині квітня 1920 р. відбулися вибори до обох палат Національних зборів. За підсумками виборів парламентськими стали 8 чехословацьких, 7 німецьких і 4 мадярські партії. З-поміж чехословацьких партій найбільшу кількість мандатів здобули Соціал-демократична партія (55 — у палаті депутатів і 36 — у сенаті); Чехословацька республіканська селянська партія (відповідно 42 і 19); Націонал-демократична партія (22 і 11); Народно-демократична партія (27 і 10); Народна (католицька) партія (20 і 12); Живностенська, або «ремісницька», партія (6 і 3).

Значну кількість депутатських мандатів здобула Німецька соціал-демократична партія (30 і 16). Крім того, в пар-

ламент увійшли німецькі націонал-соціалістська, національна та інші партії, які розпочали боротьбу проти Чехословацької республіки. Угорські партії серйозної ролі в зборах не відігравали.

Другий кабінет В. Тусара стикнувся із значно зміцнілою опозицією, яку, з одного боку, становили депутати «марксистської лівої» партії, що засуджували політику співробітництва керівництва соціал-демократії з буржуазією, а з іншого — представники нацменшин, очолювані німцями, які відмовлялися визнати входження районів з німецькою більшістю населення до складу республіки, а також націонал-демократи, які разом із правим крилом аграрної партії прагнули зайняти панівні позиції в державних структурах.

Однією з найгостріших проблем, що постали перед чехословацьким урядом у той період, було визначення напрямів зовнішньої політики, особливо у зв'язку з радянсько-польською війною. Цей процес відбувався під сильним тиском Франції, що прагнула підпорядкувати політику Чехословаччини своїм інтересам у Центральній Європі. Французький капітал у дедалі зростаючих обсягах проникав у чехословацьку промисловість, французький генштаб брав участь в організації та підготовці чехословацької армії.

Одним із результатів зростаючого французького впливу на Прагу було створення чехословацько-югославсько-румунського союзу, який дістав назву «Мала Антанта». Основою цього союзу стали чехословацько-югославська (14 серпня 1920 р.) та чехословацько-румунська (23 квітня 1921 р.) угоди, які передбачали взаємні дії у випадку неспровокованого нападу Угорщини на одну із сторін. За активної участі Франції ці угоди були доповнені відповідними військовими, економічними та політичними конвенціями, які зробили відносини ще тіснішими. «Мала Антанта» перетворилася на військово-політичний союз.

Головний зміст зовнішньої політики Чехословаччини, яка була заінтересована в збереженні післяверсальського устрою Європи, загалом збігався з інтересами держав-переможниць, але ставив її в залежність від їхнього зовнішньополітичного курсу. Так, у період радянсько-польської війни 1920 р. країни Антанти намагалися втягнути до конфлікту й Чехословаччину. Але завдяки рішучості лівих політичних сил, які спиралися на сильні антивоєнні настрої чехословацького населення, ці плани не здійснилися.

Вимушене блокування керівництва соціал-демократів із правими партіями з основних питань зовнішньої та внутрішньої політики викликало незадоволення з боку його

електорату. Подібні настрої віддзеркалювалися в позиції лівого крила соціал-демократів — «марксистської лівої» партії, яка засуджувала політику правлячих кіл та закликала робітників до класової боротьби. Лідери соціал-демократів в уряді В. Тусара намагалися не тільки відмежувати від своїх колишніх товаришів по партії, а й застосувати проти них різноманітні каральні засоби.

Ліві соціал-демократи, у свою чергу, почали вимагати скликання партійного з'їзду для визначення подальшої політики партії. Лідери Соціал-демократичної робітничої партії погодилися на проведення з'їзду у вересні 1920 р. Однак підсумки виборів делегатів засвідчили перемогу «марксистської лівої». Тоді керівництво партії вирішило перенести строк проведення з'їзду, посилюючися на необхідність проведення дискусій про умови вступу до Комінтерну, хоча більшість делегатів висловлювалася за входження до нього. Водночас удалося застосувати дисциплінарні методи щодо прихильників лівої орієнтації.

Разом із цим виконком соціал-демократів вирішив відкликати своїх членів з міністерських посад, мотивуючи цей крок необхідністю визначити курс партії. В цих умовах уряд В. Тусара 15 вересня 1920 р. пішов у відставку. Соціал-демократія зазнавала внутрішньої кризи — вона фактично розкололася на дві частини.

Урядова криза спричинила відмову від коаліційного принципу формування кабінету міністрів. Головним завданням створеного «безпартійного» уряду на чолі з Я. Черни стала протидія наростаючій хвилі соціального протесту. Для координації дій основних політичних партій у жовтні 1920 р. був створений позаконституційний орган — так звана «П'ятірка», що складалася з керівників соціал-демократичної, аграрної, націонал-демократичної, національно-соціалістичної та народної партій. Вона фактично перетворилася на залаштунковий уряд, керівна роль у якому поступово переходила до аграріїв.

Політична криза в країні дедалі заглиблювалася у зв'язку з розподілом майна Народного дому між лівим і правим відгалуженнями соціал-демократії, а також масовими виступами 10—11 грудня 1920 р. робітників і селян у Чехії, Моравії та Словаччині, які супроводжувалися захопленням промислових підприємств робітничими радами, розгромом поміщицьких маєтків, а в районі Кладно — навіть захопленням державних установ. У тижневому загальному страйку взяли участь понад мільйон робітників. Під час грудневих подій 3 тис. чоловік було заарештовано, з них 1750 засуджені до різних строків ув'язнення, а 20 — розстріляні.

Одним із наслідків грудневих виступів стало прийняття 14 травня 1921 р. на з'їзді «марксистської лівої» умов вступу до партії та перейменування її в Комуністичну партію Чехословащини. КПЧ із самого моменту виникнення стала масовою партією, яка налічувала 350 тис. членів. 30 жовтня 1921 р. відбувся об'єднавчий з'їзд усіх національних комуністичних організацій країни, на якому створено єдину централізовану інтернаціональну партію. Компартія, таким чином, стала одною з наймасовіших секцій Комінтерну.

Динаміка розвитку Чехословащини у 20-ті роки. Систематична обструкція Національних зборів німцями, що підтримувалася представниками інших нацменшин, постійно ускладнювала діяльність уряду Я. Черни, що кінець кінцем у вересні 1921 р. привело до утворення коаліційного уряду на чолі з Е. Бенешем. Програма нового кабінету передбачала проведення ряду демократичних заходів у галузі економічної та національної політики. Здійсненню програми перешкоджав ряд обставин, у тому числі опір «П'ятірки».

Восени уряд запровадив держмонополію на виробництво ряду промислових і сільськогосподарських товарів, ужив заходів щодо зміцнення курсу крони шляхом викупу та вилучення частини кредитних білетів. У січні 1922 р. Чехословащина отримала від Англії позику. Водночас були підвищені податки на сіль, цукор, сірники, тютюн, пиво. Всіма цими та іншими заходами урядові Е. Бенеша вдалося дещо зміцнити національну економіку.

Але наслідки економічної кризи початку 20-х років у західних країнах продовжували негативно впливати на становище в країні. Соціальна напруженість не спадала. Уряд, навіть у співробітництві з «П'ятіркою», не зміг у своїх практичних заходах відхилитися від визначеного раніше курсу на забезпечення панівних позицій національного капіталу. Чеський капітал посилив наступ на німецьку й словацьку промисловість. Компартія перейшла в активну опозицію уряду. Незадоволені у своїх претензіях нацменшини повернулися до тактики обструкції в Національних зборах.

У зовнішній політиці уряд Е. Бенеша взяв курс на співробітництво і встановлення нормальних відносин з радянською Росією. Спонукуваний підприємницькими колами, заінтересованими в розвитку економічних зв'язків з Росією, уряд у червні 1922 р. підписав Тимчасовий договір про встановлення відносин з РРФСР. Договір залишав відкритим питання про взаємне визнання де-юре, але передбачав відкриття в обох країнах представництв та припинення

будь-якої взаємної ворожої діяльності. Аналогічна угода була підписана між Чехословащиною і УРСР.

Уряд Е. Бенеша в грудні 1921 р. уклав політичну угоду з Австрією, згідно з якою обидві сторони взяли на себе зобов'язання виконувати умови Сен-Жерменського договору, взаємно гарантувати встановлення та існування кордонів, розвивати співробітництво та зберігати нейтралітет у випадку збройного зіткнення однієї із сторін з будь-якою третьою державою. Були підписані угоди про торгівлю і співробітництво, про торгівлю і судноплавство з Італією, а також торговельні угоди з Німеччиною та Австрією.

Тим часом вплив аграрної партії в Національних зборах і в уряді дедалі зміцнювався, що привело 7 жовтня 1922 р. до створення нового кабінету міністрів на чолі з А. Швелою. *Із цього моменту бере початок період панування аграрної партії в державному житті Чехословащини, що тривав аж до самої гітлерівської окупації.* Хоча уряд залишався коаліцією тих самих п'яти партій, ключові позиції (крім Е. Бенеша) займали аграрії та націонал-демократи.

Одним із перших заходів нової влади стало розширення ради «П'ятірки» до 25 членів шляхом збільшення кількості представників від кожної партії. Скориставшись терористичним актом, здійсненим 5 січня 1923 р. анархістом, який убив міністра фінансів націонал-демократа А. Рашина, 6 березня 1923 р. Національні збори прийняли закон про охорону республіки, покликаний нейтралізувати екстремістські та ліворадикальні сили.

Організаційна роздрібненість політичної структури за певної нестабільності економіки робила політичну систему Чехословащини досить хиткою. Намагаючися подолати цю нестійкість, правлячі кола вдавалися до створення нових позаконституційних структур. Окрім «П'ятірки», значний вплив на формування урядової політики справляло угруповання «Град» (від назви президентської резиденції в Празькому Кремлі), яке склалося навколо президента Т. Масарика. Численні та впливові прихильники «Града» обіймали посади в усіх основних політичних структурах країни. «Град» був реальною політичною силою, що визначалося рядом чинників. Особливе місце серед них посідала непересячна особистість президента Т. Масарика, який дуже шанувався громадянами республіки як визнаний ідеолог і досвідчений політик з усталеним міжнародним авторитетом.

У верхівку «Града», крім безпосереднього оточення президента, входили провідні представники фінансового капіталу, вищої бюрократії, військової еліти, ряду впливових лідерів партій. У сфері практичної політики Т. Масарика

гармонійно доповнював його найближчий однодумець і довірений співробітник, незмінний міністр закордонних справ Е. Бенеш — великий майстер політичного маневрування.

В березні 1926 р. в результаті загострення боротьби між різними політичними угрупованнями та серйозних зовнішньополітичних ускладнень, пов'язаних з підписанням Чехословацькою Локарнських договорів 1925 р., «загальнонаціональна коаліція» п'яти чеських партій розпалася. Її розвал зумовили вже результати парламентських виборів восени 1925 р., коли партії, коаліції, що правили сім років, здобули сталу більшість у Національних зборах (вони мали на п'ять мандатів більше, ніж опозиційні, а КПЧ стала другою за впливом на електорат партією).

Більше року тривала гостра політична криза. В цих умовах був досягнутий компроміс: до сформованого А. Швелою в жовтні 1926 р. уряду «панської коаліції» ввійшли представники восьми буржуазних партій, цього разу не тільки чеських, а й словацьких, німецьких; угорських. Так, «П'ятірка» була замінена на «Вісімку», однак замкнений характер цього позаконституційного органу, як і методи його діяльності, залишилися незмінними.

В цілому ж економічна кон'юнктура періоду стабілізації світового господарства сприяла розвиткові державотворчих процесів у щойно створеній Чехословацькій республіці. Вже на початку 1924 р. промислове виробництво країни вступило в смугу піднесення, яке, з певним падінням у 1926 р., тривало до кінця 20-х років. Темпи приросту промислового виробництва становили 1,5 %.

Аграрна реформа, хоча й була однією із найзначніших серед проведених у Центральній та Південно-Східній Європі в міжвоєнний період, цілком не забезпечила землею всіх селян. Вона не ліквідувала великого, в тому числі німецького та угорського землеволодіння, хоча суттєво обмежила його й сприяла зміцненню економічних позицій чеської й словацької сільської буржуазії.

В результаті реформи, яка завершилася в 1928 р., майже дві третини землі, що підлягала відчуженню, залишалися в руках великих землевласників та церкви. Новими власниками земельних володінь площею до 100 га та підприємств, розташованих на них, стали заможні селяни й орендарі, функціонери аграрної та інших урядових партій. Майже третина сільських господарів не отримали землі, оскільки не мали для цього грошей.

Найважливішою особливістю соціальної структури населення Чехословацької республіки була наявність численного робітничого класу — 51,1 %, інші особи найманої праці стано-

вили 6,4 %, дрібні підприємці — 12,8, міська та сільська буржуазія — 4,4 %. У Чеських землях близько чверті економічно активного населення становили володарі середніх селянських господарств.

Енергійному наступу чеського, а також, певною мірою, словацького капіталу на позиції німецького та угорського були підпорядковані урядові заходи щодо «нострифікації» (ліквідації) філіалів підприємств і фінансових установ, управління якими досі здійснювалося з Відня або Будапешта, і «релатрїації» акцій (переоцінки їх у новій чехословацькій валюті). Таку саму спрямованість мала й державна фінансова, митна, зовнішньоторговельна та аграрна політика.

Уже до середини 20-х років чеська та словацька буржуазія за підтримки уряду відтіснила інонаціональних конкурентів із панівних позицій у господарстві країни, однак остаточно підірвати їхню економічну могутність так і не вдалося. Чеські та словацькі підприємці змушені були піти на компроміс, який знайшов певне відображення і в політичній сфері!

В ході гострої конкурентної боротьби прискорився процес концентрації й централізації виробництва та капіталу. Особливо швидко цей процес відбувався у провідних галузях промисловості — гірничодобувній, металургійній, машинобудівній, а також текстильній, цукроварній та взуттєвій. У цей період у Чехословацькій виникають такі гігантські комбінати, як Гірничо-металургійне товариство, що володіло шахтами, рудниками, кар'єрами, заводами. На нього разом із Празьким металургійним товариством та Вітковицькими металургійними заводами припадав майже весь обсяг виплавки чавуну й сталі в країні. Підприємства військово-промислового концерну Акціонерного товариства колишніх заводів «Шкода» випускали літаки, мотори, автомобілі, трактори та зброю. Взуттєвий концерн Т. Баті в Зліні виробляв 80 % взуття в країні. Його дочірні підприємства та філії були розкидані по всьому світу.

Монополістичні об'єднання склалися і в сільському господарстві. «Центрокооператив», який об'єднував розгорнуту мережу промислових, закупівельних, збутових та інших сільгоспокооперативів, перетворився на гігантський картель, що монополізував закупівлю, збут сільгосппродукції, частково контролював її переробку та постачання селу промислових товарів.

Важливу роль у процесі концентрації та централізації виробництва й капіталу відігравали банки. Вісім найбільших із них розпоряджалися 69 % всього банківського капіталу країни. Лідером цього угруповання був концерн

Живностенського банку, який контролював головним чином важку, а також деякі галузі легкої промисловості. Його основним конкурентом наприкінці 20-х років став Агрокомплекс, ядро якого становив Агробанк.

Відносно сильні позиції в економіці країни займав іноземний капітал — французький, англійський, бельгійський, а також німецький та австрійський. Приблизно третину акціонерного капіталу чехословацьких банків та промислових підприємств становили зарубіжні вкладення. Однак чеські промислові угруповання утримували папівні висоти в економіці країни. Поряд з експортом торговельної продукції вони з кожним роком дедалі більшу увагу приділяли вивозові капіталу, насамперед у країни Південно-Східної та Північно-Східної Європи.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- ✓ *Ванічек В.* История государства и права Чехословакии. М., 1981.
- История південних та західних слов'ян. К., 1987.
- История Чехии. М., 1947.
- Краткая история Чехословакии. М., 1988.
- ✓ *Матвеев Г. Ф.* «Третий путь»? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. М., 1992.
- ✓ *Плевза В.* История современной Чехословакии. Братислава, 1979.
- ✓ Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, 1917—1929. М., 1988.
- Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Межвоенный период. М., 1986.
- ✓ *Фидсов Е. Ф.* Эволюция парламентской системы в Чехословакии в 1920-е годы. М., 1989.
- Хрестоматия по истории южных и западных славян. Минск, 1990.
- Т. 3.
- Шмераль Я. Б.* Образование Чехословацкой республики в 1918 г. М., 1967.

Лекція 7

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА 30-х РОКІВ ТА ІІ ОКУПАЦІЯ ГІТЛЕРІВСЬКОЮ НІМЕЧЧИНОЮ

● Світова економічна криза та її наслідки для країни ● Зовнішньополітична орієнтація Чехословаччини ● Мюнхенський диктат і «друга республіка» ● Виникнення «незалежної» Словацької республіки ● Окупація Чехії. Утворення Протекторату Богемії та Моравії

Світова економічна криза та її наслідки для країни. В коаліційний уряд Чехословаччини, очолюваний аграріями, в жовтні 1926 р. вперше ввійшли представники німець-

кої аграрної, християнсько-соціалістичної партій, а також словацької партії А. Глінки. Зміцнення фронту партій правої орієнтації призвело до наступу на демократичні права громадян. Згідно з прийнятим у квітні 1927 р. законом виборчих прав були позбавлені військовослужбовці й жандарми. Укладена в січні 1928 р. угода з Ватиканом зміцнила позиції католицької церкви в країні. Внаслідок проведеної реформи, яка розділила Чехословаччину на землі та округи, одна третина депутатів у місцеві законодавчі органи призначалася урядом.

Однак соціальна база існуючої коаліції виявилася досить вузькою, і незадоволення правочентристською політикою хитнуло маятник у протилежному напрямку. На чергових парламентських виборах, які відбулися в жовтні 1929 р., партії соціалістичної орієнтації зібрали на 25 % більше голосів, ніж на попередніх виборах. Склалися умови для розширення за її рахунок урядової коаліції, очолювати яку продовжували аграрії.

Навіть ухід у відставку в лютому 1929 р. захворілого А. Швєгли не вплинув на характер та спрямованість політики аграріїв. Ф. Удржан (лютий 1929 — січень 1932 рр.), Я. Маліпетр (лютий 1932 — листопад 1935 рр.), М. Годжа (листопад 1935 — вересень 1938 рр.) — усі ці прем'єр-міністри чехословацького уряду належали до аграрної партії й ні в чому не відхилялися від принципів, обстоюваних їхнім визнанням партійним вождем. Економічна політика цих кабінетів проводилася в інтересах крупних аграріїв, гальмувала розвиток промисловості й перетворювала сільське господарство в прибуткову статтю аграріїв-монополістів.

Земельна реформа зміцнила позиції великих землевласників та заможних селян. 4 млн га орної землі та лісів, конфіскованих майже у 1,9 тис. власників, були розподілені так, що 8 тис. ділянок по 30 га потрапили до заможних селян, 3,5 тис (по 15 га) — передані колишнім легіонерам, а майже 1 млн га відійшли до держави.

Промисловість країни занепадала: видобування вугілля у 20-х роках скоротилося на 70 %, виплавка чавуну — на 50, виробництво металургійної промисловості — на 25, електроенергетики — на 75, текстильної — на 71, цементної — на 64, паперової — на 65, деревообробної — на 80 %. Така ситуація склалася насамперед унаслідок обмеження промислового виробництва в Словаччині, що було спричинено прагненням зберегти позиції чеської промисловості. Крім того, могутні металургійні картелі встановили штучно високі ціни на основні промислові вироби. Чехословаччина входила в Рейнсько-Версальсько-Бельгійський сталевий картель,

який диктував високі ціни на чавун і сталь. У самій країні утворився пов'язаний з Німеччиною вугільний картель, який утримував високі ціни.

Досить міцні позиції в чехословацькій економіці займав французький капітал, що майже повністю захопив цілий ряд великих підприємств, в тому числі й відомі заводи «Шкода». Не відставав і англійський капітал, який діяв через Англобанк. Усі ці обставини значною мірою посилювали негативний вплив на чехословацьку економіку світової економічної кризи й викликали скорочення виробництва в усіх галузях промисловості країни.

Криза розпочалась у Чехословаччині дещо пізніше, але виявилась більш тривалою та руйнівною, ніж в інших країнах. У 1930 р. вона охопила більшість галузей чехословацької економіки. Навесні 1933 р. криза промислового та сільськогосподарського виробництва, зовнішньої торгівлі та фінансової системи досягла найбільшої гостроти.

Промислове виробництво становило 60 % рівня 1929 р. Закрилися майже 15 % підприємств, а інші використовували лише частину своїх потужностей. Оптові ціни на сільгосппродукцію знизилися вдвоє, чистий прибуток з 1 га угідь зменшився в Чеських землях утричі, ще більше — в Словаччині та Підкарпатській Русі, де для дрібних та середніх господарств виробництво стало збитковим. У 1934 р. була введена хлібна монополія та встановлені високі внутрішні ціни.

В 1933 р. в країні налічувалося понад 1 млн безробітних, із яких допомогу отримували лише 40 %. Решта змушена була задовольнятися мізерним продовольчим пайком. Довготривала економічна криза відбилася на всіх сторонах суспільного життя. Вона загострила класові суперечності, а також боротьбу різних політичних угруповань.

У зв'язку з розширенням коаліційного уряду колишні позаконституційні структури влади, такі як «П'ятірка» або «Вісімка», тепер були замінені Політичним комітетом міністрів. Однак диктат у ньому аграріїв унеможлилював прийняття будь-яких компромісних рішень.

Тим часом банкіри та підприємці вимагали від уряду підтримки експорту, а також рішучих адміністративних заходів щодо подолання кризи. В 1931 р. був прийнятий закон про державну підтримку зовнішньої торгівлі. За рахунок зниження податків, скасування боргів та прямих дотацій банки й промислові корпорації отримали з держбюджету необхідні кошти.

Соціальне напруження в суспільстві досягло вищої межі в березні — квітні 1932 р., коли під час загального страй-

ку в Північно-Чеському вугільному басейні 25 тис. шахтарів, об'єднавшись під гаслом «Єдність, страйк, перемога!», непохитно обстоювали свої права. До складу страйккому ввійшли представники різних партій та профспілок, що й примусило уряд і підприємців піти на поступки. Компартія (КПЧ) організувала спільні акції працюючих та безробітних, у результаті яких удалося домогтися збільшення грошової та продовольчої допомоги.

Характерною рисою суспільного життя Чехословаччини в роки кризи стала подальша поляризація політичних сил. Зростали лави партій лівої та правої орієнтації. Так, із 1930 по 1932 рр. чисельність КПЧ збільшилася втричі. З'явилися правонаціоналістичні й відверто фашистські партії. Національна фашистська община, керована амбіційним генералом Р. Гайдою, тяжіла до правого крила аграріїв, а Національна ліга на чолі з колишнім лідером національно-визвольної партії І. Стршибрним — до націонал-демократів. Однак чеський фашизм не дістав масової підтримки.

Широкого розмаху фашистський рух набрав лише в прикордонних районах Північної та Північно-Західної Чехії завдяки активності Німецької націонал-соціалістської партії. В жовтні 1933 р. вона була заборонена і стала називатися Судетсько-німецький вітчизняний фронт, а в березні 1934 р. — Судетсько-німецька партія. Партію очолював К. Генлейн, який майже відкрито спирався на політичну та фінансову підтримку гітлерівської Німеччини.

Помітно поправіли традиційні чеські політичні партії. Посилилися позиції відверто сепаратистських течій у партіях національних меншин, насамперед у найчисленнішій з них — Глінківській словацькій народній партії (ГСНП), яка робила ставку на націоналізм та войовничий клерикалізм.

Прийнятий улітку 1933 р. закон «Про надзвичайні розпорядливі повноваження» надав урядові право зі згоди президента та оминаючи парламент приймати рішення й видавати постанови з широкого кола соціально-економічних питань. Після цього були зменшені державні асигнування на допомогу по безробіттю, на охорону здоров'я, освіту, соціальне забезпечення, знижена зарплата державних і муніципальних службовців.

Нові норми, введені в закони «Про захист республіки», «Про надзвичайні заходи», «Про контроль за друком», надавали урядові право забороняти й розпускати політичні партії. Під приводом «захисту демократії від загрози справа і зліва» урядом була зупинена або заборонена діяльність різних ліворадикальних (КПЧ — 1933—1934 рр.), радикально-націоналістичних, фашистських організацій, а також

розповсюдження їхніх друкованих видань. Щоправда, ці каральні заходи нерідко мали косметичний або суто формальний характер.

Процес перегрупування політичних сил, що відбувався в середині 30-х років, спричинювався прагненням обох провідних партій — аграрної та націонал-демократичної — до авторитаризму. *Країна стояла перед альтернативою: або демократичним силам удасться зберегти мир і відвернути небезпеку втрати республікою цілісності, або праворадикальні сили мобілізуються, й існування республіки опиниться під загрозою.*

Націонал-демократи робили ставку на утворення під своєю егідою опозиційного політичного блоку, що дало б їм змогу на парламентських виборах травня 1935 р. спертися на ширшу соціальну базу. Було створено Національне об'єднання, до якого ввійшли навіть профашистські угруповання — Національна ліга та Національний фронт.

Підсумки виборів свідчили, що праві сили переоцінили свої можливості. Аграрна партія залишалася найсильнішою серед чеських та словацьких партій. Національне об'єднання отримало 5,6 % голосів виборців (17 мандатів), Національна фашистська община — 2 % (6 мандатів), Судетсько-німецька партія здобула 44 місця в парламенті, КПЧ — 30. У Словаччині Глінківська партія, утворивши Автономістський блок, отримала 6,9 % голосів і 22 місця в парламенті.

Президент Чехословаччини 21 листопада 1935 р. повідомив лідера аграріїв і прем'єр-міністра М. Годжу про намір подати у відставку і рекомендував на цю посаду Е. Бенеша. Незважаючи на маневри правих, 18 грудня більшістю голосів уже в першому турі президентом було обрано Е. Бенеша (1884—1948).

Зовнішньополітична орієнтація Чехословаччини. Світова економічна криза різко загострила монополістичну боротьбу за ринки та сфери впливу. Німеччина, яка в 1931 р. уклала угоду з Австрією про митний союз, розглядала його як перший крок до встановлення не тільки економічної, а й політичної гегемонії в Центральній та Південно-Східній Європі. Однак під тиском Франції, яку підтримали Англія та Італія, ця угода була розірвана. У свою чергу, Франція висунула «план Тардье», який передбачав економічне об'єднання п'яти країн Дунайського басейну. Провідній країні «Малої Антанті» — Чехословаччині — відводилася головна роль в об'єднанні. Німеччина, використовуючи політичні суперечності між європейськими державами, перешкоджала створенню Дунайської федерації.

Реальну загрозу країнам цього регіону Європи становило прагнення Англії й Франції домовитися з Німеччиною та Італією в межах «пакту чотирьох». Запропонований італійським лідером Б. Муссоліні в березні 1933 р. пакт передбачав навіть можливість ревізії Версальської системи. Міжнародне становище Чехословаччини істотно ускладнилося.

На противагу «пакту чотирьох» СРСР на початку 1933 р. запропонував підписати загальний пакт про ненапад та конвенцію про визначення поняття агресії. В липні угода про визначення агресора була підписана між СРСР і Чехословаччиною, Югославією і Румунією.

Німеччина виступила з пропозицією укладення двосторонніх договорів із Польщею та Чехословаччиною. На відміну від Польщі, яка підписала угоду «Про мирне розв'язання суперечок», Чехословаччина не пішла на пакт із Німеччиною. Вона підтримала висунуту Францією ідею про укладання регіонального Східноєвропейського пакту, в межах якого СРСР, Чехословаччина, Польща, Німеччина та прибалтійські країни і Франція як гарант угоди мали взяти на себе зобов'язання про взаємодопомогу у випадку вибуху війни.

В липні 1934 р. між СРСР і Чехословаччиною були встановлені дипломатичні відносини, що сприяло укладанню договорів про торгівлю і судноплавство, а також кредитних та інших угод, які створювали передумови для істотного розширення економічних зв'язків.

У березні 1935 р. Німеччина, порушивши умови Версальського договору, запровадила загальну військову повинність. Разом із Польщею вона заблокувала підписання Східноєвропейського пакту. Це змусило Чехословаччину слідом за Францією 16 травня 1935 р. підписати договір про взаємну допомогу з СРСР. Договір, однак, містив обмежувальне застереження, яке передбачало, що підтримка один одному буде надана лише тоді, якщо на поміч державі — жертві агресії прийде Франція. Це, звичайно, знижувало ефективність підписаного договору.

В черговий раз порушивши Версальський та Локарнський договори, 7 березня 1936 р. Німеччина ввела війська до Рейнської демілітаризованої зони під приводом укладання двосторонніх пактів про ненапад із сусідами. Англія і Франція відмовилися від колективних дій проти нацистської Німеччини, запропонованих СРСР, і взяли курс на досягнення угоди. Дипломатія Чехословаччини, у свою чергу, стала також зондувати ґрунт для прямих переговорів з А. Гітлером.

Улітку 1936 р. Німеччина та Італія розпочали інтервенцію на підтримку фашистського путчу в республіканській Іспанії. Англія і Франція зайняли позицію «невтручання». Політика потурання агресору об'єктивно вела до зговору з ним, звичайно, за рахунок сусідів. *Постало питання про Чехословацьку як самостійну державу. Певна частина правлячих кіл країни вбачали вихід у радикальній зміні зовнішньополітичного курсу країни, досягненні угоди з А. Гітлером.*

Після приєднання Чехословацької до англо-французької політики «невтручання» восени 1936 р. Е. Бенеш розпочав таємні переговори з представниками нацистського керівництва щодо укладення двостороннього чехословацько-німецького договору. Вони закінчилися безрезультатно, оскільки президент не пішов на далекосяжні політичні й економічні поступки Німеччині, розраховуючи на договори про взаємодопомогу з Францією та СРСР. Це не влаштувало А. Гітлера, який домагався якщо не розриву, то бодай ослаблення союзницьких зобов'язань Чехословацької. З ініціативи німецької сторони на початку 1937 р. переговори було припинено.

В умовах, коли загроза агресії проти Чехословацької ставала дедалі реальнішою, а правлячі кола країни сподівалися передусім на підтримку своїх західних союзників, компартія рішуче виступила на захист республіки. У квітні 1936 р. на VII з'їзді КПЧ була висунута програма дій, яка передбачала задоволення основних соціально-економічних вимог трудящих, захист демократичних прав і свобод, забезпечення рівності всіх націй і народностей республіки, зміцнення співробітництва з СРСР тощо.

В 1936 р. КПЧ виступила з ініціативою об'єднання профспілкового руху, й осередки «червоних профспілок» улилися до Чехословацького профспілкового об'єднання. Комуністи обстоювали послідовне демократичне вирішення національного питання і вимагали від урядів ужиття необхідних заходів щодо забезпечення цілковитої рівноправності німецької меншини в питаннях мови, освіти, культури та ін. Була також розроблена програма соціально-економічного й культурного розвитку Словацької.

Комуністи висунули гасло «Біля стін Мадрида йде битва за Прагу», яке дістало широку підтримку серед прогресивних сил країни. Створене Товариство друзів демократичної Іспанії координувало збирання коштів, закупівлю зброї, медикаментів, продовольства та ін. Більш ніж 2 тис. чехословацьких волонтерів билися в інтербригадах іспанської республіканської армії.

Незважаючи на невдоволення властей, чехословацька громадськість надавала значну матеріальну й моральну підтримку німецьким, австрійським, угорським, польським, румунським, югославським емігрантам найрізноманітніших політичних поглядів. Прага поряд із Парижем і Москвою стала великим центром антифашистської еміграції.

Мюнхенський диктат і «друга республіка». Після того, як у середині березня 1938 р. відбувся «аншлюс» Австрії, гітлерівська Німеччина перевела свій зловісний погляд на чергову жертву — Чехословацьку. Ще на початку 1937 р. генеральний штаб за вказівкою А. Гітлера розробив відповідний «план Грюн». Англія і Франція явно надавали Німеччині свободу дій у Центральній та Південно-Східній Європі, сподіваючися таким чином виторгнути собі безпеку за рахунок малих держав цього регіону.

Керівництво Чехословацької розуміло, що насильницька анексія Австрії значно ускладнила міжнародне та військово-політичне становище республіки. *Єдиний засіб запобігти прямій агресії воно вбачало в досягненні компромісу з Німеччиною, насамперед шляхом угоди з її «п'ятою колоною» — Судетсько-німецькою партією. Саме в цьому напрямі тиснули на Прагу Англія і Франція, які настійно радили піти задля миру в Європі на максимальні поступки К. Генлейну.*

У квітні 1938 р. з'їзд Судетсько-німецької партії висунув вимоги надання широкої автономії для північно-західних районів країни, виправлення економічної та національно-політичної «несправедливості», допущеної щодо німців з 1918 р. Празький уряд погодився на переговори з генлейнівцями, в ході яких вони незмінно висували все нові вимоги з метою завести переговори в глухий кут. У зв'язку з призначеними на травень достроковими муніципальними виборами генлейнівці розгорнули широку кампанію шантажу й терору.

19 травня 1938 р. розпочалася передислокація німецьких та польських військ, зосереджуваних біля кордонів Чехословацької. Згідно з «планом Грюн» приводом для вторгнення мало стати вбивство гітлерівською агентурою німецького посланника в Празі. Враховуючи настрої населення, уряд 21 травня оголосив часткову мобілізацію. Армійські підрозділи зайняли прикордонні укріплення. Шантаж цього разу успіху не мав, і А. Гітлер мусив заявити, що ніяких планів нападу не існує.

Становище Чехословацької було вкрай обтяжене капітулянтською позицією керівництва західних країн. Так, 22 квітня з Парижа надійшло повідомлення, що Франція, як

і Англія, не зможе надати допомогу Чехословаччині в разі нападу на неї Німеччини. А на початку травня англійський та французький уряди після спільної зустрічі порадили керівництву Чехословаччини піти на поступки А. Гітлеру. Аналогічну позицію зайняли США.

В червні 1938 р. К. Генлейн висунув нову серію вимог, виконання яких фактично означало ліквідацію суверенної чехословацької держави. В липні до Праги прибули «неофіційна місія» на чолі з лордом Ренсіменом і делегація, очолювана послом США в Німеччині Х. Вільсоном. Під тиском «союзників» уряд Чехословаччини змушений був прийняти майже всі вимоги генлейнівців. Але вони припинили переговори і в ніч на 13 вересня розпочали збройний путч. Його, однак, швидко було придушено, Судетсько-німецьку партію заборонено, а К. Генлейн та його найближчі спільники втекли до Німеччини.

Тоді настав час для здійснення «плану Зет», розробленого англійським урядом. План мав на меті збереження панівних позицій Ангелії в Європі. На першому етапі його здійснення передбачалося пожертвувати Чехословаччиною. 15 вересня Н. Чемберлен вилетів до Берхтесгадена на зустріч з А. Гітлером, під час якої було узгоджене передання Судетської області Німеччині. В Лондоні нарада представників урядів Англії й Франції прийняла рішення запропонувати Празі терміново розпочати переговори про передачу Німеччині тих територій Чехословаччини, де переважає німецьке населення, та розірвати договори, пов'язані із зобов'язаннями військового характеру. Замість цього Чехословаччині обіцялися міжнародні гарантії нових кордонів. Президент Е. Бенеш відхилив ці пропозиції.

21 вересня англійський та французький посланники на зустрічі з Е. Бенешем заявили, що у випадку неприйняття пропозицій їхніх урядів Чехословаччина нестиме всю відповідальність за розв'язання війни. В цих умовах чехословацьке керівництво вирішило підкоритися та обстоювати гарантії.

Так Франція, Англія (за згодою США) поступово, крок за кроком готували Чехословаччину до капітуляції перед А. Гітлером. Головною метою їхньої політики «втихомирювання» агресора було згладити суперечності з Німеччиною, відкупитися від її вимог за рахунок інших.

Уряд СРСР у судетській кризі займав послідовну позицію. Ще 15 березня 1938 р. через посланника Чехословаччини було повідомлено, що СРСР готовий виконати свої зобов'язання за договором про взаємодопомогу. Радянська сторона пропонувала розпочати переговори на рівні гене-

ральних штабів СРСР, Франції й Чехословаччини для обговорення методів надання військової допомоги. В травні Й. Сталін через К. Готвальда передав Е. Бенешу, що СРСР надасть військову допомогу навіть у випадку, коли Франція не зробить цього.

Вже 21 вересня, як тільки стало відомо про капітуляцію уряду, в Празі розпочалися стихійні демонстрації протесту, які тривали всю ніч. Біля радянського повпредства в Празі юрби демонстрантів вимагали зустрічі з послом, співали національний гімн та «Інтернаціонал». 22 вересня на підприємствах Чеських земель було оголошено загальний політичний страйк, по всій країні прокотилися мітинги, збори та маніфестації. Уряд подав у відставку, а новий 23 вересня оголосив загальну мобілізацію.

Однак А. Гітлер продовжував нагнітати обстановку й висунув нові умови: вимагав передання Судетів до 1 жовтня 1938 р., а також задоволення територіальних претензій Польщі та Угорщини.

Радянський уряд попередив Польщу, що в разі її нападу на Чехословаччину радянсько-польський пакт 1932 р. буде відразу денонсований. 25 вересня СРСР повідомив уряд Франції, що 30 стрілецьких дивізій уже знаходяться на західних кордонах СРСР, а танкові підрозділи та авіація приведені в бойову готовність.

Але скористатися радянською допомогою Чехословаччина вже не могла. 29—30 вересня 1938 р. в Мюнхені відбулася міжнародна конференція з участю А. Гітлера, Е. Даладье, Б. Муссоліні, Н. Чемберлена. У відповідності з угодою, підписаною керівниками чотирьох країн, Чехословаччина мала до 10 жовтня передати Німеччині Судети, але гарантії нових кордонів надавалися їй тільки після задоволення територіальних претензій Польщі та Угорщини. Представників Чехословаччини викликали на засідання лише для того, щоб повідомити про прийняті рішення.

В перших числах жовтня Німеччина окупувала прикордонні райони Чехословаччини, захопивши при цьому й зону, в якій Мюнхенською угодою передбачалося проведення плебісциту. Водночас польські війська зайняли Тешинську область. У листопаді Угорщині відійшли південні та південно-західні райони Словаччини, а також південна частина Підкарпатської Русі. Чехословаччина втратила близько 25 % населення, третину території, понад 40 % промисловості, значну частину сировинних і паливних ресурсів, найважливіші комунікації та міцні оборонні споруди на кордонах.

Країна опинилась у стані глибокої політичної та мо-

рально-психологічної кризи. Обдурена довіра породила суспільну апатію. Народ був дезорієнтований, армія деморалізована, дискредитована капітуляцією коаліція правлячих партій розпалася. Частина збанкрутілих партійних лідерів емігрувала.

Післямюнхенський період існування чехословацької держави увійшов в історію під назвою «друга республіка» й став невеликою паузою перед її остаточною окупацією, її агонією. Політики, які прийшли до влади, зробили все можливе для підкорення економіки та політичного режиму країни Німеччині. Е. Бенеш 5 жовтня 1938 р. пішов у відставку з посади президента і згодом виїхав до США, де став професором Чиказького університету.

В середині листопада 1938 р. всі соціалістичні партії заявили про свій саморозпуск та створення Національної партії праці. КПЧ була заборонена. Інші партії також оголосили про свій саморозпуск та створення Партії національної єдності. Новим президентом 30 листопада був обраний Е. Гаха (1872—1945). Цей консервативно настроєний, досить інертний юрист, який досі обіймав посаду голови Вищого адміністративного суду, влаштував Берлін. Новий уряд очолив Р. Беран, у руках якого президент був лише безвільною маріонеткою.

В Жиліні в жовтні 1938 р. більшість словацьких партій підписали угоду, що фактично означала їх перехід на сепаратистську платформу Глінківської партії. Вони вимагали терміново надати Словаччині автономію. На шлях сепаратизму стали також партії Підкарпатської Русі. Центральна влада змушена була погодитися з утворенням автономних земських урядів на чолі з Й. Тісо у Словаччині та А. Бродієм у Підкарпатській Русі. В листопаді Національні збори затвердили закон про «автономію Словаччини та Підкарпатської Русі». Республіка стала офіційно називатися Чехо-Словаччиною.

Виникнення «незалежної» Словацької республіки. Ситуація, яка склалася в Європі, давала А. Гітлеру всі підстави вважати, що вже ніхто не заважатиме йому покінчити із залишками чехословацької державності. Однак необхідно було знайти привід для цього. Він відшукався за допомогою словацьких політиків, які поставили перед празьким урядом цілий ряд далекосяжних економічних та політичних вимог, спровокували відкритий конфлікт, на який Берлін тільки й чекав.

Уряд автономної Словаччини на чолі з Й. Тісо, що заходив у дедалі гострішу конфронтацію з празьким центром, був відправлений у відставку, а в Словаччині оголошено

надзвичайний стан. Конфліктом уміло скористався А. Гітлер. Він направив до Братислави свого емісара для переговорів із можливим главою нового уряду К. Сидором, який, однак, відкинув ідею цілковитої незалежності Словаччини. Тоді 13 березня 1939 р. А. Гітлер запросив до Берліна Й. Тісо, якого було поставлено перед вибором: або окупація Словаччини готовими до цього угорськими військами, або утворення під егідою Німеччини «самостійної» Словацької держави. Відповідь на ультиматум необхідно було дати за кілька годин. Й. Тісо віддав перевагу, звичайно, другому варіанту, але для його здійснення необхідна була формальна згода сейму, щоб акція виглядала законною перед світом.

Словацький сейм, опинившись перед альтернативою — окупація або самостійність, одностайно голосував 14 березня за другу пропозицію. Однак прийняте рішення було значною мірою вимушеним: більшість депутатів виступала скоріше за автономію, ніж за самостійність. Щодо словацького народу, то його думку відносно цього питання ніхто й не збирався з'ясовувати.

Таким чином, 14 березня було оголошено про утворення самостійної держави. Згідно з конституцією, прийнятою в липні 1939 р., вона дістала назву «Словацька республіка». В новий уряд увійшли поряд із діячами, які орієнтувалися на найтісніші зв'язки з фашистською Німеччиною (В. Тука, А. Мах), і ті, хто наївно вірив у можливість існування незалежної Словаччини (Й. Тісо), а також адепти ідеї чехословацької єдності на умовах словацької автономії за принципом «рівний із рівним» (К. Сидор).

Єдиного ставлення до того, що відбулося у Словаччині, не було не тільки серед політичної еліти нової держави, а й серед простих громадян, для яких блискавичні політичні зміни, що сталися, виявилися справжньою несподіванкою. І це незважаючи на те, що на гребені подій перебувала католицька Глінківська партія на чолі з Й. Тісо, яка, виступаючи з відверто націоналістичних позицій, спиралася на активну підтримку населення. В цілому же дезорієнтоване, розгублене суспільство перебувало в стані збентеженої невизначеності.

Словацька республіка із самого початку являла собою васальне, клерикально-авторитарне державне утворення, що в усьому наслідувало німецький зразок. Президентом країни став Й. Тісо (1887—1947), а главою уряду — В. Тука. Політична та економічна залежність Словаччини від Німеччини була забезпечена цілою системою нав'язаних їй нерівноправних договорів та широкою мережею німецьких

«радників» та «фахівців», які контролювали армію, службу безпеки та інші державні структури.

Згідно з укладеним у 1939 р. договором строком на 25 років Німеччина здобула право розмістити свої війська в спеціальній «охоронній зоні» на заході Словаччини. Всі зовнішньополітичні та військові питання уряд мав вирішувати за погодженням з Берліном. Таємний протокол «про господарське та фінансове співробітництво» передбачав повне підпорядкування країни інтересам Німеччини, в першу чергу в поставках продовольчих товарів і сировини, а також робочої сили.

Зовнішня торгівля країни орієнтувалася на Німеччину — до 75 % загального обсягу експорту та імпорту, економіка милітаризована (44 % продукції вироблялося для військових потреб). Підприємці Німеччини зайняли провідні позиції в головних галузях промисловості. В серпні 1939 р. був підписаний німецько-словацький військовий договір, і невдовзі словацькі війська взяли участь в агресії проти Польщі.

Окупація Чехії. Утворення Протекторату Богемії та Моравії. Празька влада була паралізована, а А. Гітлер, навпаки, ставав дедалі рішучішим: 200-тисячна німецька армія вже стояла у бойовій готовності на кордонах Чеських земель, чекаючи наказу про початок вторгнення. 14 березня 1939 р. президента Е. Гаху запросили до Берліна, куди він прибув уночі. В цей час деякі німецькі частини вже почали переходити чехословацькі кордони.

А Гітлер поставив жорсткий ультиматум: негайно погодитися на окупацію залишків країни німецькими військами, створення Протекторату Богемії та Моравії й включення його до складу Німеччини; або — швидко подолання опору, масове кровопролиття, бомбардування та знищення Праги.

Зовсім не готовий до такого повороту подій, *Е. Гаха змушений був поступитися під загрозою використання сили й погодитися з пропозицією А. Гітлера, який обіцяв поважати національну культуру та самобутність чехів.*

Чеський народ був настроєний антинацистськи і не сприймав окупацію. Однак значна частина суспільства розуміла та визнавала вимушеність вчинку Е. Гахи, в усякому разі не засуджувала його *. Водночас інша частина че-

* Е. Бенеш, який у 1940 р. очолював у Лондоні еміграційну Національну раду, що обстоювала відновлення Чехословаччини на принципах континуїтету (правонаступництва), не виступав з різкою критикою дій Е. Гахи до літа 1941 р., коли поняття «гахівщина» і «колабораціонізм» стали майже тотожними.

хів зайняла гостро критичні позиції, розцінивши дії президента як відвертий колабораціонізм.

Події 14 і 15 березня 1939 р. на цілих шість років віддалили один від одного чеський і словацький народи, історичний розвиток яких відбувався в 1939—1945 рр. різними шляхами.

15 березня 1939 р. А. Гітлер тріумфально в'їхав до Празького града, де виступив із промовою, в якій обіцяв своїм новим «вірнопідданим» піклуватися про їхній добробут. Спочатку окупанти сподівалися, що з чехами можна буде домовитися ціною деяких поступок щодо їхнього національного життя. Метод «пряника» мав дати німцям змогу використовувати висококваліфіковану робочу силу для зміцнення військової могутності рейху. *Підтримка спокою, порядок, нормалізація виробничого процесу, стабілізація загального становища в Протектораті — такими були завдання окупаційної влади.*

Вже 16 березня фюрер підписав указ, згідно з яким окуповані Чеські землі включилися до складу Німеччини як Протекторат Богемії та Моравії. На чолі автопомі стояв «імперський протектор», який мав фактично необмежені повноваження. Під контролем апарату першого протектора К. фон Нейрата діяли «державний президент» Е. Гаха, «автономний» уряд на чолі з генералом А. Еліашем.

Для чеського населення були створені місцеві адміністративні органи, 8-тисячне «урядове військо» та поліцейські формування. Німецьке населення отримало німецьке громадянство й підпорядковувалося особливим адміністративним органам — оберландратам, які водночас здійснювали контроль за чеським апаратом.

На території Чеських земель були дислоковані дивізії вермахту, спеціальні підрозділи СС та служби безпеки, широко розкинули свою мережу гестапо та інші імперські поліцейські установи. Національні збори й політичні партії розпущено, створено єдину політичну організацію — «Національну солідарність», усі робітники й службовці стали членами Національного профспілкового центру.

Окупаційний режим проводив політику милітаризації, експлуатації та національного гноблення, політичного свавілля і жорстокого терору. Він ліквідував 8-годинний робочий день у промисловості, запровадив загальну трудову повинність, заборонив страйки, встановив мінімальні продовольчі норми. Сотні тисяч чехів були вивезені на примусові роботи до Німеччини.

Німецький фінансовий капітал використовував будь-які методи — від «добровільних» угод про продаж акцій до від-

верто насильницьких конфіскації, «арізації» підприємств, — щоб захопити ключові позиції в промисловості. В руках німецьких підприємств опинилася майже половина всього капіталу чеських акціонерних товариств. Було ліквідовано також більш ніж 15 тис. дрібних та середніх, головним чином чеських, промислових і торговельних підприємств, інші влилися у великі промислові об'єднання.

Мілітаризація економіки, насильницька концентрація виробництва, податкова політика окупаційної влади прискорили пролетаризацію значної частини міських дрібних підприємств. Лише небагатьом із них удалося впливти на хвилі воєнної кон'юнктури.

Окупаційна влада цілеспрямовано й систематично проводила політику онімечення, зортання національної системи освіти, наукових та освітянських установ, утисків національної культури, знищення інтелігенції. Німецька мова панувала в державних установах. У школах заборонили викладання чеської історії, літератури, географії. Восени 1939 р. були закриті всі чеські вищі навчальні заклади.

Масовий «превентивний» терор мав, за задумом гітлерівців, придушити будь-які вияви народного опору, обстановка «психозу страху» створювалася для забезпечення безперерійного функціонування промислового й сільськогосподарського виробництва Чехії для військових потреб Німеччини.

Майже відразу після окупації в Протектораті було введено воєнний стан і здійснено операцію «Гітлер», превентивно спрямовану проти всіх можливих противників нового режиму. Удар обрушився здсбільшого на німецьких емігрантів-антифашистів і чеських комуністів. До кінця травня 1939 р. було заарештовано 6 тис. чоловік, і хоча більшість їх була звільнена, 1,5 тис. керівників компартії різних рангів опинились у концентраційних таборах.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Год кризиса. 1938—1939 гг.: Документы и материалы: В 2 т. М., 1990.

Документы по истории мюнхенского сговора, 1937—1939. М., 1979.
Кизченко А. Ф. Напередодні трагедії: З історії зовнішньої політики Чехословаччини (1935—1938 рр.). К., 1971.

Крал В. Дни, которые потрясли Чехословакию. М., 1980.

Крал В. План «Зет». М., 1978.

Краткая история Чехословакии. М., 1988.

Матвеев Г. Ф. «Третий путь»? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. М., 1992.

Петерс И. А. СССР, Чехословакия и европейская политика накануне Мюнхена. К., 1971.

Политический кризис 1939 г. и страны Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 1989.

Прасолов С. И. Чехословакия в европейской политике (1935—1938 гг.). М., 1989.

Проблемы истории кризиса буржуазного политического строя: Страны Центральной и Юго-Восточной Европы в межвоенный период. М., 1984.

Лекція 8

ЮГОСЛАВСЬКЕ КОРОЛІВСТВО МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

● Держава словенців, хорватів і сербів ● Королівство сербів, хорватів і словенців ● Державний переворот 1929 р. та його наслідки ● Югославія напередодні й на початку другої світової війни

Держава словенців, хорватів і сербів. Катастрофічне становище австро-угорських військ на фронтах першої світової війни в другій половині 1918 р. та наростаючий шквал масових антигабсбурзьких виступів провіщали наближення неминучого краху двоєдиної монархії. В цих умовах Корфська декларація, підписана ще в липні 1917 р., перетворилася в одну з найпоширеніших програм післявоєнного визначення долі півдсннослов'янських народів і відіграла певною мірою роль згуртовуючого фактору.

Проте, окресливши в загальному плані устрій майбутньої об'єднаної югослов'янської держави, цей документ не торкнувся багатьох важливих аспектів. Так, у Корфській декларації обминалися питання про права македонців, албанців, угорців та інших народів. Не були визначені компетенція органів місцевого самоврядування, права парламентів і урядів Хорватії, Словенії, Далмації та інших національних областей, прерогативи монарха. Вирішення питання про формування законодавчої влади відкладалося до скликання Установчої скупщини.

Поряд із Корфською декларацією існували й інші програми вирішення югослов'янського питання, які вирізнялися меншим радикалізмом вимог. Наближення воєнної поразки монархії Габсбургів змушувало югослов'янські політичні сили приступити до вирішення питання післявоєнного устрою своїх земель.

Першими розпочали практичне виконання цього завдання політики Словенії на чолі з клерикальною Словенською народною партією, які 16 серпня 1918 р. сформували представницький орган — Народну раду.

Найважливішим кроком на шляху до національного ви-

зволення південнослов'янських народів Австро-Угорщини стало створення 6 жовтня в Загребі Народного віча, до складу якого ввійшли лідери майже всіх існуючих політичних угруповань та депутати саборів Хорватії, Боснії й Герцеговини, місцевих ландтагів Істрії, Далмації, Крайни. Віче було проголошене представницьким органом словенців, хорватів та сербів з метою об'єднати ці народи «на всій їхній етнічній території, незважаючи на будь-які адміністративні або державні кордони, в єдину, цілком суверенну державу на принципах політичної й економічної демократії». Національним меншинам у новій державі гарантувався вільний розвиток. У Далмації, Боснії й Герцеговині, в Бачці, Банаті, Сремі та в інших районах Австро-Угорщини поставали сербські, хорватські, угорські, румунські національні комітети.

16 жовтня імператор Карл I видав маніфест про перетворення монархії у федеративну державу. Але це рішення вже не могло задовольнити ні Австрію, ні Угорщину, ні тим більше південнослов'янські народи. Маніфест не влаштовував і переможців — Антанту й США. Президент США В. Вільсон заявив 18 жовтня, що «тепер уже пізно грати у федералізм. Народи прагнуть цілковитої незалежності».

19 жовтня Народне віче в Загребі проголосило себе єдиним законним політичним представником південнослов'янських областей Австро-Угорщини. Але певний час як центральне віче, так і місцеві комітети не тільки не поспішали брати на себе всю повноту влади, очікуючи, як розвиватимуться події, а й продовжували співпрацювати з австро-угорською адміністрацією. Головою уряду Хорватії став колишній бан — А. Михалевич, а генерал-губернатором Боснії й Герцеговини залишався генерал А. Саркотич. Габсбурги до останнього моменту силкувалися утримати владу у своїх руках.

Прихильники Габсбургів у цей час робили нові спроби запобігти розпадові багатонаціональної держави. У 20-х числах жовтня з'явилось декілька проектів реорганізації монархії. Лідер хорватської партії франківців А. Хорват запропонував перетворити монархію в союз трьох територій: Австрії, Угорщини та Хорватії, а до Хорватії приєднати всі інші південнослов'янські землі. Центральна влада, згідно з проектом, мала зберегтися за габсбурзькою династією. Інший проект «рятування монархії» передбачав створення в межах монархії Габсбургів «югослов'янської католицької держави» з включенням до її складу Хорватії, Далмації, Крайни, Боснії й Герцеговини.

Однак ніякі пропозиції вже не могли врятувати монар-

хію — вона йшла до своєї неминучої загибелі. Це розуміли всі, в тому числі й сам імператор. 28 листопада Карл I прийняв у Відні бана Хорватії А. Михалевича, який запропонував черговий план «порятунку». Імператор після доповіді махнув рукою і промовив: «Робіть, що завгодно». Йому було вже не до Хорватії.

Віденський уряд не міг зупинити революцію. У нього не було для цього ніяких сил. 23 жовтня спалахнуло повстання хорватських військ у Рієці, яке відбувалося під національно-визвольними гаслами й мало відверто антимонархічний характер. Військових підтримали мешканці міста. Повсталі відчинили двері в'язниць і звільнили заарештованих. Над державними установами замість габсбурзьких прапорів із короною Св. Стефана замайоріли національні хорватські.

24 жовтня на фронті розпочалося повстання двох підрозділів 4-го піхотного полку, вкомплектованого сербами й хорватами. З кожним днем зростала кількість виступів в армії й на флоті. 27 жовтня вони охопили військово-морську базу в Пулі, а наступного дня матроси й робітники фактично контролювали становище в цьому портовому місті.

29 жовтня С. Прибічевич від імені групи членів Народного віча вніс на розгляд засідання хорватського сабора проект резолюції про розрив з Австро-Угорщиною. В цей момент, коли крах монархії став очевидним, Хорватсько-сербська коаліція, яка раніше віддавала перевагу співробітництву з угорським урядом, увійшла до Народного віча. Саме після цього відбулося проголошення «Держави словенців, хорватів і сербів» (СХС), а Народне віче визнане верховним органом влади. Хорватський сабор оголосив про відділення всіх південнослов'янських провінцій від Австро-Угорщини. З цього часу імперія Габсбургів як державне утворення фактично припинила своє існування.

Передача влади відбулося мирним шляхом. Почалося формування нової адміністрації. На бік Народного віча перейшло багато вищих офіцерів австро-угорської армії та чиновників угорської королівської служби. У відання нової влади була передана військово-морська база в Пулі, якою командував адмірал М. Хорті — майбутній диктатор Угорщини. Нові органи влади формувалися шляхом кооптування представників тих чи інших партій до відповідних державних установ. Головою Народного віча став лідер словенських клерикалів А. Корошець, а його заступником — лідер Хорватсько-сербської коаліції С. Прибічевич.

До складу Народного віча ввійшли представники хорватських, словенських та сербських промислово-фінансо-

вих кіл та інтелігенції. Підтримка цих соціальних прошарків була відчутною — вони відразу ж надали новій владі фінансову допомогу в 1 мільйон крон. Підтримала нову владу й римсько-католицька церква (православна — утрималася). Про готовність до співробітництва заявили соціалісти, яким за це була виділена певна кількість місць в адміністративному апараті. Ліві соціалісти Хорватії, Словенії, Боснії й Герцеговини відмовилися від будь-яких контактів із новою владою.

Однак утворена на уламках Габсбурзької монархії Держава СХС дуже скоро виявила нежиттєздатність. Вона проіснувала трохи більше місяця і не змогла виконати жодної своєї обіцянки. Задумана аграрна реформа навіть не розпочалася, заходи соціального захисту трудящих не були здійснені, а проголошені вибори в місцеві органи влади не відбулися. Нове державоутворення не дістало також необхідного міжнародного визнання та підтримки. Тільки Угорщина й Сербія направили до Загреба своїх представників, які не мали ніякого офіційного статусу.

В державі панувала викликана війною і революцією анархія. В окремих районах замість деморалізованої австро-угорської армії почали створюватися збройні загони повстанців. Місцеві органи влади не виконували вказівок центральної адміністрації. «Державна влада припинила своє існування, — згадував один із членів новісадського Народного віча М. Петровиц, — місцеві комітеги були знесені. Ми збиралися кожного дня ввечері й говорили скільки хотіли, спираючися на плітки, що ходили по місту. Хтось із нас зазначив, що якщо б у комітет кооптували Бранко Нушича, то для нього знайшовся би блискучий сатиричний матеріал».

Керівництву нової держави не вдалося вийти з війни, хоча 31 жовтня було оголошено про нейтралітет. Антанта і США продовжували воєнні дії до остаточної капітуляції Австро-Угорщини. 4 листопада італійські війська вдерлися в Далмацію, Істрію та Хорватське Примор'я. Італійці захопили військово-морську базу в Пулі з флотом, а також порти Трієст, Катар, Задар, Спліт і стали загрожувати Любляні. Італія не збиралася залишати окуповані землі, спираючися на Лондонський договір (1915 р.), згідно з яким ці території входили до італійської сфери впливу.

В цих умовах Народне віче звернулося до Сербії, Антанти, США з проханням направити свої війська на узбережжя Адріатики, щоб нейтралізувати дії італійців. Із Сербії до Загреба прибула місія на чолі з полковником Д. Симоновичем, який, прийнявши командування сформо-

ваним військовим загоном, взяв участь в обороні Любляни.

Сербський прем'єр Н. Пашич на нараді керівників Антанти в Парижі зажадав територіальних компенсацій для Сербії, щоб відшкодувати завдані їй під час війни збитки. Він вважав, що необхідно не тільки якомога швидше звільнити Сербію, але й окупувати південнослов'янські землі колишньої Австро-Угорщини, щоб перешкодити захопленню їх Італією. 1 листопада сербські війська вступили в Белград, а 13 листопада Сербія і Угорщина уклали перемир'я. У Воеводині та Славонії були створені сербські зони.

Командування Балканським фронтом на чолі з французьким генералом д'Еспері розташовувалося в Белграді. Франція розглядала Сербію як центр тяжіння для всіх південнослов'янських народів і розраховувала, що нова держава стане її сателітом, відіграватиме роль противаги Італії на Балканах.

Зростаючий вплив Франції в Сербії, «надмірна активність» Італії в Північній Адріатиці викликали занепокоєність США та Англії, які прагнули забезпечити свої інтереси в цьому стратегічно важливому регіоні Європи. Вони вміло використовували франко-італійські суперечності, а в чорногорському питанні були схильні підтримати короля Миколу. США та Англія не хотіли створення югослов'янської держави під егідою Франції, їх більше задовольняла наявність на Балканах декількох слабких держав, у тому числі й «самостійної» Чорногорії. У США розроблялися плани утворення на терені колишньої Австро-Угорщини системи підмандатних територій, зокрема югослов'янської держави. 28—29 листопада американські та англійські підрозділи десантувалися в адріатичних портах Которі, Рієці, Спліті.

Сербія претендувала на роль об'єднувачки всіх південнослов'янських земель і виступала проти проявів чорногорського та іншого сепаратизму. Уряд Н. Пашича та емігрантський Чорногорський комітет у Парижі рішуче заперечували проти повернення на престол Миколи Негоша. Сербська радикальна партія та королівський двір активно пропагували ідею возз'єднання всіх південнослов'янських земель у єдину державу.

Експансія Італії в Північній Адріатиці, хаотичний відступ австро-угорських військ, загострення внутрішньополітичного становища в південнослов'янських землях колишньої Австро-Угорщини змушували Народне віче шукати виходу. Певна частина політичних сил висловлювалася за об'єднання із Сербським королівством. Словенські й хорватські підприємці та банкіри сподівалися відігравати в

майбутній югослов'янській державі значно більшу роль, ніж в Австро-Угорщині, зважаючи на економічну слабкість Сербії. Тому Народне віче схилилося до об'єднання земель Держави словенців, хорватів і сербів, які були майже некеровані, із Сербією, що мала боездатну армію та сильний державно-поліцейський апарат.

Спроба погодити плани створення єдиної держави була зроблена 6—9 листопада 1918 р. в Женеві. На переговорах між прем'єр-міністром Сербії Н. Пашичем, головою Народного віча А. Корошчем та головою Югослов'янського комітету А. Трумбичем Н. Пашич висловив згоду визнати Народне віче верховним органом влади в Державі СХС. А. Корошчець і А. Трумбич погоджувалися на об'єднання в єдиній державі з Сербією і Чорногорією, якщо останні виявлять до цього прагнення. За підсумками була прийнята загальна декларація та досягнута домовленість про формування в Парижі тимчасового уряду для подальшого обговорення із державами-переможницями питання про формування коаліційного кабінету.

Однак ця домовленість не була здійснена. Проти неї виступили не тільки принц-регент Олександр, який не хотів відкладати утворення югослов'янської держави до мирної конференції, та новий сербський прем'єр С. Протич, а й Народне віче, яке не поспішало утворювати коаліцію із сербським урядом та Югослов'янським комітетом.

Зрив реалізації домовленостей значною мірою пояснюється боротьбою за провідну роль у процесі державотворення на терені південнослов'янських земель між Загребом і Белградом. Ідеологічну основу цієї боротьби становило зіткнення різних концепцій югослов'янського об'єднання — унітарної (великосербської) та федеративної. Слід підкреслити, що з точки зору перспективи існування держави ідея «трьохімненного народу» мала істотну ваду: не враховувала інтереси македонців, боснійців, албанців та інших народів.

У середині листопада внутрішньополітична криза в Державі СХС досягла критичної межі. Двадцять органів самоврядування не визнавали влади в Загребі. В Баня-Луці (Боснія) була проголошена самостійна республіка, а в ряді інших районів панувало беззладдя. Велику занепокоєність у Народного віча викликала незабезпеченість кордонів. У Далмації італійські війська продовжували захоплювати одну територію за іншою, на кордоні Словенії зосереджувались австрійські війська, а в Банаті — угорські.

Скрізь виникали труднощі з продуктами харчування. Вкрай погано працювала залізниця, яка мала перевозити війська із Сербії до Австрії та Угорщини й у зворотному

напрямку. Багато людей вмирало з голоду та від хвороб, трупи лежали на вулицях, плавали в Дунаї.

16 листопада керівництво Далмації направило до Народного віча меморандум, у якому в ультимативній формі вимагалося у двотижневий строк вирішити питання щодо продовольчого постачання країни та застосування заходів для припинення вторгнення італійських військ. У документі наголошувалося, що у випадку невиконання центральною владою цих вимог Далмація звернеться до Сербії самостійно. Далмацію підтримали органи влади Боснії й Герцеговини, Банату, Бачки, Срему та інших областей Славонії.

24 листопада для обговорення становища в державі було скликане пленарне засідання Народного віча, яке мало бурхливий характер. За негайне об'єднання із Сербією висловилися Хорватсько-сербська коаліція та більшість інших партій. Проти виступила клерикальна Словенська народна партія, яку підтримали два невеликі угруповання. Хорватська народна республіканська партія обстоювала федеративну республіку. Позиції партій визначалися їхніми політичними симпатіями та економічними інтересами.

Деякі партії займали нечіткі позиції. Так, Хорватська партія права то підтримувала прихильників об'єднання із Сербією, то виступала проти. Подібним чином поводитися соціал-демократи. Обстоюючи республіку, вони вважали, що не треба порушувати питання про форму державного устрою, це, мовляв, справа Установчої скупщини.

Після тривалих суперечок Народне віче прийняло ухвалу про об'єднання Держави СХС із Сербією та Чорногорією і відрадження у зв'язку з цим повноважної делегації до Белграда. Статус Хорватії та Словенії визначено не було.

Королівство сербів, хорватів і словенців. Рішення, прийняте Народним вічем у Загребі, знайшло прихильників в інших південнослов'янських землях. 25 листопада 1918 р. Народна скупщина Воеводини затвердила акт про приєднання цього краю до Сербії. 26 листопада Велика народна скупщина Чорногорії, позбавивши короля Миколу престолу, ухвалила рішення про утворення із Сербією єдиної держави.

29 листопада делегація Народного віча прибула до Белграда. Спочатку вона збиралася внести на обговорення із сербським урядом ряд доповнень, які розширювали права Хорватії та Словенії в єдиній державі. Але згодом делегація відмовилася від цих доповнень і слухняно підписала підготовлений сербським урядом заключний документ. Цей несподіваний поворот був спричинений двома обста-

винами: твердою позицією сербського уряду, який не погодився на будь-які додаткові поступки й вимагав від голови Народного віча А. Корошця підписати угоду без жодних застережень; повідомленням голови Югослов'янського комітету А. Трумбича про те, що держави-переможниці на мирній конференції в Парижі бажають мати справу тільки з урядом Королівства сербів, хорватів і словенців.

Отже, об'єднанню із Сербією по суті не було альтернативи. Ввечері 1 грудня 1918 р в Белграді в резиденції королеви відбулася офіційна церемонія. Делегація Народного віча вручила принцу-регенту Сербії Олександру Карагеоргієвичу вітальну адресу, в якій містилася заява про воз'єднання південнослов'янських земель колишньої Австро-Угорщини з королівством Сербія. В урочистій промові Олександр дав клятву бути вірним конституції та короні.

Населення сербської столиці та інших міст зустріло звістку про утворення об'єднаної югослов'янської держави з великим ентузіазмом. Загальнонаціональне свято тривало декілька днів. На вулицях майорили сербські, хорватські та словенські прапори. *Нова держава дістала назву Королівства сербів, хорватів і словенців (СХС).*

20 грудня був сформований уряд, який складався з представників 12 політичних партій, у тому числі хорватських і словенських. Лідер сербської Радикальної партії С. Протич став главою уряду, його заступником — словенець А. Корошець, а міністром закордонних справ — хорват А. Трумбич. Всім міністрів представляли Сербію, шість — Хорватію, по два — Словенію і Боснію та Герцеговину, один — Чорногорію.

До складу Королівства СХС увійшли Сербія (з приєднаною до неї Вардарською Македонією), Чорногорія, Хорватія, Словенія, Далмація, Боснія, Герцеговина та Воєводина. Сербі становили 41,6% 12-мільйонного населення. Королівство об'єднало області з неоднаковими рівнем економічного розвитку, історичними традиціями та національною культурою. Вони відрізнялися як за національним, так і за релігійним складом населення. Сербі, чорногорці, македонці здебільшого сповідували православ'я, хорвати й словенці — католицизм, а частина жителів Боснії, Герцеговини та Косова — іслам. Найрозвинутішими економічно областями були Словенія і Хорватія, потім ішла Сербія, а до найвідсталіших належали Чорногорія, Боснія й Герцеговина, Македонія, Далмація.

Нова держава успадкувала господарство, здебільшого зруйноване війною, непрацюючі підприємства, фінанси в стані хаосу. Залізничні, не пов'язані в єдину систему, дуже по-

терпіли від воєнних дій. Десятки тисяч солдатів, що повернулися з армії, не могли знайти роботи, не вистачало продуктів харчування, відчувався гострий дефіцит предметів повсякденного вжитку. Різко скоротився обсяг зовнішньої торгівлі. Замість кордонів існували тимчасові демаркаційні лінії, що ускладнювало зовнішньополітичне становище нової держави.

Багатонаціональне Королівство СХС було відсталою країною із слабкорозвинутою промисловістю. 86% населення працювало в сільському господарстві, де зберігалися пережитки феодальних відносин у вигляді кметчини в Боснії й Герцеговині, чифтлікчійства в Македонії, колонату в Далмації.

Становище ускладнювалося тим, що правлячі кола Сербії, які фактично домінували в керівництві нової держави, проводили великосербську націоналістичну політику. При здійсненні грошової реформи внаслідок нееквівалентного обміну грошових знаків, що знаходились в обігу, на сербські динари найбільше потерпіло населення несербських районів. Податкова політика держави сприяла збагаченню підприємців.

У політичному житті на перший план висунулися проблеми державного устрою. Проти централістських та унітаристських великосербських планів виступили хорватські та словенські політичні партії, обстоюючи ідеї федералізму та вирішення на цій основі національного питання. Найактивнішою була Хорватська селянська партія (ХСП), яка вже з лютого 1919 р. стала вимагати проголошення «миролюбної селянської республіки Хорватія» в межах єдиного Королівства СХС та збереження монархічного ладу в країні. Лідер ХСП С. Радич порушив питання про право хорватів на самовизначення; згодом партія провела ряд акцій під відповідними гаслами. Все це сприяло розгортанню національно-визвольного руху в Хорватії.

З вимогами розширення автономії виступили Хорватська партія права та Народно-демократична партія, що вийшла з Хорватсько-сербської коаліції. Проміжкову позицію між центристами і федералістами займала політична група на чолі з А. Трумбичем, яка проголосила себе Хорватським об'єднанням. Воно підтримувало ідею єдності югослов'янської держави, але, вбачаючи небезпеку в проявах «белградського гегемонізму», обстоювало надання Хорватії широких прав самоврядування. Окремі виступи проти великосербських зазіхань відбулися й у Словенії.

В Чорногорії, де автономістський рух був досить сильним, також мали місце стихійні виступи проти сербської

великодержавної політики. Особливе невдоволення населення викликали відкрите пограбування та переслідування з боку сербських військових властей.

У Вардарській Македонії широку підтримку дістала декларація групи політиків Внутрішньої македонської революційної організації (ВМРО), звернена до держав-переможниць, яка закликала не допустити розділу Македонії й надати їй можливість стати автономною державою у складі майбутньої федерації балканських народів. Угорське та румунське населення Воеводини вимагало надання національним меншинам рівних із сербами прав.

В умовах глибокої післявоєнної кризи трудящі виборювали свої права. На початку 1919 р. по всій країні прокотилася хвиля страйків. 21 лютого загальний страйк охопив міста Боснії й Герцеговини. Робітники вимагали введення 8-годинного робочого дня, працевлаштування для безробітних тощо.

Одне з головних внутрішньополітичних завдань уряду Королівства СХС полягало у вирішенні аграрного питання. В обнародованих у лютому 1919 р. «Попередніх розпорядженнях про земельну реформу» була декларована ліквідація залишків феодальних відносин. Але реформа мала половинчастий характер. Скасовуючи колонат і кметчину, закон примушував селянина працювати на поміщика аж до повної сплати державі суми свого викупу. Реформа майже не зачепила основ поміщицького володіння. Відчуженню та переданню в державний фонд підлягали лише маєтки Габсбургів та осіб, оголошених поза законом, а також ті частини володінь, що перевищували встановлений земельний максимум, який дорівнював у Словенії 75—200 га, в Хорватії — 150—200, в Славонії — 200—450, у Воеводині — 300—500 га. Здійснення реформи розтягнулося на два десятиліття, а її кінцеві результати були доволі скромними. Землю отримала досить обмежена кількість селян, головним чином сербів.

Стабілізації нової держави та зміцненню становища династії Карагеоргієвичів сприяло визнання Королівства сербів, хорватів і словенців країнами Антанти, а потім і всіма країнами, що підписали Версальський мирний договір. Згодом були визначені кордони: 10 вересня 1919 р. — за Сен-Жерменським договором з Австрією, 27 листопада — за Нейським з Болгарією, 10 вересня 1920 р. — за Тріанонським з Угорщиною. Вирішено також спірні прикордонні питання з Румунією та Грецією. Кордони з Італією визначив у 1920 р. Рапалльський договір. До Італії відійшли Юлійська Країна, Істрія, Задар та ряд далмаційських островів,

а Рієку проголошено вільним містом. Серією двосторонніх договорів 1920—1921 рр. між Королівством СХС, Румунією та Чехословаччиною був оформлений орієнтований на Францію військово-політичний блок — «Мала Антанта».

Внутрішньополітичне життя країни в 1919—1920 рр. характеризувалося досить високим рівнем страйкової боротьби, в ході якої робітники домоглися встановлення 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати та ряду інших поступок уряду. Наприкінці квітня 1919 р. в Белграді відбувся об'єднаний з'їзд Соціалістичної робітничої партії Югославії (в червні 1920 р. дістала назву комуністичної).

Проблеми державного устрою мала вирішити Установча скупщина прийняттям конституції Королівства СХС. Після виборів, які відбулися 28 листопада 1920 р., 419 депутатських місць розподілилися між партіями таким чином: сербська Радикальна — 92, сербська Демократична — 91, Комуністична — 58, Хорватська республіканська селянська (ХРСП) — 50, Спілка землеробів — 39, Югослов'янська мусульманська організація (ЮМО) — 24 та ін.

Найвпливовішим у скупщині став блок Радикальної й Демократичної партій, які обстоювали політичну гегемонію сербів та ідею унітаризму. Радикали, очолювачі Н. Пашичем, розглядали приєднані до Королівства землі як частину Сербії й прагнули внести відповідний пункт до конституції. Створена навесні 1919 р. Демократична партія виступала за принципи централізму й сербської великодержавності, але вважала національну політику радикалів занадто «прямолінійною».

Інші позиції займали партії національних меншин. Так, Югослов'янський клуб, до якого входили Словенська народна партія, Хорватське об'єднання, пропонував створити федерацію шести національних областей, підпорядкованих центральній владі в Белграді. Проти монархії за республіканський лад разом із комуністами виступали Хорватська республіканська селянська та Югослов'янська республіканська партії.

Однак опозиційні сили в Установчій скупщині істотного впливу не мали, а напередодні голосування за проект конституції опозиціонери взагалі покинули зал засідань. 28 червня 1921 р., в день святого Вида (Видовдан), 532-гу річницю битви на Косовому полі, конституція, яка дістала назву «Видовданської», була прийнята 223 голосами.

Конституція проголосила сербо-хорвато-словенську державу монархією на чолі з династією Карагеоргієвичів. Королю надавалися широкі права: він був головнокоманду-

вачем збройних сил, призначав прем'єр-міністра, скріплював підписом міжнародні договори, міг ввести в країні надзвичайний стан, зупинити дію конституції. Від його імені уряд мав проголошувати війну й укладати мир. Закони, прийняті парламентом, підлягали затвердженню королем, а сам парламент повинний був скликатися та розпускатися на основі королівського указу. Король проголошувався особою недоторканою і непідзвітною ні перед скупщиною, ні перед народом.

Народна скупщина — верховний законодавчий орган країни — складалася з однієї палати й обиралася на чотирирічний строк. Право бути обраними одержали тільки чоловіки, яка досягли 30-річного віку. Жінки та військовослужбовці виборчих прав не мали.

Видовданська конституція закріпила унітарний устрій Королівства СХС та пануюче становище в ньому Сербії. Хоча конституція проголошувала й гарантувала права і політичні свободи громадян, права несербських народів і національних меншин цілком ігнорувалися. Конституція узаконила нерівноправність населення Вардарської Македонії, Чорногорії та інших земель. Створення органів місцевого національного самоврядування на несербських територіях не передбачалося. Конституція містила положення про новий адміністративний поділ. Він покликаний був полегшити процес сербізації. Критерієм служив не національний склад населення, а розмір території, чирельність населення та економічні умови. В кожен область король призначав великого жупана та керівний склад апарату. Всього було створено 33 області.

Економічний розвиток країни у 20-ті роки характеризувався зростанням виробництва в легкій та переробній промисловості. Прийнятий у 1925 р. митний тариф мав протекціоністський характер. Близько половини інвестицій у гірничорудну та обробну промисловість припадало на французький та англійський капітал. До 1932 р. було споруджено більш ніж 1,2 тис. км залізниць. У 1927 р. розпочалася криза сільського господарства, викликана падінням цін на світовому ринку, що призвело до різкого зростання заборгованості селянських господарств. За 10 років із Королівства СХС емігрувало близько 250 тис. чоловік, здебільшого селян.

20-ті роки ознаменувалися загостренням політичної й особливо національної боротьби. *Невирішеність аграрного й національного питань, політичні переслідування та обмеження робили політичне становище в країні несталим: за 10 років змінилося 24 уряди.* Існуючі декілька десятків партій відрізнялися за національним і соціальним складом.

Спроби деяких із них перетворитися на загальноюгославські успіху не мали. Серед сербських партій найвпливовішими залишалися Радикальна і Демократична партії, які підтримували династію. Вони найчастіше здобували владу, вступаючи в коаліцію з іншими партіями.

Найбільш впливовою партією в Хорватії була ХРСП. Її лідер С. Радич вирізнявся схильністю до різких політичних хитань. Отримавши на виборах до Народної скупщини в березні 1923 р. 70 місць, ХРСП стала другою за значущістю в країні після радикалів і вступила в переговори про утворення коаліції. ХРСП відмовилася від принципового засудження великосербського гегемонізму, зняла гасло «селянської республіки». Вона знову стала називатися ХСП, визнала конституцію 1921 р., припинила бойкотування скупщини. А в 1925 р. ХСП разом із Радикальною партією увійшла до коаліційного уряду. На знак протесту проти великосербської політики радикальної більшості уряду лідер ХСП С. Радич у 1926 р. залишив міністерську посаду. Але коаліція проіснувала до лютого 1927 р.

Набувши статусу офіційної доктрини «інтегрального» югослов'янства, унітаризм, який проголосив сербів, хорватів і словенців єдиним «трьохіменним народом», мав певну підтримку, і не тільки в Сербії. Опорою його були здебільшого хорватські та словенські підприємці, які безпідставно вважали, що їхні землі завдяки більшій економічній розвинутості матимуть переваги в унітарній державі.

Проте національна й антидемократична доктрина унітаризму, що служила ідеологічною базою гегемоністської великосербської політики, зневажала національні почуття широких мас і різко негативно сприймалася несербськими народами.

На платформу експансіоністського унітаризму стали угруповання правонаціоналістичного спрямування, як-от Організація югославських націоналістів (Юрюна), Югославська акція та ін. Юрюна ставила за мету створення «Великої Югославії» від Варни до Трієста та від Сегеда до Салонік. Великосербський націоналізм у найпримітивнішій формі був характерним для організації «Сербська національна молодь», яка виступала проти конституції, «за триумф Сербії й сербства». На противагу зростаючому великосербському націоналізму в 1922 р. постала Хорватська націоналістична організація під прапором великохорватського шовінізму й сепаратизму.

Унітаризму й шовінізму протистояли прихильники фєдералізму, центром яких залишалася Хорватія. Наприкінці 1921 р. під егідою ХСП був створений Хорватський блок, до

якого ввійшли партії, що вимагали федерального устрою Королівства СХС. Для албанців, угорців, німців, мусульман програма блоку передбачала запровадження культурно-національної автономії.

Гасло права націй на самовизначення аж до відділення висунула компартія, яка, втім, досить нігілістично ставилася до національного питання. Але в 1921 р. КПЮ змушена була піти в підпілля і якоїсь суттєвої політичної ролі в країні впродовж 20-х років майже не відіграла.

На виборах до Народної скупщини у вересні 1927 р. на тлі загального посилення опозиційних настроїв вплив ХСП значно зменшився. У наступні роки політична боротьба в країні набрала форми кризи державного режиму й парламентської системи. Розчарування в політиці правлячих класів спричинило відмежування від них окремих політичних сил. Так, Незалежна демократична партія не тільки відмовилася від підтримки уряду, а й разом із ХСП наприкінці 1927 р. створила Селянсько-демократичну коаліцію, до якої приєдналися всі незадоволені становищем у країні. В програмі коаліції містилися вимоги щодо зміцнення демократії й парламентаризму, політичного та економічного рівноправ'я всіх областей країни, розширення місцевого самоврядування.

Між коаліцією та урядовою більшістю у скупщині розгорнулося жорстоке протиборство, яке посилювало хронічну політичну кризу. Під час дебатів 20 червня 1928 р. сербський націоналіст убив у скупщині двох хорватських депутатів і смертельно поранив С. Радича. Цей терористичний акт сколихнув усю країну, викликав масові стихійні виступи. *Новий кабінет, сформований лідером Словенської народної партії А. Корозицем, став останнім парламентським урядом.*

Державний переворот 1929 р. та його наслідки. Наприкінці 20-х років унаслідок політичної кризи становище в Королівстві СХС різко загострилося. Вихід із ситуації правлячі кола бачили у встановленні авторитарного режиму. В грудні 1928 р. король Олександр, шукаючи підтримки, виїхав до Парижа, а 6 січня 1929 р. здійснив державний переворот. Видовданську конституцію було скасовано, а парламент розпущено. Король призначив головою сформованого ним уряду генерала П. Живковича.

Основою правопорядку в країні став декларований королем надзвичайний закон «Про захист держави», який заборонив діяльність усіх політичних партій. Спеціальним законом був створений державний суд у політичних справах, а замість органів місцевого самоврядування введений інститут державних комісарів. Парламентаризм заступив

монархо-поліцейський режим, який спирався на великосербську буржуазію та армію. Активну підтримку королю надала Франція.

Так завершився процес формування Королівства СХС як військово-поліцейської держави із самовладною бюрократією та корумпованою адміністрацією. Декларуючи відданість демократії, великосербська правляча верхівка проводила політику пригноблення всіх несербських народів країни. Для обґрунтування внутрішньої політики Белград уміло використав концепцію «трьохіменного народу», яка раніше служила справі боротьби за національне визволення, а тепер перетворилася на зброю унітаризму та сербського гегемонізму.

В листопаді 1929 р. Королівство СХС було перейменоване в Королівство Югославії. Нова назва мала символізувати «національну єдність» населення країни. Навіть назви 9 бановин, створених згідно з новим адміністративним поділом країни, походили від тамтешніх річок, щоб стерти будь-які спогади про окремі народи та історичні землі Югославії. Режим намагався забезпечити сербську більшість на прикордонні Сербії. В регіонах з несербським населенням застосовувалися репресивні заходи, всі державні та національні проблеми вирішувалися тоталітарними засобами на користь необмеженої сербізації.

Суспільно-політична база монархії була вкрай вузькою. Всі спроби створити для неї масову опору у вигляді партії двору — Югославської радикально-селянської демократії, або Югослов'янської національної партії («борбаші») — закінчилися невдачею. Репресії з боку поліцейського режиму проти національного й ліворадикального рухів були результативнішими — на певний час вони були придушені.

Світова економічна криза 30-х років охопила Югославію децю пізніше, ніж інші країни. В 1931—1933 рр. промислове виробництво різко скоротилося, і без роботи опинилися близько 300 тис. чоловік. Скорочення експорту та падіння цін на сільськогосподарську продукцію призвели до масового розорення та зростання заборгованості селянства. В 1932 р. уряд змусив установити мораторій на селянські борги та відмінити примусовий продаж майна за їх несплату. Була підірвана кредитна система, що викликало дезорганізацію грошового обігу та девальвацію динара. По країні прокотилася хвиля фінансових банкрутств підприємств і банків.

Зростаюча протидія королівській внутрішній політиці з боку різних національно-політичних угруповань змусила Олександра ввести у вересні 1931 р. нову конституцію, яка

створювала видимість парламентського режиму, але зберігала за королем усю повноту влади. Всі видані до цього часу надзвичайні декрети залишалися дійсними. Парламент складався з двох палат. Вибори до Народної скупщини й сенату проводилися відкритим голосуванням. Половина членів сенату призначалися королем. На виборах до скупщини в листопаді 1931 р. були представлені тільки урядові кандидати, а голосування проводилося відкритим способом.

Невдоволення курсом монархічного уряду охопило широкі верстви населення. Поширювався студентський рух, центром якого став Белградський університет. У листопаді 1932 р. в Загребі відбулася нарада Селянсько-демократичної коаліції, прийнята нею «загребська пунктація» містила вимоги відновлення демократії, ліквідації сербського гегемонізму та федерального переустрою країни. Проти авторитарного режиму виступили Демократична партія, частина радикалів та словенські клерикали.

В зовнішній політиці Югославія орієнтувалася на Францію і Малу Антанту. В лютому 1933 р. члени Малої Антанти підписали Організаційний пакт, що зміцнював їхнє співробітництво. В лютому 1934 р. Югославія разом з Грецією, Румунією та Туреччиною заснували Балканський пакт, спрямований проти підступів Італії на Балканах.

9 жовтня 1934 р. в Марселі король Олександр і міністр закордонних справ Франції Л. Барту були вбиті членом організації хорватських усташів*. Зважаючи на неповноліття спадкоємця престолу короля Петра II, була створена Регентська рада на чолі з прищем Павлом.

У травні 1935 р. на виборах до Народної скупщини опозиційні сили (ХСП, ЮМО та ряд сербських партій), очолювані лідером ХСП В. Мачеком, висунули єдиний список і отримали 67 місць із 370. Проголосивши бойкот засідань скупщини, опозиція розгорнула активну агітаційну кампанію, вимагаючи демократичних свобод, проведення нових виборів і конституційних реформ.

У 30-ті роки в Югославії різко загострилися стосунки між православною та католицькою церквами. Зростання впливу клерикалізму на заході країни змусило уряд у

* Усташі — Повстанська хорватська революційна організація, заснована 1929 р. за межами Югославії А. Павеличем та його однодумцями з метою збройної боротьби проти уряду Королівства СХС і створення «Незалежної держави Хорватія». А. Павелич установив спочатку контакти з франківцями у Відні та Будапешті, а потім у Софії з ВМРО, яка постійно проводила терористичні акції в Королівстві СХС, домагаючися відторгнення від нього Македонії та приєднання її до Болгарії. 20 квітня 1929 р. А. Павелич і лідер ВМРО В. Михайлов підписали декларацію про спільну боротьбу проти белградських властей.

1935 р. укласти з Ватиканом конкордат, який забезпечував відповідні права католицької церкви в королівстві. Однак, ухвалений Народною скупщиною, він під тиском просербських політичних сил так і не набрав чинності.

Югославія напередодні й на початку другої світової війни. Зростання національного та демократичного руху примусило правлячі кола країни до маневрів та лавірування. В червні 1935 р. був сформований новий уряд на чолі з головою белградської фондової біржі М. Стоядиновичем. З метою розширення своєї опори в масах у серпні уряд створив Югославський радикальний союз (ЮРС), до якого ввійшли частина сербських радикалів, словенські клерикали, ЮМО та деякі інші угруповання. Урядові вдалося на певний час стримати зростання опозиційного руху і, відмовившись від неприхованих проявів монархічного диктату, зміцнити авторитарний режим у країні.

В 1935—1937 рр. в економічному житті Югославії спостерігалася похвалення, яке здебільшого було пов'язане з розвитком оборонної промисловості й будівництвом нових металургійних, машинобудівних та хімічних підприємств. Проте за рівнем розвитку промисловості та обсягу її продукції на душу населення країна посідала в Європі передостаннє місце. В зовнішній торгівлі наприкінці 30-х років найбільша питома вага припадала на Німеччину: 46 % експорту і 54 % імпорту.

Ослаблення впливу Франції на Балканах привело до зовнішньополітичної переорієнтації Югославії на Великобританію. Відповідне рішення прийняв улітку 1935 р. уряд М. Стоядиновича. А з підписанням у 1937 р. договорів: у січні з Болгарією про вічну дружбу, в березні з Італією про нейтралітет — Югославія фактично відійшла від союзу із Францією. Ці зовнішньополітичні зміни значно ослабили Малу Антанту й Балканський пакт.

«Аншлюс» Австрії, який уряд Югославії розцінив як «суто внутрішньонімецьку справу», та Мюнхенські угоди 1938 р. призвели до розпаду Малої Антанти й серйозно погіршили міжнародне становище Югославії. Країна, затиснута між Німеччиною та Італією, мусила проводити складну політику лавірування між ними, а також між фашистськими країнами та державами, які їм протидіяли.

Внутрішньополітичне становище Югославії характеризувалося загостренням соціальних та національних суперечностей, що створювало атмосферу напруженості в суспільстві. В робітничому русі посилювався вплив КПЮ. Після багаторічних поліцейських переслідувань, затяжної фракційної боротьби та нищівного сталінського терору проти партій-

ного керівництва наприкінці 1937 р. лідером КПЮ став Й. Броз Тіто. Комуністи очолили рух солідарності з республіканською Іспанією. Більш ніж 1300 югославських добровольців у складі інтернаціональних бригад брали участь у боротьбі проти фашизму.

Напередодні другої світової війни у внутрішньополітичному житті Югославії поступово зміцнюється тенденція до згуртування сербських та хорватських опозиційних сил на платформі демократизації. Це об'єктивно загострило протистояння ліберально-демократичної опозиції й авторитаризму. Так, хорватська Селянсько-демократична коаліція (ХСП і Незалежна демократична партія) та сербська Об'єднана опозиція (Землеробська, Радикальна і Демократична партії) в жовтні 1937 р. створили єдиний Блок народної угоди (БНУ). Опозиція вимагала скасування конституції 1931 р., забезпечення громадських і політичних свобод, проведення вільних виборів та скликання нової Установчої скупщини, перебудови держави на федеративних засадах. На виборах до скупщини, які відбулися в грудні 1938 р., за опозиційний блок проголосувало 45 % виборців. У лютому 1939 р. главою уряду був призначений лідер ЮРС Д. Цветкович.

Наприкінці 30-х років відсутність більш-менш реальної програми вирішення національного питання в країні в умовах загострення політичної кризи в Європі стала реальною загрозою для цілісності Югославської держави. Саме тоді хорватське питання набуло характеру міжнародного й перетворилося на засіб тиску Німеччини та Італії на Югославію. Керівництво ХСП на чолі з В. Мачеком, скориставшись напруженістю у відносинах із фашистськими державами, почало домагатися самостійності для Хорватії. Під тиском Італії Уряд Д. Цветковича мусив погодитися на створення автономної Хорватської бановіни. Автономія була надана Хорватії 26 серпня 1939 р. і в цілому відповідала інтересам хорватського народу

Досягнута угода призвела до розколу опозиційних сил. Представники Селянсько-демократичної коаліції в серпні 1939 р. ввійшли до складу нового уряду на чолі з Д. Цветковичем, а В. Мачек став заступником прем'єра.

На початку другої світової війни Югославія проголосила свій нейтралітет. У цей період у країні прискорився розвиток галузей промисловості, пов'язаних з оборонним виробництвом, що сприяло збільшенню зайнятості. Однак посилений вивіз сільгосппродуктів до Німеччини призвів до зростання цін, дорожнечі та спекуляції, особливо взимку 1940—1941 рр. Труднощі з імпортною сировиною виклика-

ли скорочення виробництва текстильної, гумової, частково шкіряної промисловості, що відбилося на постачанні населення.

Для внутрішньої політики було характерне посилення реакційних тенденцій. Після розпуску в серпні 1939 р. скупщини нові вибори не проводилися. Проти демократичних та національних сил застосовувався поліцейський терор, з 1940 р. в країні почали створюватися концентраційні табори, куди потрапляли всі невдоволені владою.

Загострилися національні суперечності: великосербські шовіністи закликали до «захисту сербства», в Хорватській бановіні швидко наростали націоналістичні настрої, активізувалися сепаратистські течії, словенські підприємці вимагали рівних із хорватами прав та ін. Пожвавилася діяльність крайньонаціоналістичних угруповань: «Збору», усташів, ВМРО, групи Стоядиновича, «Культурбунду».

Капітуляція Франції в червні 1940 р. значно ускладнила зовнішньополітичне становище Югославії. Опинившись в ізоляції, югославський уряд установив у цьому ж місяці дипломатичні відносини з СРСР. Після нападу Італії на Грецію в жовтні 1940 р. Югославія потрапила в центр протиборства за вплив на Балканах між Великобританією та фашистськими країнами.

З підписанням у жовтні 1940 р. додаткової торговельної угоди з Німеччиною посилювався тиск на уряд Югославії. Водночас серед населення країни швидко поширювалися антифашистські настрої. Піддаючи критиці пронимецьку орієнтацію правлячих кіл, компартія Югославії вимагала радикального повороту зовнішньої політики, термінового створення союзу держав антифашистської спрямованості.

До Берлінського пакту між Німеччиною, Італією та Японією від 27 вересня 1940 р., який передбачав розподіл сфер впливу у світі, вже наприкінці листопада приєдналися Угорщина, Румунія та Словаччина, а 1 березня 1941 р. і Болгарія. Затиснута з усіх боків країнами фашистського блоку, Югославія 25 березня у Відні підписала протокол про приєднання до Берлінського пакту.

Звістка про вступ до спільноти фашистських держав викликала стихійну хвилю обурення населення Югославії. Вже ввечері 25 березня в містах спонтанно виникали демонстрації протесту під гаслами «Краще війна — ніж пакт». Спираючися на масове невдоволення, група офіцерів і політичних діячів у ніч на 27 березня 1941 р. здійснила державний переворот. Винні в приєднанні до Берлінського пакту уряд та принц-регент Павел були повалені. Новий кабінет міністрів очолив генерал Д. Симонович.

В історії Югославії настав переломний момент, який мав визначити не тільки подальший хід війни на Балканах, а й долю багатонаціональної держави. *Отримавши повідомлення про переворот у Белграді, А. Гітлер прийняв рішення про вторгнення до Югославії.* І хоча 5 квітня 1941 р. в Москві був підписаний радянсько-югославський договір про дружбу й ненапад, зупинити гітлерівську агресію вже було неможливо.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Бейліс О. С. Новітня історія Югославії (1918—1974 рр.). Львів, 1975.

Волков В. К. Мюнхенський договір і Балканські країни. М., 1978.

Джурич М. М. Образование многонационального государства Югославия, 1918—1921. М., 1970.

История Югославии. М., 1963. Т. 2.

Писарев Ю. А. Образование югославского государства. М., 1975.

Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, 1917—1929. М., 1988.

Политический кризис 1939 г. и страны Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 1989.

Проблемы истории кризиса буржуазного политического строя: страны Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 1984.

Станоевич Б. Усташский министр смерти. М., 1989.

Сутарокова М. М. Кризис буржуазного парламентаризма в Королевстве СХС // Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 1986.

Фашизм и антидемократические режимы в Европе: начало 1920—1945 гг. М., 1981.

Лекція 9

БОЛГАРІЯ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

● Підсумки війни для Болгарії та політика уряду О. Стамболійського ● Червневий переворот і вересневе повстання 1923 р. та їхні наслідки ● Болгарія в період «стабілізації» й світової економічної кризи ● Державний переворот у травні 1934 р. ● Болгарія напередодні й на початку другої світової війни

Підсумки війни для Болгарії та політика уряду О. Стамболійського. Криза, яка охопила болгарське суспільство восени 1918 р., була викликана військовими поразками, великими людськими втратами. Значний вплив на морально-психологічний стан суспільства справила друга за п'ять років воєнна поразка Болгарії, яка остаточно дискредитувала ліберально-термановільські партії. Монархічний режим тримався значною мірою на багнетах окупаційних французьких та італійських військ.

Гостра криза правлячих верхів проявилася у двох реорганізаціях уряду в жовтні та листопаді 1918 р. До влади прийшов уряд, очолюваний відомим адвокатом, лідером партії народників Т. Теодоровим. До нового кабінету увійшли майже всі (крім лібералів та тісняків) провідні політичні партії, в тому числі й Землеробський народний союз (БЗНС). *Завдання уряду полягало в тому, щоб зменшити соціально-політичне напруження в країні. Болгарська армія була деморалізована, до мирного життя поверталися збагачені гирким військовим досвідом чоловіки, здебільшого досить рішуче настроєні проти існуючих владних структур.*

Під тиском масових виступів, які прокотилися по Болгарії наприкінці 1918 р., 31 грудня був прийнятий закон про амністію учасників антивоєнних акцій. На порядок денний висунулися питання відбудови зруйнованого війною господарства та забезпечення необхідних умов життя населення країни. Навесні 1919 р. посилилася страйкова боротьба металістів, тютюнників, текстильників, деревообробників. Водночас відбувалися голодні походи в міста селян Пловдивського, Сливенського, Тирновського та інших округів, де стихійно виникали «комітети голодуючих».

Найбільш далекозорі політичні лідери розуміли, що «краще реформи зверху, ніж революція знизу». Навесні 1919 р. були прийняті закони про податки на доходи воєнного часу, про конфіскацію майна, незаконно придбаного в часи війни, про допомогу потерпілим від війни ремісникам, про компенсації селянам за реквізовану в ході війни худобу та ін. В червні царський указ запровадив 8-годинний робочий день. Однак складна процедура втілення законів та указу в життя фактично зводила результати поступок нанівець.

Між урядовими партіями паростали суперечності. Швидко посилювався вплив соціалістів та БЗНС. Навесні 1919 р. посада міністра внутрішніх справ перейшла від демократів до «широких» соціалістів. Лідери БЗНС, радикалів та «широких» рішуче відмежувалися від партій буржуазної спрямованості й створили в складі урядової коаліції блок лівих партій. Навесні 1919 р. ці партії провели з'їзди, на яких були висунуті плани здійснення реформ. У червні на XV з'їзді БЗНС перемогли представники лівого крила на чолі з О. Стамболійським і Р. Даскаловим, які виступали за втілення союзом самостійної політики реформ.

Швидко зростає авторитет соціалістів-тісняків. Наприкінці травня на черговому XXII з'їзді партія стала називатися Комуністичною (БКП тісняків). У прийнятій Програмній декларації пролетарська революція розглядалася не як

мета невизначеного майбутнього, а як найближче завдання, умови для вирішення якого вже визріли. БКП стала на шлях активних дій: зростали осередки «революційних профспілок» та комуністичної спілки молоді.

Парламентські вибори, що відбулися в серпні 1919 р., принесли відносну перемогу БЗНС — 27 % голосів, друге місце посіла БКП — 18 %. Не маючи більшості в Народних зборах, Землеробський союз звернувся з пропозицією про співробітництво до «широких» соціалістів і БКП. Компартія відразу ж відмовилася, а «широкі» зажадали занадто значної плати за свою участь в уряді. Кінець кінцем лідер БЗНС О. Стамболійський у жовтні створив коаліційний кабінет з участю двох народників та одного прогресиста.

Стамболійський Олександр Стоіменов (1879—1923). Народився в селянській родині, освіту дістав у Німеччині З 1902 р.— один із лідерів БЗНС, головний редактор газети «Земледельсько знамя». З 1908 р.— депутат Народних зборів. У 1915 р. заарештований та засуджений до довічного ув'язнення. У вересні 1918 р брав участь у Владайському повстанні З січня 1919 р.— міністр коаліційного уряду Т Теодорова З жовтня 1919 по травень 1920 р.— голова коаліційного уряду. В 1920—1923 рр.— голова однопартійного уряду, 9 червня 1923 р.— вбитий.

Програма коаліційного уряду включала популярні в народі вимоги покарання винуватців поразки та національної катастрофи. Була заарештована велика група діячів ліберальних партій (генералів, колишніх міністрів, депутатів парламенту)

Підсумки війни для Болгарії були підбиті 27 листопада 1919 р в Нейї (передмістя Парижа). За *Нейїським договором Болгарія втратила Південну Добруджу, Струмецький, Царибродський округи, Егейську Фракію, тобто десяту частину всієї території. Болгарія зобов'язувалася сплатити протягом 37 років 2,25 млрд франків репарацій.* Крім цього, вона повинна була поставити Греції, Румунії та Королівству СХС значну кількість худоби, кам'яного вугілля та ін. Істотно обмежувалися збройні сили. Болгарії заборонялося мати регулярну армію та деякі види озброєння

На парламентських виборах, які відбулися в березні 1920 р., БЗНС зібрав близько 39 % голосів і отримав більш ніж половину мандатів. БКП знову опинилася на другому місці з 20 % поданих за неї голосів. У травні було створено однопартійний уряд Землеробського союзу на чолі з О. Стамболійським, який взяв курс на проведення демократичних реформ, висунув завдання ліквідувати «спеку-

лятивний капітал». «Селянський стан» проголошувався провідним. Пролунали заклики до встановлення «селянської демократії», «селянського царства» тощо.

Найважливішою з реформ була аграрна, яка передбачала видучення всіх залишків володінь, що перевищували 30 га орної землі. Такий земельний максимум був установлений прийнятим у квітні 1921 р законом про трудову земельну власність. Володарям відчуженої у великих власників землі надавалася компенсація. Видученню підлягали церковно-монастирські угіддя. Відчужені землі разом з пустищами склали особливий державний фонд «Земля тим, хто її обробляє!» — так визначив основну ідею реформи і ініціатор Р. Даскалов.

Другою важливою реформою було введення загальної трудової повинності. Згідно із законом від 28 травня 1920 р. всі молоді громадяни мали відпрацювати певний час на будівництві державних споруд. Були проведені й інші реформи, деякі приватні будинки відчужувалися для державних та муніципальних потреб, установлювалося прогресивне оподаткування доходів; запроваджено особливий податок на акціонерні компанії.

Монополію на торгівлю зерном отримав спеціально створений державний кооператив — Консорціум. Кілька законів регулювали різні аспекти діяльності споживчих та збутових сільськогосподарських кооперативів. Інші закони спрямовувалися на захоплення сільськогосподарського виробництва, надання позик та інших пільг кооперативам тощо

Тільки за перший рік діяльності уряду БЗНС було прийнято понад 100 законів, які зачіпали різні сторони життя болгарського суспільства і, безумовно, мали демократичний характер. Не випадково супротивники реформ називали членів Землеробського союзу «оранжевими більшовиками». На жаль, значна частина законів так і залишилася на папері. Певною мірою до цього спричинилася соціальна неоднорідність складу БЗНС, відсутність єдності в його керівництві, а також протидія внутрішніх та зовнішніх противників поглиблення реформ у Болгарії

Зовнішня політика уряду БЗНС спрямовувалася на подолання ізоляції, в якій країна опинилася в результаті авантюристського й шовіністичного курсу старих партій. Мирний договір був ратифікований, але уряд намагався пом'якшити деякі найжорстокіші умови Нейїського миру, насамперед щодо репарацій. Цій меті підпорядковувалася стоденна поїздка О. Стамболійського восени 1920 р. до Лондона, Парижа, Брюсселя, Варшави, Праги та Бухареста. Болгарія стала членом Ліги Націй.

З усіма сусідніми державами — Румунією, Грецією, Королівством СХС, Туреччиною — уряд прагнув установити лояльні відносини. В Болгарії в 1920—1921 рр. опинилося близько 50 тис. російських емігрантів. З метою зміцнення зовнішньополітичних позицій країни уряд БЗНС робив кроки щодо згуртування всіх політичних сил у Європі, які поділяли ідеї аграризму. Землеробський союз став одним із фундаторів Зеленого Інтернаціоналу, який об'єднував селянські партії й заснував свій осередок у Празі.

Разом із тим зростала протидія зовнішніх та внутрішніх сил, не задоволених демократичним характером реформ. Болгарські підприємці почали переводити свої капітали за кордон. У лютому й серпні 1921 р. на адресу уряду Болгарії надійшли ноти протесту Міжсоюзницької контрольної комісії, яка вимагала припинити деякі реформи. Пролунала навіть погроза окупувати Болгарію. Це змусило уряд піти на певні поступки. Деякі з найрадикальніших законів (про податок на акціонерні компанії, прогресивне оподаткування, про Консорціум та ін.) були скасовані або змінені, дію інших реформаторських законів зупинено або загальмовано.

Уряд, намагаючися відкинути обвинувачення в «підсобництві більшовизмові», влітку 1921 р. під різними приводами розпустив майже всі муніципалітети на селі з комуністичною більшістю. Відносини між БЗНС та БКП украй загострилися. III з'їзд компартії в 1921 р. прийняв спеціальну резолюцію із селянського питання, яка визнавала селян потенційним союзником робітничого класу. Однак ставлення БКП до БЗНС не змінилося — комуністи, як і раніше, вважали Союз партією селянської буржуазії БКП піддавала реформи «землеробів» критиці з максималістських позицій, недооцінюючи їхньої демократичної спрямованості.

Незважаючи на обмеженість і непослідовність реформ, вони певною мірою ущемляли інтереси великих підприємців та фінансистів. Водночас прихильники правих партій продовжували обіймати важливі посади в державних та судових структурах, мали вплив серед офіцерського складу армії. В цих умовах Військова ліга, очолювана генералом І. Вилковим — особою, наближеною до царя, швидко перетворилася на напівлегальне опозиційне формування, яке викошувало плани повалення землеробського уряду.

В перші післявоєнні роки буржуазна політична опозиція була досить слабкою. В її таборі відбувався процес перегрупування. Народна та Прогресивна партії об'єдналися в Народно-прогресивну. Три ліберальні партії злилися в Націонал-ліберальну. Після тривалих переговорів у липні 1922 р. Народно-прогресивна, Демократична та Радикальна партії

згуртувалися під прапором Конституційного блоку. Лідери блоку обвинувачували уряд у диктаторських прагненнях і закликали до встановлення конституційного порядку в країні.

Але найпрозорливіші політики опозиційного табору розуміли, що парламентським шляхом домогтися влади в реальній перспективі навряд чи вдасться. Тому стали виношуватися плани силового усунення уряду О. Стамболійського. В жовтні 1921 р. постала, а навесні 1922 р. остаточно сформувалася організація «Народна згода» — опозиційний політичний центр, створений «в ім'я єдності нації й гармонії класів, які ставлять інтереси держави понад усе». Організацію підтримували фінансові кола, вона встановила зв'язки з Військовою лігою та царським оточенням. У пресі з'явилися матеріали, в яких викривалися тісні зв'язки опозиціонерів із врангелівцями.

У квітні керівництво БКП погодилося на «технічне співробітництво» з БЗНС у боротьбі з реакційними силами і закликала населення стати на захист демократії й незалежності країни. В червні 1922 р. IV з'їзд БКП висунув гасло «єдиного фронту робітників та незалежних селян», але створення його обумовлювалося такими застереженнями, які фактично робили співпрацю з БЗНС неможливою.

Уряд О. Стамболійського, реагуючи на закиди в бездіяльності, вислав з країни більш ніж 100 найактивніших білогвардійських генералів та офіцерів. У відповідь Конституційний блок у серпні 1922 р. оголосив про мобілізацію сил і призначив збори своїх прихильників з усієї Болгарії на 18 вересня в Тирнові. Для протидії БЗНС у ті ж дні скликав у Тирнові з'їзд буряководів. Відбулися сутички, під час яких селяни розігнали «блокарів», а деяким навіть на згадку відрізали бороди.

У зв'язку із швидким загостренням політичного протистояння в країні керівництво БКП запропонувало землеробському уряду озброїти робітників. Але ця пропозиція підтримки не дістала. Тоді компартія почала самостійно вишукувати шляхи придбання зброї, в тому числі й через Комінтерн. У комуністичних осередках набуло широкої популярності гасло: «Продай пальто — придбай рушницю». По країні прокотилася хвиля мітингів та демонстрацій на підтримку уряду.

Важливим засобом протидії наростаючій опозиції «блокарів» стала реанімація вимоги 1918 р. про покарання винуватців воєнної катастрофи Болгарії. Якщо раніше такими були визнані лідери ліберальної партії, то тепер постало питання про відповідальність Гешова, Данева та Малінова,

що обіймали міністерські посади в 1912—1913 та 1918 рр. Оскільки йшлося здебільшого про лідерів партій Конституційного блоку, питання про їх покарання стало предметом гострої політичної боротьби.

Уряд О. Стамболійського пішов на проведення 19 листопада 1922 р. всенародного референдуму з питання винності колишніх міністрів. За підсумками референдуму більш ніж 70 % респондентів висловилися за покарання. Але досягнутою на референдумі політичною перемогою уряд скористався не зміг. БКП перебувала в полоні комінтернівських концепцій розвитку світового революційного руху, місця в якому для Землеробського союзу, звичайно, не знаходилося. БЗНС розглядався як партія, що репрезентувала інтереси головним чином заможного селянства, яке належало, з точки зору БКП, до буржуазного табору.

У свою чергу, керівництво БЗНС було знесилене нескінченними внутрішніми чварами. Багато лідерів Союзу різко вороже ставилися до БКП. Міністр фінансів М. Турляков за підтримки міністра оборони К. Томова та інших установав таємні контакти з діячами Конституційного блоку. В політичних суперечностях певну роль відіграло й особисте суперництво. М. Турляков, один із засновників БЗНС, претендував на посаду глави Союзу та уряду, тоді як під час закордонних поїздок О. Стамболійський призначав замість себе молодшого за віком і з меншим стажем членства в БЗНС Р. Даскалова.

Уряд О. Стамболійського прагнув зміцнити зовнішньополітичне становище країни. З цією метою з урядом Королівства СХС у березні 1923 р. в Ніші була підписана угода про врегулювання деяких спірних питань, що заклало підґрунтя для поліпшення відносин між сусідами. Але цей крок викликав невдоволення Англії та Італії, які бачили в підписанні угоди загрозу посилення впливу Франції на Балканах.

У березні 1923 р. Болгарія уклала з державами-переможцями угоду про репарації, згідно з якою 2,25-мільярдний борг країни ділився на дві частини. Менша частина — 550 млн франків — підлягала сплаті впродовж 60 років, сплата іншої частини боргу відкладалася.

Уряд БЗНС децю підкорював і свій внутрішньополітичний курс. М. Турляков та інші керівники були виключені з Союзу. Залишив уряд і Р. Даскалов, призначений послом до Праги. В керівництві Землеробського союзу перемогли прихильники «третього шляху», або так званої «середньої лінії», що передбачала протидію як комуністам, так і буржуазним партіям.

Червневий переворот і вересневе повстання 1923 р. та їхні наслідки. Успіх, досягнутий на референдумі, дав керівництву БЗНС підстави вважати, що табір правих сил серйозної загрози вже не становить. Ще більшої впевненості урядові надали підсумки парламентських виборів 22 квітня 1923 р. БЗНС отримав 53 % голосів, партії Конституційного блоку — понад 20 %, БКП — 18 %.

Керівництво Землеробського союзу сп'яніло від перемоги. Воно планувало нові реформи, в тому числі ліквідацію конституційних положень, «що не відповідають інтересам народу». У своїй останній публічній промові 13 травня 1923 р. в місті Хаскове О. Стамболійський обіцяв ліквідувати старі партії, обмежити владу царя, націоналізувати майно хасковських тютюнових магнатів.

Лідери БКП також неспроможні були тверезо оцінити співвідношення політичних сил у країні, побачити реальну загрозу, що наближалася. Продовжуючи сповідувати класовий підхід, БКП закликала маси до боротьби на два фронти — проти «міської та селянської буржуазії», відповідно проти Конституційного блоку і Землеробського союзу.

Урядові структури «землеробів», відповідальні за безпеку в країні, не зуміли своєчасно викрити та нейтралізувати заколотників із «Народної згоди» та Військової ліги, які вже закінчували останні приготування до перевороту. Ввечері 8 червня головуєчий закрив засідання Народних зборів, щоб наступного дня продовжити обговорення питання про державний бюджет. Але зібратися ще раз «селянському парламенту» вже не судилося.

Вночі 9 червня в Софію вступили військові підрозділи під командуванням генералів-заколотників на чолі з К. Гергієвим і Н. Рачевим. Усі міністри та багато парламентаріїв були заарештовані. Главою нового уряду цар призначив лідера «Народної згоди» професора Софійського університету О. Цанкова (1879—1960). Так праві сили здійснили державний переворот.

Новий уряд був сформований переважно з політиків, які за часів першої світової війни входили до складу Дирекції постачання та планування (ДПП) — впливової військово-господарської установи, що здійснювала постачання армії. Очолював її тоді генерал О. Протогеров — «великий майстер» Великої масонської ложі в Болгарії. Його колишній помічник крупний фінансист П. Петрович після перевороту став керівником Вищої економічної ради.

Звістка про повалення уряду О. Стамболійського викликала стихійний опір змовникам. Найактивнішим він був

у північній Болгарії. В Плевенському окрузі в повстанні взяла участь переважна частина сільського населення, повстанці контролювали тут значну територію. Особливо жорстокі бої відбулися в районі Шумена, де регулярним військом протистояли 15 тис. повстанців, у Тирновському окрузі, в Пазарджицькій та Карловській околицях.

Однак використати сприятливий момент для протидії ще не зміцнілій владі узурпаторів не вдалося. Керівництво БКП вважало державний переворот лиш епізодом «боротьби між міською і селянською буржуазією», розглядаючи трагічні події як заміну одного буржуазного режиму іншим. Було проголошено про неутручання компартії в боротьбу і про її «нейтралітет». Тисячі комуністів чекали сигналу до початку дій, але після рішення свого ЦК мусили розійтися по домівках. У тих районах, де комуністи брали участь у боях, вони підкорилися партійній дисципліні й припинили боротьбу.

Погано озброєні, розрізнені загони «землеробів» навіть без підтримки з боку комуністів продовжували опір. Однак невдовзі всі осередки опору були придушені. Сотні людей загинули в збройній боротьбі, в тому числі кілька десятків депутатів та шість міністрів-«землеробів». Під час перевороту О. Стамболійський перебував у рідному селі Славовице, де намагався організувати збройний опір селян. Війська заколотників розгромили повстанців, а сам лідер БЗНС був схоплений і прийняв мученицьку смерть.

Червневий державний переворот 1923 р. поклав початок установленню антидемократичного за змістом, поліцейсько-монархічного режиму. Уряд О. Цанкова не мав широкої соціальної бази й тому прагнув консолідувати політичні сили правої орієнтації й згуртувати їх в єдиному об'єднанні. В серпні 1923 р. вдалося створити «Демократичну згоду». Однак основна частина Демократичної партії та інші політичні угруповання зберегли свою самостійність і стали в опозицію новому режимові. Водночас у країні були введені жорстокі поліцейські порядки, розпочалося переслідування лівих, заарештовано кілька тисяч активістів, розгромлено партійні клуби, заборонено проводити збори та видавати газети.

Після критики керівництва БКП з боку Виконкому Комінтерну за хибну тактику «нейтралітету» під час червеного перевороту, на засіданні ЦК компартії 5—7 серпня 1923 р. було прийнято рішення про створення з БЗНС «Блоку праці» — єдиного фронту робітників, селян, ремісників та інтелігенції для боротьби з режимом і «підготовки збройного антифашистського повстання». Водночас у керівництві

БЗНС склалася група, яка виступала за спільні дії з компартією. Від співробітництва відмовилися Болгарська робітничка соціал-демократична партія — БРСДП (о), Ремісничка та інші партії лівої орієнтації.

Політична та військова підготовка до повстання, яка велася за фінансової допомоги з боку Комінтерну, була в розпалі, коли 12 вересня власті зненацька провели масові арешти, в результаті чого більш ніж 2 тис. комуністів опинилися за ґратами. Щоб запобігти повстанню, уряд запровадив у країні воєнний стан.

Однак ЦК БКП прийняв рішення не відступати й призначив початок повстання на 23 вересня, створивши для керівництва повстанням Головний військово-революційний комітет. Найбільшого розмаху дії повсталих набрали в північно-західних районах Болгарії. Тут окружний виконавчий комітет очолили прибулі уповноважені Виконкому Комінтерну В. Коларов, Г. Димитров, Г. Генев.

Повстання розпочалося 23 вересня виступом селян Врачанського та Відінського округів. У південній Болгарії воно охопило Пазарджицьку, Іхтиманську, Разложьку, Пакаюриштьську та інші околиці. Найзапекліші бої велися за місто Фердінанд та за станцію Бойчипівці. В цілому в Північно-Західній Болгарії повстанці захопили значну територію від Дунаю до Стара-Планини та від річки Іскір до болгаро-югославського кордону. У восьми містах та 440 селах вони встановили нову владу.

Однак перевага була на боці регулярної царської армії, а організатори повстання так і не зуміли перетворити його на загальнонаціональне. *Війська уряду О. Цанкова до 30 вересня розгромили ізольовані осередки опору в селах і невеликих містах. Повстання було приречене на поразку великою мірою через авантюризм концепції підштовхування світової революції, якою керувалося керівництво Комінтерну і яку спробували на практиці реалізувати силами БКП. Водночас вереснєве повстання стало першою рішучою відповіддю лівих сил на встановлення в Болгарії антидемократичного поліцейсько-монархічного режиму.*

Після придушення повстання розпочалася жорстока розправа з його учасниками. Компетенція військово-польових судів була поширена на всіх громадян. Уряд видав наказ: повстанців та їхніх спільників у полон не брати й розстрілювати на місці. В ході каральних акцій загинуло близько 5 тис. чоловік. За кордон мусили втекти 3 тис. учасників повстання, частина їх, рятуючися, ховалася в лісах або горах Болгарії. 15 тис. чоловік були заарештовані й піддані тортурам.

Нові правителі Болгарії, формуючи уряд, спиралися на існуючі конституційні норми. Не вдаючися до радикальної ломки державної машини, вони наповнювали її ланки новим змістом. Так, вибори до Народних зборів проводилися за мажоритарною системою, що надавало перевагу проурядовій коаліції. Система провінційних адміністративних органів також була збережена, але кардинально змінився кадровий склад. Однак поряд зі старими органами влади поставали нові, позаконституційні. Йдеться насамперед про Конвент десяти — фактичний уряд, який репрезентували офіцери з найближчого оточення лідера Військової ліги І. Вилкова — військового міністра, на якого цар покладав великі надії. З центром були пов'язані провінційні конвенти.

Головною опорою режиму служила армія, підрозділам якої доводилося виконувати суто поліцейські функції. Власні вдавалися і до надзвичайних заходів. Прийнятий у січні 1924 р. закон про захист держави заборонив діяльність БКП та пов'язаних із нею організацій. Досить часто застосовувалися терористичні методи — політичні вбивства. Так загинули депутати-комуністи Х. Стоянов, Т. Страшилов, Д. Хаджимов, «землероб» П. Петков та ін.

Уряд здійснював мілітаризацію державного апарату, реорганізацію силових органів у напрямі пристосування їх до потреб нового режиму, одним із головних завдань якого було придушення ліворадикальних настроїв, які панували серед населення країни. Особлива увага приділялася вдосконаленню машини державного примусу, яка посіла в тодішній державній структурі панівне місце.

Нова влада намагалася реорганізувати й політичний механізм країни. Вона прагнула добитися розпуску основних існуючих партій, щоб об'єднати їх в одну на основі «Народної згоди». Але цей намір удалося здійснити тільки частково. Хоча до урядової партії «Демократична згода» й увійшли досить впливові Демократична і Радикальна партії, але вони залишалися самостійними структурами. Компромісний характер об'єднання відбився як на програмі «Демократичної згоди», в основу якої були покладені настанови буржуазних партій, так і на його організаційному устрої. Тому урядова партія не стала якісно новим елементом політичної структури, а просто включилася у традиційну партійну систему як ще одне проурядове угруповання.

На виборах до Народних зборів, які відбулися в умовах терору в листопаді 1923 р., об'єднання «Демократична згода» дістало близько 60 % голосів і, зайнявши панівне становище в парламенті, почало реалізувати політичні та економічні прагнення нового керівництва Болгарії.

Болгарія в період «стабілізації» й світової економічної кризи. Новий політичний режим, усунувши від влади законний уряд, прагнув ідеологічно обґрунтувати свої дії, нейтралізувати вплив «землеробів» та інших лівих серед населення країни. З цією метою були висунути положення про «надпартійну державу» й «суспільство соціального миру». Не зумівши закласти їх в офіційні програмні документи «Демократичної згоди», О. Цанков та його прихильники намагалися пропагувати ці положення під час вживання різних соціально-економічних заходів.

Ще на початку ХХ ст. О. Цанков був прихильником «демократичного соціалізму» як соціального ідеалу, досягнути якого можливо шляхом активного втручання держави в економічне життя і примирення класових інтересів робітників та підприємців. У книзі «Наслідки війни» (1919 р.) він обґрунтував висновок, що держава має координувати і господарське життя країни, і соціальні відносини в суспільстві.

Перебуваючи при владі, О. Цанков доповнив цей висновок тезою про так звані «дискримінації капіталу», тобто про право держави примусити капітал працювати на користь усього суспільства. Ця теза стала основою податкової реформи, яка передбачала значно більше оподаткування капіталу порівняно з трудовими доходами. Наприклад, ставка прибуткового податку для максимального доходу в 1,5 млн левів установлювалася в 36 %. Так уряд О. Цанкова доводив свою «надкласовість» і «позапартійність». Однак насправді великі підприємці вміло обминали прийняті закони. Селяни, навпаки, втратили всі пільги, які вони мали за часів правління «землеробської» влади.

У цілому ж головним напрямом економічної політики була стимуляція підприємництва. Закони про заохочення місцевої промисловості, цілеспрямована митна політика діяли насамперед на користь буржуазії. Щоб якось забезпечити режимові масову підтримку, були прийняті закони, що передбачали певні заходи в інтересах середніх прошарків. Але на практиці ці заходи не завжди спрацьовували; в країні тривав процес соціального розшарування та класової диференціації.

Незважаючи на політику соціального маневрування, більшість населення Болгарії залишалася різко ворожою до режиму, встановленого насильницьким шляхом. Найвоєвоначішу позицію зайняла БКП. У травні 1924 р. на горі Вітоша поблизу Софії відбулася нелегальна партійна конференція, яка, виходячи з висновку «про подальше поглиблення революційної кризи в країні», спрямувала стратегічний курс БКП на підготовку збройного повстання.

Підготовка до збройного повстання відбувалася шляхом пропаганди в стихійно виникаючих четах — партизанських загонах та створення нових чет, керованих військовим центром компартії. Населення в цілому симпатизувало четницькому руху, в якому бачило відродження романтичних традицій національно-визвольного руху гайдуків і четників. Четники знищували під час своїх рейдів податкові книги, зошити лихварів, страчували заподаних прислужників влади. До складу чет входили комуністи, ліві «землероби» та безпартійні.

Восени 1924 р. становище БКП ускладнилося — в керівництві здобули перевагу «ультраліві». Військова організація партії розпочала застосовувати індивідуальний терор як основний засіб боротьби. У відповідь уряд удався до репресій. В березні 1925 р. було прийнято закон про зміни та доповнення закону про захист держави, майже кожна його стаття тепер закінчувалася словами «карається смертю».

Але ультраліві в БКП продовжували нарощувати терористичні дії. 16 квітня 1925 р. пролунав вибух у софійському соборі Света. Цей терористичний акт було здійснено з метою знищення керівників держави, присутніх у соборі на богослужінні. Вибух у Софії привів у дію весь репресивний апарат, уряд запровадив у країні воєнний стан, розпочалися поголовні арешти. Вироки виконувалися без суду й слідства, самочинно. Комуністичному рухові було завдано сильного удару. Тисячі членів партії, профспілкових діячів загинули в сутичках або були страчені, опинилися у в'язницях, мусили втекти за кордон.

Широке застосування тортур, розстрілів, судове свавілля привернули увагу світової демократичної громадськості, робітничого та профспілкового руху. Важливий внесок у міжнародний рух солідарності на захист жертв терору в Болгарії зробила Міжнародна анкетна комісія на чолі з А. Барбюсом, який у своїй книзі «Кати» назвав тодішню Болгарію «країною жаху».

Міжнародне засудження каральних акцій уряду О. Цанкова сприяло послабленню його позицій. Навіть буржуазна опозиція почала настійно вимагати термінового «умиротворення країни». 4 січня 1926 р. кабінет О. Цанкова пішов у відставку. Нову раду міністрів сформував лідер одного з угруповань «Демократичної згоди» А. Ляпчев, який відразу ж відмежувався від «крайнощів» попередників.

Економічне життя Болгарії середини 20-х років вирізнялося певним поживленням, хоча в різних галузях господарства воно відбувалося з різною інтенсивністю. Економічному зростанню сприяли певні державні заходи, насам-

перед закони про заохочення місцевої промисловості, державні пільги для підприємств великої та середньої промисловості (яким, наприклад, вугілля та транспортні послуги надавалися за зниженими цінами), встановлення порівняно високих митних бар'єрів для іноземних товарів. У 1929 р. пільги, надані підприємцям, дорівнювали майже восьмій частині доходу держбюджету. Певну роль у поживленні економіки відігравав і приплив у країну іноземних капіталів.

За 1923—1929 рр. промислове виробництво в Болгарії зросло на 88 %. З'явився ряд нових великих підприємств — комбінат «Текстіл», судноверф «Кораловач» у Варпі, вагоноремонтний завод у Дряново, цукровий завод у Плевенському окрузі, нові черги цементного заводу «Гранітоїд» та хімічних заводів у Костинброді. Споруджено кілька теплотехнічних гідроелектростанцій.

У 1925—1926 рр. сільське господарство, де було зайнято понад 80 % економічно активного населення, досягло довоєнного рівня виробництва продукції. Воно давало 2/3 національного доходу. Зростало виробництво тютюнової, цукрової та харчової промисловості. Розпочався процес переходу від екстенсивного зерновиробництва до інтенсивних методів ведення сільського господарства. Однак розвиткові сільського господарства перешкоджала роздрібність володінь, кількість яких із зростанням населення збільшувалася. Становище селян погіршувалося безробіттям, оскільки місто було не в змозі прийняти таку кількість робочих рук, яку щорічно виплескувало йому село (150 тис. безробітних на початку 1930 р.).

Важка доля спіткала понад півмільйона біженців, які переселилися в 1913—1925 рр. в Болгарію з територій, втрачених нею в результаті воєн. Більшість біженців знали тільки селянську працю, але вільної землі не було, і вони отримували наділи в незручних місцях, які вимагали значних додаткових витрат на їхнє улаштування. В 1925 р. більш ніж половина біженців-селян не мала навіть власної хати. Лише наступного року урядові А. Ляпчева вдалося одержати від Ліги Націй «біженську позику», а Народні збори прийняли спеціальний закон про улаштування біженців, який надавав їм можливість отримати ділянку в 4 га й побудувати на виплату типову хату.

Свій внутрішньополітичний курс уряд А. Ляпчева назвав курсом «упокорювання та милосердя». Було амністовано частину засуджених за політичні злочини, дозволено діяльність політичних і профспілкових організацій. Залишаючися поза законом, БКП у 1926 р. засудила вибух у Софії..

відмовилася від курсу на збройне повстання та створила легальні структури: Незалежні робітничі профспілки (1925 р.), Робітничу партію (1927 р.), Робітничий молодіжний союз (1928 р.). В ході суперечок відносно визначення нового курсу БЗНС розколовся на декілька союзів. Найвпливовішим був правоцентристський БЗНС — «Врабча-1»; центристи-«землероби» зберігали вірність принципові самостійних дій («ні ліворуч, ні праворуч»); ліві були надто нечисленні та не мали авторитетних лідерів.

На виборах до Народних зборів у травні 1927 р. урядовій «Демократичній згоді» протистояло два політичних угруповання. До першого блоку входили Демократична, Націонал-ліберальна партії та БЗНС — «Врабча-1». Другий — «Залізний блок» — об'єднав партії соціалістичної орієнтації: «широких» соціалістів, спілку ремісників та лівих «землеробів». Незважаючи на те, що за опозицію проголосувало 54 % виборців, вона отримала тільки 40 % депутатських мандатів.

Політичною опорою уряду А. Ляпчева залишалася «Демократична згода», яку, однак, роздирали внутрішні чвари. Прагнучи повернутися до влади, цанковці атакували політику кабінету міністрів. Особливо гострими були виступи О. Цанкова в березні — вересні 1929 р., під час урядової кризи. Потім у партії з'явилася ще одна опозиційна група на чолі з міністром закордонних справ А. Буровим. Таким чином, «Демократична згода» перебувала в стані організаційної аморфності.

У вересні 1929 р. ділові кола Болгарії вразила звістка про несподіване банкрутство торговельної фірми братів Биклових. Ця подія провістила вступ країни в смугу економічної кризи. Найбільше від кризових струсів потерпіла сфера обігу (торгівля і кредит), де зосереджувалася головна маса капіталів. Обсяг зовнішньої торгівлі в 1929—1933 рр. скоротився втриє, а внутрішньої — в 1,5 рази. Негативні наслідки мав і вплив іноземного капіталу. В перший рік кризи промислове виробництво скоротилося на 40 % порівняно з 1928 р. В 1932 р. 30 % усіх працюючих утратили робочі місця. На 55—60 % упали ціни на сільськогосподарські продукти, що викликало масове розорення селян.

Економічна криза значно погіршила становище робітників, службовців, середніх прошарків та селян, загострила соціальні суперечності. Піднялася хвиля протесту зuboжілих мас. У 1929 р. відбувся загальний страйк тютюнків. У 1930—1933 рр. страйковий рух охопив робітників гірничої, текстильної та харчової промисловості. Під його впливом у боротьбу включилися селяни, військові, середні про-

шарки міста. Уряд А. Ляпчева вжив антикризових заходів, але не міг вирішити соціально-економічних проблем. Надій на те, що «Демократична згода» зможе впоратися зі становищем у країні, залишалось дедалі менше. В цих умовах опозиційні сили не забарилися скористатися народним невдоволенням урядовою політикою. В ході підготовки до парламентських виборів, призначених на червень 1931 р., Демократична, Радикальна, частина Націонал-ліберальної партії та БЗНС — «Врабча-1» створили «Народний блок». Програмні обіцянки нового об'єднання передбачали «звільнення країни від усіх вад», відновлення конституційних свобод, підвищення цін на зерно, часткове скасування заборгованості селян.

Вибори до Народних зборів принесли переконливу перемогу «Народному блоку», за який проголосувало 600 тис виборців. «Блок праці», керований Робітничою партією в союзі з лівими «землеробами», зумів отримати 31 депутатський мандат. Уряд «Народного блоку» очолив лідер Демократичної партії О. Малінов

Новий кабінет у 1931—1933 рр. здійснив ряд реформ, які стримали процес масового розорення селянства. Так, закон про захист селянина зупинив продаж землі за борги, проголосив розстрочку сплати боргів, самі борги скорочувалися, ділянки до 4 га не відчужувалися. Пільги щодо земельного податку полегшили становище 400 тис. господарств. Упродовж 1931—1934 рр. кілька разів здійснювалося часткове списування та зниження недоїмок. Політика надання допомоги селянству суперечила інтересам міських підприємців. Для ліквідації «ножиць» між цінами на міську та селянську продукцію в 1932 р. було прийнято закон, що заборонив діяльність картелів та інших монопольних структур.

Дії уряду викликали гострі суперечки між партіями «Народного блоку». Влітку дійшло до розриву між лідерами БЗНС — «Врабча-1» і Демократичної партії. Розвал «Народного блоку» підірвав владу інших партій коаліції, яка з початку 1934 р. фактично не могла нормально функціонувати: засідання парламенту відб'ювалися в напівпорожньому залі; рада міністрів фактично не діяла.

В країні зростало незадоволення політикою уряду О. Малінова. Посилилася політична диференціація суспільства: з одного боку, швидко збільшувався вплив лівих сил на чолі із забороненою БКП, з іншого — праворадикальних, відверто профашистських партій та організацій.

Болгарські «чорносорочечники» з угруповання «Рідний захист» ще в листопаді 1929 р. публічно проголосили фа-

шизм своєю ідеологією. В травні 1932 р. була заснована Націонал-соціалістична болгарська робітничка партія, у вересні — Національна фашистська задруга, а навесні 1933 р. — Спілка молодіжних національних легіонів. Незважаючи на нечисленність, кожна з цих організацій мала друкований орган, кошти й супроводжувала свою діяльність великим галасом.

У травні 1932 р. О. Цанков та його прихильники остаточно залишили лави «Демократичної згоди» й створили «Народний соціальний рух» (НСР). Цанковці проголосили себе ідеологами середніх прошарків. Ремісники, робітники, службовці, селяни в скрутних умовах економічної кризи повірили популістським обіцянкам лідерів НСР і вливалися до його лав. Чисельність НСР швидко досягла 100 тис. чоловік. Водночас військові члени Руху встановили зв'язки з Таємним військовим союзом (ТВС) — антимонархістським офіцерським об'єднанням на чолі з Д. Велчевим.

На початку 1934 р. ТВС об'єднував більш ніж 800 офіцерів, його осередки існували у всіх військових підрозділах. Керівництво Союзу прийняло рішення про підготовку державного перевороту з метою виходу з кризи парламентаризму шляхом установлення безпартійного режиму. Погляди «союзівців» були сформовані під впливом ідеології «Звена» — політичної групи, що виникла ще в 1927 р., а в 1934 р. перетворилася на своєрідну партію з переважно інтелігентським складом. Члени ТВС певною мірою орієнтувалися на «державне будівництво» у фашистській Італії, обстоювали встановлення в Болгарії «надпартійної влади», виступали проти парламентаризму.

Державний переворот у травні 1934 р. Вранці 19 травня 1934 р. болгарські громадяни, прокинувшись, дізналися, що в результаті перевороту, здійсненого вночі, до влади прийшли члени ТВС і «Звено». Й хоча більшість їх була настроєна антимонархістськи, цар Борис поспішив визнати режим заколотників. *Уряд очолив К. Георгієв, який почав з рішучих дій: оголосив про зупинення дії Тирновської конституції та розпуск парламенту. Законодавчі функції взяла на себе рада міністрів. Усі партії, профспілки та інші організації розпускалися. Так постав військово-авторитарний режим, головною опорою якого була армія.*

Після захоплення влади головне завдання «діячів 19 травня» полягало в забезпеченні соціальної та політичної підтримки режиму. Новий уряд розпочав реорганізацію всього громадського життя, а влітку 1934 р. з метою ідеологічної обробки мас створив Дирекцію громадського оновлення, наділивши її надзвичайно широкими повноваженнями. На

громадян країни обрушилася нечувана злива пропаганди антидемократизму, націоналізму та шовінізму. Поширювалися міфи про революційний характер нового режиму, про нову державу як захисницю всіх верств населення та ін. Дирекція встановила контроль за пресою, за діяльністю театрів, кіно тощо, зробила спроби створити єдину молодіжну організацію необхідної режимові ідеологічної спрямованості. Всі робітники мали стати членами державної Болгарської робітничої профспілки.

Суттєвої перебудови зазнав державний апарат. Для посилення централізації було введено новий адміністративний поділ: замість 16 колишніх округів країну поділено на сім областей, на чолі кожної уряд призначав керівника, а місцеве самоврядування скасовувалося.

Загравання режиму з представниками різних суспільних станів закінчилися невдачею. Головною опорою залишалося офіцерство, яке покладало надії на сильну централізовану владу. Підкоряючись його тискові, уряд К. Георгієва діяв усупереч інтересам підприємців: зокрема, запровадив державну монополію на виробництво й збут найприбутковішої продукції (спирту, горілки).

Нове керівництво, шукаючи виходу з ізоляції, в якій опинилася країна після створення Балканської Антанти (Греція, Туреччина, Югославія, Румунія), в липні 1934 р. встановило з СРСР дипломатичні відносини. Але найбільшу підтримку уряд К. Георгієва діставав від Франції. Оскільки головну ставку у своїй балканській політиці вона робила на Югославію, болгарський уряд пішов на розпуск Македонської терористичної організації (ВМРО).

Відсутність широкої соціальної бази визначала нестабільність режиму. Серед керівництва невдовзі розпочалися суперечки, а партії, хоча й були зоборонені, залишалися реальною і досить недружньою щодо «діячів 19 травня» силою. Не вписувався в новий режим й інститут монарха, який суперечив теоріям «елітарності», «компетентного правління» та ін.

Не позбавлений політичної прозорливості, підступний за вдачею Борис III не пропустив нагоду скористатися певною розгубленістю, яка охопила політичну верхівку режиму. Цар прекрасно орієнтувався в усіх складнощах внутрішньополітичної боротьби й уважно стежив за розвитком подій у країні, чекаючи сприятливого моменту. Для усунення небажаного йому уряду Борис III удався до улюбленого методу інтриганів — пацькування одних політичних угруповань на інші.

В результаті під тиском групи «традиціоналістів», під-

триманих лідерами кількох політичних партій, уряд К. Георгієва вже в січні 1935 р. мусив піти у відставку. Впродовж наступних півтора років у країні змінилося три кабінети міністрів, і кожний із них зазнавав дедалі сильнішого впливу царя. Уже у квітні 1935 р. він проголосив, що бере керівництво Болгарією у свої руки. ТВС було ліквідовано як небезпечний осередок антимонархізму, а 400 його членів опинилися у в'язниці.

Здійснити такий маневр Борис III зумів, заручившись підтримкою лідерів провідних, але заборонених партій, які сподівалися на відновлення дії конституції. Однак у цьому вони прораховалися. План монарха полягав у тому, щоб, прикрившись просторікуваннями про демократію, встановити режим особистої влади. Цар прагнув до безпартійної системи, але, побоюючись відкритої конфронтації з партіями, спочатку вжив заходів до їхнього знесилення. Цар не скупився на щедрі обіцянки та добродійні жести, щоб тримати партійних босів у стані постійного чекання, що монарх кінець кінцем відновить у країні демократію і парламентаризм. Таким чином Борис III вмів маніпулював політиками й контролював їхню діяльність.

Після зміни трьох тимчасових урядів урешті-решт у листопаді 1935 р. цар призначив главою кабінету міністрів начальника двірцевої канцелярії Г. Кьосеїванова. До складу уряду ввійшли генерали з оточення монарха, лідери цанковської організації, представники провідних промислово-фінансових кіл. Не маючи широкої соціальної підтримки, авторитарний режим мусив формально зберігати парламентські форми управління, лавірувати між впливовими буржуазними угрупованнями, спираючися на централізований державний апарат.

Лідери провідних політичних сил країни, передбачаючи наслідки зміцнення авторитарного режиму, робили спроби протидіяти цій тенденції. В травні 1936 р. було оголошено про створення «П'ятірки» у складі керівників БЗНС — «Врабча-1», «Демократичної згоди» (прихильників А. Ляпчава), БРСДП, Націонал-ліберальної та Радикальної партій. 29 травня «П'ятірка» виступила з меморандумом, у якому вимагала від царя відновлення Тирновської конституції й проведення виборів на її основі. Враховуючи пожвавлення страйкової боротьби, цар мусив пообіцяти провести вибори до парламенту. Нічого більшого домогтися не вдалося. Маневруючи між політичними силами, Борис III кінець кінцем оголосив про вибори, але не на жовтень 1936 р., як обіцяв спочатку, а на березень 1937 р., і не в парламент, а до місцевих органів влади, до того ж на основі нового ви-

борчого закону. Згідно із законом вибори стосувалися тільки общинних радників; посада ж кмета — головної фігури в місцевих органах влади — залишалася, як і раніше, призначуваною на необмежений строк.

У другій половині 1935 р. в Болгарії склалися умови для виходу з економічної кризи. Помітне пожвавлення та піднесення в деяких традиційних галузях легкої промисловості спостерігалось в 1938 р. В руках держави були зосереджені найважливіші важелі господарського життя. В її розпорядженні знаходилися залізниця, пошта, телеграф, значна частина вугільної промисловості, електростанції та кредитна система. Державні структури володіли монополією на експорт зерна, торгівлю тютюном, спиртом, сіллю.

У зовнішній політиці уряд Г. Кьосеїванова намагався лавірувати між двома блоками держав, поступово віддаючи певну перевагу гітлерівській Німеччині. В 1936 р. цар здійснив поїздку до Берліна, де вів переговори з нацистськими лідерами. Укладений у 1937 р. пакт «Про вічну дружбу» з Югославією послабив орієнтовану на Францію Малу Антанту й поклав початок виходу Болгарії із стану ізоляції на Балканах.

У липні 1938 р. держави Балканської Антанти і Болгарія підписали Салонікську угоду, яка скасувала передбачені Нейтським мирним договором обмеження стосовно права Болгарії мати регулярну армію.

Відміна цієї заборони поряд із перспективою відкритого переозброєння армії збуджувала в певних прошарках суспільства сподівання на подальшу ревізію мирного договору. В «аншлюсі» Австрії Німеччиною вони вбачали початок перегляду загальних принципів Версальської системи територіального поділу. Ще більший стимул для поширення таких настроїв дали підсумки Мюнхенської змови західних країн із гітлерівською Німеччиною, яка розшириває суверенну Чехословаччину. Саме тоді питання про подальшу зовнішньополітичну орієнтацію Болгарії набуло особливо важливого значення.

Болгарія напередодні й на початку другої світової війни. Висування на перший план питань зовнішньої політики Болгарії сприяло тимчасовому подоланню існуючих розбіжностей між правлячою верхівкою та опозиційними угрупованнями, представленими в парламенті. Відразу ж після Мюнхена переважала орієнтація на англо-французький блок, про що переконливо свідчило одностайне ухвалення Народними зборами 27 жовтня 1938 р. законопроекту про військові кредити. Така підтримка з боку опозиційних сил означала розширення політичної опори поліцейсько-монархічного

режиму, що дало йому змогу розпочати вихід із того напівкризового стану, в якому він перманентно перебував.

Однак на початку 1939 р. шойно створений альянс розколовся внаслідок поляризації політичних угруповань. Частина діячів праворадикальної спрямованості почали відкрито висувати територіальні вимоги до Румунії та Греції й на цій основі дедалі тісніше змикатися з правлячими колами. Політики центристсько-демократичної орієнтації, навпаки, схамулилися і перейшли до критики Мюнхенської змови, класифікуючи її як акт агресії проти малої слов'янської країни. Вони вважали за необхідне домагатися слов'янської єдності в боротьбі проти фашистської Німеччини, виступали за співробітництво з іншими балканськими державами і навіть із СРСР. Така позиція досить позитивно сприймалася і соціал-демократами, і лівими «землеробами», і комуністами.

До середини 1939 р. правлячі кола Болгарії велику увагу приділяли зондажу позицій великих держав щодо болгарських територіальних та військових проблем. В умовах зростання напруженості в Європі цар Борис III прагнув знайти в протистоянні військових блоків найвигідніше для Болгарії місце. Однак у міру розвитку подій стало дедалі очевиднішим, що територіальні зазіхання Болгарії не дістають підтримки Англії й Франції. Німеччина ж демонструвала стриманість у цьому питанні й не хотіла зв'язувати себе будь-якими зобов'язаннями або обіцянками.

Шойно після початку другої світової війни, 15 вересня 1939 р., Болгарія офіційно проголосила про нейтралітет. Однак така її позиція не влаштувала Німеччину, яка прагнула забезпечити собі плацдарм на Балканах. Посиливши тиск на болгарські правлячі кола, німецька дипломатія домоглася зміни уряду в країні. В лютому 1940 р. новий кабінет міністрів очолив германофіл Б. Філов.

Певної переорієнтації зазнала й зовнішньоекономічна сфера — збільшилася питома вага болгарсько-німецьких зв'язків. Торгівля з Німеччиною в 1940 р. становила $\frac{2}{3}$ всього експорту та імпорту країни. Сільськогосподарське виробництво поступово підкорялося потребам німецького ринку: скорочувалися посівні площі зернових і збільшувалися посіви технічних культур — тютюну, бавовни, винограду. Німецький капітал швидко захопив ключові позиції в економіці Болгарії, й країна, по суті, перетворилася на аграрно-сировинний придаток фашистського рейху.

Німецька дипломатія підтримала вимоги Болгарії щодо повернення їй Південної Добруджі. Болгарсько-румунський договір, підписаний 7 вересня 1940 р. в Крайові, вирішував це питання на користь Болгарії.

Наприкінці вересня 1940 р. в Берліні Німеччина, Італія та Японія уклали Троїстий пакт. У жовтні до нього приєдналася Румунія, на територію якої ввійшли німецькі війська. Плани щодо Балканського плацдарму фашистської Німеччини почали перетворюватися на реальність. Саме в цей період радянська дипломатія запропонувала Болгарії укласти пакт про ненапад і взаємну допомогу. Але царський уряд відхилив радянську пропозицію. Комуністи, спираючися на традиційні симпатії до російського народу, очолили рух за підписання договору з Радянським Союзом. Невдовзі акції на підтримку радянських пропозицій набули всепародного розмаху. Стурбованість за долю батьківщини поділяли прихильники «Звена», соціал-демократи, «землероби» і навіть деякі представники демократів та радикалів.

Проти прихильників співробітництва з СРСР були застосовані репресії: їх заарештовували, інтернували. Авторитарний режим у країні міцнів. Наприкінці 1940 р. слідом за посиленням контролю за пресою було прийнято закон «Про захист нації». На його підставі розпускалися всі організації, що мали зв'язки з установами країни, які перебували в стані війни з фашистськими державами. Паселенню заборонялося слухати передачі будь-яких іноземних радіостанцій, крім німецьких

Проголошений нейтралітет не міг урятувати Болгарію від економічного, військово-політичного та ідеологічного тиску з боку Німеччини. Підкоряючись йому, царський режим мусив підписати 1 березня 1941 р. у Відні угоду про приєднання країни до Троїстого пакту. Того ж дня 630-тисячна німецька армія вступила на територію нового союзника держав фашистського блоку.

Незважаючи на введення іноземних військ, на погляд здавалося, що нічого не змінилося — Болгарія зберігала незалежність, будучи партнером могутньої Німеччини. Цар Борис III сподівався, що йому вдасться запобігти залученню Болгарії у війну.

Але насправді союз із Німеччиною перетворював Болгарію уже на початковому етапі другої світової війни на військового пособника фашистської агресії. Її територія стала плацдармом для дислокації німецьких військ, з якого у квітні 1941 р. був завданий удар по Греції та Югославії. Крім того, під час балканських операцій болгарські війська на вимогу німецького командування забезпечували охорону болгаро-турецького кордону, прикриваючи тил німецької армії.

Після завершення балканських операцій Болгарії було дозволено ввести свої військові підрозділи до Македонії, Західної Фракії, а також до Західних регіонів, відторгнутих

у 1919 р. за умовами Нейїського мирного договору. Німецькі війська, звільнені від виконання в цьому регіоні окупаційних обов'язків, могли бути перекинуті в інші точки відповідно до планів вермахту. Військово-монархічний режим Болгарії у відповідь на закиди в колабораціонізм виправдовувався тим, що завдяки орієнтації на Німеччину зумів у короткий строк безкровно вирішити грандіозні зовнішньополітичні завдання. Після приєднання Південної Добруджі, Македонії, Західної Фракії, Західних регіонів* територія країни збільшилася на 49,3 %, а населення — на 34,8%. *Усе це сприяло тимчасовому підвищенню авторитету режиму серед населення; Болгарія стала порівняно надійним тилом нацистської Німеччини.*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Валев Л. Б. Болгарский народ в борьбе против фашизма накануне и в начальный период второй мировой войны. М., 1964.
Вознесенский В. Д. Кобурги в Болгарии // Новая и новейшая история. 1992. № 3.
Георгиев Г. Сентябрьское восстание 1923 г. М., 1973.
Гришина Р. П. Особенности социально-экономической структуры и политического развития межвоенной Болгарии // Социальная структура и политическое движение в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 1986.
Денчев К., Мещеряков М. Т. Дневниковые записи Г. Димитрова // Новая и новейшая история. 1991. № 4.
Клеванский А. Х. Некоторые теоретические вопросы истории кризиса буржуазных политических систем в странах Центральной и Юго-Восточной Европы // Советское славяноведение. 1983. № 3.
Краткая история Болгарии. М., 1987.
Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, 1917—1929 гг. М., 1988.
Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей. К., 1976.
Фашизм и антидемократические режимы в Европе: начало 20-х г.— 1945 г. М., 1981.

* «Приєднання» цих територій по суті було фіктивним. Німеччина не тільки контролювала промисловість цих районів, а й постійно нагадувала болгарським правлячим колам про те, що територіальне питання остаточно ще не вирішене.

- Воєнна поразка Польщі, її поділ та окупаційний режим
- Зародження польського руху опору. Формування «лондонського табору»
- Оформлення та дії основних сил руху опору
- Рух опору напередодні визволення Польщі й формування нових органів влади

Воєнна поразка Польщі, її поділ та окупаційний режим. Безпосередня загроза німецького вторгнення в країну, яка виходила з плану «Вайс», підписаного А. Гітлером у квітні 1939 р., примусила уряд Польщі зорієнтувати свою зовнішню політику на Францію та Великобританію. Зміна геополітичного становища Польщі сприяла консолідації її політичних сил, ослабленню міжпартійних чвар. Виникла навіть ідея створення уряду національного порятунку, підтримана всіма партіями.

Укладення радянсько-німецького пакту про ненапад 23 серпня 1939 р. перекреслило будь-яку можливість взаємодії Польщі з СРСР. Уже 25 серпня в польській пресі з'явилися матеріали про плани четвертого поділу Польщі, що містилися в секретних додатках до «пакту Молотова — Ріббентропа».

Виходячи з досвіду Мюнхена, А. Гітлер розраховував, що союзні Польщі Англія і Франція або зовсім не розпочнуть воєнних дій проти Німеччини, або просто не зможуть надати їй реальну допомогу. Шляхом цілеспрямованої провокації гітлерівці хотіли перекласти відповідальність за початок воєнного конфлікту на свою жертву. Вихваляючися перед своїм оточенням, фюрер заявив: «Я дам пропагандистський привід для розв'язання війни, а чи буде він правдивим — значення не маємо. Переможця навіть не спитають, казав він правду чи ні!»

Увечері 31 серпня 1939 р. група перевдягнених у польську форму есесівців захопила радіостанцію німецького прикордонного міста Глейвіце й передала в ефір повідомлення, що цей акт здійснений поляками. Провокація в Глейвіце була використана гітлерівцями як привід для нападу на Польщу.

Рано-вранці 1 вересня 1939 р. німецькі війська перейшли польські кордони без оголошення війни. А. Гітлер заявив, що Польща «більше не бажає поважати кордонів Німеччини», тому остання «мусить відповідати на силу силою». 3 вересня Англія і Франція оголосили війну Німеччині. Друга світова війна розпочалася.

Німецький план ведення війни виходив із того, що Англія і Франція не розпочнуть активних воєнних дій. Тому на

Заході Німеччина залишила тільки слабкий заслон, а основні сили були спрямовані проти Польщі. З трьох напрямків — заходу, півночі й півдня — на Польщу наступали 5 німецьких армій, які мали перевагу за чисельністю як військ, так і танків і літаків. 62 німецьким дивізіям, у тому числі 7 танковим і 4 моторизованим, протистояли 30 польських піхотних і кавалерійських дивізій. Танкових та механізованих дивізій поляки взагалі не мали, не було й засобів протитанкової оборони. Німецька авіація майже в 5 разів перевищувала польську.

Солдати й офіцери польської армії мужньо протистояли агресору. Кавалеристи із шаблями кидалися в атаку проти танків. Героїчно оборонялися захисники Гдині та Краків, півострова Вестерпляте. Однак загальний хід воєнних подій складався на користь Німеччини. Стрімко розвиваючи наступ, німецькі війська вже 8 вересня вийшли до Варшави, розколовши й оточивши основні угруповання польської армії. Польське командування й уряд, утративши управління військами, мусили залишити Варшаву.

На західному напрямку польські війська продовжували вперто чинити опір німцям. З 9 по 18 вересня йшли переговори про виїзд уряду та командування до Румунії, де згодом на вимогу Німеччини вони були інтерновані. 28 вересня капітулювала Варшава, а 5 жовтня відбувся останній бій між німецькими та польськими підрозділами.

Після пададу Німеччини на Польщу радянське керівництво заявило про нейтралітет СРСР. Польського посла в Москві повідомили про те, що Радянський Союз не хоче бути втягнутим у війну на будь-якому боці. Німеччина наполягала на участі СРСР у воєнних діях проти Польщі. Однак радянське керівництво до 15 вересня відмовлялося це зробити, підкреслюючи, що може вступити на територію Польщі тільки з метою політичної допомоги українцям та білорусам.

Але коли Польща вже фактично програла війну, а командування вермахту обговорювало плани виходу безпосередньо до радянських кордонів, увечері 16 вересня німецького посла в Москві було повідомлено про рішення ввести війська до Польщі. Наступного дня польському послу зачитали ноту, в якій говорилося, що «Польща перетворилася на поле випадковостей та несподіваностей, які можуть створити загрозу для СРСР».

Наказ по військових підрозділах, котрі виступили на Захід, оголошував, що вони «виконують революційний обов'язок надати невідкладну допомогу й підтримку українцям та білорусам, а також трудящим Польщі». Не порушуючи договору про ненапад між СРСР і Німеччиною, вони «покли-

кані не допустити, щоб вороги українського та білоруського народів наділи на них ярмо експлуатації й розорення».

У спільній радянсько-німецькій заяві від 18 вересня підкреслювалося, що дії радянських та німецьких військ у Польщі «не мають будь-якої мети, котра суперечить інтересам Німеччини або СРСР чи духові пакту про ненапад» між обома державами.

У вересні 1939 р. ні СРСР, ні Польща не оголошували одне одному війни. Більше того, головнокомандуючий польських збройних сил маршал Е. Ридз-Смігли видав наказ: «З Радами не воюємо», який, крім сутичок із прикордонниками та декількох боїв, у тому числі й великих за Гродно, — в цілому виконувався.

Згідно з підписаним у Москві 28 вересня німецько-радянським договором «про дружбу й кордони» етнічно польські землі залишалися під окупацією Німеччини, а західні українські та білоруські — відходили до СРСР. Кордон установлювався приблизно за «лінією Керзона», визначеною ще 1919 р. на мирній конференції в Парижі.

До договору «про дружбу і кордони» додавалося три протоколи: про ренатріацію німецького населення з територій, визнаних сферою радянських інтересів; про територіальні зміни у «сферах впливу»; про недопущення обома сторонами «на своїх територіях ніякої польської агітації стосовно території іншої сторони». Договір супроводжувався радянсько-німецькою заявою, в якій на Англію та Францію покладалася «відповідальність за продовження війни»*.

Польський уряд в еміграції кваліфікував цей акт як четвертий поділ Польщі. В заяві президента підкреслювалися невизнання і незаконність будь-яких розпоряджень будь-яких окупантів. Уряд заявив про продовження боротьби разом із союзниками. Дії СРСР у Польщі у вересні 1939 р. з політичної та дипломатичної точок зору вкрай ускладнювали відносини між учасниками майбутньої антигітлерівської коаліції, між радянським та польським емігрантським керівництвом. Відбулося це й на русі опоры в Польщі, на його ставленні до СРСР.

Згідно з декретом А. Гітлера від 8 жовтня 1939 р. окуповані польські території були розчленовані. Сілезія, Велика Польща, Помор'я, частина Келецького, Краківського, Людзинського та Варшавського воєводств (у червні 1941 р. й

* Ще 12 вересня 1939 р. прем'єр-міністри Англії та Франції на нараді в Абвіллі дійшли висновку, що акції для рятування Польщі не мають сенсу. Союзники прийняли таємне рішення не розпочинати активні бойові дії проти Німеччини, а питання про незалежність Польщі відкласти до закінчення війни.

Білостоцьке) оголошувалися складовою частиною Німеччини. Німецький кордон проходив за 20 км від Варшави. Незважаючи на «приєднання», між польськими землями і рейхом зберігалися паспортний і військовий кордони. Краківський, Варшавський, Люблінський та Радомський «дистрикти» (в червні 1941 р. — також Галичина) утворювали генерал-губернаторство. Від приєднаних до Німеччини земель вони відділялися митним, валютним, поліцейським кордоном, що ускладнювало зв'язок між окремими регіонами, ставало на перешкоді рухові опору.

Населення генерал-губернаторства в 1940 р. становило близько 12 млн чоловік, приєднаних земель — 10,3 млн. На приєднаних до Німеччини землях скасовувалися всі закони польської держави і вводилося німецьке законодавство. Державний апарат Польщі повністю замінено німецьким. У генерал-губернаторстві його вищі й середні ланки були німецькими, а низове управління, як і ряд економічних установ, залишалися за поляками.

Польське населення було позбавлене політичних і громадянських прав. Національна й громадська гідність поляків принижувалася. Із заборонами всіх політичних партій, профспілок, культурних, наукових та громадських організацій усе політичне й громадське життя поляків опинилось у підпіллі. Поляки не мали навіть підданства й перетворилися на безправну масу «тубільців». Ще нижчим був статус євреїв та циган. Євреїв переселяли в ізольовані квартали — єврейські гетто й поступово фізично знищували, як і циган.

Польща стала випробним полігоном расових теорій німецького фашизму. Основу окупаційної політики становили такі принципи: 1) ліквідація національної самобутності захоплених територій, національної свідомості народу; 2) знищення активних політичних діячів, національної інтелігенції та зведення народної освіти до найнижчого рівня; 3) асиміляція частини місцевого населення; 4) фізичне знищення більшості «нездатних до онімечення» (до 1950 р.); 5) перетворення захоплених земель на аграрний придаток рейху.

Така політика мала метою не допустити розвиток визвольної боротьби, безборонно експлуатувати економіку й роботу силу аж до фізичного знищення останньої. Реалізація окупаційної політики в обох частинах Польщі ставилася в залежність від призначених строків онімечення.

Гітлерівці ще до початку воєнних дій проти Польщі розробили план знищення її «керівного елемента», що й було здійснено в 1939—1940 рр. Воєнні втрати та ув'язнення військовополонених (400 тис.) у концтаборах позбавляли поль-

ське підпілля припливу значної частини молоді, спроможної носити зброю, і досвідчених командирів.

Чергова хвиля ліквідації польського населення прокотилася з липня по листопад 1941 р. У зв'язку з початком війни проти СРСР ізолювалися «ворожі державні елементи». Ув'язненню підлягали непокірливі ксьондзи, «ворожі поляки», комуністи. В таборах опинилися члени Польської партії соціалістичної (ППС), радикальні діячі Стронництва людського. За роки окупації нацисти відправили до концтаборів 5 млн польських громадян, понад 3 млн з яких загинули.

Один із засобів політики онімечування полягав у виселенні польського населення. На приєднаних землях було зігнано з місця 900 тис. чоловік, у всій Польщі — 1,7 млн. На їхні землі поселено понад 770 тис. німецьких колоністів, в основному з території СРСР. Поляки становили 55 % усіх іноземних робітників, що працювали в німецькій промисловості та сільському господарстві.

Гітлерівці захопили польську державну власність, позбавили євреїв права на будь-яку власність. В приєднаних землях поляки не мали права володіти нерухомістю. В генерал-губернаторстві окупанти захопили до 1943 р. половину промисловості й установили цілковитий фінансовий контроль.

Щодо поміщицьких та заможних селянських господарств, то окупаційна влада прагнула не тільки зберегти їх, а й підвищити їхню продуктивність. Великим землевласникам надавалися певні матеріальні та фінансові пільги, привілеї, кредити. Вони отримали навіть нові важелі панування над сільськими виробниками; розподіл контингентів (реквізиції сільгосппродуктів), квоти натуральних сільськогосподарських поставок та ін.

Умови, в яких опинилися польські заможні класи, були специфічні. Гітлер не встановив такого режиму в жодній іншій країні окупованої Європи. Майже позбавлені матеріальної бази, поставлені, як і вся нація, перед перспективою фізичного знищення, вони зайняли загальнонаціональні позиції неприйняття окупації. Колабораціонізму як політичного явища в Польщі не було. Антиокупаційні патріотичні настрої визначили досить активну участь заможних прошарків у русі опору. Неприйняття радянського режиму, який дискредитував себе діями у вересні 1939 р., наступними акціями в Західній Україні та Західній Білорусії, масовими депортаціями та свідомим винищенням руками НКВС інтелектуальної верхівки польського суспільства, а також традиції зовнішньополітичних зв'язків з Парижем і Лондоном зумовили політичну орієнтацію цих прошарків польського населення на західні держави антигітлерівської коаліції.

Продиктована воєнно-політичними міркуваннями політика окупантів щодо робітників та селян Польщі успіху не мала. Вона являла собою дивовижну суміш терору (головним чином у містах) та фізичного знищення з політикою «батого і пряника», особливо характерною для другої половини війни, коли гітлерівські власті підвищили робітникам платню, запровадили різні премії, додаткові пайки, обіди на підприємствах. Але навіть в умовах, коли загрожувала смертна кара, відбулося більше десятка економічних страйків. Звичайне явище становили уповільнення темпів роботи, саботаж, свідоме зниження якості продукції та ін.

Зародження польського руху опору. Формування «лондонського табору». Окупанти поставили перед польським народом альтернативу: підкоритися і бути знищеним (загинуло, за різними підрахунками, від 4,5 до 6 млн чоловік) або боротися й обстояти своє право на фізичне та національне існування. Від знищення як нації поляків могли врятувати тільки розгром гітлерівців і визволення країни.

В цих умовах на перший план висувалося завдання національного звільнення, що вимагало широкого об'єднання сил у боротьбі проти фашизму. Реальне підґрунтя для об'єднання було: расова, економічна й соціальна політика нацистів спрямовувалася проти всіх прошарків польського народу, тому в Польщі не виникло політичної течії, яка б виступала за співробітництво з окупантами. Питання полягало лише в тому, хто очолить визвольний рух, погляди учасників якого на форми, методи, засоби боротьби, на її кінцеву мету та на союзників були різними.

Вже в ході вересневої воєнної кампанії виявилися три основні течії визвольного руху. Перша — діюча регулярна армія, включаючи сформовані на заході в складі англо-французьких військ польські підрозділи. Друга — добровільні збройні загони, що складалися з цивільного населення та військовослужбовців польської армії, які переходили до партизанських дій і терористичних актів проти окупантів. Уже у вересні — жовтні 1939 р. виникла перша підпільна військова організація «Служба перемоги Польщі». Наприкінці року почала формуватися урядова Спілка збройної боротьби (СЗБ). Обидві організації діяли на всій території довоєнної Польщі. Третю течію опору становили різноманітні (неорганізовані) прояви громадянської непокорності, а згодом політичної та економічної боротьби.

Основними формами антифашистської боротьби в початковий період окупації Польщі були зовнішньополітична та воєнна діяльність еміграції, а також ідеологічні, політичні й організаційні дії підпілля у країні.

На міжнародній арені Польщу представляв створений у Франції генералом В. Сікорським уряд, який потім переїхав до Лондона. В. Сікорський ще до війни був прихильником франко-польського союзу. Він схилився до військового співробітництва з СРСР проти Німеччини. Уряд оголосив себе органом національної єдності. Він і справді репрезентував широке коло соціальних сил та політичних угруповань, зокрема довоєнні опозиційні партії: Стронніцтво народове (СН), Стронніцтво праці (СП), Стронніцтво людове (СЛ) та ППС.

Емігрантський уряд уклав угоду і з представниками колишнього «санаційного» правлячого табору, які обіймали посади міністра закордонних справ і керівника комітету в справах країни. Це відкривало можливості керівництва створеною в Польщі підпільною СЗБ, де «санаційні» лідери займали вагомі позиції.

Офіційно засуджуючи «санацію», уряд В. Сікорського й кола, які його підтримували, легітимною основою свого існування визнавали, всупереч опозиційним партіям, конституцію 1935 р. Саме остання давала право президентові І. Мосьцицькому без виборів і рішення сейму призначити свого наступника і тим самим забезпечити континуїтет державності в еміграції та легітимність уряду.

Обнародувана 18 грудня 1939 р. декларація проголосила головним завданням уряду визволення Польщі від окупації шляхом найактивнішої участі в збройній боротьбі. Висувалися претензії на компенсацію Польщі за рахунок частини німецьких земель: Опольської Сілезії, Східної Пруссії, Гданська й частини Західної Пруссії. Підтверджувався курс на союз з Англією і Францією, тісну взаємодію та співробітництво з ними під час війни. Уряд виступав за встановлення у звільненій Польщі парламентської демократичної системи та багатонаціональну державу (з включенням західних земель українців та білорусів). Зовнішньополітична концепція полягала в ідеї створення федерації держав Центральної й Східної Європи як противаги і Німеччині, і СРСР.

Центром польського визвольного руху всіх напрямів залишалися Варшава та територія генерал-губернаторства. Політичний погоджувальний комітет чотирьох партій склався в 1940 р. і був дорадчим органом при Делегатурі — представництві уряду в окупованій країні. Сформовані при Делегатурі адміністративні органи відтворювали систему довоєнного держaparату. Прерогативою Делегаттури було керівництво Спілкою збройної боротьби. Спілка проголосувала свою аполітичність, надпартійність, легітимність. На

чолі СЗБ у Польщі стояв генерал С. Грот-Ровецький. *Основне своє завдання Спілка вбачала в групуванні сил, накопиченні зброї, вишколі та підготовці до захоплення влади в момент визволення Польщі західними союзними військами.* Інші дії допускалися лише в разі необхідності самооборони. Треба було стояти «з рушницею біля ноги», чекати, «щадити кров». Таку тактику беззастережно прийняли центр і праве крило прихильників емігрантського уряду.

Політична база уряду була досить строкатою і суперечливою. Розколотий ще до війни табір ендеків продовжував дробитися. Частина його — «Конфедерація народу», яка представляла Табір Великої Польщі, підтримувала зв'язки з урядом. Її програма — війна за Польщу «від моря до моря» — передбачала захоплення всіх українських і білоруських земель. Тільки угворення великодержавної Польщі, підкреслювалося в програмі, дасть змогу вирішити соціальні суперечності, розвинути промисловість країни, ліквідувати безробіття та подолати перенаселення села. Друга частина Табору Великої Польщі — «санацийні» й частина націоналістично-католицьких груп — становила праву опозицію урядові.

Розкол у Строніцтві народовому між «старими» й «новими» ендеками не зменшив претензій на гегемонію у визвольному русі. Програмні настанови СН мало чим відрізнялися від заяв Табору Великої Польщі. Традиційне суперництво із «санацийними» лідерами визначало негативне ставлення СН до СЗБ, і керівництво СН вирішило розпочати формування власної військової організації. Народовці навіть В. Сікорського вважали лівим, тому так неохоче йшли на співробітництво з людовцями, соціалістами та ін.

Іншу значну політичну силу, яка традиційно спиралася на селянство, становили людовці. Центральне керівництво СЛ було відновлене на початку 1940 р. Під тиском низових організацій воно мусило погодитися на створення власних військових формувань — «батальйонів хлопських» (БХ). Людовський рух також прагнув самостійно завоювати владу у визволеній Польщі. Поява БХ пояснювалася необхідністю самооборони, охорони самого руху та його діячів. Передбачалося співробітництво БХ на місцях із структурами емігрантського уряду «у відповідний момент» для підтримки та відновлення порядку й спокою у випадку його порушення ворожими силами, для захисту приватної та суспільної власності. Людовці виступали за побудову держави на основі конституції 1921 р. Документ «Про форму й суть майбутньої Польщі» (липень 1941 р.) визначив загальні контури перетворень в аграристському дусі. Завдяки підтримці се-

лянством програми людовців усі партії та об'єднання прийняли її основні принципи. Однак запропонована ними аграрна реформа, що передбачала ліквідацію класу поміщиків, була неприйнятною для народовського табору.

В жовтні 1939 р. після оголошення про розпуск ППС на її базі виникла організація трудящих міста й села — «Волність — Рувність — Неподлегłość» (ВРН) Її керівництво в 1940 р. запропонувало людовцям і командуванню СЗБ створити блок для завоювання влади у звільненій Польщі та проведення реформ за спільно підготовленою програмою. Спочатку погодившись з пропозицією, керівництво людовців улітку 1941 р. кінцево відмовилося від можливості співробітництва. Тоді ж змінилося їхнє ставлення і до СЗБ. Людовці виявили прагнення до завоювання провідних позицій у підпіллі, визначилася тенденція зближення представників людовців і СП у Політичному погоджувальному комітеті.

Досить впливовою політичною силою було Строніцтво праці, соціальну базу якого становила частина середньої та дрібної буржуазії, інтелігенції, ремісників і робітників СП стверджувало, що є «політичним табором миру праці» й «стоїть на ґрунті християнства, національності, демократії, законності, соціальної справедливості та приватної власності». На відміну від інших політичних угруповань СП не створювало власних військових організацій і збройної боротьби в межах руху опору не вело.

Ліву опозицію урядовому табору складали ліві соціалісти (до вересня 1941 р. не мали власної організації) та комуністи. Ініціатива та організаційна діяльність останніх значною мірою були підірвані рішеннями Виконкому Комінтерну про розпуск Комуністичної партії Польщі (серпень 1938 р.).

Після комінтернівського рішення про відновлення КПП (травень 1939 р.) наприкінці 1940 — на початку 1941 рр. кількість комуністичних угруповань почала зростати. Метою боротьби лівих було не тільки здобуття національної незалежності, для чого створювалися збройні формування, а й завоювання влади робітничим класом. Головним союзником у боротьбі вони вважали СРСР. У цілому ж вплив комуністів не виходив за традиційні межі: він поширювався на люмпен-пролетаріат, частину інтелігенції, особливо єврейської. Щоправда, люмпенізовані прошарки в польському суспільстві стрімко зростали.

Із трьох адміністративно-державних частин, на які була поділена Польща в 1939 р., рух опору розвивався у двох: головним чином на території генерал-губернаторства, де зна-

ходилися керівні органи, а також у регіоні Західної України та Західної Білорусії.

Вже у вересні 1939 р. в центрі Польщі діяло декілька збройних загонів частин польської армії, які вели партизанську війну. В областях, що відійшли до СРСР, аналогічні спроби були швидко придушені органами НКВС та загонами місцевого населення. І якщо в генерал-губернаторстві лави СЗБ швидко набирали сил, то в українських та білоруських землях рух опору розвивався поволі. Причина полягала не стільки в більшій спритності НКВС, ніж гестапо, скільки у відсутності необхідної опори в масах.

Гітлерівський режим, неприховано прагнучи до ліквідації польської держави та фізичного знищення польського народу, не залишав полякам іншого виходу, ніж розпочати збройну боротьбу. Сталінське керівництво також вважало, що польська держава припинила своє існування. Однак у східних районах колишньої Польщі були проведені соціально-економічні перетворення: ліквідовано поміщицьке землеволодіння, націоналізована промисловість, вирішені (хоча й у потворній формі, нехтуючи міжнародними нормами) українське й білоруське національне питання. Все це сприяло посиленню прорадянських настроїв серед досить значних верств населення. Загони СЗБ швидко втрачали соціальну підтримку. Вже до літа 1940 р. НКВС практично розгромив СЗБ. Підпілля збереглося частково лише в Білостоці та Львові. Одним із приводів знищення в березні—травні 1940 р. 21 тис. військовополонених офіцерів Війська Польського, поліцейських чинів та жандармерії була саме діяльність «заклятих ворогів радянського ладу» — членів СЗБ.

Улітку 1940 р. після капітуляції Франції польський рух опору втратив зовнішньополітичну підтримку в Європі, а з нею й перспективу швидкого визволення Польщі. Загони СЗБ отримали наказ припинити активні дії й зосередитися на моральному і фізичному терорі відносно окремих осіб, розвідці та економічному саботажі. На західноукраїнських та західнобілоруських землях силами СЗБ наказувалося продовжувати диверсії, саботаж, акти терору, антирадянську пропаганду. Але регіональне керівництво, розуміючи безперспективність такої політики, мусило погодитися на співробітництво з Радами.

Наприкінці 1939 р. були встановлені негласні контакти між представниками СРСР і польського емігрантського уряду. В червні 1940 р. В. Сікорський у меморандумі до Форін офіс (зовнішньополітичне відомство Великобританії) заявив про прагнення польського уряду в Лондоні переглянути політику щодо СРСР. Він погодився на певні територіальні

зміни, на прохід радянських військ через територію Польщі, окуповану Німеччиною, на співпрацю у формуванні в СРСР польської армії для боротьби зі спільним ворогом.

Праві сили польської еміграції примусили В. Сікорського відкликати меморандум, але *ідея створення на території СРСР польської армії набула продовження: з жовтня 1940 р. група польських офіцерів на чолі з З. Берлінгом розпочала формування польської дивізії в СРСР. У свою чергу, радянська влада припинила депортацію, заохочувався виправляти «перегини» й «помилки» в проведенні советизації та колективізації.*

Протокол до п'ємсько-радянського договору від 28 вересня 1939 р. про боротьбу з польською національною агітацією, спрямованою проти СРСР і Німеччини, не виконувався. Вже в листопаді 1939 р. радянська сторона сприяла засиланню польських офіцерів на батьківщину для організації протидії Німеччині. Німці відповідали Радам тим самим, засилаючи на радянські території терористичні групи («батальйони смерті» Каменського).

1939—1941 рр. стали періодом зародження антигітлерівської визвольної боротьби польського народу. Цей період мав певні особливості. По-перше, організація руху опору залишалася кадровою. По-друге, для нього була характерна надзвичайна розпорошеність політичних і військових підпілляних угруповань. По-третє, сотні конспіративних груп об'єднувала антигітлерівська позиція, а розбіжності їх щодо засобів, методів та кінцевої мети боротьби ще не стали визначальними. По-четверте, спрямовуючу силу опору, його організаційний і політичний центр становив табір емігрантського уряду. Реальної загрози для нього зліва в той період не існувало.

Оформлення та дії основних сил руху опору. Вступ СРСР у війну створив нову політичну, воєнну, ідеологічну та психологічну ситуацію в Польщі. Розгром німців під Москвою знову навіяв полякам надію на визволення — цього разу зі сходу.

Після нападу Німеччини на СРСР у пропагандистській політиці генерал-губернатора визначилася тенденція певного загравання з поляками. На окупованих територіях була розгорнута масована антирадянська кампанія. Під «обстріл» потрапили дії радянської влади в західних районах України та Білорусії щодо поляків у 1939—1941 рр. Цілеспрямована гітлерівська пропаганда викликала політично неоднозначні, суперечливі настрої, особливо серед інтелігенції.

Суттєві зміни відбулися і в радянсько-польських від-

носінах. Спонуканий людовцями, соціалістами, Стронніцтвом праці, під тиском Великобританії глава польського уряду В. Сікорський 30 липня 1941 р. підписав угоду про союз із СРСР у війні. На знак протесту уряд залишили підсудчики та ендеки. Угода проголосила німецько-радянські домовленості 1939 р. недійсними. Однак розв'язати головну проблему — проблему кордонів — не вдалося. Західноукраїнські та західнобілоруські землі кожна сторона вважала своїми й створювала там своє збройне підпілля. Відповідно до угоди в СРСР почала формуватися польська армія під командуванням генерала В. Андерса.

Складовою частиною військового співробітництва було встановлення зв'язків командування Червоної Армії із СЗБ, яка з лютого 1942 р. дістала назву Армії Крайової (АК), на чолі з С. Грот-Ровецьким. Головним для радянського генштабу у співробітництві з АК було отримання розвідданих з глибокого тилу німецьких військ, а також здійснення формуваннями АК диверсій на комунікаціях: майже 80 % зв'язків вермахту зі Східним фронтом ішли через Польщу. Для прийняття інформації від АК у Москві діяла радіостанція, але В. Сікорський наказав усі зв'язки здійснювати тільки через Лондон. Природно, це затримувало проходження інформації, яка втрачала актуальність. Із диверсійними діями на комунікаціях ворога АК зволікала. Після тиску з боку радянського й британського урядів АК організувала на окупованій радянській території акцію «Вахляж», завданням якої була охорона майбутнього повстання в Польщі від німецьких (та радянських) військ, а наприкінці листопада 1942 р. вивела з ладу варшавський залізничний вузол.

Зміна гасел Комінтерну, яка відбулася після нападу Німеччини на СРСР, дала змогу польським комуністам відновити свою діяльність. У 1941 р. в розрізних комуністичних організаціях налічувалося до 5—6 тис. членів. Виконком Комінтерну сформував ініціативну групу, яку наприкінці 1941 р. було перекинуто через лінію фронту. 5 січня 1942 р. у Варшаві збори представників комуністичних осередків прийняли рішення про утворення Польської партії робітничої (ППР). Водночас розпускалися всі існуючі організації, а їхнім членам рекомендовано вступати до нової партії індивідуально.

ППР проголосила себе національною робітничою партією, що спирається у своїй діяльності на принципи марксизму-ленінізму і вважає національне визволення неможливим без визволення соціального. Боротьба за «нову Польщу» мала відбуватися в два етапи: на першому — націо-

нально-визвольна боротьба, на другому — побудова нової політичної й соціально-економічної системи.

До літа 1942 р. ППР створила мережу підпільних організацій, у яких до кінця року налічувалося 4 тис. членів, у військовій організації Гвардії Людовій (ГЛ) — 3 тис., а через рік — 10 тис. бійців. У січні 1943 р. третину членів ППР становили колишні члени компартії, 25 % — колишні людовці, решту — ліві соціалісти, профспілкові активісти та безпартійні.

У відозві «До робітників, селян та інтелігенції, до всіх польських патріотів», обнародованій у січні 1942 р., викладалися головні програмні положення ППР. Неодмінною передумовою успішної боротьби за визволення Польщі комуністи вважали згуртування всіх патріотичних сил, незалежно від політичних поглядів, у широкому антигітлерівському національному фронті.

У програмі стверджувалося, що остаточна перемога національного фронту може бути досягнута тільки спільно з СРСР та іншими державами антигітлерівської коаліції. Радянський Союз проголошувався не тільки союзником у війні, а й класовим союзником польських трудящих.

За рекомендацією Комінтерну ППР зайняла позицію підтримки «свого» уряду. Із застереженнями було заявлено про визнання уряду В. Сікорського. Комуністи виступали за відновлення сильної Польщі на основі влади народу та визнання права нації на самовизначення. Реалізація останнього пункту передбачала зміну кордонів держави, відмову від тих регіонів, де більшість населення становили українці, білоруси та литовці, повернення Польщі її західних земель.

Лондонський табір сприйняв утворення ППР вороже, розцінивши це як акцію НКВС. Командант АК наказав рішуче боротися з усіма, хто співробітничав з радянською агентурою. Навіть ліві соціалісти вважали створення ППР помилкою радянського керівництва, оскільки єдиний шлях до встановлення порозуміння з польським народом — угода з Лондоном, ППР же є запорукою майбутньої радянської окупації.

Гітлерівці намагалися знищити ППР ще на організаційній стадії. Впродовж 1942 р. було заарештовано близько двох тисяч членів партії, багато з яких загинули в гестапо. За деякими підрахунками, 20 тис. членів партії вийшли з підпілля, а 5 тис. загинули в 1942—1944 рр.

У 1942 р. ППР створила 52 збройні об'єднання ГЛ. Однак наприкінці року їх залишилося тільки 39 — решту знищили окупанти. В 1943 р. гітлерівці здійснили 11 операцій

проти ГЛ, в результаті яких 13 загонів і груп були розбиті. Проти ГЛ — ППР вели збройну боротьбу також певні праві сили польського підпілля, в основному Народові сили зброє (НСЗ), які тільки в 1943 р. знищили п'ять загонів ГЛ. Так ще в умовах окупації в країні виникли перші ознаки можливої громадянської війни.

Активізація діяльності ППР і ГЛ викликала різко негативну реакцію лондонського табору, який вважав їхнє керівництво агентурою «ворожої держави», а бійців ГЛ — бандитами. Емігрантський уряд підвищив статус Армії Крайової. Всі бійці АК оголошувалися солдатами строкової військової служби, а сама АК — частиною польських збройних сил. Уже в 1941 р. англійськими літаками здійснювалися поставки зброї. АК мала підкорити собі все збройне підпілля.

Це складне завдання так і не було виконане до кінця війни. Об'єднання різнорідних локальних груп виявилось нелегкою справою, а ще складнішою — підпорядкування загонів людовців і народовців, навіть на основі автономії. Частина загонів народовців узагалі відмовилась увійти до складу АК і створила власні НСЗ. Людовці передали тільки частину тактичних загонів БХ.

Усупереч настановам Лондона вже в 1942 р. траплялися випадки взаємодії загонів ГЛ — ППР із формуваннями АК і БХ. Цьому певною мірою сприяв приклад Замойщини, а також поширення між поляками симпатій до ППР, яка послідовно закликала населення до активного опору окупантам. Відіграв свою роль і зовнішній фактор: перехід у наступ Червоної Армії після Сталінградської битви ставив практично питання визволення Польщі радянськими збройними силами. ППР піддавала емігрантський уряд критиці за відрив від польської дійсності та стримування боротьби проти гітлерівців і стверджувала, що його Делегатура не має права виступати від імені всього польського народу.

На лівому фланзі польських політичних сил знаходилась окрема організація «Польські соціалісти» (ПС), яка виділилася з ВРН у вересні 1941 р. Лави ВРН налічували близько 12 тис. довоєнних членів ППС, серед «Польських соціалістів» їх було до 2 тис. ВРН визнавала збройні форми боротьби й створила ще в 1939 р. військову організацію — Гвардію Людову, кількість якої становила 12 тис. чоловік, а до кінця 1943 р. досягла 68 тис.

Програма ВРН виходила з концепції двох ворогів Польщі, тобто мала не тільки антинімецьку, а й антирадянську спрямованість, але ворогом номер один вважалася Німеччина. ВРН виступала за демократичний республіканський

лад і необхідні соціальні реформи, здійснити які покликаний був «демократичний фронт».

Основою демократичного фронту трудящих має ВРН вважала союз селянського, робітничого руху та демократичної інтелігенції. Фронт мав очолити підготовку збройного повстання проти окупантів і рішучу боротьбу з вітчизняною реакцією.

Програма ВРН визначала як головне завдання моменту концентрацію всіх зусиль на вигнанні німецьких і радянських окупантів та відновлення могутньої Польщі, яка мала не тільки забезпечити незалежне існування поляків, а й стати гарантом миру в регіоні, «оплотом свободи сусідніх народів». Вести переговори про зміни кордонів 1921 р., від яких відмовлявся лондонський уряд, ВРН погоджувалася, але тільки з незалежними Україною та Білорусією; національну безпеку їх Польща мала взяти на себе. Гарантію реалізації власних інтересів на Балтиці та в Дунайському басейні, на Чорному та Адріатичному морях ВРН вбачала в створенні федерації «Середньої Європи» як протипаги імперіалізму з боку СРСР і Німеччини, а також приєднання до Польщі земель до Одера, а «можливо, й Бранденбурга». «Середня Європа» мала орієнтуватися на Захід, міжнародні інституції, очолювані США та Великобританією.

Розпочинати соціально-економічну реформу в Польщі, за програмою ВРН, слід було з аграрних відносин. Експропрійовану без відшкодування поміщицьку землю передбачалося передати місцевим комітетам для її розподілу насамперед серед сільськогосподарських робітників. Промисловість мала базуватися на кооперативній, самоврядній та державній власності. У відання держави планувалося передати підприємства ключового оборонного характеру, добувної, а також транспорт і зв'язок. Усе виробництво передбачалося підкорити плановим завданням. Програма містила чимало антинімецьких пропозицій, наприклад, виселення з Польщі всіх німців, які осіли там із часів першого поділу Польщі, та всіх фолькдейчє.

Управління державою і суспільством передбачалося будувати на основі самоврядування, оборону мали забезпечувати міліцейські формування. Поки ж ВРН однією з перших передала свої загоони Армії Крайовій. Заявляючи про боротьбу за побудову соціалістичного суспільства, ВРН не вважала СРСР ані соціалістичною державою, ані своїм союзником. Навпаки, вона була однією з найбільш антирадянськи настроєних організацій лондонського табору.

«Польські соціалісти» обвинувачували ВРН у зраді класових, ідейних та політичних інтересів робітничого класу,

в тому числі у зв'язку з її ставленням до СРСР. Однак, обстоюючи перспективу соціалістичної Польщі, вони пов'язували її майбутнє не із СРСР, а з перемогою соціалістичних революцій у Франції, Великобританії та Німеччині. В політичній декларації ПС, прийнятій у вересні 1941 р., головною метою проголошувалися соціалізм, незалежність, свобода. Для цього пропонувалося досягти об'єднання соціалістичного руху, встановити тісний союз робітників, селян та інтелігенції й створити народний уряд національної незалежності та соціальної перебудови.

Проблему польсько-радянського кордону ПС на відміну від ВРН вважали неіснуючою: вони були впевнені, що соціалістична Польща й СРСР швидко дійдуть згоди. ПС принципово визнавали збройну боротьбу проти гітлерівців і після конференції 1941 р. розпочали формування військової організації.

Неоднакове ставлення до польсько-радянської угоди спричинило політичну диференціацію в уряді та підпіллі. Одним з її наслідків став вихід на перший план людовців, які невдовзі отримали мандат Делегатури Лінії Стронніцтва праці визначалася співвідношенням сил «головних» партій та позицією його конкретного представника в Політичному погоджувальному комітеті, котрим у січні 1942 р. став З Фельчак, керівник радикального крила СП. У цілому ж у підпіллі складалося лівоцентристське угруповання, спрямоване проти народовців і командування АК.

Людовці розглядали альянс із «Польськими соціалістами» як кон'юнктурний. Вони були дуже далекі від марксизму, тим більше від лєнінізму. Преса людовців стверджувала, що комунізм є неприйнятним для польського народу, й нова Польща буде ані комуністичною, ані фашистською, а «народно-демократичною» Певне місце в майбутній державі відводилося й робітничому рухові, але без ППР.

У жовтні 1942 р. людовці обнародували черговий програмний документ. Майбутню Польщу, яка мала постати після ліквідації німецької окупації, вони бачили в кордонах 1921 р. на сході, включаючи Східну Пруссію, та західних кордонах по Одєру й Нейсе. В галузі зовнішньої політики першочерговим завданням проголошувалась унія з Чехословаччиною, а також тісне співробітництво з державами Центральної Європи за підтримки США та Великобританії. Головною внутрішньополітичною метою СЛ проголосило ліквідацію поміщицького землеволодіння.

Польські громадяни, ув'язнені в радянських тюрмах і концтаборах, 12 серпня 1941 р. були амністовані. Це дало можливість сотням тисяч поляків, депортованих у східні та

північні райони СРСР, самим визначати свою долю. Багато з них вступили до польської армії, яка почала формуватися вже наприкінці серпня як з добровольців, так і з громадян Польщі, що підлягали призову. Наприкінці жовтня чисельність польської армії досягла 41,5 тис. чоловік. Настрої в ній, ставлення польських військових до СРСР зумовлювалися тим, що переважна більшість особового складу, як і командуючий армією генерал В. Андерс, пройшли через сталінські концтабори та заслання і нещодавно розглядалися радянськими властями як «класово ворожі елементи».

Англійське керівництво, заінтересоване у використанні польської армії для захисту британських інтересів на Близькому Сході, рекомендувало В. Сікорському домагатися від СРСР згоди на її перекидання в Іран.

3 грудня 1941 р. відбувся перший в історії візит глави польського уряду до Радянського Союзу. Під час зустрічі з В. Сікорським Й. Сталін заявив, що є прихильником відновлення Польщі як сильної, незалежної та союзної СРСР держави, кордони якої на заході повинні включати Східну Пруссію і «спиратися на річку Одєр». Питання про східні кордони В. Сікорський не торкався, сподіваючися, що воно буде вирішене після закінчення війни за допомогою Заходу.

Головним для глави уряду Польщі було питання про польську армію. Він представив Й. Сталіну список 3845 офіцерів, інтернованих у вересні 1939 р., і запропонував включити їх до складу армії В. Андерса. Й. Сталін відповів, що радянському урядові невідома доля польських офіцерів, і висловив припущення, що вони розбіглися з таборів і потрапили в руки німців. Сторони домовилися про збільшення польської армії до 96 тис. чоловік та її участь у боях на радянсько-німецькому фронті.

В підписаній 4 грудня 1941 р. Декларації про дружбу і взаємодопомогу уряду СРСР і Польщі висловили готовність спільно із союзниками «вести війну до остаточної перемоги над німецько-гітлерівським імперіалізмом», надаючи один одному під час війни «повну військову допомогу», а в мирний час будувати свої відносини на принципах добросусідського співробітництва й дружби.

Подальший розвиток радянсько-польських відносин ускладнився нерозв'язаністю питання про кордони та небажанням В. Андерса направити на фронт 5-ту дивізію. У березні 1942 р. радянський уряд вирішив скоротити продовольчі пайки для польської армії, а В. Андерсу було дозволено розпочати передислокацію військ до Ірану. Всього до 1 вересня з СРСР виїхало близько 114 тис. поляків.

Польсько-радянські міжурядові відносини сприяли налагодженню контактів між ворогуючими силами руху опору. Розпочалися переговори між керівництвом ППР і Делегатурою емігрантського уряду про спільну боротьбу проти окупантів. У січні 1943 р. ППР вдруге звернулася до Делегатури з пропозицією співробітництва, водночас обнародувала «Відкритий лист» до неї. На переговори з ППР погодився блок людовців, лівих соціалістів і Стронництва праці. Комуністи запропонували співпрацю у двох сферах — військовій і політичній. Вони висунули план активізації збройної боротьби АК, включення ГЛ до її складу на принципах автономії та організаційної самостійності, а також уведення представників ГЛ у всі штаби АК, від головного до місцевих. У політичній сфері передбачалися визнання за ППР прав партії — члена Політичного погоджувального комітету, угода всіх партій без винятку для створення уряду в країні, а не в еміграції.

Переговори з ППР В. Сікорський санкціонував особисто. Їхній хід у лютому — квітні 1943 р. та їх можливі наслідки для польських правих сил, а також для німецьких окупантів, так само як і причини загибелі учасників переговорів, ще недостатньо вивчені. Діяльність агента гестапо, який працював у штабі АК, призвела до загибелі практично всіх осіб, що мали відношення до переговорів — зв'язкових, посередників та безпосередніх учасників. Останніми жертвами в цьому трагічному лапсюзі були С. Грот-Ровецький — у червні й В. Сікорський, який 4 липня 1943 р. загинув в загадковій авіаційній катастрофі в районі Гібралтару. В живих лишилися член керівництва ППР В. Гомулка та один людовець, який встиг виїхати до... Німеччини.

Погіршенням радянсько-польських відносин уміло скористалися гітлерівці. 13 квітня 1943 р. по радіо рейху було оголошено, що в Катиньському лісі біля Смоленська знайдені масові поховання польських офіцерів — жертв НКВС. 16 квітня польський уряд у своїй заяві фактично погодився з гітлерівською версією і запропонував провести розслідування з участю Міжнародного Червоного Хреста (МЧХ). Наступного дня представники Червоного Хреста Німеччини й Польщі водночас звернулися з відповідним проханням до МЧХ. Такі дії викликали різку реакцію з боку СРСР: В. Сікорського було обвинувачено в змові з А. Гітлером. 25 квітня 1943 р. радянське керівництво перервало союзні відносини з емігрантським урядом.

Політика гітлерівської влади в польських землях спрямовувалася на експлуатацію їх із воєнною метою. У зв'язку із зростанням військового виробництва в генерал-губерна-

торстві в 1942—1943 рр. практично зникло безробіття. Цьому сприяв і масовий вивіз робочої сили на примусові роботи до Німеччини, де на кінець грудня 1942 р. працював майже мільйон поляків. Посилення економічної експлуатації польських земель супроводжувалося зростаючим терором. У газових камерах Освенціма, Майданека, Трєблінки тощо знищувалися сотні тисяч поляків, євреїв, радянських військовополонених та представників інших народів

Рух опору продовжувався в різних формах. Дуже поширеною була, наприклад, таємна військова підготовка шкільної молоді. Поляки надавали допомогу втікачам із концтаборів. Значний внесок у боротьбу з окупантами робило католицьке духовенство. Але тактика пасивного опору не влаштувала молодь, яка віддавала перевагу активним діям. У жовтні 1942 р. командування АК створило Керівництво диверсіями (Кедив), до складу якого ввійшли різні існуючі диверсійні структури, а також харцерська організація «Сірі шеренги».

18 квітня 1943 р. німецькі власті приступили до ліквідації єврейського гетто у Варшаві. Єврейська бойова організація встановила зв'язки з головним командуванням АК і ГЛ, підготувалася до оборони. Загони АК і ГЛ допомогли евакуювати з гетто багатьох людей. Але, незважаючи на мужність та самовідданість учасників повстання в гетто, після кількох тижнів запеклих боїв у липні воно було придушене. Нацисти знищили понад 3,2 млн польських євреїв.

У Делегатурі, Політичному погоджувальному комітеті після ліквідації гестапо головних представників емігрантського табору всю весну 1943 р. відбувалися нові призначення: делегатом став представник СП Я.-С. Янковський, а командуючим АК — Т. Бур-Коморовський. Розколи СП та «Польських соціалістів» сприяли усуненню з керівництва підпілля політиків лівої орієнтації. В Делегатурі та Політичному погоджувальному комітеті з травня 1943 р. знову з'явилися представники ВРН. Центристсько-лівий блок припинив існування.

Рух опору розширював свою діяльність: активізувалися загони ГЛ, БХ та радянських партизан. У цих умовах командування АК змінило тактику, висунувши гасло «обмеженої боротьби», характер якої мав залежати від поведінки окупантів. Як і раніше, всі дії АК підпорядковувалися головній меті — підготовці загального повстання, яке мало розпочатися за наказом з Лондона.

ППР, не досягши ні військової, ні політичної угоди з емігрантським табором, почала шукати інші шляхи втілення в життя своїх програмних настанов: створення блоку лі-

вих і радикальних сил — національно-демократичного фронту.

Рух опору напередодні визволення Польщі й формування нових органів влади. Червона Армія, до складу якої вже входила Перша польська дивізія ім. Т. Костюшка, на початку січня 1944 р. перетнула в районі міста Сарни довершений радянсько-польський кордон. Цей факт суттєво вплинув на політику гітлерівських окупантів, позиції польського підпілля, радянсько-польські відносини.

З кінця 1943 р. окупаційна влада розпочала проведення «нової польської політики» під кодовою назвою «Акція Берта». Це була ще одна спроба новими засобами досягти давньої мети — максимального викачування матеріальних і людських ресурсів Польщі для ведення війни. Зміни, проголошені генерал-губернатором Г. Франком, торкалися економічних, національних та політичних аспектів окупаційної політики. В економічній галузі окупанти намагалися водночас із збільшенням військового виробництва й пограбування країни (3/4 вироблюваної продукції вивозилося) створити видимість поліпшення матеріального становища населення.

На початку 1944 р., щоб заспокоїти поляків, Г. Франк заявив про відсутність будь-яких планів онімечення генерал-губернаторства або включення його до складу рейху. Влітку 1944 р. гітлерівці стали проголошувати «культурну єдність» Німеччини та Польщі, протиставляючи її «варварському Сходу». Навесні обговорювалося питання про відновлення польської вищої школи. Було заявлено про відкриття гімназії з навчанням польською мовою. В Кракові з'явилися польські музеї та театри.

Але головне завдання «нової політики» окупантів полягало в розгортанні антирадянської кампанії та залученні хоча б частини польського населення до боротьби проти СРСР. Однак посилати добровольців на радянський фронт А. Гітлер не дозволяв. Польські частини гітлерівці заходилися створювати тільки восени 1944 р. На початку року окупаційна влада вдалася до організації мітингів для ухвалення «стихійних» антикомуністичних, антирадянських резолюцій різними прошарками населення. Паралельно зондувалася можливість спільних дій окупантів та підпільних груп правої орієнтації проти ППР — ГЛ.

У листопаді 1943 р. була опублікована друга декларація ППР «За що ми боремося?», написана секретарем партії В. Гомулкою. В ній формулювалися більш радикальні, ніж у березневій декларації, вимоги: створення демократичної держави, «трудою маси якої прагнутьимуть до переходу до

соціалістичного ладу», націоналізації великої промисловості, банків та транспорту, введення робітничого контролю на виробництві, планування економіки, експропріації без викупу поміщицьких земель та їхнього розподілу між селянами та сільськогосподарськими робітниками тощо. Відмовляючи емігрантському урядові в праві на владу, ППР заявила, що вона розпочинає боротьбу за народну владу, основу на союзі робітничого класу й селянства. Це була нова стратегічна концепція формування демократичного національного фронту, який мав спиратися на підтримку СРСР.

Для реалізації цієї програми керівництво ППР приступило до створення на противагу «лондонському табору» іншого політичного центру — Крайової ради народової (КРН), намагаючись залучити на свій бік Робітничу партію польських соціалістів (РППС постанала у квітні 1943 р. на базі «Польських соціалістів») та ліве крило СЛ — «Рох». Керівництво РППС робило безуспішні спроби домовитися із СЛ — «Рох» про створення в Польщі «третьої сили» й відмовлялося співробітничати з ППР. Однак група лівої орієнтації — Е. Осубка-Моравський, С. Швальбе та інші — встановили контакти з комуністами. Згоду приєднатися до КРН усупереч позиції керівництва СЛ — «Рох» дала ліва група діячів на чолі з В. Ковальським та А. Кожичьким. У середині грудня 1943 р. був опублікований Маніфест політичних та військових організацій, які визнали мету й завдання КРН.

Підготовку до створення КРН здійснював новий лідер ППР В. Гомулка, який заступив заарештованого гестапо 27 листопада П. Фіндера. В новорічну ніч 1944 р. у Варшаві було прийнято рішення про утворення КРН, яка проголошувала головним своїм завданням збройну боротьбу проти гітлерівських окупантів аж до остаточного визволення Польщі. З 31 члена КРН 11 представляли ППР, 9 — РППС, 5 — людовців, решта були безпартійними або належали до дрібних політичних угруповань. Головою КРН став Б. Берут. КРН прийняла декрет про утворення Армії Людової (АЛ) на чолі з генералом М. Жимерським.

Від «лондонського табору» почали відходити й ті сили, які не змогли знайти спільної мови з ППР. Функції їх організатора та ідеолога взяла на себе та частина РППС, яка відмовилась увійти до складу КРН. Під керівництвом соціалістів було створено радикальне об'єднання, так звана Централізація зі своїми збройними силами — Польською Армією Людовою (ПАЛ).

На противагу КРН 9 січня 1944 р. проголошено створен-

ня Ради єдності народової (РЄН), яка отримала повноваження підпільного парламенту. Це означало чергову трансформацію Політичного погоджувального комітету чотирьох партій. У березні глава Делегатури був наділений правами віце-прем'єра уряду, а його заступниками-міністрами стали представники кожної з чотирьох партій (СН, СП, СЛ, ВРН). Орган цей набув статусу уряду країни.

Так на рубежі 1944 р. завершилося формування двох основних таборів у польському русі опору, які претендували на владу в країні й вели політичну та військову підготовку до її захоплення. Обидва табори сподівалися на допомогу своїх закордонних покровителів (більшою мірою це торкалося ППР і КРН). Найвпливовішим залишався «лондонський табір». Однак командування АК відзначало в цей період гальмування темпів зростання своїх лав і прискорення темпів кількісного збільшення військових формувань лівого крила руху опору — робітничих і селянських організацій. Чисельність людовських БХ досягла 156 тис. чоловік.

Паралельно із зростанням лівих сил відбувалися консолідація та посилення правих. Не втрачали довоєнних позицій народовці, а їхня Народова організація військова (НОВ) налічувала понад 70 тис. чоловік. Інше крило націоналістичного руху — НСЗ мало навіть більший кількісний склад, ніж НОВ. Сукупні сили народовського табору, підтримувані католицько-націоналістичними угрупованнями, становили реальну загрозу й людовцям, не кажучи вже про лівих.

Щоб зберегти вплив і створити умови для переходу влади у звільненій країні до емігрантського уряду, керівництво АК активізувало свою діяльність. З метою «перехопити ініціативу боротьби з Німеччиною у комуністів» у програмі РЄН, обнародовану в березні 1944 р., були включені положення про ліквідацію поміщицького землеволодіння і передання землі селянам, про усупільнення великої промисловості, банків, про робітничий контроль над виробництвом, широку соціальну програму та ін.

У черговий раз зазнав модернізації план дій АК на момент вступу Червоної Армії на територію Польщі (в кордонах 1921 р.) — план «Бужа». Перед АК, чисельність якої досягла 250 тис. чоловік, ставилося завдання: в момент вступу гітлерівських військ нападати на їхні ар'єргарди й «за п'ять хвилин» до приходу радянських військ захоплювати владу від імені лондонського уряду. Уряди Великобританії та США у відповідь на звернення до них щодо сприяння у здійсненні цього плану посприяджали прем'єр-міністра емігрантського уряду С. Миколайчика, що Польща знахо-

диться у сфері дії радянських військ, і військові акції не можуть проводитися без погодження з СРСР.

Червона Армія перейшла лінію радянсько-польського кордону 1921 р. і вступила на спірні території. Тегеранська конференція (грудень 1943 р.) прийняла рішення на користь СРСР. Великі держави погодилися на кордон за «лінією Керзона», що виходила з етнічного критерію. За британського посередництва розпочалися радянсько-польські контакти в Лондоні.

В західноукраїнських і західнобілоруських областях радянське командування не допустило встановлення влади представників «лондонського табору», не визнавало «господарями» територій органи Делегатури, що вийшли з підпілля. Так, коли 13 липня 1944 р. Червона Армія й АК спільними зусиллями здобули Вільнюс, спроба польського командування виступити в ролі «господаря» звільненої території та його відмова передати свої частини до складу Першої польської армії закінчилися тим, що вони були роззброєні та інтерновані. Такий самий результат мала демонстрація АК при визволенні Львова. Операція «Бужа» провалилася, більці піз 6 тис. бійців АК заарештовано чекістами.

За Бугом після приходу Червоної Армії тимчасово встановилося двовладдя. Органи КРН у досить короткий строк були сформовані у Варшавському, Лодзинському, Келецькому та інших воєводствах, а також у близько 100 повітових, міських та 300 сільських радах народових. 21 липня в Москві закінчилися переговори про створення в Польщі тимчасових органів влади, які за пропозицією Й. Сталіна дістали назву Польський комітет національного визволення (ПКНВ). До його складу ввійшли представники ППР, РППС, СЛ, Союзу польських патріотів, Строніцтва демократичного та безпартійні. Головою ПКНВ обрали соціаліста Е. Осубку-Моравського. Водночас КРН прийняла декрет про об'єднання Першої польської армії та АЛ і створення Війська Польського на чолі з генералом М. Жимерським.

22 липня 1944 р. в першому визволеному Червоною Армією місті за Бугом — Хелмі був обнародований Маніфест ПКНВ, який проголошував, що емігрантський уряд та його Делегатура є самозваною і нелегальною владою, яка своєю авантюристичною політикою штовхає Польщу до нової національної катастрофи. В документі підкреслювалася необхідність проведення докорінних соціально-економічних перетворень. Земля, яка належала окупантам та їхнім пособникам, а також поміщикам, підлягала конфіс-

кації та розподілу серед селян. Земельний максимум установлювався в розмірі 50 га на господарство (100 га — для західних та північних районів). Промислові, торговельні, банківські та транспортні підприємства, що належали німцям, а також ліси переходили в тимчасове управління держави. Середні та дрібні підприємства підлягали поверненню колишнім володарям.

Кремлівське керівництво змінило своє початкове ставлення до КРН як малопредставницького та маловпливового центру. 26 липня 1944 р. ПКНВ і радянський верховний головнокомандуючий підписали угоду, у відповідності з якою влада у звільнених за Бугом землях («лінія Керзона» визнавалася кордоном між країнами) передавалася органам ПКНВ. Угода містила статтю про статус Червоної Армії на польській території. В зоні воєнних дій (до 100 км) уся влада належала радянському командуванню, злочини, які в ній скоювалися, підлягали його юрисдикції. Звичайно, ця стаття була звернена проти АК.

Дювладдя за Бугом тривало у зв'язку із зовнішньополітичними міркуваннями обох сторін. Емігрантський уряд визнавали США і Великобританія. Вихід із ситуації, що склалася, залежав від міжсоюзницького фактору й результатів переговорів між СРСР і «лондонським табором». З ініціативи людовців, прем'єр С. Миколайчик на початку серпня 1944 р. в Москві вів переговори. Але й цього (третього) разу радянський проект угоди про кордон за «лінією Керзона» і створення майбутнього уряду з представників ПКНВ і «лондонського табору» не був прийнятий.

У цих умовах повстання у Варшаві мало стати козирним тузом емігрантського табору на переговорах: установлення в столиці своєї влади повинно було засвідчити наявність у країні справжнього «господаря» з організованою армією та владними структурами. Розпочинаючи повстання, його організатори могли знати про зміну стратегічної ситуації на підступах до Варшави: Червона Армія, на думку радянського командування, була не в змозі з ходу здобути місто, а вермахт — відкинути її від передостанньої водної перешкоди на шляху до Берліна.

Розпочатий 1 серпня 1944 р. АК виступ проти німецько-фашистських окупантів переріс у народне повстання, яке тривало два місяці й стало кульмінацією польського національного руху опору. Водночас це була відчайдушна акція політичних сил, які в умовах, що склалися, поставили на карту долю мільйонного міста та його мешканців. Приймаючи рішення про початок повстання, командуючий АК Бур-Коморовський, делегат Я.-С. Янковський і прем'єр-мі-

ністр С. Миколайчик керувалися насамперед політичними міркуваннями — метою поставити СРСР та західних союзників перед фактом переходу влади у Варшаві до емігрантського уряду.

В перший день повстання 15 тис. німецьких солдатів та офіцерів протистояли близько 2,5 тис. воїнів АК. Спроби захопити мости через Віслу, вокзали, аеропорт, цитаделі тощо закінчилися невдачею. Не вдалося повстання і на правобережжі — в Празі й у Грохові. Наступного дня до повстанців приєдналося міське населення, яке розпочало формування повстанських загонів та будівництво барикад, що перешкоджали просуванню вулицями німецьких танків.

У ході повстання завдяки єдиному патріотичному антигітлерівському запалові варшав'ян була досягнута бойова взаємодія АК і АЛ та інших військових формувань. Політично вони залишалися відокремленими. Органам Делегатури протистояли структури, створені у Варшаві ППР. Останні заявили про своє підпорядкування КРН і ПКНВ. Під час повстання позиції ліворадикальних сил посилюлися за рахунок приєднання всієї РППС та Централізації, що об'єднувала різні політичні організації середніх прошарків міста.

В плани радянського командування не входило термінове захоплення Варшави, головний удар німецьким військам передбачалося завдати південніше столиці, де 1 серпня був створений плацдарм у районі Магнушева. Це змусило гітлерівців перекинути сюди танкові та інші частини, що, безумовно, полегшило становище повстанців. Але прямої допомоги повстанню Радянський Союз не надав. Й. Сталін продовжував оцінювати його тільки як політичну демонстрацію. До середини вересня він не давав згоди навіть на використання радянських військових аеродромів союзною авіацією, яка скидала повстанцям зброю і боеприпаси.

На початку вересня події у Варшаві набрали катастрофічного характеру. Гітлерівці методично знищували як бойовиків, так і мирне цивільне населення. Ентузіазм перших тижнів поступово, в міру того як зникали надії на швидке визволення, заступався песимістичними настроями. Цьому сприяли голод, хвороби, нестача води. Польський Червоний Хрест евакуював до 25 тис. хворих, жінок, дітей та стариків. 9 вересня було прийнято рішення про початок переговорів із гітлерівцями про капітуляцію.

14 вересня війська Першого Білоруського фронту ра-

зом із польською дивізією ім. Т. Костюшка визволили Прагу. В район Варшави з плацдарму під Магнушевом була перекинута Перша Польська армія, яка 15—16 вересня здійснила спробу форсувати Віслу, але не зуміла закріпитися на лівому березі. Допомоги тільки з літаків, як англо-американської, так і радянської, було недостатньо, щоб відвернути поразку повстання. 2 жовтня АК капітулювала. Оскільки в ході переговорів з німецьким командуванням бійці АК були визнані комбатантами, то 11,6 тис. з них потрапили в полон як солдати регулярної армії. Загони АЛ переправилися на правий берег Вісли, де переходили лінію фронту.

За 63 дні повстанці втратили вбитими 18 тис., а цивільне населення Варшави — близько 200 тис. чоловік. Утрати німецької 9 армії, яка придушувала повстання, становили близько 26 тис. вбитих та поранених. У наступальних операціях війська Першого Білоруського фронту втратили 235 тис. чоловік убитими й пораненими, а Військо Польське — 11 тис. Незважаючи на політичні ігри, які точилися навколо Варшавського повстання 1944 р., воно залишилося прикладом героїчної самовідданої боротьби польського народу проти гітлерівських поневолювачів.

Вже на початку серпня за Бугом було ліквідовано двовладдя, а делегата емігрантського уряду заарештовано. «Лондонці» опинилися в підпіллі. Декрет ПКНВ від 24 серпня заборонив існування польських військових організацій. Членам АК, БХ та інших організацій було запропоновано вийти з підпілля і, зі збереженням чинів та звань, вступити до Війська Польського. З участю представників радянського командування була створена комісія з питань виходу з підпілля бійців антифашистського руху. Не згодні з позицією командування АК, з неї вийшли людовці й БХ.

Новій владі доводилося долати опір підпільних структур. Генерал Л. Окулицький, який очолив АК 4 жовтня, приступив до створення на її базі конспіративної організації, головною метою якої стала боротьба проти адміністрації ПКНВ. У відповідь 30 жовтня Комітет видав декрет про охорону держави, який передбачав суворе покарання противникам нової влади.

Водночас радянські спецслужби очищали тили Червоної Армії від підпільних загонів АК, які створювали перешкоди вільним комунікаціям. Роззброюючи всі військові формування, котрі не включилися у Військо Польське, радянські власті виступили «зацікавленою стороною» в боротьбі за владу.

Жовтень 1944 р. став переломним для відносин між радянським керівництвом та емігрантським урядом. Переконавшись у тому, що в питанні про східні кордони Польщі годі розраховувати на підтримку західних держав, С. Миколайчик запропонував членам кабінету прийняти «лінію Керзона», але, не діставши підтримки, 24 листопада пішов у відставку. Новий уряд, у який вже не ввійшли людовці, очолив представник правого крила соціалістів Т. Аргішевський.

Після Варшавського повстання і створення ПКНВ «лондонський табір» переживав кризу. Провал лобової спроби захопити владу посилив розбіжності між його прихильниками. Табір утратив свою найчисленнішу силу — людовців та їхні БХ. Те, що йменувалося підпільною державою, розвалилося, але залишався претендент на владу — уряд в еміграції.

Із визволенням східної частини Польщі, всупереч положенням Маніфесту ПКНВ, розпочався процес фактичної націоналізації підприємств. Фабрично-заводські комітети, які відіграли визначну роль у порятунку підприємств від розграбування гітлерівцями, брали в свої руки управління ними, відкидаючи зазіхання колишніх власників. Націоналізації підлягали підприємства, які до війни належали державі, німецькому капіталу або рейху, інші залишались у польських володарів. Кредитно-фінансова система практично опинилася в руках держави.

6 вересня 1944 р. ПКНВ видав декрет, за яким землі німецьких, а також польських власників, якщо вони перевищували 100 га загальної площі чи 50 га орних угідь, конфісковувалися і передавалися у держфонд для розподілу між селянами. Максимальний розмір господарств дорівнював 5 га. Наділи надавалися селянам у власність за невелику плату без будь-яких зобов'язань. Але реформа не торкнулася більшої частини селянства, яка продовжувала займати очікувальну позицію.

Під час перебування в Москві на початку жовтня 1944 р. делегації ПКНВ на чолі з Б. Берутом Й. Сталін зажадав проведення аграрної реформи «революційними методами». На село вирушили робітничі бригади з комуністів і соціалістів. Право на отримання наділу дістали багатодітні середняки. Ці заходи прискорили реформу: вже до кінця грудня 1944 р. 200 тис. га були розподілені між 100 тис. родин. До кінця року відновили роботу багато підприємств, шкіль, почали виходити газети тощо.

31 грудня 1944 р. КРН прийняла рішення про перетворення ПКНВ на Тимчасовий уряд, головою якого став

Е. Осубка-Моравський, а першим віце-прем'єром — В. Гомулка. *Вже 4 січня 1945 р. СРСР заявив про визнання Тимчасового уряду й установлення з ним дипломатичних відносин.*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Григорьянц Т. Ю. Оккупационная политика фашистской Германии в Польше, 1939—1945 гг. М., 1979

Движение сопротивления в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, 1939—1945 гг. М., 1995.

Документы и материалы по истории советско-польских отношений. М., 1973. Т. 7.

Назаревич Р. Варшавское восстание 1944 г. М., 1989.

Носкова А. Ф. Разорение экономики Польши гитлеровской Германией. 1939—1944 гг. М., 1971.

Парсаданова В. С. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1982.

Парсаданова В. С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии 1939—1941 гг. // Новая и новейшая история. 1989. № 2.

Польсько-українські студії. Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. К., 1993.

Семиряга М. И. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнета, 1939—1945 гг. М., 1985.

Советские военнопленные и движение сопротивления на польских землях в годы второй мировой войны М., 1991.

Лекція 11

ЧЕСЬКИЙ І СЛОВАЦЬКИЙ НАРОДИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

● Оккупаційний режим у Чеських землях. Становлення антифашистського руху ● Становище в «незалежній» Словацькій республіці ● Національне повстання — апогей словацького антифашистського руху ● Рух опору та національне повстання в Чехії

Окупаційний режим у Чеських землях. Становлення антифашистського руху. Гітлерівці добре знали особливості чеського менталітету і вдалися до здійснення гнучкої тактики «батога і пряника» в окупованій країні. Нацисти, хоча й підтримували непопулярний чеський фашистський рух (організацію «Влайка», згодом — об'єднаний Чеський націонал-соціалістський табір), але розсудливо віддавали перевагу опорі на уряд і президента Протекторату Богемії та Моравії, які в тогочасному чеському суспільстві ототожнювалися із залишками національної самостійності. Ставка на Протекторат полегшувала нацистам «керування» поневоленою країною

Уряд Протекторату, створений 27 квітня 1939 р. на чолі

з генералом А. Еліашем, популярним «легіонером» періоду першої світової війни, за своїми характеристиками, діями й політикою значно відрізнявся від наступних класично колабораціоністських урядів. Він дістав назву «ретардаційного» і являв собою певний амортизатор між окупаційною владою і чеським народом. Уряд стримував тиск загарбників, прагнув зберегти «що можливо» й водночас намагався проводити самостійну політику в межах «автономії».

В перші місяці свого існування уряд виступив з рядом протестів проти заходів окупаційної влади, спрямованих на обмеження прав, «дарованих» чехам А. Гітлером, і проти активізації політики онімечення. Ряд діячів уряду підтримували зв'язки з чехословацькою еміграцією в Лондоні та співробітничали з нелегальними антифашистськими організаціями в країні.

Вже на початковому етапі окупації в чеському суспільстві посилювалися процеси національної консолідації. Вони активізувалися в міру того, як ставала очевидною ефемерність «чеської автономії». Серед населення зростали опозиційні настрої, які проявлялися насамперед у демонстративному підкреслюванні чехами всього національного. Багатотисячні маніфестації відбулися біля пам'ятника Я. Гуса, під час святкування Дня матері в Оставі, дня Кирила й Мефодія та ін. Для демонстрації національних почуттів використовувалися релігійні свята, паломництво до святих місць.

Масового характеру набув рух на захист чеської культури. Надзвичайно зріс інтерес до національних літератури, музики, живопису, театру, до чеської історії. Водночас підкреслено виявлялося негативне ставлення до всього німецького: чехи перестали читати німецькі книги й газети, слухати радіо, відвідувати кінотеатри, зривали або замальовували написи німецькою мовою. Натомість чехи поспіль слухали закордонне радіо.

Антинацистські настрої поширювалися в робітничому середовищі, серед священників, офіцерського корпусу розпущеної чеської армії («нове» урядове військо налічувало 7 тис. чоловік), офіцерів поліції та жандармерії, викладачів, чиновників, творчої інтелігенції.

Одностайне протистояння населення німецькій владі в перші півроку окупації спостерігалось насамперед у містах. Селянство поводилося стриманіше. Нацисти, заінтересовані в нормальному функціонуванні сільськогосподарського виробництва, намагалися поліпшити матеріальне становище селян. Вони вдалися до таких заходів, як збільшення заку-

півель зерна та інших продуктів, підвищення цін на них, примусове забезпечення сільського господарства робочою силою (до 3-х місяців), підвищення зарплати та поліпшення побутових умов сільськогосподарських робітників. Однак, незважаючи на привілейоване становище селян, невдовзі з'явилися перші ознаки прихованого опору з їхнього боку окупантам, зокрема забій птиці й худоби, утаювання продуктів та дійсної кількості живності, прогидія місцевій владі та ін.

Одноставне протистояння чеського суспільства окупантам було для них несподіваним: нацисти мали намір мирно домовитися з чехами, щоб забезпечити собі надійний тил перед нападом на Польщу. Гітлерівці мусили перейти до каральних, спочатку відносно поміркованих засобів. Серед них — прийняття законів про заборону страйків і поширення на чехів німецького чинного законодавства, насамперед закону «Про захист республіки» (1936), наказ протектора Нейрата про боротьбу з актами саботажу, закриття кордонів Протекторату, звільнення 15 тис. (з 20 тис.) чеських поліцейських і жандармів, розширення мережі гестапо, запровадження надзвичайного стану в Моравії, численні превентивні арешти «неблагонадійних» чехів напередодні нападу на Польщу.

Арешти, проведені в усіх великих містах, торкнулися різних прошарків чеського населення, активних функціонерів заборонених політичних партій (комуністів, соціалістів, соціал-демократів, аграріїв тощо) та громадських організацій (спортивного товариства «Сокіл», «Легіонерів»), а також членів легальних «Національної співдружності» та уніфікованих профспілок.

Арешти зачепили й шойно створені нелегальні організації, більшість яких (крім комуністичних) будувалися не на партійній, а на ангинацистській основі. Ще навесні 1939 р. виникли: «Політичний центр» (ПЦ), «Захист нації» (ЗН), Петиційний комітет «Залишаємося вірними» (ПКЗВ). Усіх їх об'єднували несприйняття окупації та прагнення відновити Чехословацьчину, відданість гаслові Е. Бенеша «Вільна Чехословацьчина у вільній Європі».

В ПЦ увійшли представники основних партій (націонал-демократичної, націонал-соціалістичної, соціал-демократичної, народної, аграрної) та військові. Фактично він відтворював домюнхенську урядову коаліцію, що перейшла на нелегальне становище. ПЦ налічував близько 90 чеських політиків і публіцистів, які, не прагнучи до створення розгалуженої нелегальної мережі, зосередили діяльність у Празі, Брно, Пльзені. Своє завдання ПЦ убачав у коорди-

нації внутрішнього опору й збиранні інформації для Лондонського центру.

ЗН складалася в основному з демобілізованих офіцерів розпущеної чеської армії. Вона мала розгорнуту підпільну мережу, що будувалася за військовим зразком: генеральному штабові підпорядковувалися земські, обласні, районні та місцеві командування. Одним з ініціаторів створення ЗН був генерал А. Еліаш. ЗН мала на меті організацію збройного повстання в зручний момент. Коли у вересні 1939 р. Англія й Франція оголосили війну Німеччині, керівництво ЗН отримало вказівки з Лондона готуватися до повстання. У 200 батальйонах організації налічувалося до 90 тис. чоловік.

Крім військових, до ЗН уходило багато членів фізкультурних товариств, легіонерів, державних службовців, ремісників, торговців, учителів, робітників. Основними напрямками діяльності організації були збирання зброї та боеприпасів, надання допомоги родинам репресованих, підготовка й проведення саботажних акцій, ангинацистська агітація та збирання розвідувальної інформації.

ПКЗВ почав формуватися ще до окупації. Його основу становила група лівих соціал-демократів, які в травні 1938 р. організували кампанію збирання підписів під маніфестом «Залишаємося вірними», що закликав до захисту республіки. Організація мала досить широку соціальну опору серед залізничників, поштових службовців, військових, у профспілках, створила розгорнуту нелегальну мережу. Концепцію діяльності комітету розробляли ліві інтелектуали, які вважали неможливим відновлення колишньої системи і зберження у державного керма старих політичних діячів, за винятком Е. Бенеша.

Лідери ПКЗВ обстоювали докорінну перебудову чехословацького суспільства як мету визвольного руху. Звільнення країни розглядалося як передумова для створення справді демократичної держави. Головним засобом протидії окупантам керівництво Комітету вважало розвідувальну та пропагандистську діяльність.

Усі ці некомуністичні організації руху опору підтримували між собою зв'язок, налагоджували контакти із західною чехословацькою еміграцією та представниками чеських урядових кіл у Протектораті.

Заборонена ще в період «другої республіки» компартія вже тоді приступила до створення своєї нелегальної мережі. До осені 1939 р. формування її було завершено. На відміну від інших організацій, компартія вирізнялася стабільністю як програми, так і напрямів діяльності. КПЧ

підтримувала висунуте Е. Бенешем гасло «Вільна Чехословаччина у вільній Європі» й орієнтувалася на створення широкого національного фронту боротьби проти окупантів з участю всіх заінтересованих соціальних та політичних сил. Головну опору соціально-визвольного руху й гаранта відновлення незалежної Чехословаччини комуністи вбачали в Радянському Союзі. Але гегемоністські прагнення КПЧ гальмували створення національного фронту й породжували недовіру до партії з боку її можливих партнерів.

Комуністи закликали до активної протидії економічному пограбуванню країни, насильницькому онімеченню, обмеженню обіцяної гітлерівцями автономії. Ці заклики дістали масову підтримку, що яскраво проявилось під час подій 28 жовтня 1939 р., пов'язаних із святкуванням 21-ї річниці створення ЧСР. У підготовці й проведенні демонстрацій, маніфестацій, страйків брали участь усі нелегальні організації. На вулицях багатьох міст відбулися сутички з окупаційними військами. Про строкатість політичних поглядів демонстрантів свідчили їхні транспаранти з гаслами: «Ми хочемо свободи!», «Хай живе Бенеш!», «Геть Гітлера, ми хочемо Сталіна!», «Хай живе Сталін, Масарик і Бенеш!» та ін.

Серед гасел КПЧ головними були: «За визволення Чехословаччини від фашистських окупантів!», «За нову Чехословаччину!», але вже виразно лунали голоси прихильників ідеї негайного, слідом за звільненням країни, встановлення соціалістичної влади. Ліві радикали, натхнені «просуванням кордонів радянського соціалізму» на захід і спираючися на новий курс Комінтерну на вихід із війни шляхом пролетарської революції, вимагали окупації країни Червоною Армією, приєднання до СРСР, проголошення республіки рад.

Епілогом жовтневих подій стала жорстока розправа гітлерівців із студентською демонстрацією 15 листопада під час поховання студента Я. Оплетала, який помер від ран, заподіяних 28 жовтня, 17 листопада дев'ять учасників маніфестації, звинувачених у зв'язках з емігрантськими колами, були страчені, 1200 відправлені до концтаборів. Усі чеські вищі навчальні заклади, в тому числі й духовні, були закриті

Німецькі власті вирішили цілком відмовитися від політики «пряника» й перейти до політики «батога». По Протекторату прокотилася нова хвиля арештів, під час яких найбільше потерпіли погано законспіровані організації, особливо ПЦ і ЗН. Нацисти вимагали відставки кабінету А. Еліаша, та Е. Гаха зумів відстояти уряд.

Період з 28 жовтня 1939 р. по лютий 1940 р. ознаменувався відкритим масовим терором німецької влади проти чехів. Потім настав етап «мирного» співіснування чехів і німців, коли, як вважали окупанти, чеський рух опору було придушено. В річницю окупації Чеських земель А. Гітлер зробив спеціальну заяву, витриману в примирливому щодо чехів тоні, який пояснював необхідністю зміцнення тилу перед рішучим наступом на Захід. Чехів намагалися переконати в необхідності та вигідності мирного співіснування з рейхом.

Улітку 1940 р. державний секретар К. Франк подав А. Гітлеру пам'ятку записку, в якій запропонував два засоби вирішення «чеського питання». Перший — виселення чехів за межі Протекторату й заселення його німцями, другий — онімечення чеського населення в десятирічний строк. У записці рекомендувалось обрати другий варіант, відкинувши «расово менш цінних». Відповідний наказ про початок підготовки до «онімечення території й народу» був підписаний фюрером 12 листопада 1940 р. Ця політика здійснювалася в Протектораті по суцільно впродовж усієї війни.

Чеська влада Протекторату, налякана, з одного боку, зростанням антинімецьких настроїв, а з іншого — масовим терором гітлерівців та їхніми намірами цілком ліквідувати автономію, стала схилитися до цілеспрямованого співробітництва в класично колабораціоністському дусі. Це відповідало настроям частини населення, але решта його відмовилася від підтримки політики Е. Гаха. Е. Бенеш не припиняв контактів із чеськими лідерами в Протектораті, вважаючи, що його вірнопідданство є вимушеним, тактичним заходом, який маскує справжні наміри, що «гахівщина» залишається гальмом на шляху здійснення онімечувальної політики нацистів. Однак об'єктивно чеські колабораціоністи дедалі більше перетворювалися на безвладне знаряддя в руках керівників рейху.

Завдяки кращій конспірації КПЧ значно менше за інші організації потерпіла від нацистського терору. Однак восени 1939 р. компартія, керуючися вказівками Комінтерну і свого московського керівництва, потрапила в ізоляцію, що дедалі поглиблювалася. Навіть безкомпромісна антинацистська позиція не збільшувала популярності КПЧ, а політика комуністів вела до остаточного розриву з бенешівським табором опору.

Розгорнутий гестапо терор примусив усі угруповання руху опору відмовитися від організації відкритих масових виступів проти окупантів. Лідери КПЧ прийняли рішення активізувати діяльність у легальних організаціях та на під-

приємствах, спрямувавши зусилля на дискредитацію прихильників Бенеша, а також на соціальний захист трудящих. Після розгрому підпільних організацій КПЧ залишалася найгрізнішим противником нацистів*. Саме на знищенні її осередків концентрувалися головні зусилля нацистів: превентивні арешти комуністів тривали протягом усього 1940 р. і першої половини 1941 р. і завершилися ліквідацією нелегального керівництва КПЧ, крім його ватажка Я. Зіки. Вже у квітні він заходився організувати нове нелегальне керівництво та відновлювати всю нелегальну мережу партії.

Співробітництво пробенешівських угруповань організаційно оформилося навесні 1940 р., коли було створено Центральне керівництво внутрішнього опору (ЦКВО). Кожен угруповання мало в цьому органі по два своїх представники. ПКЗВ, що найменше потерпів від терору, поступово став відігравати в ЦКВО провідну роль.

Події 1940 р. й особливо анексія СРСР прибалтійських країн, приєднання Бессарабії та Північної Буковини сприяли полівійню чехів. Радянський Союз в очах чеського населення дедалі більше уявлявся єдиною силою, спроможною зупинити німецько-фашистську агресію та надати допомогу у відволенні Чехословаччини. Радянський протекторат і навіть можливість установлення радянського режиму досить широкі маси чеського населення вважали меншим, ніж нацистська окупація, злом. Крім того, деякі політики прогнозували, що «радянський режим не протримається більше 30—50 років». Частина населення пов'язувала свої сподівання на визволення з неминучим радянсько-німецьким конфліктом.

Усе це сприяло зміцненню позицій лівих сил (ПКЗВ) у ЦКВО, яке після тривалого обговорення прийняло програму «За свободу — до нової Чехословацької республіки». Її автори, спираючися на гуманістичні й демократичні ідеї Т. Масарика та Е. Бенеша, а також на довоєнну платформу лівих соціал-демократів, орієнтувалися на глибокі політичні та соціально-економічні перетворення у звільненій країні, які мали набути соціалістичної спрямованості.

КПЧ сприйняла цю програму як занадто ліберальну. Уявлення комуністів про майбутнє країни пов'язувалося з «радянською моделлю», що втілювалося в широко пропагованому гаслі: «Ради всюди — свобода буде». В середині 1941 р. в

* За даними німецької служби безпеки, нелегальна структура КПЧ у Протектораті була побудована таким чином: 13 обласних організацій, 17 районних, майже 2000 заводських. Загальна чисельність партії досягла 170 тис. членів.

політиці КПЧ намітилася тенденція відходу від огульної критики Е. Бенеша та його прихильників, що сприяло зближенню всіх течій опору.

Становище в «незалежній» Словацькій республіці. Формально самостійна та суверенна Словаччина постала внаслідок європейської кризи кінця 30-х років. Німеччина як держава, що була безпосереднім «винуватцем» цієї події, вважала своїм правом стати володарем Словаччини. *Головним для гітлерівців було, використовуючи матеріальні ресурси й територію цієї невеликої країни для реалізації своїх імперських намагань, зберегти в ній спокій та порядок, забезпечити надійний тил. Звідси — гнучкість прийомів, за допомогою яких реї намагався підкорити Словаччину*.*

Виявляючи жорсткість у зовнішньополітичних та військових питаннях, нацисти йшли на поступки й компроміси в менш серйозних для них справах організації внутрішнього життя «самостійної» Словаччини. А. Гітлер прагнув перетворити її на зразкову васальну державу, зробити її «візитною карткою Німеччини», яка встановлювала «новий порядок» в Європі. Спочатку гітлерівці передбачали здійснити задумане переважно руками своїх словацьких «друзів», без відвертого втручання у внутрішні справи «самостійної» держави.

Сам факт проголошення незалежності Словаччини привів її суспільство в стан, близький до шоку. Ніякої ейфорії або радості з цього приводу не було. Більшість населення зайняла вичікувальну позицію, щоб зорієнтуватися в становищі. Відверто «задоволені» або «незадоволені» становили незначну меншість. Багатьох бентежила різка зміна курсу — з традиційного слов'янофільського на германофільський.

Невпевненість і розгубленість спостерігалися в усіх прошарках словацького суспільства, кожен із яких у міру розвитку подій відчував на собі вигоди й невгоди нової ситуації. Словацькі підприємці, наприклад, які в ЧСР завжди були «на других ролях», вбачали для себе можливість зміцнити свій статус в економіці суверенної держави, але їм не подобалося прагнення німецьких фірм зайняти позиції, що належали раніше чехам.

Селянство в цілому трималося лояльно, натхнене обі-

* Згідно з «Охоронним договором», підписаним 23 березня 1939 р. між Німеччиною і Словаччиною на 25 років, суверенитет останньої обмежувався у двох галузях: військовій та зовнішньополітичній. У цих сферах словацький уряд мав діяти узгоджено з Німеччиною, яка здобула право тримати на заході Словаччини постійні гарнізони й визначати їхню чисельність на свій розсуд.

цянками земельної реформи та підвищення цін на сільгосп-продукти. Але навіть у цьому консервативному осередку поступово стало проявлятися невдоволення, коли з'ясувалося, що ешелони з сільгосппродуктами прямували до Німеччини.

Словачка формувала свою армію за німецьким зразком. Словацькі офіцери дістали можливість просування по службі, в чому раніше їм перешкождали чехи.

Нові кар'єрні перспективи відкрилися і перед словацьким чиновництвом та інтелігенцією, які поспішали посісти місця, звільнені чехами та євреями. Представники творчої інтелігенції, виховані в слов'янофільських демократичних традиціях, не сприймали прагнень нової влади грати на струнах націоналізму, її авторитарні нахили та запобігання перед Німеччиною. У творчих колах визрівала опозиція режимові, а репресивні органи пильнували за лівою інтелігенцією.

Надійною опорою для нового режиму було католицьке духовенство, представник якого Й. Тісо спочатку очолював уряд, а в жовтні 1939 р. став президентом країни. Однак священнослужителі й паства евангелічної церкви (католики становили майже 74 % віруючих, евангелісти — понад 15 %), відчувуючи свою нерівноправність, проявляли певну опозиційність.

Хвиля невдоволення піднялась у зв'язку зі вступом Словаччини у війну проти Польщі. Мобілізація відбувалася з великими труднощами, а в деяких гарнізонах навіть спалахнули бунти. На знак протесту проти війни відмовилися від посад деякі високі чиновники. Однак урядові в цілому вдалося вгамувати невдоволення народу, висунувши гасла повернення Словаччині територій, анексованих Польщею в 1920, 1924 і 1938 рр., та захисту кордонів.

Підвищенню довіри до уряду сприяло визнання Словаччини Радянським Союзом де-юре, що викликало нове піднесення слов'яно- та русофільських настроїв, причому в усіх прошарках суспільства. У свою чергу, цей крок посилював невдоволення германофільського угруповання повільним процесом зближення Словаччини з Німеччиною.

Політична ситуація в країні спонукала Німеччину активно втручатися у внутрішні справи Словаччини, підтримуючи при цьому угруповання Туки—Маха на противагу Й. Тісо. Криза в словацькій верхівці набрала форми відкритого протистояння сторін, коли в травні 1940 р. президент усунув від керівництва Глінківської гвардії (напіввійськової організації в складі Глінківської словацької народної партії — ГСНП) А. Маха. Під тиском А. Гітлера на

наradі в Зальцбурзі 28 липня 1940 р. було створено слухняний німцям уряд, у якому А. Мах став віце-прем'єром.

Новий уряд проголосив і новий курс у внутрішній політиці. Прем'єр В. Тука офіційно сповістив про вступ до «ери словацького націонал-соціалізму». Методи придушення опозиції стали жорстокішими, уряд розгорнув активну кампанію щодо залучення на свій бік робітників та інтелігенції. Однак ідеї націонал-соціалізму не здобули широкої популярності. «Поміркване» крило ГСНП на чолі з Й. Тісо, яке визначало ідеологічні основи своєї політики як «словацький націоналізм у сукупності з християнським соціалізмом», продовжувало впевнено панувати. Водночас у цих колах посилювалося прагнення до утворення тоталітарної держави за фашистським зразком на чолі з «фюрером», який мав поєднати функції глави держави, уряду та Глінківської партії.

Основною політичною силою, що протистояла нацифікації країни, була компартія (КПС), яка до кінця 1939 р. закінчила формування своєї підпільної мережі, а кількість її членів досягла приблизно 3—5 тис. чоловік. КПС, підкоряючися вказівкам Комінтерну, прагнула реалізувати їх у країні. Спочатку КПС підтримувала гасло «За вільну Словаччину у вільній Чехословаччині й у новій Європі», але потім відмовилася від нього, оскільки більшість членів партії висловлювалися проти відновлення Чехословаччини на чолі з Е. Бенешем.

У цих умовах лідери компартії проголосили новий курс на боротьбу за самостійну Словаччину й народний уряд. Згодом і цього виявилось недостатньо: словацькі комуністи, які щиро вірили в близькість «світової революції», очолюваної СРСР, висунули гасло «За радянську Словаччину!», котре дістало відображення в програмі КПС (травень 1941 р.). Нове гасло було піддано критиці з боку московського керівництва КПС.

На відміну від Чеських земель, у Словаччині не існувало тоді іншого, крім комуністичного, організованого підпілля. Опозицію людацькому* режимові становили нечисленні групи та окремі особи, як правило «чехословацької орієнтації», що підтримували зв'язки з лондонською еміграцією і належали до аграрної, націонал-соціалістичної, соціал-демократичної, націоналістичної партій та евангелістів. Саме з їхнього складу наприкінці 1940 р. сформувалися групи «Флора» та «Юстиція» Між ними та комуністами

* Людацький режим — від слова люд (народ) у назві правлячої Глінківської словацької народної партії.

почали налагоджуватися контакти, але переговори про співробітництво закінчилися безрезультатно.

Наприкінці 1940 р. тиск гітлерівців на Словаччину децю зменшився. Готуючися до нападу на СРСР, вони були заінтересовані в припиненні будь-якої конфронтації в словацькій верхівці. В країні утвердилася модель авторитарної (з елементами фашизму) держави, провідну роль у якій відігравав католицький клерикалізм.

Національне повстання — апогей словацького антифашистського руху. Вже 23 червня 1941 р. Словаччина вступила у війну проти СРСР. Цей крок словацького уряду викликав невдоволення всіх прошарків населення і мав серйозні наслідки для людацького режиму. В країні була розгорнута націоналістична та антикомуністична пропаганда, яка супроводжувалася посиленням репресій за антидержавну діяльність.

Службі безпеки вдалося заарештувати перше нелегальне керівництво КПС Але, незважаючи на перманентне намагання властей зруйнувати нелегальну мережу (у квітні та серпні 1942 р. були розгромлені друге й третє підпільне керівництво КПС), партія щоразу відновлювалася. Репресій зазнали також опозиційні угруповання «чехословацької орієнтації». Так, перестала існувати досить велика розвідувальна організація «Демец». Репресії, відносно соціальне благополуччя, успіхи гітлерівців на Східному фронті* зробили свою справу: антиурядовий рух не виявляв тенденцій до зростання.

У першій половині 1942 р. робилися спроби створити об'єднаний орган руху опору — Центральний національно-революційний комітет (ЦНРК). Переговори з аграріями та прихильниками Е. Бенеша з «Мафії» йшли важко й поволі. Були відкинуті запропоновані КПС активні форми боротьби: саботаж, «робота без поспіху», знищення та псування матеріалів, обладнання, формування партизанських дружин. Керівництво КПС сприймало ідею широкого національного фронту лише формально, оскільки, як і раніше, вважало війну імперіалістичною і вбачало вихід із неї в пролетарській революції.

Четверте нелегальне керівництво КПС, створене восени 1942 р., також дотримувалося догматичної «класичної схеми» переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Водночас гасло «За радянську Словаччину!»

* На Східний фронт було відправлено 50 тис. словацьких солдатів та офіцерів, але вже в серпні 1941 р. більша їх частина повернулася на батьківщину, а на фронті залишилося близько 16 тис.

було відсунуто на більш віддалені строки, натомість проголошено гасло, продиктоване поточним моментом: «За національну свободу й незалежність!». На початку 1943 р. КПС приступила до створення Червоної гвардії.

До літа 1942 р. ситуація в Словаччині була відносно спокійною. Однак у міру зростання зневіри в німецькій перемозі й посилення економічних труднощів, зумовлених воєнним часом, визрівало невдоволення існуючою владою. Не дістала масової підтримки депортація євреїв зі Словаччини*.

Розгром німецьких військ під Сталінградом сприяв пошквалюванню діяльності демократичної нелегальної опозиції. Особливо сильний вплив на настрої словаків справило падіння фашистського режиму в Італії. Знову активізувалася група «Флора», яка займалася головним чином передаванням у Лондон розвідувальних даних та інформації про становище в Словаччині, надавала допомогу репресованим і членам їхніх родин, а також утікачам із концтаборів

У лютому 1943 р. група «Флора» направила Е. Бенешу меморандум, у якому обстоювалася ідея відновлення дмюнхенської республіки. Документ, серед інших, підписали представники аграрної та соціал-демократичної партій. Емігрантський уряд виступив на підтримку меморандуму, що дало привід словацькому урядові розгорнути античеську кампанію. Натхнена підтримкою з Лондона, «Флора» зробила невдалу спробу взяти на себе політичне керівництво словацьким опором. Висунута «Флорою» ідея «чехословацького народу» відштовхувала можливих партнерів по боротьбі проти людацького режиму.

Влітку 1943 р. роль керівника антилюдацького підпілля намагалася взяти на себе й група В. Шробара, позиції якої поступово еволюціонували в бік визнання принципу «рівний з рівним» у чесько-словацьких стосунках. Група Я. Урсини, відмовляючися від контактів і з «Флорою», і з В. Шробарем, позитивно ставилася до співробітництва з комуністами. Але цьому завадив розпад навесні 1943 р. четвертого підпільного керівництва КПС. Тільки влітку було налагоджено діяльність нового підпільного керівництва, до якого ввійшли К. Шмідке, Г. Гусак, Л. Новомеський.

Наближення Червоної Армії до кордонів Словаччини та підписання 12 грудня 1943 р. радянсько-чеського договору сприяли прискоренню процесу згуртування сил руху опору.

* Загалом у 1942 р. зі Словаччини були депортовані в «трудові табори» на сході 58 тис. євреїв, більша частина яких загинула.

Напередодні Різдва аграрії й комуністи підписали угоду про створення Словацької національної ради (СНР), до якої увійшов також представник націонал-соціалістів. Програмні принципи діяльності Ради формувалися лише в найзагальнішому вигляді — тільки так можна було досягти домовленості. За задумом її творців, СНР мала стати координаційним та керівним органом руху опору, який у «зручний момент візьме на себе законодавчу та виконавчу владу в Словаччині».

СНР висунула концепцію нової Чехословацької республіки, позбавленої фашистських, расистських і тоталітарних тенденцій, базованої на принципах рівності чехів і словаків та на ідеях демократії в «економічній та соціальній сферах». У програмі наголошувалося на необхідність тісного співробітництва з усіма слов'янськими країнами, особливо з СРСР.

КПС, як і раніше, віддавала перевагу збройним формам боротьби, роблячи ставку на розвиток партизанського руху. Вже восени 1943 р в Східній Словаччині діяли два загони «Чапаєв» і «Пугачов», які склалися з комуністів та колишніх радянських військовополонених, ще декілька дрібних груп — у горах Центральної Словаччини.

СНР була створена як орган підготовки всенародного збройного повстання. Настрої в армії давали підстави сподіватися, що вона може стати основною антиурядовою силою. Ставку на армію робив і «лондонський табір», який виступив з ініціативою створення повстанського військового центру. В березні 1944 р, начальник штабу командування наземних військ у Банській Бистриці підполковник Я. Голіан був призначений Лондоном командуючим збройними силами опору в Словаччині. Таким чином, у нього з'явилося два «господарі». Усвідомлюючи ненормальність такого становища, СНР після переговорів домоглася підпорядкування командуючого Раді.

Щодо строків початку повстання, то було вирішено встановити їх залежно від ситуації на радянсько-німецькому фронті та координувати збройний виступ із діями Червоної Армії. Однак спроба гітлерівців окупувати Словаччину беззаперечно мала стати сигналом до повстання. Підготовку до нього комуністи вели таємно, відмовившись навіть від пропагандистської роботи. Головна увага приділялася розвиткові партизанського руху. Загони комплектувалися в основному з осіб, переслідуваних поліцією, дезертирів з армії, радянських військовополонених. Комуністи становили політичне ядро партизанських загонів, які вони створювали як «свою армію», на котру можна буде опертися в май-

бутньому. Тому КПС відкидала пропозиції про підпорядкування своїх партизанських загонів армійському командуванню.

Таку саму роль опорних пунктів партії мали відігравати на місцях національні комітети. У свою чергу, група В. Шробара створила власний орган — Земський національний комітет. Через особисті амбіції та інтриги СНР не вдалося домовитися ні з групою В. Шробара, ні з «Флорою», що ослаблювало потенціал руху опору.

Після окупації Угорщини у квітні 1944 р в Словаччині поширилися чутки про можливу окупацію. Це підігрівало антинімецькі настрої й водночас сприяло зростанню про радянських і прочехословацьких симпатій. Зміцнювалися позиції компартії. Суспільство зарухалося, розуміючи, що лише пасивної незгоди з існуючим становищем вже недостатньо для забезпечення Словаччині гідного майбутнього в післявоєнному світі.

За активної допомоги Українського штабу партизанського руху (УШПР) розпочалося перекидання до Словаччини спеціально підготовлених груп, які комплектувалися з радянських та чехословацьких громадян. Наприкінці серпня 1944 р тут діяли 20 українських та словацьких партизанських загонів загальною кількістю близько 3 тис. чоловік. Партизан підтримувало не тільки населення, а й частини жандармерії та місцеві військові гарнізони. Уряд практично нічого не міг вдіяти з «чехо-більшовицькими» бандами», а наприкінці серпня у Центральній Словаччині виникло декілька звільнених районів.

Гітлерівці, стурбовані небезпечним розвитком подій у своєму прифронтовому тилу, 29 серпня 1944 р з трьох сторін розпочали окупацію Словаччини. В той же день по радіо виступив міністр оборони, який закликав населення уникати непродуманих дій, зберігати спокій та порядок. 30 серпня підполковник Я. Голіан віддав наказ про початок збройної боротьби проти німецьких окупантів. Осередком повстання стала Банська Бистриця.

Повстанська територія обмежувалася центральною частиною Словаччини. Найбільший братиславський гарнізон німці роззброїли в перші дні окупації. Західна Словаччина у повстанні участі не брала. Роззброєні німцями були й дві дивізії на сході країни. Частину їхнього особового складу інтерновано й відправлено до концтаборів, інша частина перейшла на повстанську територію, поповнюючи армійські підрозділи, а решта приєдналася до партизан у горах.

Зовнішню допомогу Словацькому національному повстанню (СНП) надавав на прохання чехословацького уря-

ду виключно СРСР. Радянські літаки доставляли зброю, десантували Перший чехословацький винищувальний авіаполк, Другу чехословацьку повітряно-десантну бригаду. Велике значення для повстанців мало проведення Карпатсько-Дуклінської операції.

У СНР взяли участь різні соціальні та політичні сили, єдині в своєму негативному ставленні до людацького режиму та його нацистських заступників, але дуже різні у своїх уявленнях про майбутнє країни. Згода була досягнута в одному: відновлена республіка не повинна стати копією домюнхенської ЧСР.

1 вересня 1944 р. легалізувалася СНР, до складу якої ввійшов В. Шробар. Рада формувалася на паритетних засадах, із 50 її членів 24 належали до КПС. СНР взяла на себе функції законодавчої та виконавчої влади, а також оборону Словаччини, створила уряд — Корпус уповноважених (КУ), який склався з 19 відомств. За два місяці повстання Рада видала 39 розпоряджень, серед яких особливо важливими були: про розпуск партій та організацій, на які спирався людацький режим (ГСНП, Німецька партія, Глінківська гвардія та ін), про націоналізацію шкіл усіх ступенів, про встановлення примусового управління на німецьких та «арізованих» підприємствах, про тимчасову заборону відчуження нерухомості та ін.

Однак були й такі питання, щодо яких досягти домовленості не вдалося. Йдеться насамперед про взаємовідносини партизан та армії. «Лондонський табір» і керівництво повстанської армії послідовно виступали за єдине командування та підпорядкування йому партизанських загонів. Комуністи ж не бажали втратити «власні» збройні сили. Новий командуючий повстанською армією генерал Р. Вієст, призначений Лондоном 7 жовтня 1944 р., не зміг змінити становище.

Бракувало єдності й самому партизанському рухові, хоча 16 вересня був створений його Головний штаб (ГШПР). Справа в тому, що більшість — 15 і 20 тис. — партизанів підпорядкувалися УШПР і виконували накази з України. До того ж 75 % партизанів під час повстання перебували на звільненій території й «тримали фронт» спільно з армією. Всі спроби УШПР, ГШПР, КПС, СНР, командування повстанської армії примусити партизан перебазуватися в тил німецьким окупантам виявилися марними.

Багато проблем постало перед повстанською армією: не вистачало зброї, бракувало досвідчених офіцерів, значну частину особового складу становили погано вишколені мобілізовані резервісти. Командування армії постійно «ли-

доманило» від подвійного підпорядкування, що не сприяло рішучим діям.

Усе це не могло не відбитися на ході повстання, розвіювало надії на його перемогу. У вересні склалася певна рівновага між силами повстанців і окупантів. На боці перших були кількісна перевага, підтримка населення, ентузіазм початкового етапу, на боці других — краща технічна оснащеність, досвід ведення бойових дій, допомога офіційної словацької влади. Коли план швидкого придушення повстання не вдавсь, було розроблено план поступового розгрому повстанців, а очолив каральну акцію фронтовий генерал Хьовле. Червона Армія не могла надати допомогу повстанцям: вона знаходилася ще далеко.

Однак і в цьому складному становищі на звільненій території країни відбувалася бурхлива політична диференціація. Союзники-суперники збирали сили для майбутньої сутички за владу. Особливо діяльною була КПС, яка демонструвала неабияку активність, ініціативність, наполегливість та цілеспрямованість. Комуністи зміцнили свої позиції, об'єднавшись на «ідейній платформі марксизму-ленінізму» із соціал-демократами на з'їзді, який відбувся 17 вересня. В жовтні на з'їзді заводських комітетів об'єднався і профспілковий рух.

Проте не тільки КПС готувала надійний ідейно-організаційний плацдарм для успішної реалізації своїх задумів у майбутньому. Поступово став організаційно оформлятися і «громадянський блок», який висунув ідею створення Демократичної партії Його програмні принципи не виходили за межі західноєвропейської ліберальної демократії. Тим часом СНР тривало, але вже без початкового ентузіазму, без особливої надії на успіх.

У середині жовтня 1944 р. німці розпочали рішучий наступ на повстанців, який закінчився 27 жовтня падінням Банської Бистриці. Ті, хто не був узятий у полон і залишився живим, або пішли в гори, щоб продовжувати боротьбу партизанськими методами, або розійшлися по домівках. Відступ повстанської армії вирізнявся хаотичністю. Більшість частин навіть не отримала останній наказ командуючого про перехід до партизанських методів. Захоплених у полон Р. Вієста та Я. Голіана стратили в Берліні.

Наприкінці 1944 р. на території Словаччини продовжували діяти 30 партизанських загонів загальною кількістю понад 12 тис. чоловік. 8 грудня ГШПР видав наказ про перехід усіх партизанських сил до активної боротьби проти окупантів та підготовки «широкого збройного повстання в момент приходу Червоної Армії».

Але в тих конкретних умовах, коли десятки тисяч людей опинилися взимку в горах без продовольства, одягу, житла, а то й без зброї й мусили боротися просто за виживання, можливість нового масового повстання була ілюзорною. Незважаючи на колосальні труднощі, боротьба в горах тривала, сковуючи німецькі військові сили та дезорганізуючи нацистський тил, перешкоджаючи братиславському урядові відновити свої порядки в районах, охоплених повстанням

Рух опору та національне повстання в Чехії. *Звістка про напад Німеччини на СРСР викликала посилення антинацистських настроїв серед чехів. Цьому сприяли укладена 18 липня 1941 р. радянсько-чехословацька угода про визнання ЧСР де-юре, офіційне визнання Тимчасового уряду Великобританією, а потім і США.*

Спочатку опір окупантам набрав форм саботажу: масовим був відгук на заклик «Працюй, не поспішаючи!», збільшився брак на виробництві, псувалося обладнання, затримувалися поставки на фронт тощо.

Емігрантський уряд рекомендував своїм прихильникам в окупованій країні планово здійснювати активний саботаж. Керівництво КПЧ вважало це недостатнім у ситуації «швидкого наростання, дозрівання кризи та наближення останньої фази боротьби». У відповідності з новою лінією Комінтерну друге нелегальне керівництво КПЧ взяло курс на формування широкого національного фронту, на співробітництво з пробенешиєвськими організаціями опору. ЦКВО і КПЧ встановили контакти та розпочали переговори про створення керівного органу.

Заснований на початку вересня 1941 р. Центральний національно-визвольний комітет Чехословаччини (ЦНВКЧ) звернувся до чеського народу із закликом об'єднатися в боротьбі з нацизмом. Національно-революційні комітети й гвардії мали стати її організаціями.

Але невдовзі гестапо розгромило нелегальну мережу. Нацистське керівництво, збентежене розвитком подій у Чеських землях, 27 вересня 1941 р. призначило імперським протектором Р. Гейдріха. В багатьох містах введено надзвичайний стан, піднялася хвиля репресій. Заарештовано й згодом страчено прем'єра А. Еліаша. Діяльність уряду фактично була зведена нанівець.

Особливу загрозу інтересам Німеччини, на думку Р. Гейдріха, становили євреї, комуністи та інтелігенція як носії національної свідомості чехів. Було винесено 486 смертних вироків, майже 2300 чоловік відправлено до концтаборів. Саме в той час, коли з переважанням діяли

надзвичайні суди — «стрійки», які виносили вироки, що не підлягали оскарженню, протектор приймав вірнопідданські депутації робітників і селян, вислуховував їхні претензії, обіцяв допомогу. Й справді — вживалися рішучі заходи проти спекуляції, «чорного ринку» та ін.

В січні 1942 р за наказом Р. Гейдріха був сформований новий уряд Протекторату, яким формально керував Й. Крейті, а фактично — новий міністр праці та економіки німець В. Берч, який навіть не знав чеської мови. Останні залишки автономії фактично перестали існувати, а уряд став на шлях колабораціонізму.

Незважаючи на «вмілу роботу» Р. Гейдріха, комуністи не припиняли своєї діяльності. Так, створений восени 1941 р. Національно-революційний комітет інтелігенції (НРКІ) особливо активізувався після скасування в Протектораті 20 січня 1942 р. надзвичайного стану.

Лондонський уряд закликав до обережності, відмови від масових і відкритих форм опору, але водночас розпочав організовувати й направляти до Протекторату групи парашутистів, у завдання яких входило не тільки здобуття розвідувальних даних, а й підготовка диверсій. Активізували свою діяльність комуністи, які налагодили випуск газет і листівок, і вже навесні 1942 р. крива саботажу поповзла вгору.

Занепокоений розгортанням подій, Р. Гейдріх посилив терор проти підпілля. Нацисти розгромили НРКІ, заарештували й стратили його керівників, у тому числі Ю. Фучика, В. Ванчуру, Ю. і В. Фелберів та ін. Однак розгорнути свій наступ на непокірних Р. Гейдріху не судилося 27 травня на протектора було здійснено замах, і він невдовзі помер від ран. Наказ емігрантського уряду вбити Р. Гейдріха виконала спеціально підготовлена група парашутистів: Я. Кубиш, І. Габчик, Й. Валчик

Убивство Р. Гейдріха сприяло зміцненню репутації емігрантського табору як послідовного борця за відновлення Чехословаччини, підвищенню інтересу світового співтовариства до долі чехів. Однак не слід забувати про наслідки цього терористичного акту для Чеських земель — масові репресії, арешти, страти, трагедію чеських сіл Лідіце та Лежаки, знищених гітлерівцями.

Новий протектор К. Далюге оголосив надзвичайний стан. Тисячі людей були заарештовані, запрацювали надзвичайні суди. Загальна кількість жертв у цей період «гейдріхади» перевищила 5 тис. чоловік. Надзвичайно сильного удару зазнало комуністичне підпілля, яке втратило своє друге підпілля керівництво. Від інших антинацистських

організацій залишилися не пов'язані один з одним «уламки». Чеський опір було відкинуто далеко назад.

У середині 1942 р. Комінтерн посилив тиск на КПЧ, вимагаючи розгортання збройної боротьби проти окупантів. Але настирливість Москви нашоувалася на незмінно негативну позицію емігрантського уряду, який заперечував навіть проти закидання із СРСР на окуповані території парашутистів.

Наприкінці 1942 р. з'явилися ознаки поживлення руху опору, поступово відновлювалося підпілля, насамперед комуністичне. Характерною рисою його з цього часу й аж до кінця війни став «поліцентризм», суворі ієрархічність не була відновлена, багато організацій працювали самостійно. Але в комуністичне підпілля гестапо зуміло інфільтрувати багато конфідентів, що призводило до частих провалів. Форми опору мали переважно прихований характер: шкідництво, саботаж тощо.

В першій половині 1943 р. репресії тривали, тільки за належність до КПЧ за чотири місяці було заарештовано 1400 чоловік. Організаційно оформити антигітлерівський національний фронт не вдавалося. Незважаючи на умови, що склалися, керівництво КПЧ поставило перед собою дуже вагомі завдання: організацію активних виступів мас, насамперед страйків робітників; створення партизанських загонів; формування національно-визвольних комітетів та підготовку до збройного повстання.

Влітку 1943 р. КПЧ приступила до організації партизанських загонів, хоч умови для цього в Чеських землях не були сприятливими: бракувало досвідчених кадрів і традицій партизанської боротьби, не вистачало зброї, амуніції та боеприпасів. Велика густота населення й розвинута комунікативна мережа, відсутність великих лісових масивів полегшували боротьбу з партизанами. Все ж у Подобрадських лісах зусиллями комуністів та радянських військово-полонених були створені три партизанські загони.

Посилаючися на некерованість та певну «класову спрямованість» партизанського руху, проти його розгортання виступив «бенешівський табір». Тільки незадовго до підписання радянсько-чехословацького договору 12 грудня 1943 р., враховуючи можливість початку повстання на території Чехословаччини при наближенні до її кордонів Червоної Армії, лондонський уряд скоригував свої позиції, звернувшись до радянського командування з проханням про закидання на територію країни партизанських груп.

Водночас у першій половині 1944 р. в Чехію й Моравію за погодженням з Англією було скинуто 10 груп (по 2—3

чоловіки) чехословацьких парашутистів із завданням не тільки встановити зв'язок та здобути розвіддані, а й створити нелегальну військову організацію. Частина цих груп гестапо ліквідувало, а інших затягнуло в «провокаторську мережу», де вони створили справжню нелегальну структуру. Зі Сходу підтримки такого роду не було. Тільки в червні 1944 р. політбюро ЦК КП(б) України прийняло рішення про відправку в Чехословаччину 10 партизанських загонів та 15—20 організаторських груп.

Підписання радянсько-чехословацького договору 1943 р., який передбачав взаємну допомогу й підтримку у війні проти фашистського блоку, розвиток дружнього співробітництва й економічної взаємодопомоги в післявоєнний період на основі взаємного визнання незалежності, суверенітету та невтручання у внутрішні справи, було з піднесенням сприйняте різними верствами чеського населення. Налякані можливістю поширення подібних настроїв, Гітлерівці в січні 1944 р. створили «Антибільшовицьку лігу» та відновили репресії проти руху опору. Влітку 1944 р. було ліквідовано третє нелегальне керівництво КПЧ.

Звістка про словацьке повстання викликала в Чеських землях захоплення. Така реакція чехів проявлялася не тільки в пасивній, а й в активній формі найбільш рішучі перебиралися через кордон до Словаччини, щоб взяти участь у повстанні. Активізували діяльність і рештки підпільних організацій опору, яким удалося уникнути розгрому: комуністичні та близькі до них «Пршедвой», «Актив», «Рада Турчи» та ін. З Лондона і з Москви лунали заклики до чехів підтримати словацьке повстання та згуртуватися в боротьбі за вільну, демократичну Чехословаччину.

Гітлерівці вжили необхідних запобіжних заходів: передислокували війська до Моравії, укріпили прикордонні зі Словаччиною райони, з 15 вересня зовсім закрили кордон, за незаконний перехід якого застосовувалася смертна кара та ін. Відтак антинацистські настрої населення не трансформувалися в масові дії.

Спроби активізувати рух опору зовні також не мали великого успіху. Частина закинутих до Моравії партизанських груп була знищена нацистами, решта з труднощами розгортає свою діяльність. Населення, як правило, не відмовляло в допомозі партизанам, але іноді утримувалося від контактів із ними. Після придушення повстання в Словаччині нацисти перекинули сюди приблизно 10 тис. солдатів і завдали сильного удару по партизанському руху. Фактично була розгромлена бригада «Ян Жижка», але дрібні угруповання зуміли врятуватися.

У грудні 1944 р. на базі празького підпілля вдалося створити четверте нелегальне керівництво КПЧ у складі Й. Смирковського, Й. Гайека та ін. Активізували діяльність прокомуністичні молодіжні організації, а також Центральна рада профспілок, яка діяла в межах легального профспілкового центру.

Знову відродилася ідея створення єдиного органу, яким стала сформована представниками різних підпільних організацій Чеська національна рада (ЧНР), що зібралася вперше в лютому 1945 р. під головуванням професора А. Пражака. Але серед членів ЧНР не було згоди. Комуністи взяли курс на підготовку збройного повстання, початком якого мав стати страйк, та створення національних комітетів як органів майбутньої влади і гвардій — основи (разом із партизанами) нової революційної армії. Все це лякало інших партнерів по ЧНР — демократів за переконаннями. До суперечок, що виникали в Раді, поступово втягувалися дедалі нові й нові організації, що знижувало її деєддатність та ефективність як керівного органу.

Навесні пожвавився партизанський рух, у межах якого у квітні 1945 р. вже діяло 120 загонів загальною чисельністю 7,5 тис. чоловік. Проте партизани не мали свого центрального штабу, а їхні дії були здебільшого оборонними.

На початку березня 1945 р. гестапо завдало чергового удару по комуністичному підпіллі, що негативно позначалося на підготовці до збройного повстання. Треба враховувати також, що напередодні закінчення війни багато чехів схилилися до пасивного вичікування, вважаючи, що звільнення прийде зовні, його принесуть союзні армії, а малому чеському народові не треба ризикувати й проливати марно кров.

Гітлерівці, відчуваючи наближення кінця, розраховували на укладення сепаратного миру між Німеччиною і західними державами. Це викликало зміну політики нацистів у Чеських землях. 3 травня 1945 р. було прийнято рішення створити замість Протекторату «Чесько-моравську республіку». К. Франк сформував навіть її уряд, до складу якого ввійшли «ліберальні» колабораціоністи та «помилені» діячі пробенешівської орієнтації. Невдачею закінчилася спроба К. Франка вступити в переговори з командуванням США з метою перешкодити частинам Червоної Армії звільнити Прагу, де зосереджувалася 900-тисячна німецька армія «Центр».

Тільки наприкінці квітня 1945 р. остаточно сформувалася ЧНР у складі представників націонал-соціалістичної та народної партій. 30 квітня Рада прийняла програмне звер-

нення до громадян ще окупованих територій, де висловлювалася підтримка створеному у квітні Кошицькому уряду та його програмі, містилися вимоги «швидкого й суворого» покарання зрадників і колабораціоністів, установлення «економічної демократії» (націоналізації земних надр, лісів, найважливіших промислових підприємств, транспорту, торгівлі), здійснення земельної реформи на основі принципу «землю тому, хто на ній працює» тощо. Але негайне розгортання повстання не входило в плани ні ЧНР, ні комуністів.

На початку травня 1945 р. в багатьох невеличких чеських містах відбулися стихійні антинацистські виступи, які поклали початок Чеському національному повстанню (ЧНП). Ці виступи були різними за формою та характером. У Пршеворі, де 1 травня поширилися чутки про капітуляцію Німеччини, маніфестації переросли в збройні зіткнення з окупантами, які ввели воєнний стан і взяли 120 заложників із місцевого населення, стративши 21 з них. У Німбурзі 2 травня відбувся страйк у залізничних майстернях, 3 травня страйкувала Упіце, потім піднялося населення Раковіце, підтримане партизанами на північному сході Чеських земель. У Подкрконоші партизани почали роззброєння німецьких частин. Повстання у Всетіні було скоординоване з діями наступаючої Червоної Армії. Виступи проти окупантів відбулися і в інших містах, але всі вони мали стихійний характер.

Підпільне керівництво КПЧ 4 травня прийняло рішення зачекати із закликком до повстання та відкласти його на два-три дні. Такої ж точки зору дотримувалася і ЧНР. Тим часом війська США вже знаходилися в 30 км західніше Праги й, відповідно до домовленості з радянським командуванням, не збиралися просуватися далі на схід, а Червона Армія ще тільки готувалася до Празької операції.

Крім ЧНР, на роль організатора повстання претендували організації колишніх чехословацьких військовослужбовців, які мали зброю урядових військ, поліції та інших воєнізованих структур. На чолі з генералом Ф. Слуненко було створено військове командування «Алекс», політичний представник якого — «Централізований політичний комітет» — ЧНР розпустила 5 травня. З «Алексом» тісно співробітничало командування Великої Праги-Бартош, яке під час повстання визнавало зверхність ЧНР.

Саме військові першими вступили в контакт із представниками «російської визвольної армії» Власова, які розраховували, повернувши зброю проти гітлерівців, заслужити полегшення своєї долі й сподівалися потрапити в полон.

до американців. «Власовці» брали участь у боях за Прагу, звільнили 6 травня значну її частину. Але, зрозумівши, що американці не збираються продовжувати наступ, 7 травня залишили місто й вирушили на захід.

Прийняте ЧНР рішення про відстрочку повстання вже не мало практичного значення, оскільки ситуація стала некерованою. Празьке радіо, захоплене повстанцями, закликало до побудови барикад, кількість яких незабаром перевищила 1,5 тис. ЧНР взяла на себе законодавчу та виконавчу владу в Чеських землях. Всебічна допомога повсталій Празі надходила з поближких міст та селищ, де владу вже захопили національні комітети.

Однак сили були нерівними. 6 травня гітлерівці ввели в бій танки й оволоділи частиною міста. Повстання перейшло до оборони. В ЧНР виникли суперечки, але більшість її членів схилилися до компромісу з німцями й виступали за переговори про перемир'я. Саме в цьому дусі було складене звернення ЧНР від 7 травня, під яким підписався представник КПЧ Й. Сморковський. Тим часом німецьке командування вступило в контакт з американцями. 8 травня була досягнута домовленість, зафіксована в протоколі про умови капітуляції гітлерівців, які зобов'язувалися скласти тяжку зброю при виході з Праги, залишивши собі легку, щоб потім здати її американцям.

Рано-вранці 9 травня в Празі з'явилися перші радянські танки, які впродовж кількох годин очистили місто від залишків нацистських військ. Більш ніж 860 тис. німецьких солдатів та офіцерів угруповання «Центр» потрапили до радянського полону. Партизанські та повстанські акції в цей період злилися з діями Червоної Армії.

Бої тривали до 11 травня 1945 р. Саме тоді й завершився період шестирічної окупації Чеських земель і боротьби чеського народу за своє визволення. У травневому повстанні брали участь більш ніж 100 тис. чоловік, із яких 8 тис. загинуло, в тому числі 3,7 тис. в Празі. Понад 500 радянських солдатів та офіцерів віддали своє життя за визволення чеської столиці.

11 травня в Прагу прибув чехословацький уряд, а ЧНР припинила своє існування. До складу центрального уряду учасники руху опору не ввійшли, що суперечило досягнутій домовленості про створення першого уряду національного фронту чехів і словаків.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Гусак Г. Свидетельство о словацком национальном восставии. М., 1969.
- Движение сопротивления в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, 1939—1945 гг. М., 1995.
- Документы и материалы истории советско-чехословацких отношений. М., 1981—1984. Т. 1—4.
- Краткая история Чехословакии. М., 1988.
- Лаштовичка Б. В Лондоне во время войны: Воспоминания о борьбе за Новую Чехословакию. 1939—1945 гг. М., 1966.
- Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале второй мировой войны (1939—1940 гг.). М., 1990.
- Пальчиков П. А. История генерала Власова // Новая и новейшая история. 1993. № 2.
- Пол Н. И. Чехословакия — Советский Союз, 1941—1947 гг. М., 1990.
- Свобода Л. От Бузулука до Праги: Воспоминания. М., 1984.
- Семиряга М. И. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнета, 1939—1945 гг. М., 1985.
- Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Документы и материалы. М., 1960.

Лекція 12

НАРОДИ ЮГОСЛАВІ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1941—1945 рр.)

- Загарбання та розчленування Югославії окупантами
- Формування основних напрямів руху опору
- Подальший розвиток визвольної антифашистської боротьби
- Перемога народно-визвольних сил

Загарбання та розчленування Югославії окупантами. 27 березня 1941 р. А. Гітлер віддав наказ командуванню вермахту в найкоротший строк підготувати та завдати удару по Югославії, ліквідувати її як самостійну державу. На світанку 6 квітня понад 50 німецьких дивізій вдерлися в Югославію. Водночас бомбардуванню були піддані Белград та інші міста.

Багато патріотично настроєних солдат і офіцерів королівської армії виявили готовність захищати батьківщину, але вище командування з самого початку воєнних дій взяло курс на капітуляцію. Активно діяла «п'ята колона» — югославські фольксдойче, усташі та їхні прихильники з Хорватської селянської партії (ХСП), чорногорські, македонські, угорські, албанські сепаратисти.

10 квітня 1941 р. за годину до вступу в Загреб передових частин гітлерівських військ по радіо було зачитано звернення, що проголошувало «Незалежну державу Хорватію»

(НДХ) на чолі з усташським вождем А. Павеличем. Було оголошено заяву лідера ХСП В. Мачека, в якій фактично висловлювалася підтримка новому режимові. Так почалася ліквідація Югославії як єдиної держави.

13 квітня 1941 р. був захоплений Белград, а 15 квітня Петро II та ще близько двохсот провідних діячів Радикальної, Демократичної, Незалежної демократичної, Землеробської, Хорватської селянської, Словенської народної та інших партій поспіхом літаками залишили Югославію. Жодна з цих партій не зробила аніякої спроби захистити територіальну недоторканість держави, організувати відсіч загарбникам.

Єдиною політичною структурою, яка зразу ж закликала своїх членів стати на захист батьківщини, виявилася Компартія Югославії (КПЮ). 10 квітня в Загребі на засіданні керівництва КПЮ було прийнято звернення до югослов'янських народів із закликом розгорнути боротьбу проти окупантів. Уже 15 квітня компартія у своїй відозві визначила «зрадників» НДХ як зрадників та пособників нацистів.

17 квітня 1941 р. в Белграді був підписаний акт про беззастережну капітуляцію Югославії. В німецькому полоні опинилося понад 300 тис. югославських солдатів та офіцерів. Окуповану Югославію поділили Німеччина, Італія, Угорщина та Болгарія. Завойовники створили в її окремих краях маріонеткові режими.

Система «нового порядку», яка насаджувалася гітлерівською Німеччиною в усій Європі, мала певні особливості на Балканах. У Сербії, безпосередньо підпорядкованій Німеччині, було встановлено «комісарське правління». Своім комісаром гітлерівці призначили М. Ачимовича — колишнього міністра внутрішніх справ (до 1938 р.), діяча «Югослов'янського радикального союзу», що правив напередодні війни й тісно співробітничав з гестапо. Активну допомогу режимові надавав Д. Летич — керівник фашистської організації «Збір». Хоч окупаційний режим, звичайно, мав грабіжницьку спрямованість, уряд М. Ачимовича сприяв активізації діяльності сербських промисловців і крупних торговців, які встановлювали зв'язки з німецькими господарниками, вигідні для обох сторін.

З метою викорінення югославської державності нацисти розчленували територію Югославії на дев'ять частин, свідомо порушуючи етнічні, економічні та культурні зв'язки окремих земель. Окупанти робили ставку на розпалювання національних суперечностей, на культивування насамперед антисербських настроїв. Головною зброєю цієї політики мала стати «Незалежна держава Хорватія».

Безперечно, НДХ постала завдяки цілеспрямованим зусиллям А. Гітлера та Б. Муссоліні. Але хоча серед хорватського населення спочатку переважало негативне ставлення до новоявленої влади, давалися взнаки й певні ілюзії відносно досягнення незалежності Хорватії. Значну підтримку усташському режимові надали католицький клір на чолі з архієпископом А. Степинацем та керівництво ХСП, очолюваної В. Мачеком.

Керівники усташів копіювали найодіозніші зразки нацистського та італо-фашистського законодавства з метою створення тоталітарної й корпоративної системи. Усташський статут, підготовлений ще в еміграції, був зведений до рангу конституційного закону на кшталт програми нацистської партії в Німеччині. При підготовці законів усташські законотворці виходили з нього як з нормативного акта. Усташський керівник будь-якого рангу наділявся майже необмеженими правами розпоряджатися життям та майном жителів НДХ, а «фюреру» А. Павеличу складали клятву відданості.

Вже 17 квітня 1941 р. в НДХ був прийнятий закон «Про захист народу й держави», згідно з яким запроваджувалася смертна кара за спробу підризу усташського режиму. 30 квітня ухвалено закон «Про захист арійської крові та честі хорватського народу». Після указу про заборону євреям працювати у сфері економіки 4 червня вийшов закон про захист національної й арійської культури хорватського народу. Ці закони мали шовіністичний, антисемітський, антисербський характер. Усташі встановили цілковитий контроль над засобами масової інформації, перетворили на знаряддя режиму систему освіти.

Авторитарний характер усташської влади проявився в організації режиму примусу за зразком нацистської машини терору. Провідну роль у виконанні репресивних заходів відіграв А. Артукович, який очолив міністерство внутрішніх справ. За короткий строк було створено 24 концтабори, найбільший із них — у Ясеноваці.

Формально гітлерівці визнавали «домінуючий вплив» на НДХ фашистської Італії. Згідно з Римським договором від 18 травня 1941 р. до Італії відійшли все Далмаційське узбережжя та Хорватське примор'я. Передбачалося навіть проголосити хорватським королем нащадка італійської династії герцога Сполетто.

Але справжніми господарями становища залишалися, безумовно, гітлерівці. Ще в ході окупації країни між німецькими та італійськими військами була встановлена розмежувальна лінія, яка проходила вздовж Динарського хребта.

Пізніше вона стала демаркаційною лінією, що поділяла НДХ на німецьку та італійську частини. Гітлерівці окупували найбільш розвинуті та густонаселені райони, поставивши їхні ресурси на службу Німеччині.

Остаточні кордони НДХ визначили 6 червня 1941 р. А. Павелич з А. Гітлером, який дав згоду на включення до неї Санджаку, Боснії й Герцеговини. Територія НДХ становила 40 % колишньої Югославії, а населення — 40 %. Хорвати склали половину населення, серби — третину, мусульмани — 12 % тощо.

15 червня 1941 р. усташський уряд підписав протокол про приєднання НДХ до Троїстого пакту і був визнаний усіма членами фашистського блоку. 22 червня НДХ розпочала «похід на Схід» проти СРСР, у листопаді приєдналася до Антикомінтернівського пакту, а потім оголосила війну Великобританії та США.

В Боснії й Герцеговині, включеній до НДХ, усташські правителі формували органи управління зі своїх місцевих прихильників. Різні посади в цих органах охоче обіймали діячі ХСП, а також Югославської мусульманської організації (ЮМО) на чолі з Д. Кулановичем. Цілковиту підтримку режимові демонструвало також мусульманське духовенство.

Словенію поділили між собою Німеччина, Італія та Угорщина. Велика територія з центром у Люблянці дістала назву «Люблянської провінції» й була підпорядкована італійському верховному комісару.

Чорногорія увійшла до італійської окупаційної зони. Керівництво Чорногорської федералістської партії на чолі з С. Дрлевичем та її прихильники відверто вітали прихід окупантів.

На більшій частині Косово, Метохії та в п'яти повітах Західної Македонії була також установа окупаційна влада фашистської Італії. Ці югославські регіони Б. Муссоліні об'єднав з раніше захопленими албанськими в так звану Велику Албанію, яка безпосередньо підпорядковувалася Риму.

Більша частина Вардарської Македонії з центром у Скоп'є після капітуляції Югославії відійшла Болгарії.

Території Бачки, Бараньї, Меджумур'я та Прекомур'я отримала Угорщина.

Хоч окупаційна влада в кожній із захоплених частин Югославії встановлювала свої порядки, суть їх була майже однаковою. Активно використовуючи напівафіологічну концепцію «великосербського гегемонізму», окупанти протиставляли свою політику «сербському гнобленню» й уда-

вали з себе «визволителів від сербського ярма». Щодо сербського населення застосовувалися терор, насильницьке переселення, знищення, а також, залежно від району, онімечення, мадяризація, італізація, болгаризація.

Усташська влада, реалізуючи ідею «Великої Хорватії», за допомогою своїх воєнізованих загонів розгорнула переслідування тих, кого підозрювали в антифашистських та антихорватських настроях. Причетність до компартії тягла за собою виключно смертну кару. Здійснюючи націоналістичну пропаганду, А. Павелич та його прихильники нацькували хорватів і мусульман на сербів, зображуючи останніх як грабіжників та експлуаторів. Поряд із знищенням православного населення в НДХ проводилося насильницьке навернення сербів до католицької віри. Тільки в 1941 р. католицтво прийняли близько 100 тис. чоловік.

Сербські підприємці, торговці, офіцери, функціонери колишніх сербських партій та прості серби, які мешкали в Хорватії, спочатку намагалися переконати усташську владу у своїй лояльності, але згодом розпочалася масова втеча до Сербії або до областей, окупованих Італією. Багато молодих сербів пішли в гори та ліси, де стихійно виникали антиусташські загони самооборони. Вже в червні 1941 р. серйозні збройні сутички з усташами відбулися в Герцеговині.

Більшість хорватського та мусульманського населення НДХ не брали участі у з'єднаннях усташів. Однак серед шовіністів у всіх прошарках населення і декласованих елементів вони знаходили однодумців, а також співучасників своїх злочинів. Сербі відповідали терором на терор.

У свою чергу, сербська верхівка також прагнула розпалити націоналістичну ворожнечу, покладаючи провину за блискавичний крах Югославії, а також за усташський терор у НДХ щодо сербів на весь хорватський народ. Шовіністична пропаганда діставала певний відгук у Сербії.

Таким чином, в окупованій Югославії з самого початку виразно визначилися поряд із протидією загарбникам елементи громадянської війни, яка мала переважно не соціальне, а національне та конфесійне забарвлення.

Формування основних напрямів руху опору. В довоєнній Югославії існувало близько кількох десятків партій, але окупація привела до їхнього розпаду або припинення діяльності. Більшість політиків провідних партій утекли з Югославії ще напередодні окупації, а ті, хто залишився, вичікували.

Керівництво Югославії на чолі з королем Петром II, яке спиралося на підтримку Великобританії та США, опинило-

ся в Лондоні. Емігрантський уряд заявив, що продовжуватиме війну проти держав «осі», а після перемоги відновить у Югославії довоєнну політичну систему та монархічний лад.

У перші місяці окупації в Сербії, Санджаку, Чорногорії, в ряді районів Хорватії, населених сербами, а пізніше в Словенії відродився і почав набирати силу четницький рух*. Полковнику генштабу королівської армії сербу Д. Михайловичу вдалося уникнути гітлерівського полону й після ряду сутичок з німецькими частинами переховуватися з невеликою групою в районі Рівної гори (Західна Сербія). Звідси він став налагоджувати зв'язки з уцілілими офіцерами колишньої королівської армії спершу в Белграді, а потім в інших районах Сербії, Чорногорії, Боснії й Герцеговини. Окремі території мали своїх четницьких начальників, які не завжди підкорялися Д. Михайловичу.

Михайлович Драголюб (1893—1946). Народився в селянській родині. В 1925 р. закінчив вищу військову академію в Белграді. В 1925—1928 рр.— офіцер Генштабу. В 1928—1934 рр.— заступник командуючого дивізії. В 1934 р.— військовий аташе в Софії, в 1936 р.— в Празі. З 1941 р.— засновник і керівник четницького руху. В 1942—1945 рр.— міністр оборони емігрантського уряду. В 1946 р. страчений.

Організатори четницького руху проголосили себе борцями проти фашистських окупантів. Вони намагалися відродити королівську армію, що мала в момент визволення країни від загарбників стати головним чинником відновлення Югославії, в якій Сербії належатиме гідне місце. В ідейно-політичному плані це був надзвичайно строкатий рух, репрезентований силами як правих (від монархістів), так і лівих (до троцькістів) орієнтацій, а також «демократами» найрізноманітніших відтінків.

Об'єднував учасників руху «сербізм» — усвідомлення причетності до сербської нації та прагнення уберегти її від геноциду, від біологічного винищення. Звідси й основна тактика четницького руху — «вицікування заради виживання», прагнення не провокувати терор і репресії з боку окупантів та їхніх пособників, дочекатися «зручного моменту», щоб з меншими втратами досягти своєї мети.

Символом четницького руху, його «обличчям» за кордоном став Д. Михайлович. Король Петро II пізніше приєднав йому чин генерала та призначив міністром емігрант-

* Четниками за часів османського панування в Сербії називали повстанські загони, які вели збройну боротьбу проти іноземних загарбників.

ського уряду. Чети Д. Михайловича формувалися в усіх краях Югославії з місцевого населення, насамперед із сербів, серед яких були й націоналістичні елементи, що виступали під гаслом боротьби за «Велику Сербію». Четницький рух дістав особливу підтримку в Сербії.

Вступ у війну СРСР породив у Югославії хвилю надій на швидку поразку Німеччини, що пов'язувалися із вірою в могутність великої слов'янської держави. Хоча ця віра виявилася ілюзорною, вона створювала сприятливі психологічні передумови для посилення боротьби проти окупантів та їхніх пособників, а також для зростання популярності КПЮ, політика якої будувалася на російському факторі як символі слов'янства й православ'я. Вже в липні 1941 р. вона налічувала 12 тис. членів.

На засіданні керівництва компартії 22 червня 1941 р. було констатовано, що, крім внутрішніх, склалися міжнародні умови для розгортання збройної боротьби в Югославії. Успіх повстання пов'язувався з перспективою створення єдиного національного фронту, до якого могли б приєднатися всі патріоти й антифашисти, незважаючи на класові, національні, релігійні та інші ознаки. КПЮ закликala комуністів країни очолити боротьбу проти окупантів.

Уже 27 червня в Белграді був сформований Головний штаб народно-визвольних партизанських загонів Югославії, на який покладалося верховне військове керівництво визвольними силами через національні штаби. Командуючим Головного штабу став Й. Броз Тіто. 4 липня керівництво КПЮ прийняло рішення перейти від саботажу й диверсій до загальної збройної повстання. Була поставлена мета перетворити збройні висгуни в окремих землях Югославії на загальнонародну партизанську війну проти фашистських окупантів.

Тіто Йосип Броз (1892—1980). Народився в с. Куморовець (Хорватія) у селянській родині. З 1910 р.— член соціал-демократичної партії Хорватії й Славонії. З 1913 р.— в австро-угорській армії. В 1915 р.— на Карпатському фронті, поранений, потрапив у російський полон. У 1917—1920 рр. учасник революційних подій та громадянської війни в Росії. Восени 1920 р. повернувся на батьківщину. З 1920 р.— член КПЮ. У 1928 р.— секретар Загребського міського комітету КПЮ. У 1928—1934 рр.— арешт та ув'язнення. З березня 1934 р.— нелегальна партійна діяльність. У 1935—1936 рр.— співробітник Комінтерну. В 1937 р. очолив ЦК КПЮ. З жовтня 1940 р.— генсек ЦК КПЮ. У 1941—1945 рр.— верховний головнокомандуючий Народно-визвольною армією. З листопада 1943 р.— голова Національного комітету визволення Югославії, маршал Югославії. В березні 1945 р.— голова Ради міністрів, міністр оборони. В серпні 1945 р.— голова виконавчого комітету На-

родного фронту. В 1952—1980 рр.—генсек Союзу комуністів Югославії (з 1966 р.—голова). В 1953—1963 рр.—голова Союзного виконавчого веча. В 1953—1980 рр.—президент ФНРЮ (з квітня 1963 р.—СФРЮ).

Збройне повстання в Сербії розпочалося 7 липня 1941 р. подіяями в селі Біла Црква. Перші партизанські постріли пролунали в той момент, коли жандармський патруль намагався розігнати селянський сход, до якого приєдналися й партизани. Вже восени 1941 р. чисельність деяких загонів у Західній Сербії досягала 1,5—2 тис. чоловік. Дві третини сербської території із центром у місті Ужице, зайняті партизанами, стали називатися «Ужицькою республікою».

Повстання поширювалося. М. Ачимовича, який не виправдав сподівань окупантів, було замінено й на чолі «уряду» 29 серпня поставлено М. Недича. Для придушення повстання гітлерівці дозволили створити 15-тисячні «сербські збройні сили», які у вересні разом з німецькими військами розпочали наступ проти партизанів.

Водночас начальник генштабу німецького верховного командування В. Кейтель наказав на територіях, охоплених повстанням, за кожного загиблого німецького солдата розстрілювати 100, а за кожного пораненого — 50 жителів. Тільки до грудня 1941 р. в Сербії окупанти розстріляли 44 тис. чоловік, десятки тисяч відправили до концтаборів. Під тиском гітлерівців у другій половині грудня 1941 р. партизанські загоны мусили відступити в Санджак.

У Чорногорії спроби діячів Федералістської партії проголосити (за угодою з італійськими окупантами) «суверенну й незалежну» Чорногорську державу були зірвані масовим антифашистським повстанням, що розпочалося 13 липня 1941 р. За зброю взялися понад 30 тис. чоловік. У ході першого збройного виступу руху опору було визволено три чверті території Чорногорії. На придушення повстання окупанти негайно перекинули п'ять італійських дивізій. Застосування масових репресій, бомбардувань, знищення сіл призвело до спаду повстання.

В Словенії ще наприкінці квітня 1941 р. за ініціативою комуністів був створений Антиімперіалістичний фронт, спрямований проти італо-німецьких окупантів, «англо-американських імперіалістів» та «власних капіталістів». До складу фронту ввійшли прихильники різних політичних орієнтацій, що погодилися визнати керівну роль КПЮ. Після нападу Німеччини на СРСР організацію було перейменовано у Визвольний фронт (ВФ), який, хоча й залишався під контролем комуністів, набрав певною мірою характеру

коаліційності, включивши ще 18 політичних угруповань. Керівництво КП Словенії прийняло рішення про формування партизанських загонів та створення Словенського Головного штабу. Вже наприкінці літа 1941 р. в Люблянні існувало близько 150 бойових груп, а в жовтні в краї діяло 14 партизанських загонів.

У Боснії й Герцеговині воєнні дії проти усташської влади розпочалися наприкінці липня 1941 р. Повстання особливо швидко поширювалося в тих частинах краю, де компактно проживало сербське населення, яке усташі оголосили поза законом і піддали геноциду. Вже в перші дні повстанці встановили свою владу на значній території з містами Дрвар, Оштрель, Боснійське Грахово. До кінця 1941 р. партизанські загоны налічували близько 20 тис. озброєних бійців.

У Хорватії повстання почалося в районах, де переважало сербське населення. Партизани успішно діяли в Ліці, звільнили Срб, Доні Лапац, тіснили усташів у Кордуні та Банії. Хорватів серед учасників повстання було відносно небагато: спрацьовувала шовіністична пропаганда усташських правителів, більшість хорватів займала вичікувальну позицію.

У Македонії збройна боротьба проти окупантів розпочалася пізніше, ніж в інших краях Югославії. Поява тут окупаційних болгарських військ породила серед частини населення певні надії на національне визволення за допомогою зовнішніх сил. Керівництво КП Македонії вважало повстання передчасним. Але згодом за вказівкою Комінтерну було змінено лідера партії, і вже у вересні створено перші три партизанські загоны. Повстання в Македонії розпочалося 11 жовтня 1941 р. нападом на поліцейський пост, пошту, телеграф і в'язницю в місті Прилен.

У 1941 р. рух опору в Югославії охопив більш ніж третину території країни. Загоны повстанців поповнювали різні люди, на їхні соціальне становище, віросповідання, членство в партіях тощо не зважалося. По суті вже восени на території країни виникло вогнище досить сильного військового опору гітлерівцям та їхнім союзникам. Югославські партизани постійно турбували окупантів, відволікали їхні військові сили й впливали на настрої населення інших поневолених народів. Югославія перетворилась на свого роду «другий фронт» у Європі.

Рушійною силою повстання в цей період були піддані геноциду з боку німців та усташів серби, етнічно близькі до них чорногорці, а також словенці. 27 вересня 1941 р. нарада представників партизанського руху Сербії, Хорватії,

Словенії, Боснії й Герцеговини прийняла рішення про організацію збройних сил, поступове перетворення партизанських загонів на військові одиниці — роти, батальйони з відповідними службами. Головний штаб перейменовано у Верховний штаб.

Були встановлені контакти між керівництвом КПЮ і четницького руху, в ході яких Й. Тіто і Д. Михайлович домовилися про передання четникам 1,2 тис. гвинтівок з патронами. Однак дійти згоди щодо ведення спільної боротьби проти окупантів не вдалося, більше того — на початку листопада четники спровокували жорстокі зіткнення з партизанами. Домовленості між комуністами й четниками були дуже хиткими, оскільки кожна із сторін претендувала на керівну роль у визвольному русі й не вірила в міцність співробітництва.

Наприкінці 1941 р остаточно виявилася непереборність розходження двох ідейно-політичних напрямів руху опору в Сербії — четників і партизанів. Перших очолив Д. Михайлович — відома особистість, сербський офіцер селянського походження з характерною «сербською сентиментальністю, яка межує з фанатизмом». Партизанів репрезентував хорват Й. Броз Тіто, маловідома до того постать, керівник КПЮ з авторитарно-екстремістськими схильностями, який уміло прикривав їх «новим курсом» Комінтерну, граючи на русофільських настроях у суспільстві.

Дедалі очевиднішими ставали не тільки розбіжності, а й ворожість між четницьким і партизанським рухами. Угода Й. Тіто і Д. Михайловича від 20 листопада 1941 р. про припинення братовбивчої війни та об'єднання сил для спільної боротьби проти окупантів і зрадників так і залишилася на папері. Четники відмовилися від участі разом з партизанами в боях проти гітлерівців, які розпочали наступ. Більше того, багато загонів четників підтримували окупантів і недичівців у їхніх зусиллях очистити територію від комуністів.

У подальшому всі питання взаємовідносин четників і партизанів вирішувалися виключно за допомогою зброї. І не тільки в Сербії, а й в інших місцях, наприклад у Чорногорії, де ситуація ускладнювалася сектантством комуністів, які проголосили курс на «советизацію» краю, що вело до розгортання громадянської війни, в яку була втягнута значна частина населення.

Четницька програма опору багато в чому виходила з ідеї «Великої Сербії» на протизвагу устацьким прагненням до «Великої Хорватії». Кордони такої Сербії мали включати Чорногорію, значну частину Боснії й Герцеговини.

В поразці та розпаді Югославії четники звинувачували не тільки окупантів та усташів, а й весь хорватський народ, обіцяючи йому помсту й «радикальне очищення» в майбутньому сербських областей НДХ від несербського населення.

Вузол протистояння на терені окупованої Югославії затягувався дедалі міцніше. Поряд з опозицією окупанти (їхні союзники) — поневолені народи існувало національно-релігійне протистояння сербів і хорватів (православні серби — католики хорвати й мусульмани). Соціальні суперечності в цих умовах відходили на другий план.

Партизанський рух уже в 1941 р. досяг значних масштабів. На звільнених партизанами територіях владу захоплювали народно-визвольні комітети (НВК). Перший з них був утворений 21 липня 1941 р. в Бернах (Чорногорія), потім в «Ужицькій республіці» (Сербія), де з жовтня стала виходити газета комуністів «Борба».

В листопаді 1941 р. гітлерівське командування вирішило знищити «Ужицьку республіку». Розпочавши проти неї успішний наступ, нацисти водночас завдали удару по штабу Д. Михайловича на Рівній горі, але четники встигли відступити в Санджак і Чорногорію. Гітлерівці ставилися до четників з упередженням і недовірою, розуміючи антиокупаційний і прозахідний характер руху. Разом з тим нацисти не цуралися співробітництва з четниками, водночас використовуючи будь-яку можливість дискредитувати їх.

У грудні 1941 р. прийнята бій сформована комуністами перша регулярна бригада «Пролетарська», яка стала першою ланкою Народно-визвольної армії Югославії (НВАЮ). Визволення великих територій, удари по комунікаціях, виведення з ладу підприємств і рудників — усе це свідчило про те, що окупанти та їхні поплічники не в змозі зупинити розвиток руху опору. Навіть наступ головних сил гітлерівців проти партизанів у Сербії не дав відчутних результатів. До кінця грудня 1941 р. в цілому на югославському фронті зосереджувалися 25 італійських, німецьких, болгарських та угорських дивізій, у яких налічувалося близько 500 тис. солдатів та офіцерів, і 120 тис. військовослужбовців військових формувань різних маріонеткових режимів. Збройні сили народно-визвольного руху на той час мали у своїх лавах приблизно 80 тис. бійців.

Подальший розвиток визвольної антифашистської боротьби. Вимушений відступ головних партизанських сил із Західної Сербії, Східної Боснії й Герцеговини, Санджаку та Чорногорії на початку 1942 р. призвів до ослаблення визвольної боротьби. Від неї відійшли ті, хто піддався чет-

ницькій агітації, а також налякані чутками про новий наступ окупаційних військ. Повстанський рух переживав кризу. Серед партизанів посилювалися зневіра, стомленість, хитання та деморалізація. Однією з причин кризи був і лівий екстремізм керівництва КПЮ.

Але в цілому партизанські сили витримали випробування. Слідом за першою регулярною бригадою на початку березня 1942 р. в районі Фочи була сформована друга, до якої увійшли партизанські загони із Сербії, що діяли в той час у Санджаку. Завдяки взаємодії з боснійськими й чорногорськими загонами Першій бригаді знов удалося очистити від окупантів ряд територій Східної Боснії, з якою межували інші звільнені райони з центром у місті Фоча, де розташувався і Верховний штаб народно-визвольної партизанської та добровільної армії Югославії.

Значна увага приділялася перетворенню партизанської армії на регулярну. В лютому Верховний штаб видав два накази: «Завдання та устрій народно-визвольних комітетів» та «Інструкція про роботу НВК у звільнених районах», які дістали назву Фочинських положень. Вони торкалися організації органів влади на звільнених територіях. Ці органи розглядалися як тимчасові, але в перспективі мали стати постійними.

У відповідності з Фочинськими положеннями НВК являли собою бойові органи народно-визвольної боротьби. Водночас підкреслювалося, що вони не є і не повинні бути органами окремих політичних партій та організацій, що до них мають увійти обрані демократичним шляхом чесні патріоти, незалежно від політичних переконань, віросповідання та національності.

НВК не змінювали відносин власності, але під їхнє керівництво переходило все економічне життя на підвладній території. Їм також надавалося право в разі необхідності здійснювати ревізії в окремих заможних осіб, приймати в народно-визвольні фонди майно ворогів, конфісковане за рішенням народних судів. В «Інструкції» визначалося більш детально, кого слід вважати «ворогом народу» та чие майно підлягає конфіскації. До цієї категорії осіб віднесено всіх усташів, усіх тих, хто перейшов на службу до окупантів і вів підіривну роботу проти визвольних сил. Ті люди, які були обдурені окупантами, усташами або четницькими офіцерами й приєднувалися до визвольної боротьби, — ворогами не вважалися.

«Інструкція» об'єктивно сприяла поглибленню громадянської війни: на практиці керуватися її вказівками щодо визначення «ворогів народу» виявилось надзвичайно

важко, а ймовірність свавілля в умовах національно-релігійних протистоянь була необмеженою.

Фочинські положення визначили новий етап у розвитку НВК як органів нової комуністичної влади. Вони захищали інтереси найзнедоленіших соціальних прошарків, від імені яких виступала КПЮ, а також забезпечували зміцнення зв'язку фронту й тилу. Виникнення та розвиток НВК становили одну із специфічних особливостей югославської народно-визвольної боротьби.

Головною опорою й масовою базою партизанського руху були селяни (від 60 й більше відсотків загальної чисельності партизанів). У формуванні повстанської армії, ядро якої становили робітники, керівництво КПЮ велику увагу приділяло налагодженню контактів із впливовими селянськими партіями, такими як Хорватська селянська та Сербська народна селянська.

Основною базою четницького руху також було селянство. Рядовий склад партизанських і четницьких формувань не залишався незмінним: перехід людей з однієї сторони на іншу залежно від кон'юнктури становив звичайне явище. В деяких районах досягалось і тимчасове співробітництво партизанів і четників у боротьбі проти окупантів та усташів.

З подачі Й Тіто і в радянській, і в західній пропаганді множилися різко негативні оцінки діяльності Д. Михайловича, йому закидали брак активності й співробітництво з ворогом. Так, у серпні 1942 р. радянський уряд у ноті до емігрантського югославського уряду засудив співробітництво четників з окупантами. У свою чергу, уряд Великобританії не міг не прислуховуватися до аргументації Москви, але все ще наполягав на можливості об'єднання югослов'янського руху опору під керівництвом Д. Михайловича.

Але це було вже неможливим: протистояння обох крил руху опору зайшло надто далеко. Д. Михайлович не бажав відмовлятися від своєї лінії поведінки, а комуністів вважав «небезпечним внутрішнім ворогом», якого треба немилосердно переслідувати. Чисельність четників, за різними оцінками, дорівнювала 70—150 тис. чоловік.

Четники, стратегічно ставлячи завдання звільнення країни від окупантів та усташів, тактично зволікали з активною боротьбою проти них і навіть вступали в змову з ними в боротьбі проти партизанів, яких ототожнювали з комуністами. Партизани під керівництвом КПЮ вели збройну боротьбу проти окупантів, усташів, четників.

Серби в усіх краях Югославії, рятуючись від геноциду, прагнули створити етнічно чисті національно-державні утворення або території (шляхом масових репресій та пере-

селення), захищалися від хорватського націоналізму, угорського та албанського ірредентизму, а також воювали один з одним у лавах четників і партизанів. *Ситуація ускладнювалася протистоянням на конфесійній основі: православні — мусульмани — католики.*

Навесні 1942 р. народно-визвольні сили почали опрavlятися від завданих їм узимку ударів, підвищилися їхні організованість та боездатність. Окупанти не могли допустити, щоб Югославія продовжувала перетворюватися для них на новий фронт. Тому німецьке й італійське командування організували спільний наступ проти партизанських військ із залученням четницьких та усташських сил. Він розпочався в середині квітня 1942 р. й супроводжувався актами терору та насильства проти мирного населення.

Народно-визвольні сили цього разу вимушені були ухилитися від фронтальних боїв і залишили звільнену територію з центром у Фочі. Об'єднаний наступ окупантів завдав серйозної шкоди народно-визвольному руху в Східній Боснії, Санджаку, Чорногорії, Герцеговині. Партизани мусили відступити з раніше визволених територій також і в сербських районах. Бійці покидали партизанські зағони.

Спад визвольного руху спричинювався, зокрема, сектантством партизанського керівництва, яке перешкоджало об'єднанню патріотичних сил у боротьбі з окупантами, призводило до звужування бази народно-визвольного руху.

В тій громадянській війні, елементи якої в контексті боротьби проти окупантів ставали дедалі виразнішими, не було ні абсолютно правих, ні абсолютно винних, як у всякому ідеологічному протистоянні, обтяженому до того ж національними та релігійними суперечностями. Тому й югославських партизанів неможливо зображувати, як це робилося досі, лише в ідеалізованому вигляді «народних месників», хоча в цілому саме вони несли на своїх плечах головний тягар боротьби з фашистськими силами в країні. Партизанська боротьба позначена не тільки світлими сторінками перемог над окупантами, а й міжетнічними сутичками, розправами над політичними супротивниками, «перегінами» в ставленні до мирного населення, коли на практиці реалізувався постулат «хто не з нами, той проти нас», випадками мародерства, здирства, бандитизму та ін.

Збройна боротьба в різних кряях Югославії розвивалася досить нерівномірно. Прорив партизанських військ у Західну Боснію став найуспішнішою бойовою операцією, здійсненою ними в другій половині 1942 р., а місто Біхач перетворилося на політичний центр обширної звільненої те-

риторії, яка дістала назву «Біхачької республіки». Це сприяло зміцненню партизанського руху в Хорватії, однак його основу, як і раніше, становили серби. З липня по листопад 1942 р. успішні бої з 80-тисячним італійським військом вели партизани Словенії. Пожвавилася народно-визвольна боротьба і в Македонії.

Досягнуті успіхи дали підставу Верховному штабу в листопаді 1942 р. прийняти рішення про формування Народно-визвольної армії й партизанських загонів Югославії

На визволених територіях зміцнювалися позиції НВК, які керівництво КПЮ у вересні 1942 р. запропонувало розглядати як не тимчасові, а постійні органи «майбутньої влади». Були проведені вибори в НВК на визволених територіях у Боснії та Хорватії з центром у Біхачі. В Сремі, Славонії, Східній Боснії, Словенії утворювалися та зміцнювалися органи нової влади. До їхнього складу обиралися активісти визвольного руху.

Керівництво КПЮ, намагаючися зміцнити свої позиції, порушило питання про створення спеціального органу, який би взяв на себе вирішення основних військових, політичних та економічних проблем народно-визвольного руху. Була розпочата підготовка до скликання спеціального «віча народного визволення», яке відкрилося в Біхачі в ніч на 26 листопада 1942 р. В установчих зборах взяли участь усі антифашистські національні політичні групи (за винятком македонської та словенської, відсутніх із поважних причин). 27 листопада був створений загальноюгославський політичний орган — Антифашистське віче народного визволення Югославії (АВНВЮ).

Делегати, які репрезентували робітників, селян, службовців, інтелігенцію (більша частина делегатів), дрібну буржуазію, чиновництво, священнослужителів та розпущені партії, прийняли резолюцію про заснування й організацію АВНВЮ та звернення до народів Югославії. В цьому документі Д. Михайлович та керівництво колишніх буржуазних партій були звинувачені в колабораціонізмі.

Делегати обрали виконавчий комітет, до якого поряд із комуністами ввійшли представники інших антифашистських груп. На комітет покладено функції виконавчої влади в країні. Колишнього лідера Демократичної партії І. Рибара обрано головою виконкому, а його заступниками — колишнього сенатора Н. Поздврача й професора Белградського університету П. Савича.

Створення АВНВЮ і формування Народно-визвольної армії (НВА), яка налічувала близько 150 тис. бійців, відкрили нову фазу розвитку визвольної боротьби в Югосла-

ції. Рух за національне звільнення, проти іноземних поневолювачів дедалі більше поєднувався з керованою комуністами соціальною боротьбою.

Наприкінці 1942 р. західні союзники посилили увагу до Балканського театру бойових дій. Свої плани десантування військ на Балканах вони пов'язували з підтримкою НВА й партизанів. Водночас Захід непокоїла перспектива провалу ставки югославського емігрантського уряду на четників як на силу, що забезпечить відновлення його влади в країні.

Розвиток народно-визвольного руху в багатьох районах Югославії та загроза його поширення на східні райони спонукали окупантів до активних дій. Намагаючися перешкодити висадці англо-американських військ на Балканах, вони розпочали черговий наступ проти НВА й партизанів з метою знищення їхніх основних сил на чолі з Верховним штабом.

Гітлерівці вже не довіряли й четникам, яких у ході операції передбачалося роззброїти та ліквідувати як військову силу, що може надати підтримку англо-американським військам. Але головним ворогом окупанти вважали партизанів Й. Тіто.

В зимовому наступі 1942—1943 рр. проти 42-тисячного партизанського війська брали участь 75 тис. німецьких та італійських солдатів та офіцерів; 5,5 тис. усташів, 4 тис. військовослужбовців регулярної армії НДХ та 1,5 тис. четників.

І хоча вже 29 січня 1943 р. Біхач було залишено, партизанські частини активно оборонялися і маневрували понад два місяці, зриваючи плани ворога. Організуючи на окремих ділянках фронту контрнаступи, Верховний штаб готував прорив 20-тисячної оперативної групи військ на південний схід у напрямку до Герцеговини й Чорногорії.

Становище цієї групи значно ускладнювалося необхідністю оборони Центральної партизанської лікарні, де перебувало близько 4 тис. поранених і хворих бійців, яких з великими труднощами доставили до річки Неретва. *Невдовзі тут розпочалася славнозвісна «битва на Неретві», або «битва за поранених». На початку березня 1943 р. вдалося відкинути противника, форсувати річку і врятувати поранених партизанів.*

Вигравши битву на Неретві, Верховний штаб організував контрнаступ у південно-східному напрямку. До середини травня більша частина Герцеговини, Чорногорії, Східної Боснії та Санджаку були звільнені. Незважаючи на пере-

дислокацію головних сил НВА на південний схід, у західних районах країни продовжували діяти партизанські загони. *В березні 1943 р. було створено новий ЦК Компартії Македонії та партизанські штаби, які приступили до формування бойових груп і загонів.*

Нехтуючи настійними пропозиціями Заходу активізувати боротьбу з окупантами, четники Д. Михайловича продовжували свою лінію «вичікування заради виживання», не відмовлялися від співробітництва з окупантами. Неможливість примирення та об'єднання двох крил югославського визвольного руху стала очевидною. Навесні 1943 р. четницький рух охопила психологічна криза, дедалі частіше рядові його учасники висловлювали небажання «проливати братерську кров».

У травні 1943 р. німецько-італійське командування зробило чергову спробу «остаточно знищити партизанів» на території Чорногорії, Герцеговини й Санджаку. Проти 20 тис. воїнів НВА, котрі, як і раніше, були обтяжені турботою про 4 тис. поранених і хворих, окупанти кинули 120-тисячне військо. В результаті наступу, який розпочався 15 травня, навколо частин НВА поступово стягувалося кільце ворожого оточення. Здавалося, що план окупантів близький до виконання. Однак Верховний штаб НВА знайшов вихід у прориві через долину річки Сутьєски та гірський хребет Зеленгора в напрямку Боснії.

Всю першу половину червня 1943 р. тривала жорстока битва на Сутьєсці, в якій частини НВА втратили третину свого складу. Загинули легендарний командир АВНВЮ В. Маслеша, д-р С. Милашевич, Н Поздврач, відомий поет І. Г. Ковачич та багато інших. Але частини НВА зберегли свою ударну силу й уже в другій половині червня, наступаючи через східну Боснію, з'єдналися з діючими там партизанськими бригадами.

В ході літніх операцій гітлерівці здійснили наступ і проти четників, які тимчасово зуміли оволодіти містами Чайніч та Фоча й чинили гідний опір окупантам. Однак сили були нерівними, і четницький рух зазнав значних втрат.

Битви на Неретві та Сутьєсці ознаменували докорінний перелом у ході визвольної війни в Югославії. В усіх її краях спроби німецько-італійських окупантів та їхніх ставлеників придушити повстання були безрезультатними.

Словенський визвольний фронт, який складався з коаліції КПЮ із «Соколом» і християнськими соціалістами, поступово перетворився на єдину політичну антифашистську організацію. Словенські партизани виступали разом із хор-

ватськими (тут, як і раніше, переважали серби, хоча кількість хорватів збільшилася) проти італійських окупантів, розширювалися визволені хорватські території.

Після прориву партизанських бригад до Боснії на звільнених від ворога її територіях почали формуватися нові підрозділи НВА. В Чорногорії, Санджаку, Герцеговині позиції четників ослаблилися в результаті як німецького, так і партизанського тиску на них. У Сербії партизанам, хоч і з великими труднощами, вдалося створити нові вогнища повстання в Косово, Метохії та Східній Сербії, звільнити та утримувати територію в районах Топлиця, Яблониця, Црна Трава.

Перемога Червоної Армії в битві на Курській дузі, наступальні операції англо-американських військ у басейні Середземного моря привели до капітуляції Італії, що вплинуло на хід боротьби в Югославії. Війська ЮНА, які зв'язували в Югославії 15 італійських дивізій (близько 280 тис. солдатів та офіцерів), за сприяння населення роззброїли їх частину, захопили значну кількість зброї та спорядження. З антифашистськи настроєних італійських солдатів була сформована дивізія ім. Гарібальді. В італійській зоні розпочалася ліквідація загонів «білої гвардії»*, пов'язаних із четницьким командуванням.

Намагаючись зберегти контроль на Балканах, окупанти збільшили кількість німецьких дивізій, що діяли проти НВА, до 13-ти. Крім того, народно-визвольному рухові, в якому восени 1943 р. налічувалося 320 тис. чоловік, проти стояли 200 тис. солдатів армії НДХ (у тому числі 29 тис. усташів), 18 тис. недичівських і більш ніж 3,5 тис. легичівських солдатів, 12 тис. словенських «білогвардійців» та десятки тисяч четників у Сербії, Чорногорії, Хорватії, Далмації, Боснії та Герцеговині.

Але окупаційні війська, незважаючи на кількісну перевагу і краще озброєння, забезпечити панування в країні вже не могли. Звільнені території становили приблизно половину Югославії з населенням близько 5 млн чоловік. У краях діяли понад 5 тис. місцевих і селянських, майже 800 общинних, 240 районних, 51 окружний і 3 обласних НВК. Підтримка партизанського руху населенням дедалі посилювалася.

У Хорватії на скликаних з ініціативи комуністів в Оточці 14 червня 1943 р. установчих зборах було засновано Крайове віче національного звільнення Хорватії (КВНЗХ), об-

рано його виконком та прийнято резолюцію щодо необхідності встановлення народної влади в Хорватії в межах нової, демократичної Югославії. Головою КВНЗХ став відомий поет В. Назор.

Режим А. Павелича, хоча на вигляд і залишався ще досить міцним, поступово втрачав опору серед населення. Якщо після встановлення своєї влади усташі, маніпулюючи ідеєю «Великої Хорватії», могли розраховувати на підтримку, лояльність або нейтралітет значної частини хорватів, то після виходу Італії з війни настрої в НДХ різко змінилися, кількість симпатизуючих режимові почала скорочуватися. Він тримався головним чином на гітлерівських багнетах. Невадими були спроби А. Павелича домовитися з керівництвом ХСП і створити коаліційний уряд. Вагалося й керівництво католицької церкви.

Восени 1943 р. процес створення народно-визвольної влади тривав: 16 вересня в Кочов'ї був заснований Народно-визвольний комітет Словенії; 16 листопада в Калаціно-Крайве — Антифашистське віче Чорногорії та Боки; 20 листопада — Антифашистське віче Санджаку; 26 листопада в Маркович-Градї-Красеве — Антифашистське віче народного звільнення Боснії й Герцеговини. Йшла підготовка до проведення Антифашистських зборів народного звільнення Македонії. У своїх деклараціях нові органи влади проголошували прагнення створити нову федеративну Югославію — співтовариство рівноправних народів.

Перемога народно-визвольних сил. Успіхи на фронтах антигітлерівської коаліції та зміцнення визвольного руху впливали на співвідношення суспільно-політичних сил у Югославії. Прихильники монархічного ладу швидко втрачали популярність. Підтримувані Заходом четники ще становили серйозну силу. Емігрантський уряд значною мірою скомпрометував себе як захисник старих порядків. Натомість підвищився авторитет КПЮ, яка наприкінці 1943 р. налічувала близько 20 тис. чоловік.

Дедалі популярнішим ставав Й. Тіто, в якому багато хто бачив загальнонародного вождя. Авторитет Тіто зростає у міру того, як змінювалася національна структура народно-визвольного руху, який з переважно сербського поступово перетворювався на загальноюгославський. Даліся взнаки й успіхи Червоної Армії, яка зуміла переломити хід війни, а також традиційні симпатії до Росії, що спричинювали інтерес до радянських форм буття. «Короткий курс історії ВКП (б)» став настільною книгою, на якій виховувалися кадри. Радянська модель державного та суспільного ладу уявлялася взірцем соціальної справедливості й національ-

* Антикомуністичні збройні загопи в Словенії. Восени 1943 р. близько двох тисяч їхніх бійців перейшли на бік партизанів.

ної рівності, світле й щасливе майбутнє Югославії пов'язувалося з досвідом «великого слов'янського брата».

Керівництво КПЮ розпочало формування верховних органів влади. 30 листопада 1943 р в старовинному боснійському місті Яйце друга сесія вища прийняла рішення про перетворення АВНВЮ у верховний представницький, законодавчий орган Югославії. Вищим виконавчим та адміністративним органом влади став Національний комітет звільнення Югославії (НКЗЮ) на чолі з Й. Тіто, якому було присвоєне звання маршала. Згідно з постановою сесії емігрантський уряд позбавлявся прав законної влади, а королю Петру II заборонялося повернення в Югославію до завершення війни, коли сам народ вирішуватиме питання про долю монархії. Нову державу передбачалося будувати на федеративній основі, яка б забезпечувала повну рівноправність усім народам, національностям та національним меншинам.

Надзвичайно широкий політичний і соціальний склад АВНВЮ, його президії, НКЗЮ свідчили, що завдання й цілі народно-визвольного руху поділяють люди найрізноманітніших поглядів. Із 63 членів Президії на чолі з І. Рибаром 28 були членами КПЮ, решта — діячі колишніх партій, працівники культури, священнослужителі, офіцери старої армії. В НКЗЮ з 17 чоловік четверо належали до компартії.

Трансформація статусу АВНВЮ, створення НКЗЮ як тимчасового уряду країни, позбавлення емігрантського уряду права представляти народи Югославії означали революційну зміну влади. Повстанські сили, керовані КПЮ, прагнули демонтажу ладу в країні, ліквідації монархії й створення нової суспільної системи.

Рішення другої сесії АВНВЮ та підсумки Тегеранської конференції перекреслили плани У. Черчілля відносно «балканського варіанта» відкриття другого фронту в Європі. Західні союзники та окупований ними емігрантський уряд втратили можливість впливати на хід подій у Югославії.

Рішення АВНВЮ дістали широку підтримку не тільки серед населення звільнених та окупованих територій Югославії, а й у представників югославських народів за кордоном.

Активізували свою діяльність і деякі політики довоєнної Югославії, що залишилися в країні. Вони досягли угоди про співробітництво з Д. Михайловичем. У січні 1944 р в сербському селі Ба відбулася зустріч представників колишніх політичних партій Сербії, Чорногорії, Словенії та Хор-

ватії, на якій були присутні й діячі четницького руху. Учасники зустрічі прийняли рішення створити організацію «Югославська національно-визвольна єдність» на чолі з лідером соціал-демократів Ж. Топаловичем Але суттєвого впливу на події в країні ця організація не мала.

Початок 1944 р. ознаменувався новим наступом Червоної Армії. В обстановці її наближення до Балкан сильна НВА становила серйозну загрозу окупантам. У цей період вона налічувала до 300 тис. бійців. Гітлерівці здійснили ряд наступальних операцій, щоб забезпечити свої позиції на Адриатичному узбережжі та островах, перешкодити прориву частин НВА в Сербію

Реалістична оцінка становища в Югославії, врахування позицій СРСР щодо НВА, її активність привели англійський уряд до висновку, що його ставка на четників Д. Михайловича безперспективна. Невдовзі розпочалися переговори між командуванням НВА і британським урядом, що закінчилися прийняттям компромісного рішення. Уряд США продовжував беззастережно підтримувати четників до кінця війни Радянське керівництво, представлене військовою місією на чолі з генералом М. Корнієвим, який мав і політичні повноваження, вже в лютому 1944 р де-факто визнав уряд Й. Тіто.

12 квітня 1944 р в Москву прибула делегація НКЗЮ на чолі з М. Джиласом. Згідно з досягнутими домовленостями зі спеціальних військових баз у СРСР (райони Києва та Вінниці) й в Італії (Барі) було розгорнуто перекидання радянських зброї та боеприпасів для НВА, яка в травні 1944 р. налічувала вже 350 тис. бійців

Навесні 1944 р, коли НВА вела бої з гітлерівцями на півдні Сербії, загрожуючи їхнім важливим комунікаціям, німецьке командування висадило 25 травня в Дрварі, де знаходився НКЗЮ, великий повітряний десант з метою його захоплення Але цей задум не вдался: Й. Тіто та його оточення разом із радянською, англійською та американською місіями були переправлені на радянському літаку спочатку в Італію, а потім на звільненій югославській острів Віс.

З урахуванням побажань Й. Тіто 7 липня 1944 р постав новий емігрантський уряд, який очолив відомий політик довоєнної Югославії І. Шубашич. Спираючися на радянську підтримку, Й. Тіто прагнув зміцнити позиції НКЗЮ й перешкодити спробам західних союзників домогтися поступок на користь Петра II.

В другій половині 1944 р., зважаючи на наступальні дії Червоної Армії на південному фланзі радянсько-німецько-

го фронту, командування НВА перенесло центр тяжіння своїх воєнних операцій в Сербію.

Розклад четницького руху тривав, але водночас намітилося згуртування всіх антирадянських сил: недичівців, летицівців, четників, які розцінювали угоду Тіто-Шубашич як «комуністично-усташиську змову». Керівництво четницького руху шукало точку опори для посилення своїх позицій. Воно звернулося до президента США Ф. Рузвельта по допомогу, обіцяючи за умови отримання зброї мобілізувати 500 тис. вояків для боротьби проти будь-якої диктатури (на той час лави четників налічували лише 75 тис. легкоозброєних бійців). Гітлерівський ставленик М. Недич обіцяв Д. Михайловичу передати четникам отриману від німців зброю. Сам М. Недич напередодні вступу Червоної Армії в Сербію віддав розпорядження військам опору росіянам не чинити, а у вересні 1944 р. залишив Белград. Не надало підтримки четникам і німецьке командування, хоча в липні—серпні вони брали участь у спільному з вермахтом наступі проти НВА.

Тим часом відбувався масовий перехід четників на бік НКЗЮ. Поштовхом до цього став заклик 30 серпня 1944 р. голови НКЗЮ до всіх хорватських і словенських членів добровольців, четників та інших противників партизанів перейти на бік НВА до 15 вересня.

Четницький рух агонізував. Частина четників перейшла до НВА, частина розійшлася по домівках, решта відступила з недичівцями й летицівцями на захід. Деякі четницькі формування займали окремі міста й села, іноді виступали проти вермахту. Червоної Армії опір вони не чинили. Наприкінці вересня за домовленістю між Й. Сталіним і Й. Тіто четників просто почали роззброювати.

Під час візиту Й. Тіто до Москви 21 вересня 1944 р. було домовлено про вступ Червоної Армії на територію Східної Сербії та її спільні дії з НВА у визволенні Белграда, а також виведення радянських військ із країни після виконання бойових завдань. СРСР зобов'язався поставити зброю для 12 піхотних і 2 авіаційних дивізій НВА.

У вересні завершилось організаційне оформлення Єдиного народно-визвольного фронту (ЄНВФ): у травні 1944 р. в Топуско був створений ЄНВФ Хорватії та його виконком; у липні в місті Санські Мост — ЄНВФ Боснії й Герцеговини; в липні в Колошині — ЄНВФ Чорногорії та Боки.

Після проведення спільної радянсько-югославської операції, до якої залучалися й болгарські війська, 20 жовтня 1944 р. був звільнений Белград. Ця подія мала велике значення для вигнання окупантів з країни та встановлення но-

вого ладу. 14 листопада 1944 р. в столиці відбулася Установча скупщина ЄНВФ Сербії. До виконкому, який очолив посол емігрантського уряду в СРСР С. Сіміч, увійшли відомі політичні діячі республіканської, народно-селянської партій та ліві «землероби». Представники демократів відмовилися від участі.

Виконком Визвольного фронту Словенії у вересні 1944 р. був також розширений за рахунок діячів політичних партій, які раніше вагалися відносно своєї участі в народно-визвольному русі. 26 листопада створено ЄНВФ Македонії, його головний комітет очолив відомий публіцист, член КПЮ Д. Влахов.

Для зміцнення народно-визвольного руху та його політичної опори особливо важливе значення мало прийняття 21 листопада президентом АВНВЮ рішення про загальну амністію, що, безумовно, сприяло приборканню пристрастей громадянської війни. Відіграла свою роль і груднева домовленість між І. Шубашичем і Й. Тіто про створення єдиного уряду Югославії з представників обох сторін. Рішення про державний устрій країни мала прийняти Установча скупщина після остаточного звільнення Югославії. Участь у виборах та висування своїх кандидатів дозволялися всім політичним силам, які «не кооперувалися з ворогом».

До початку 1945 р. в межах народно-визвольного руху склалася система масових суспільно-політичних організацій, які стали основою нової, комуністичної по суті, але на вигляд демократичної, влади. В цей час Сербія, Чорногорія й Македонія були звільнені повністю, а в Боснії й Герцеговині, Хорватії та Словенії тривали бої з окупантами.

7 березня 1945 р. був сформований Тимчасовий народний уряд Демократичної Федеративної Югославії (ДФЮ), до якого ввійшли шість членів емігрантського уряду, але більшість (22 місця) дістали члени НКЗЮ. Головне своє завдання уряд вбачав в остаточному звільненні країни.

На початку квітня 1945 р. частини Югославської народної армії (так вона стала називатися з березня) вступили в Сараєво, а 8 травня звільнили Загреб. Але бої в Словенії продовжувалися до 15 травня, коли останнє 300-тисячне угруповання німців мусило здатися югославським військам. Югославія була повністю звільнена.

В боях з окупантами загинуло 305 тис. і поранено 425 тис. бійців і командирів НВА. Загальна кількість жертв у Югославії перевищила 1 млн 700 тис. чоловік — десяту частину населення країни. З них у Хорватії було вбито близько 800 тис., у Боснії загинуло майже 600 тис. чоловік. У період правління Й. Тіто в СФРЮ вперто замовчувався факт,

що майже три чверті загиблих були жертвами не фашизму, й не зовнішнього ворога, а громадянської війни та міжетнічної різанини, коли усташі вбивали партизанів, четників-сербів, а серби мстилися на них у 1945 р. Тоді, в травні, партизани Й. Тіто ввійшли до Загреба й отримали від англійців полонену хорватську армію, і відбулося те, про що писав відомий сербський письменник Д. Чосич: «на різанину й отруту ми відповіли різаниною й отрутою».

Комуністам удалося зайняти вирішальні позиції у владних структурах федеративної Югославії. Й відбулося це по суті за підтримки всіх держав антигітлерівської коаліції.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Атанацкович Ж., Джонлагич А., Пленча Д. Югославия во второй мировой войне. Белград, 1967.

Валев Л. Б., Славин Г. М. Отклики Сталинградской битвы на Балканах // Балканские исследования: Проблемы истории и культуры. М., 1967.

Гибианский Л. Я. Советский Союз и новая Югославия, 1941—1947 гг. М., 1987.

Движение сопротивления в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, 1939—1945 гг. М., 1995.

Народные и национальные фронты в антифашистской борьбе и революциях 40-х гг. М., 1985.

Очаги тревоги в Восточной Европе М., 1994.

Семиряга М. И. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко фашистского гнета М., 1985.

Славин Г. М. Освободительная война в Югославии, 1941—1945 гг. М., 1965

Советский Союз и борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы за свободу и независимость, 1941—1945 гг. М., 1978.

Станоевич Б. Усташский министр смерти. М., 1989.

Стругар В. Югославия в огне войны, 1941—1945 гг. М., 1985.

Лекція 13

БОЛГАРІЯ ЗА ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1941—1945 рр.)

● Монархічний режим і формування опозиційного руху ● Активізація партизанського руху опору та загострення політичної кризи в країні ● Пряхід до влади Вітчизняного фронту

Монархічний режим і формування опозиційного руху. Становище болгарського політичного режиму після його приєднання до фашистських держав «осі» та територіальних придбань завдяки участі в загарбницьких операціях на Балканах зовні справляло враження досить стабільного. І хоча фактично Німеччина здійснювала контроль над «но-

вопридбаними» територіями, болгарська офіційна пропаганда вихвалялася: «Кінець кінцем Болгарія здійснила свої споконвічні національні прагнення!»

Зважаючи на традиційно дружнє ставлення болгар до російського народу, німецька стратегія поширення агресії на схід участі Болгарії не передбачала. Болгарський уряд навіть не наважувався оголосити війну СРСР. На Східний фронт не був посланий жоден болгарський солдат Болгарія виявилася єдиним союзником Німеччини, яка зберігала дипломатичні відносини з СРСР упродовж усієї війни.

Становище Болгарії як країни-сателіта помітно відрізнялося від становища окупованих країн. Тут зберігався власний державний апарат, німецькі війська, розміщені на території країни, не виконували окупаційних функцій. Однак союз із Німеччиною був для Болгарії нерівноправним і певною мірою обмежував її національну незалежність.

Німецькі підприємці поступово займали пануючі позиції в болгарській промисловості та банках. Зовнішня торгівля Болгарії дедалі більше підпорядковувалась інтересам «третього рейху», до того ж нерівноправне партнерство призвело до значного торговельного дисбалансу для Болгарії, оскільки Німеччина не виконувала свої обов'язки.

Зближення з нацистською Німеччиною негативно позначилося й на політичній атмосфері в країні. Уряд рішуче зробив ставку на репресивні методи, жорстокість яких зростала. До закону «Про захист держави» було додано 21-шу статтю, що передбачала смертну кару. Відповідно внесено зміни й у військово-кримінальний та військово-судовий кодекси. За відомими політичними діячами встановлено поліцейський нагляд, в'язниці та концтабори заповнювалися антифашистами.

Політичний режим Болгарії намагався представити себе «безпартійним» і «надкласовим». Усі партії були офіційно розпущені ще після травневого (1934 р) перевороту, хоча й не зникли з політичної арени і з різним ступенем активності брали участь у громадському житті країни. Цар Борис III зосередив керівництво країною у своїх руках, уряди призначалися за прямою вказівкою двору й не репрезентували певних партій. Жоден крок у галузі внутрішньої й зовнішньої політики не робився без відома та згоди монарха. Тому тогочасний політичний режим у країні можна характеризувати як авторитарний з елементами буржуазної демократії та фашистськими вкрапленнями.

З питанням про характер політичного режиму в Болгарії 30-х — середини 40-х років пов'язана правомірність уживання терміна «антифашистська боротьба». Цей термін ви-

користувався у документах Болгарської робітничої партії (БРП) *, а в післявоєнний період його підхопили офіційні історіографи. Така постановка питання зумовлювалася не тільки комуністичними закликами боротьби з «монархо-фашистською диктатурою», а скоріше тим, що напередодні війни та в її роки в зовнішній політиці Болгарії посилюлися пронімецькі тенденції. Прогітлерівська орієнтація країни стала відвертою з лютого 1940 р., коли кабінет міністрів очолив відомий германофіл Б. Філов. Слід зважити й на існування в роки війни так званої «фашистської опозиції» урядові. До неї належали різні групи й організації, які виступали за більш активну та безпосередню участь Болгарії у війні на боці гітлерівської Німеччини: група О. Цанкова, Союз болгарських національних легіонів, «Ратник», «Бранник» та ін.

Опозицію урядові становив і табір лівих сил, який являв собою досить строкату соціально-політичну палітру: БРП, ліве крило Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС) — «Пладне», ліві соціалісти, демократично настроєні офіцери, діячі політичної течії «Звено».

Проти пронімецької орієнтації монархічного режиму виступали також провідні діячі демократичної, ліберальної та народної партій, «Демократичної згоди», БЗНС — «Врабча-1», праві соціалісти.

На початковому етапі війни болгарська ліберальна опозиція строго дотримувалася нейтралітету Незважаючи на свої симпатії до англо-французького блоку, вона не закликала до відкритої орієнтації на західну коаліцію З чотирьох можливих для Болгарії варіантів зовнішньополітичної лінії — союз із Німеччиною, англо-французьким блоком, СРСР або нейтралітет — болгарські ліберали вважали єдиним правильним останній.

Дії ліберально-демократичної опозиції обмежувалися промовами в парламенті, письмовими протестами та езопівською журналістикою. Вона виявила цілковиту неспроможність, оскільки не могла подолати своїх традиційних недоліків: політиканства, амбіційності, віри в монарха та ін. А головне: сама тактика нейтралітету в тодішній міжнародній ситуації була ілюзією, приреченою на широке громадське засудження.

Ліберально-демократична опозиція виражала антифашистські погляди тих прошарків болгарського суспільства, які схилилися до некомуністичного варіанта вирішення складних соціальних та економічних проблем країни й не

були готові до активної боротьби проти існуючого режиму. Йдеться про частину селянства, ремісників, інтелігенцію, антинімецьки настроєних підприємців.

Через сектантську лінію БРП та ряд інших причин єдність болгарських комуністів і ліберально-демократичної опозиції, яка склалася в другій половині 30-х років, з початком війни було порушено. Їхні відносини звелися виключно до взаємних обвинувачень у зраді національних інтересів.

Війна між Німеччиною і СРСР у силу історичних, політичних та культурних причин дістала надзвичайно сильний відгук болгар. Інтерес до СРСР, почуття спільності з народами Росії традиційно існували в усіх прошарках болгарського суспільства. Вже в перші дні після нападу Німеччини на СРСР в поліцію почали надходити повідомлення про настрої населення, яке здебільшого висловлювало обурення гітлерівською агресією і віру в перемогу радянських людей.

Таким чином, уже на самому початку радянсько-німецької війни визначився розрив між урядом, що пов'язав долю країни з гітлерівською Німеччиною, і народними масами, симпатизуючими Радянському Союзу.

Однак ознаки внутрішньополітичної кризи в цей період ще не з'явилися. Внутрішнє становище не сприяло розвитку опозиційного руху. В той час, коли майже всі народи Європи були втягнуті до кровопролитної війни або окуповані, Болгарія являла собою відносно мирний оазис. Кількість німецьких військ на території країни не перевищувала 2—3 тис чоловік. Створювалася ілюзія можливості проведення Болгарією самостійної політики. Треба зважити й на успіхи гітлерівців на Східному фронті на початковому етапі війни. Використовуючи специфічну міжнародну кон'юнктуру, спекулюючи на вирішенні національного питання, на тому, що країні вдалося запобігти жаків війни та окупації, уряд зумів тимчасово розширити свій вплив на значні верстви населення.

Саме в цих умовах БРП прийняла рішення про негайну організацію збройного опору гітлерівцям 22 червня 1941 р. вона виступила з відозвою до болгарського народу, закликаючи підтримати справедливу боротьбу радянського народу: «Ні зернятка болгарської пшениці, ні шматочка болгарського хліба німецьким фашистам і грабіжникам!»

Керівництво компартії 24 червня 1941 р. висунуло цілісну програму збройної антифашистської боротьби в країні як проти гітлерівців, так і проти їхніх болгарських пособників. Вона передбачала дії, спрямовані на розклад болгар-

* Так у 1938—1944 рр. називалася Болгарська комуністична партія.

ської армії та залучення її на бік народу, на зрив постачання німецьких військ, розгортання партизанського руху, на залучення всіх патріотичних сил до опору. Для організації збройної боротьби при ЦК БРП була створена Центральна військова комісія на чолі з Х. Михайловим.

Керуючися вказівками виконкому Комінтерну, закордонне бюро ЦК БРП на чолі з Г. Димитровим, В. Коларовим та іншими вирішило змінити тактику й перейти до створення широкого національного антифашистського фронту. У своїй діяльності комуністи мали позбутися «будь-яких забобонів, будь-яких залишків сектантства», «припинити будь-яку кампанію проти Великобританії». Керівництво компартії підкреслило, що той, «хто допомагає СРСР у війні проти фашистської Німеччини, є нашим союзником, незважаючи на партійну й соціальну належність та світосприймання». Було також визначено, що в міру визрівання внутрішніх і міжнародних умов «масовий рух народу та армії необхідно спрямувати проти уряду Бориса» й установити новий національний, антифашистський уряд, у якому, звичайно, компартія мала відігравати провідну роль.

Беручи курс на підготовку збройної боротьби, БРП виходила із співвідношення сил у світовому масштабі, дотримувалася загальної лінії світового комуністичного руху. Головною специфічною рисою руху опору в Болгарії було те, що в ньому із самого початку переважали соціальні аспекти. Завдання руху, керованого комуністами, не обмежувалися антифашистською боротьбою, він спрямовувався на зміну існуючого ладу, створення нового суспільства на соціалістичних засадах.

Формування уряду національної антифашистської єдності БРП розглядала лише як необхідний етап на шляху до глибоких суспільних перетворень, до соціалізму. Компартія, виступаючи організатором руху опору, свідомо перебільшувала небезпеку фашистських тенденцій у країні, прирівнюючи режим у Болгарії до фашистських, і закликала народні маси на боротьбу з «реакційною монархо-фашистською диктатурою». Могутнім зовнішнім чинником розвитку руху опору була цілеспрямована політика радянського керівництва, здійснювана через Комінтерн, Закордонне бюро ЦК БРП і особисто Г. Димитрова.

Таким чином, не заперечуючи національно-визвольних, антифашистських елементів боротьби болгарського народу в роки війни, треба зазначити, що вона із самого початку мала здебільшого класовий характер і фактично спрямовувалася проти існуючого монархічного ладу. Ця особливість руху опору — переважна спрямованість не проти іноземної

присутності, а проти власних правителів — обмежувала його розмах, перешкоджала його перетворенню на загальнонародний. Політичний склад учасників руху був надзвичайно вузьким: переважну більшість становили комуністи та співчуваючі їм.

Розроблена керівництвом БРП програма дій передбачала створення партизанських підрозділів, бойових груп та організацію саботажу. Вона накреслила також такі завдання, як організація масового руху проти вилучення продуктів харчування та худоби в населення, невиконання господарських, політичних та інших вказівок влади; контрпропаганда; робота в армії; підтримка нелегалів; зміцнення зв'язків із союзниками по боротьбі.

Курс БРП на збройне повстання підтримали ліві діячі колишньої Військової ліги та політичної течії «Звено», представленої радикально настроєними колами інтелігенції та офіцерства. Повстання вони розглядали як одномоментний військовий акт, несподіваний удар по правлячій верхівці Отже, на їхню думку, необхідно було утримуватися від окремих розрізнених збройних дій з дезорганізації ворожого тилу, щоб приспати пильність противника й не завадити повстанню.

Окрім «звенарів», готовність до співробітництва з комуністами виявляли спочатку лише представники лівих угруповань БЗНС і соціал-демократи. Однак вони не поділяли позиції комуністів щодо методів боротьби, визнаючи тільки пасивні форми опору.

Більшість же лідерів ліберальної опозиції не пішла на встановлення контактів із комуністами. Ліберали не робили спроб створити власні військово-політичні організації для боротьби проти існуючого режиму й зайняли вичікувальну позицію. Багатьох лібералів охопила апатія, і практично єдиною формою прояву їхньої опозиційності в перші два роки війни були промови в Народних зборах. Найбільшу активність виявляли окремі депутати Демократичної й Народної партій та БЗНС — «Пладне». Ці промови містили положення програмного характеру, які стали основою розробки загальної платформи ліберальної опозиції щодо збереження демократичних елементів суспільного ладу і, головне, — щодо повернення до парламентського режиму, основаного на принципах Тирновської конституції.

Активізація партизанського руху опору та загострення політичної кризи в країні. Після нападу Німеччини на СРСР компартія, яка налічувала близько 10 тис. членів, різко активізувала свою агітаційно-пропагандистську діяльність, всебічно використовуючи симпатії болгар до ро-

сіян. Саме русофільство болгарського народу становило передумову (як психологічну, так і політичну) для поширення комуністичного руху в країні.

Досвід підпільної та збройної боротьби, який мала БРП, дав їй змогу стати організатором руху опору проти гітлерівців та пронимецького режиму вже влітку 1941 р. Центральна військова комісія визначила, що сфера дії партизанських загонів — гірська місцевість, а бойових груп — населені пункти.

Перші бойові групи були створені в липні 1941 р. До кожної з них входило кілька бійців. Вони готували диверсії на військових об'єктах, організували саботаж на підприємствах, які обслуговували гітлерівців, добували вогнепальну зброю і боеприпаси та ін. Водночас була налагоджена досить ефективна діяльність розвідувальних груп, які по радіо передавали до СРСР військову інформацію.

Для боротьби з урядовими військами та поліцією вже влітку були створені партизанські загони (чети). Першими болгарськими партизанами стали комуністи-нелегали. В цей період партизанський рух тільки формувався (в загонах спочатку налічувалося до десятка бійців), накопичував сили й досвід, вирішував проблему зброї та боеприпасів.

Комуністи розгорнули пропагандистську й організаційну роботу серед солдатів та офіцерів болгарської армії. Створювалися підпільні осередки та групи, щодалі більше дезертирів переходило до партизанів.

Важливе місце у своїй діяльності компартія відводила пропагандистській роботі на радіо. Починаючи з 23 липня 1941 р. впродовж трьох років з радянської території транслювалися передачі радіостанції «Христо Ботев». Болгарські патріоти записували та розмножували інформацію, отриману по радіо, для поширення серед населення. 7 жовтня 1941 р. на території СРСР почала працювати ще одна радіостанція — «Народний голос». Важливу роль відіграла також нелегальна преса.

Влітку 1941 р. розвідувальні Генштабу Червоної Армії та Закордонного бюро ЦК БРП прийняли рішення про використання в боротьбі з фашизмом болгарських політемігрантів. Близько ста чоловік, серед яких були керівні діячі партії, військові спеціалісти, викладачі, інженери, робітники, вже в серпні почали засилати на літаках і підводних човнах до Болгарії. Вони мали вести самостійні розвідувальні, бойові дії, організувати саботаж у тилу гітлерівців, не вливаючися до лав підпільної БРП. Момент засилки політемігрантів на батьківщину був украй несприятливим. Там безконтрольно хазяйнували гітлерівці, тил яких охо-

роняли болгарські війська й поліція, а згуртування патріотів у єдиний фронт тільки розпочалося. До літа 1942 р. із 65 засланих живими й на волі залишилося семеро.

Навесні 1942 р. були створені нові партизанські загони, які діяли навколо міст Іхтиман, Казанлик, Панагюриште та ін. Поступово збільшувалася чисельність діючих партизанських угруповань. Створювалася мережа помічників партизанів — «ятаків», які не тільки надавали явки, а й виконували роль зв'язкових.

Щоб запобігти запланованому керівництвом БРП «весняному наступу», поліція в березні — квітні 1942 р. здійснила превентивний контрнаступ на сили опору. Були заарештовані секретарі ЦК Т. Костов і П. Іванов, керівник Центральної військової комісії Ц. Радойнов. Хвиля масових облав, арештів, політичних процесів і страт прокотилася по всій країні. Лише через певний час партія змогла відновити свої лави

Для керівництва компартії ставало дедалі очевиднішим, що боротьба проти існуючого режиму може бути успішною лише за умов залучення до неї найширших мас. Почалася розробка нової політичної платформи, яку мали підтримати всі соціальні прошарки. 17 липня 1942 р. програма Вітчизняного фронту (ВФ) була передана радіостанцією «Христо Ботев». Пріоритет у ній віддавався загальнонаціональним демократичним завданням: розриву з гітлерівською Німеччиною і державами «осі», встановленню відносин дружби й співробітництва з радянським та іншими народами, що борються із фашизмом, скасуванню антинародного монархічного режиму та формуванню національного уряду. Великі народні збори мали визначити майбутню форму правління в Болгарії. Програма передбачала демократизацію суспільства, відновлення прав і свобод болгарських громадян.

Демократична за характером, досить збалансована програма ВФ створювала можливість його формування на широкій соціально-політичній основі. БРП не висувала соціалістичних завдань і гасла держави народної демократії. Однак це був тактичний маневр: керівництво компартії не відмовилося від перспективи соціалістичної революції.

Текст програми у вигляді декларації отримали для озаяомлення керівники БЗНС, Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (БРСДП), Демократичної, Ліберальної, Радикальної та інших партій з пропозицією взяти участь у ВФ. Координацію зусиль щодо створення Фронту було покладено на члена керівництва БРП Ц. Драгойчеву.

До кінця 1942 р. лише два лідери ліберальної опозиції — Н. Петков (БЗНС — «Пладне») та К. Георгієв («Звено») — висловили готовність ввійти до ВФ. Інші, сприймаючи в цілому або частково викладені в програмі Фронту положення, відкидали ідею організованого руху опору, керованого з одного центру.

Така позиція партій ліберальної опозиції значною мірою спричинювалася недовірою до компартії та незадоволенням її претензіями на керівну роль у русі опору. Справа була не тільки в особистих амбіціях: на порядок денний стало питання про перспективи боротьби, про те, який лад прийде на зміну існуючому режиму. Тому більшість лідерів ліберальних партій, небезпідставно побоюючися зростання впливу БРП, виступали за паралельну опозиційну боротьбу.

Вітчизняний фронт почав формуватися «знизу» як народний рух. Ініціативні органи зі створення ВФ стали його комітетами, до складу яких поряд з комуністами входили представники лівого крила БЗНС, БРСДП, «Звена» та ряду громадських організацій. До кінця 1942 р. в країні діяло понад 130 комітетів ВФ.

Таким чином, в організаційному відношенні ВФ мав досить складну структуру. З одного боку, він створювався як союз між лідерами опозиційних партій та кіл, з іншого — як широкий народний політичний рух.

Перемога Червоної Армії під Сталінградом послужила поштовхом до посилення боротьби проти прогітлерівського режиму і викликала велику розгубленість у правлячих колах Болгарії. У лютому 1943 р. керівництво БРП видало директиву відносно переростання збройної боротьби в повстання. Повалення проницького режиму й прихід до влади уряду ВФ мали відвернути розгром Болгарії.

Новий етап у розвитку збройної боротьби вимагав удосконалення організаційної структури бойових сил. З березня — квітня 1943 р. всі партизанські формування ставали підрозділами Народно-визвольної повстанської армії (НВПА). Центральна військова комісія БРП була перетворена на Головний штаб НВПА. Командуючим призначено Х. Михайлова. Країну поділено на 12 повстанських оперативних зон (ПОЗ) на чолі із зональними штабами, які працювали під безпосереднім керівництвом окружкомів компартії.

Змінився і характер партизанської боротьби. Якщо в 1942 р. переважали акти саботажу й диверсій, то в 1943 р. на перше місце висунулися збройні дії партизанів, які перейшли від оборонної до наступальної тактики. Завдаючи ударів по ворогу, партизани тримали його в постійному напруженні. Тільки за 1943 р. було проведено 286 збройних

операцій. Партизанські загони до 500 чоловік діяли в районах міст Карлово, Среднегір'я, Родопських та Пирінських гір, менш численні підрозділи — в інших районах країни.

Діяльність БРП у військових частинах давала результати: збиралися відомості про пересування та дислокацію гітлерівських військ, для партизанів добувалися зброя та боеприпаси. Тільки за лютий 1943 р. більшість із 652 військовослужбовців, які залишили свої частини, приєдналися до партизанів. У грудні 1943 р. цілий військовий підрозділ у складі 60 солдатів та офіцерів на чолі з Д. Петровим став партизанським батальйоном ім. Христо Ботева, який включився у спільні бойові дії з югославськими та грецькими повстанцями.

Навесні та влітку 1943 р. уряд розпочав наступ в основних районах партизанського руху. В ньому брали участь не тільки поліцейські підрозділи й «контрчети», що формувалися з декласованих елементів, а й спеціально виділені військові частини.

Ліберальна опозиція виявилася не готовою до зміни внутрішньо- та зовнішньополітичної обстановка в 1943 р. Нестабільність у її лавах посилювалася. У цьому політичному таборі почало виділятися ліве, радикальне крило, яке характеризувалося відкритою прорадянською орієнтацією та схильністю до співробітництва з БРП.

Інша частина ліберальної опозиції була прихильницею реставрації конституційного режиму. Діячі цього угруповання вороже ставилися до компартії та методів її боротьби. Найпоследовніший поборник цієї лінії Н. Мушанов прагнув об'єднати всі опозиційні сили з метою боротьби проти існуючого режиму, а також відвертання загрози приходу до влади комуністів.

На початку серпня 1943 р. цар Борис отримав колективний лист, підписаний п'ятьма опозиційними діячами (К. Георгієвим, В. Таневим, Кр. Пастуховим, Н. Петковим, Ц. Бобошевські), в якому вони закликали монарха проводити політику «вкрай розважливу, мудро прозорливу та обережну» й нормалізувати відносини з країнами антигітлерівської коаліції. Лист був першою спробою колективних дій лідерів ліберальної опозиції. Компартії підписати його не пропонувалося.

Із представників БРП, БЗНС — «Пладне», «Звена», лівих соціалістів, «незалежних антифашистів» та семи масових організацій у серпні — вересні 1943 р. був сформований Національний комітет Вітчизняного фронту (НКВФ), що по суті означало об'єднання лівих політичних сил. Та-

ким чином, первісний задум компартії — згуртування всіх демократичних антиурядових сил, створення організації руху опору на якомога ширшій основі — цілком здійснити не вдалося

Зміна міжнародного становища після виходу з війни Італії посилила внутрішньополітичну нестабільність у Болгарії, яка ще більше загострилася після раптової смерті Бориса III в серпні 1943 р. Цар пішов з життя з ореолом мученика, що загинув за болгарську справу*. Наступником престолу проголошено шестирічного Сімеона, до повноліття якого парламент мав обрати регентство. Смерть монарха викликала державно-політичну кризу в країні.

В цих умовах 1 вересня 1943 р. дев'ять провідних опозиційних політичних лідерів підписали декларацію, яка була вручена прем'єр-міністру й голові Народних зборів. Документ підписали члени НКВФ К. Георгієв і Н. Петков. а БРП знову знехтувана. В декларації висловлювалася незгода з політикою уряду, однак вихід із кризової ситуації вбачався в укладенні угоди з правлячими колами країни

9 вересня 1943 р. Народні збори обрали Регентську раду в складі князя Кирила — брата царя, колишнього прем'єра Б. Філова та генерала Н. Міхова. Новий уряд очолив Д. Божилов. І хоча державну кризу вдалося подолати, виходу з політичної кризи знайдено не було. Соціальна база режиму ще більше звужилася.

Саме в умовах державно-політичної кризи болгарська ліберальна опозиція оформилась організаційно як самостійне політичне об'єднання. Цей табір протистояв двом іншим — урядовому та вітчизнянофронтовому. З першим лібералів розводила незгода з внутрішньою та зовнішньою політикою уряду, з другим — безумовна прихильність капіталістичному ладові й принципам демократії.

Водночас і правлячий режим, і ВФ шукали шляхів розуміння з ліберальною опозицією. Уряд бачив у ній ту суспільну силу, яка зможе підтримати у випадку поразки Німеччини хоча б основні принципи існуючого в Болгарії суспільного ладу. Вітчизняний фронт намагався використати антинімецький та антиурядовий потенціал лібералів

Оформлення ліберальної опозиції як третього політич-

* Болгари широко сумували з приводу смерті Бориса III. Поширювалися чутки, бунімо царя отруїли за наказом фюрера (Борис помер зразу ж після візиту до Берліна) за відмову послати болгарську армію на радянсько-німецький фронт. Треба визнати, що цар Борис, який мав політичну проникливість, у 1943 р. зрозумів, що Німеччина невідворотно рухається до своєї поразки, й будь-що намагався запобігти подальшому зближенню з рейхом та виконанню його нових вимог

ного чинника відповідало розстановці класових сил у країні. Правлячі кола репрезентували інтереси пронимецької частини буржуазії, ВФ — відданість трудових мас соціалістичним ідеалам, ліберальна опозиція була політичним представником тієї частини антинімецьки настроєної буржуазії та інших соціальних прошарків, які прагнули до демократії й страшилися комунізму. Три політичні табори відповідали також і трьом зовнішньополітичним тенденціям — орієнтації на Німеччину, СРСР та англо-американський блок.

На Тегеранській конференції наприкінці 1943 р. було домовлено про оголошення СРСР війни Болгарії, якщо остання здійснить напад на Туреччину. Водночас англійські та американські військові штаби вирішили піддати бомбардуванням болгарські міста з метою примусити уряд прискорити розрив з Німеччиною, вивести свої війська з Югославії та Греції й капітулювати. Під час бомбардування Софії та інших міст наприкінці 1943 р. — на початку 1944 р. загинуло понад 2100 чоловік. Болгарське населення вперше відчуло на собі жах війни.

У свою чергу, СРСР вимагав, щоб Болгарія припинила будівництво кораблів для Німеччини й не дозволяла використання болгарської території, портів та аеродромів для ведення воєнних дій.

Все це викликало урядову кризу, в ході якої 1 червня 1944 р. Регентська рада передала управління країною новому кабінету міністрів на чолі з І. Багряновим. Новий уряд поставив перед собою завдання здійснити зовнішньополітичний «переворот»: за сприяння США й Великобританії вивести Болгарію з війни, не розриваючи попередньо з Німеччиною, і відтіснити таким чином СРСР від вирішення балканських проблем

Прихід до влади Вітчизняного фронту. В 1944 р. в обстановці переможного наступу Червоної Армії партизанський рух у Болгарії невпинно розширювався. Незважаючи на численні жертви (головнокомандуючий НВПА Х Михайлов, В. Тричков, П. Іванов, Й. Ніколова та ін.), до серпня 1944 р. протистояння між військами режиму та партизанами досягло своєї кульмінації. Надзвичайно зросла інтенсивність бойових дій: у середньому по 380 боїв на місяць. На початку вересня в лавах НВПА налічувалося вже 30 тис бійців.

Софійський режим залучив до збройної боротьби з партизанами всю поліцію, спеціальні частини та майже всю армію. На всій території країни відбувалися широкомасштабні дії урядових збройних сил проти НВПА.

Більш ніж половину партизанів складали робітники, чверть — селяни, 5 % — студентство, вчителі та ін. Політична структура партизанського руху вирізнялася стабільністю: 35 % бійців були членами БРП, а 47 % — членами Робітничого союзу молоді. Соціально-класова й політична структура руху опору в Болгарії підтверджувала тезу про класовий характер антифашистської боротьби в цій країні.

Наближення Червоної Армії до Балкан різко загострило внутрішньополітичне становище в Болгарії. Уряд втрачав контроль над ситуацією, а ВФ, навпаки, виявляв дедалі більшу активність. 24 серпня делегація НКВФ, який фактично вийшов із підпілля, відвідала І. Багрянова й запропонувала йому негайно передати владу Фронту. Прем'єр відповів відмовою. Невдала спроба здобути владу мирним шляхом спонукала взятися за зброю.

Безпосередню підготовку до захоплення влади БРП розпочала в той момент, коли наближення Червоної Армії до болгарського кордону звело до мінімуму можливості гітлерівців виступити проти руху опору й паралізувало віддані уряду сили. 26 серпня керівництво БРП видало циркуляр № 4, який став планом і сигналом до початку повстання в Болгарії. Головний штаб НВПА наказав повсюдно розпочати наступальні операції й встановити владу ВФ.

В умовах наближення до болгарського кордону Червоної Армії правлячі кола Болгарії пішли на політичний союз з ліберальною опозицією. Регентська рада ухвалила 2 вересня 1944 р. рішення про створення «уряду національної концентрації» на чолі з лідером БЗНС — «Врабча-1» К. Муравієвим. До кабінету ввійшли, крім «землеробів», представники Демократичної та Народної партій. Це була остання спроба правлячої верхівки запобігти революційному виходу з державної кризи. Уряд висунув три основні завдання: порвати з Німеччиною, укласти перемир'я з Великобританією і завоювати довіру СРСР; ліквідувати режим, що скомпрометував себе, відновити конституційні порядки; залучити БРП і ВФ до управління країною з метою відвернення соціального вибуху.

В декларації від 4 вересня 1944 р. уряд проголосив «справді демократичне правління», а в галузі зовнішньої політики — нейтралітет Болгарії. Однак і внутрішньо-, і зовнішньополітична обстановка складалася не на користь урядові К. Муравієва. Народні маси прагнули вже не відновлення демократії, а встановлення демократії «нового типу», всебічної економічної та політичної перебудови.

Дії компартії та ВФ за панування уряду К. Муравієва

набули нового змісту На початку вересня 1944 р. вони фактично перетворилися на революційну боротьбу проти буржуазної опозиції. БРП орієнтувала маси на повалення існуючого уряду, що означало зміну напрямку стратегічного удару партії. Тепер він спрямовувався проти всієї буржуазії як класу, отже, комуністи прагнули реалізувати свою програму-максимум негайно.

Зовнішню політику нового уряду СРСР розцінив як фактичне ведення війни на боці Німеччини проти Радянського Союзу, тому 5 вересня 1944 р. Болгарії було оголошено війну. Тільки після цього болгарський уряд розірвав відносини з Німеччиною. Того самого дня керівництво БРП затвердило план дій. За закликком НКВФ по всій країні розпочалися страйки під гаслом «Вся влада Вітчизняному фронту!». 6—8 вересня влада ВФ була встановлена в 160 населених пунктах. Різко змінилися настрої в армії, посилювався процес її розпаду. Декілька військових частин у повному складі перейшли на бік ВФ.

8 вересня 1944 р. Червона Армія перетнула кордон і вступила на територію Болгарії. Це відбулося без жодного пострілу, населення зустрічало радянських солдатів квітами, хлібом і сіллю.

В умовах стрімкого наступу Червоної Армії в ніч на 9 вересня у відповідності із планом дій було завдано вирішального удару по основних урядових установах у Софії. До ранку військові частини болгарської армії, які перейшли на бік ВФ, за підтримки партизанів захопили військове міністерство, радіостанцію, центральну пошту, телеграф та інші об'єкти. О 6-й годині ранку по радіо було оголошено про те, що народне повстання перемогло і влада перейшла до ВФ.

Події 9 вересня 1944 р. привели до влади блок сил ВФ, провідну роль у якому відігравали комуністи. Склад уряду ВФ був визначений на останньому нелегальному засіданні НКВФ 8 вересня. Прем'єром призначено К. Георгієва. До уряду ввійшли по чотири представники від БРП, БЗНС — «Пладне», «Звена», а також два соціал-демократи і два безпартійних.

БРП, яка щойно вийшла з підпілля, налічувала до 15 тис. членів. Незважаючи на те, що компартія займала домінуючі позиції у ВФ, вона з тактичних міркувань поділила владу з іншими партіями лівої орієнтації. Ця тактична лінія комуністів відобразилася і в новій програмі ВФ, обнародованій 17 вересня 1944 р.

Програма містила загальнодемократичні положення, намічала вирішення політичних та економічних завдань пер-

шочергової важливості. Вона проголошувала відновлення конституції та всіх прав і свобод болгарського народу, перебудову держави згідно з його вільним волевиявленням тощо. У сфері зовнішньої політики програма передбачала встановлення дружніх відносин з СРСР та країнами антигітлерівської коаліції, а також із сусідніми балканськими державами. Головним економічним завданням визнавалася боротьба з крупною торговельно-спекулятивною буржуазією, посабницею гітлерівців. Передбачалися також проведення аграрної реформи, заохочення кооперативного руху, ліквідація безробіття, організація системи соціального страхування та ін

Уряд ВФ ужив заходів до реального вступу Болгарії у війну з гітлерівською Німеччиною (війну оголошено ще 8 вересня). В короткі строки було створено народну міліцію, проведено мобілізацію в Народну армію, до якої влилися партизанські з'єднання та демократично настроєна частина старої армії.

На переговорах у Москві 28 жовтня 1944 р представники СРСР, Англії, США та Болгарії уклали перемир'я, за умовами якого Болгарія відмовлялася від анексії грецьких та югославських територій.

В ході війни, яка дістала назву Вітчизняної війни болгарського народу, болгарські війська, підпорядковані командуючому 3-го Українського фронту, брали участь у звільненні від гітлерівців Югославії. В подальшому Болгарська народна армія воювала на території Угорщини й дійшла до півніжжя Альп в Австрії. Участь у боротьбі з німецьким фашизмом на заключному етапі другої світової війни дала Болгарії змогу зміцнити свої міжнародні позиції й добитися за підтримки СРСР гідного мирного договору з країнами антигітлерівської коаліції.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Аблова Р. Т. Сотрудничество советского и болгарского народов в борьбе против фашизма, 1941—1944 гг М., 1973

Антифашистское движение сопротивления в странах Центральной и Юго-Восточной Европы М., 1991

Волокитина Т. В. Программа революции: У истоков народной демократии в Болгарии, 1941—1946 гг. М., 1990.

Гришина Р. П. Парламентаризм, демократия и диктатура в общественно-политической жизни Болгарии XIX—XX вв // Болгаристика в системе общественных наук Харьков, 1991.

Движение сопротивления в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, 1939—1945 гг М., 1995

Краткая история Болгарии. М., 1987.

Народные и национальные фронты в антифашистской освободительной войне и революциях 40 х гг. М., 1985.

Семиряга М. И. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнета, 1939—1945 гг М., 1985

Советский Союз и борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы за свободу и независимость, 1941—1945 гг М., 1985

Лекція 14

ЕКСПОРТ СТАЛІНІЗМУ ДО СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

● Утворення народно-демократичних режимів ● Загострення політичних суперечностей ● Визначення курсу на побудову соціалізму ● Запровадження радянської моделі соціалізму ● Міжнародне оформлення комуністичного блоку

Утворення народно-демократичних режимів. Політичні режими, які виникли наприкінці другої світової війни в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, увійшли в історію новітньої доби під назвою «народні демократії». Підстави для такої назви, безумовно, існували, оскільки весь процес становлення народно демократичної влади був тісно пов'язаний з активністю широких мас, діяльністю масових організацій лівої орієнтації, утвердженням нових державних органів, викорпеченням залишків фашистського минулого, відновленням національної незалежності та суверенітету, проведенням радикальних соціально-економічних перетворень.

Однак події в цій частині Європи тоді здебільшого розвивалися за розробленим кремлівським керівництвом політичним сценарієм, який ґрунтувався на концепції все-світньої пролетарської революції в тлумаченні Й. Сталіна. Ще в 1944 р. в бесіді з делегацією компартії Югославії він пояснював, що друга світова війна принципово відрізняється від усіх попередніх: «той, хто захопив територію, — установлює там свій суспільний лад. Кожний встановлює свою систему, якщо його армія досить сильна, щоб зробити це. Іншого не може й бути».

Центральним завданням у реалізації поставленої мети сталінське керівництво вважало змінення політичних позицій східноєвропейських компартій та приведення їх до влади. Надзвичайно сприятливі умови для перемоги лівих сил створювало перебування на території більшості країн регіону Червоної Армії. Під час дискусій, які точилися в суспільстві відносно перспектив національного розвитку, радянська адміністрація завжди ставала на бік прокомуністичних сил, надаючи їм усіляку підтримку. Для контролю

за діяльністю східноєвропейських урядів було запроваджено інститут радянських радників у міністерствах внутрішніх справ, оборони, держбезпеки та ін.

Водночас слід зазначити, що, незважаючи на колосальні втрати та неймовірні післявоєнні труднощі, які переживали народи СРСР, радянське керівництво надавало країнам Східної Європи допомогу у відбудові зруйнованого господарства та розвитку економіки. Сюди відправлялися продукти харчування, паливо, сировина, промислове устаткування, технічна документація та ін.

Уже наприкінці війни в Югославії, Болгарії, Чехословаччині та Польщі були створені нові органи державної влади, які спиралися на існуючі національні або народні фронти. В країнах, де компартії очолювали визвольну боротьбу, вони майже відразу захоплювали владу, а якщо їх вплив був меншим — поставали коаліційні уряди.

Співробітництво різних політичних сил у межах національних фронтів спричинювалося необхідністю вирішення єдиного загальнонаціонального питання — звільнення від фашизму. Після війни для досягнення національної згоди, визначення черговості подальших кроків у розвитку суспільства потрібно було об'єднати зусилля не тільки лівих та демократичних сил, а й усіх інших партій та рухів, які стояли на антифашистській платформі. Така єдність мала бути досягнута як для розширення соціальної бази реформування суспільства, так і для задоволення вимог західних держав, котрі обумовлювали визнання нових урядів Югославії й Польщі включенням до них емігрантських та інших політичних сил, що не входили до складу національних фронтів.

Діяльність урядів Болгарії, Польщі, Чехословаччини та Югославії була спрямована на розв'язання першочергових соціально-політичних та економічних завдань: ліквідацію наслідків панування окупаційних і власних профашистських режимів, відродження зруйнованої війною економіки, формування нових політичних та економічних структур.

Реформи народно-демократичних режимів спрямовувалися на відновлення демократичних форм державності (довоєнних конституцій, парламентів). Державні установи в Болгарії, Словаччині й Хорватії очищалися від усього, що було пов'язане з діяльністю прихильників фашизму. Поряд із «старими» структурами державної влади почали функціонувати нові національні комітети та ради, які будувалися за класовим принципом.

У соціально-економічній галузі ставилося завдання викоринення залишків докапіталістичних відносин на селі:

було проведено конфіскацію поміщицького землеволодіння та земельної власності воєнних злочинців, розподіл землі серед селян, який здійснювався під гаслом: «Землю тим, хто її обробляє». Більша частина конфіскованої землі передавалася (за символічну плату) селянам у приватну власність, решта — під контроль держави. Заборонялися або обмежувалися купівля-продаж, оренда землі. В Польщі, Чехословаччині та Югославії було конфісковано землі німців, яких за рішенням Союзної контрольної комісії (СКК) переселили до Німеччини. Аграрна реформа дещо змінила характер виробничих відносин у сільському господарстві. Але, незважаючи на утворення кооперативів різного типу, в аграрному секторі продовжувало домінувати приватне дрібнотоварне господарство.

Найважливішою складовою частиною реформ була націоналізація промисловості та банків, яка проводилася поетапно. Спочатку до державного сектора відійшли великі підприємства, потім засоби транспорту та зв'язку. Власність фашистської держави та воєнних злочинців конфісковувалася безвідплатно. В окремих випадках вилучення власності відбувалося на компенсаційній основі, яка, однак, мала частковий характер. Ще зберігалася значна частина приватних дрібних і середніх підприємств, майстерень, роздрібно-торгівлі та сфери послуг.

Таким чином, уже наприкінці другої світової війни на базі національних фронтів у країнах Східної Європи постали тимчасові коаліційні уряди, які сприяли утвердженню народно-демократичних режимів, відновленню всіх свобод. В органах влади провідну роль відігравали комуністи та інші партії лівої орієнтації.

Загострення політичних суперечностей. Режими народної демократії доцільно розглядати як певну перехідну форму до тієї політичної системи, що почала складатися після закінчення другої світової війни в країнах Східної Європи. За відносно короткий відрізок часу тут були проведені глибокі політичні та економічні перетворення. Природно, що під час цих зрушень між політичними силами точилася напружена боротьба щодо визначення напрямів подальшого національного розвитку. Тоді ще зберігалися ілюзії відносно можливості альтернативних варіантів.

Поряд із компартіями, які за активної радянської підтримки вже зайняли провідні посади в державних структурах, у коаліційних урядах були представлені соціал-демократичні, соціалістичні, селянські, ліберальні та інші партії. Міжпартійна боротьба концентрувалася навколо конкретних питань про масштаби націоналізації приватної власнос-

ті в промисловості, глибину аграрних перетворень, характер політичної організації суспільства.

Представники компартій прагнули досягти панівного становища у владних структурах. Найміцніші позиції займала компартія Югославії — визнаний лідер у суспільстві. Але в інших країнах вплив комуністів був значно меншим. Так, передбачаючи несприятливі для себе підсумки виборів, керівництво польських комуністів домоглося їх перенесення на майбутнє.

Однак реальний вплив компартій у державних структурах був сильнішим, ніж свідчили підсумки виборів. Це спричинювалося здебільшого підтримкою радянського керівництва, яке створювало сприятливі умови для поступового витіснення комуністами своїх колишніх союзників по національних фронтах. Навіть тоді, коли представники компартій не мали необхідної більшості в законодавчих органах, контролюючи діяльність міністерств внутрішніх справ, оборони та держбезпеки, вони здійснювали визначальний вплив на спрямованість усєї урядової політики.

Реалізація програмних положень національних фронтів сприяла загостренню існуючих розбіжностей між основними політичними угрупованнями. Лідери ліберально-буржуазних партій вважали, що з відновленням незалежності, конституційного ладу, покаранням воєнних злочинців та колабораціоністів, проведенням аграрної та інших реформ завдання, проголошені національними фронтами, вже виконані. Тому вони пропонували спрямувати подальший розвиток своїх країн шляхом традиційної демократії, орієнтованої на Захід, зі збереженням водночас дружніх відносин із СРСР.

У свою чергу, керівництво компартій розглядало народно-демократичний лад як перехідний на шляху до побудови соціалізму й виступало за необхідність продовження й поглиблення соціально-демократичних зрушень.

Динамічно здійснювані суспільні реформи породжували серед ліворадикальних лідерів впевненість у можливості переходу до наступного, соціалістичного етапу перетворень. Керівництво компартій Югославії та Болгарії, наприклад, заявило про вступ на соціалістичний шлях розвитку у своїх країнах відразу ж після перемоги над фашизмом. В інших країнах про завершення народно-демократичного етапу та перехід до соціалістичного оголосили трохи пізніше.

Націоналізація власності німецького та колабораціоністського капіталу привела до утворення в країнах регіону досить значного державного сектора економіки. На думку лідерів компартій, наступним етапом мала стати націо-

налізація приватної власності взагалі. З цією метою створювалися певні законодавчі умови, насамперед приймалися нові конституції, в яких передбачалася експропріація приватної власності. За відносно короткий строк удалося розпочати процес вилучення приватної власності та її одержавлення. Це вже виходило за межі програм національних фронтів й означало перехід від розв'язання загальнодемократичних завдань до радикальних соціально-економічних перетворень, що вели до зміни суспільного ладу.

Ідейно-політичні суперечки невдовзі поступилися місцем переслідуванням не згодних з урядовою політикою лідерів партій ліберально-буржуазної спрямованості, які переходили в табір опозиції. Оголошене «заколотниками», залякане погрозами, керівництво цих партій, рятуючися від репресій, здебільшого втікало за кордон.

Таким чином, уже в 1947 р. лідери компартій у більшості країн регіону зуміли поступово витіснити з національних фронтів своїх колишніх союзників із ліберально-буржуазного табору й ще більше зміцнити свої позиції у владних структурах. Лише в Чехословаччині після травневих виборів 1946 р. зберігалася нестійка рівновага сил у Національному фронті. Але й там комуністи, займаючи ключові позиції в державних органах, упевнено контролювали становище в країні.

Визначення курсу на побудову соціалізму. Відразу ж після війни лідери компартій Болгарії, Польщі, Чехословаччини, Югославії та інших країн Східної Європи наголошували, що перетворення в суспільстві мають виключно антифашистську, загальнодемократичну спрямованість. Водночас вони намагалися запевнити населення своїх країн, що складаються надзвичайно сприятливі умови для подальшого суспільного прогресу. Як взірць такого прогресу пропонувався СРСР, котрий, як тоді здавалося, усьому світові продемонстрував «досконалість свого суспільного ладу» в смертельному двобої з гітлерівською Німеччиною.

Лідери компартій вважали, що вони мають свободу дій у своїх країнах. Але в межах існуючої сталінської системи для такого підходу не було місця, і до 1947 р. вже було зроблено досить багато на шляху уніфікації народно-демократичної системи.

Однак лідер польських комуністів В. Гомулка продовжував обстоювати «польський шлях» до соціалізму, а болгарський керівник Г. Димитров стверджував, що в Болгарії буде створена не радянська, а народна республіка. Він сподівався, що, спираючися на ґрунт народної демократії та парламентаризму, можна буде «одного чудового дня пе-

рейти до соціалізму без диктатури пролетаріату». У свою чергу, чеський комуністичний лідер К. Готвальд ще в 1945 р. наголошував на своєрідності розвитку республіки, «який неможливо втиснути в будь-який шаблон і за якого ми повинні шукати наші власні шляхи, наші власні методи, нашу чеську і словацьку політику».

Таким чином, керівництво компартій шукало своїх, самобутніх шляхів побудови соціалізму, враховуючи національну специфіку, передбачаючи співробітництво різних політичних сил та міжкласові союзи.

Але подальший хід подій у країнах Східної Європи перекреслив навіть ці, досить помірковані, прагнення. *Кремлівське керівництво в умовах розгортання «холодної війни» робило рішучі кроки до консолідації та взаємодії всіх комуністичних сил. З ініціативи лідерів польських комуністів у вересні 1947 р. в Шклярській Порембі (біля Варшави) відбулася нарада дев'яти компартій країн Європи, в тому числі Польщі, Чехословаччини, Болгарії та Югославії. Саме тоді А. Жданов і Г. Маленков сформулювали основні сталінські оцінки, які стали визначальними в радянській політиці на наступні роки: констатувався поділ світу на два протилежні табори; «план Маршалла» розглядався як програма поневолення народів Європи; міжнародна соціал-демократія оголошувалася підсобницею буржуазії. Була висунута теза про те, що в країнах народної демократії вже склалися необхідні умови для переходу до побудови соціалістичного суспільства*

Комуністичне керівництво східноєвропейських країн, виховане в комінтернівських традиціях, не могло не погодитися з генеральним сталінським курсом. Першим кроком до встановлення нового ладу в країнах регіону стало усунення колишніх політичних союзників по національному фронту, які перешкоджали остаточному захопленню комуністами влади.

Процес утвердження у влади комуністів відбувався в 1947 — 1948 рр. зовні досить демократично — парламентським шляхом у межах існуючих конституцій. Насправді ж застосовувався широкий арсенал різноманітних засобів — від суто пропагандистських до силових. Головним фактором досягнення поставленої мети стала всебічна допомога й підтримка радянського керівництва.

Всеосязну програму поширення сталінізму в країнах Східної Європи становили положення, сформульовані Й. Сталіним у листі до Й. Тіто від 4 травня 1948 р. В дев'яти розділах цього документа були повторені всі аргументи попередніх листів, але посилені й розвинуті. До СРСР,

як підкреслював Й. Сталін, ставлення комуністів має бути особливим. Його представникам належить право брати участь у вирішенні справ національних компартій: велика загроза полягає в недооцінці значення радянського досвіду будівництва соціалізму. Й Сталін нагадав Й Тіто про подальше загострення класової боротьби в будь якій країні, додавав він, партія повинна займати зверхні позиції щодо будь-якої громадської чи державної організації, включаючи ради або національний фронт.

Запровадження радянської моделі соціалізму. Нав'язаний компартіям Болгарії, Польщі, Чехословаччини, Югославії та інших країн Східної Європи сталінський погляд на перспективу побудови соціалізму та остаточне захоплення ними влади зумовили запозичення та копіювання радянських волюнтаристських методів як у формуванні суспільних відносин, так і в державному будівництві. У сфері економіки було взято курс на необгрунтовано форсовану індустріалізацію, яка передбачала створення або реконструкцію промисловості за рахунок скорочення асигнувань на розвиток інших галузей народного господарства. Піднесення важкої індустрії та виникнення нових галузей промисловості супроводжувалися занепадом традиційних галузей (легкої та харчової), дрібнотоварне й ремісничє виробництво згоралося. Сфера послуг та побуту, яка досі перебувала в приватних руках, перейшла в державну власність.

Проголошений компартіями курс на побудову соціалізму дістав підтримку частини населення, насамперед робітничого класу, роль якого всляка штучно звеличувалася та підкреслювалася засобами масової інформації. Від імені пролетаріату здійснював свою диктатуру партійно-державний апарат Серед селянства, інтелігенції та дрібної буржуазії ідея побудови соціалізму була не дуже популярною.

Концепція радянського шляху до соціалізму, нав'язана народам Східної Європи, передбачала надмірно високий ступінь централізації економічного й політичного життя, панування державної власності в усіх сферах економіки міста й кооперативно-державної — на селі, утвердження командно-адміністративних методів управління. Були прийняті законодавчі акти про націоналізацію основних засобів виробництва: в Польщі (січень 1946 р.), Югославії (грудень 1946 р.), Болгарії (грудень 1947 р.), Чехословаччині (квітень 1948 р.). У відповідності з цими декретами націоналізувалися велика та середня промисловість, частково навіть і дрібна, а також транспорт та засоби зв'язку, фінансово-кредитна система. Загальною метою таких ради-

кальних заходів були ліквідація буржуазії як класу, створення державного сектора, жорстка централізація управління економічним життям.

Необґрунтовано волюнтаристське запровадження радянського досвіду побудови соціалізму мало негативні наслідки й не могло не позначитися на подальшому економічному розвитку країн регіону. Найбільшою шкодою завдали йому форсована індустріалізація та насильницька колективізація на селі, які стали складовою частиною перших планів відбудови й розвитку народного господарства: дворічні плани в Болгарії та Чехословаччині (1947—1948 рр.), трирічний у Польщі (1947—1949 рр.), п'ятирічний у Югославії (1947—1951 рр.).

Плани передбачали прискорений розвиток переважно важкого промислового виробництва. При цьому не бралось до уваги, що країни не були забезпечені природними копалинами та мали досить обмежені трудові ресурси. Централізована економічна політика здійснювалася шляхом цілеспрямованих капіталовкладень, запровадження системи жорсткого оподаткування, контролю за цінами й заробітною платою. Все це давало можливість забезпечити зростання інвестицій у промисловість за рахунок скорочення асигнувань у сільське господарство. В результаті гальмувалося зростання добробуту народу, виникали додаткові труднощі в економічному й суспільному розвитку, які поступово накопичувалися і мали далекосяжні наслідки, призводячи до загострення кризових явищ у наступні десятиріччя.

Колективізація селянських господарств, якій передувало проведення аграрної реформи, мала на меті ліквідацію поміщицького землеволодіння шляхом його конфіскації й розподілу між селянами та націоналізацію частини землі. Конфісковані землі передавалися в державний земельний фонд.

Не встигли селяни відчутти себе господарями на отриманих землях, як влада почала закликати їх утворювати сільськогосподарські кооперативи. На нараді Комінформбюро в резолюції «Про становище в КПЮ» (червень 1948 р.) поряд з іншими тезами пролунала вимога переходу до колективізації сільського господарства в країнах народної демократії. Це означало, що виробниче кооперування селян мало здійснюватися виключно за радянським зразком. *Усі методи й форми радянського колгоспного будівництва механічно переносилися в країни регіону.*

Процес утворення колективних господарств почався в країнах Східної Європи навесні 1948 р. У відповідності з

директивами компартій були прийняті закони про сільськогосподарську кооперацію (в грудні 1948 р. — в Болгарії, в лютому 1949 р. — в Чехословаччині), в яких проводилася лінія на підтримку й стимулювання землеробських кооперативів.

Колективізація на селі в країнах регіону насаджувалася згори й мала штучно-примусовий характер. Вона супроводжувалася не лише падінням сільськогосподарського виробництва, а й руйнуванням традиційного способу життя. Сільське господарство регіону так і не змогло набрати темпу, щоб подолати наслідки тієї нищівної бурі, якою була насильницька колективізація селян.

Уже перші роки соціалістичного будівництва дали східноєвропейським народам змогу відчутти на собі всі «принципи» тоталітарної системи. За прикладом обожнювання Й. Сталіна поступово формувалися культи власних вождів: у Польщі — Б. Берута, в Болгарії — В. Червенкова, в Чехословаччині — К. Готвальда, в Югославії — Й. Тіто тощо, які зосередили у своїх руках необмежену владу. *Всі державні структури підпорядковувалися партійному керівництву, а діяльність некомуністичних партій всіляко обмежувалася.* В Югославії, наприклад, крім компартії, не існувало жодного політичного угруповання. Будь-які розмови про національну специфіку розвитку стали просто небезпечними. Вони розглядалися як прояви націоналізму, а комуністичних лідерів, які обстоювали подібні погляди, усували з посад і піддавали репресіям.

«Народна демократія і радянський лад, — наголошував Г. Димитров у грудні 1948 р. — це різні форми диктатури пролетаріату». Саме така оцінка народно-демократичного ладу була затверджена на з'їздах інших компартій. Таким чином, побудова соціалізму в країнах Східної Європи цілком зорієнтувалася на радянський досвід.

Комінформбюро зажадало від лідерів компартій прискореного завершення процесу об'єднання всіх існуючих марксистських партій на ідейній платформі марксизму-ленінізму (читай — сталінізму) *В період становлення народно-демократичного ладу комуністи й соціалісти діяли переважно в союзі, хоча, звичайно, погляди їх на процес переходу до соціалізму відрізнялися.*

Соціал-демократи, наприклад, вважали, що перехідний період має бути досить тривалим, обстоювали необхідність збереження багатопартійності й парламентаризму. У сфері економіки вони виступали за ринкову регуляцію та стимулювання, змагання між державним, кооперативним та приватним секторами. Тотальне планування, підкреслювали со-

ціалісти, обов'язково призведе до небаченого зростання бюрократичного апарату й створить загрозу для гуманістичних цінностей і демократії. Проте ліві соціал-демократи під тиском комуністів недовго поступилися своїми позиціями.

Процес об'єднання комуністів і соціал-демократів у країнах регіону відбувся не шляхом синтезу існуючих програм та спільного пошуку оптимального шляху національного розвитку, а в результаті вимушеного переходу лівих соціалістів на програмні позиції компартій, в яких панували сталінські уявлення про соціалізм і методи його побудови.

Трагічні наслідки мали узаконене беззаконня та репресії, які торкнулися значної частини суспільства. Хвиля репресій особливо посилилася після прийняття в листопаді 1949 р. другої резолюції Комінформбюро щодо компартії Югославії. За вказівкою з Москви представники радянських каральних органів в органах безпеки та внутрішніх справ країн-сателітів стали інспіраторами судових політичних процесів, передаючи таким чином трагічний досвід репресій у СРСР.

Й. Сталін пильно стежив за подіями в регіоні, а судові процеси служили певній політичній меті: утверджували сталінізм на всьому просторі Східної Європи, утримували її у сфері радянського впливу.

Головна відповідальність за організацію репресій, безумовно, покладається на кремлівське керівництво та тодішніх лідерів національних компартій. Безпосередніми виконавцями репресивних заходів стали керівники міністерств безпеки, внутрішніх справ та юстиції. І хоча смерть Й. Сталіна в березні 1953 р. зупинила процес масових репресій та грубих порушень законності в країнах регіону, але тоталітарна сутність авторитарного соціалізму, що склався, залишилася майже незмінною.

У всіх країнах регіону усталилася єдина державна ідеологія, що офіційно називалася марксизмом-ленінізмом, а насправді являла собою сталінізм. Суспільство, що постало, цілком відповідало доктрині, викладеній у «Короткому курсі історії ВКП(б)».

Міжнародне оформлення комуністичного блоку. Встановлення нових зовнішньополітичних зв'язків між СРСР та країнами Східної Європи почалося ще за часів другої світової війни. Вже 12 грудня 1943 р. був укладений перший Договір про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу між СРСР і Чехословаччиною. Потім подібні договори підписали з СРСР Югославія (11 квітня 1945 р.) та Польща (21 квітня 1945 р.).

Підтримка СРСР мала велике значення для утверджен-

ня режимів народної демократії як суб'єктів міжнародного права та суверенних незалежних держав. У 1947 р. були укладені мирні договори Болгарії та інших колишніх німецьких сателітів з країнами антигітлерівської коаліції. 18 березня 1948 р. підписано договір між СРСР і Болгарією.

Договори передбачали військово-політичний союз між країнами, економічне й культурне співробітництво та спільний захист їхньої територіальної цілісності. Процес укладення двосторонніх договорів про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу між країнами регіону, що відбувався впродовж 1946—1948 рр., справив певний вплив на характер міжнародних відносин у період «холодної війни».

Надзвичайно важливим у післявоєнний період, коли першочерговим завданням було відновлення зруйнованого народного господарства, стало економічне співробітництво між країнами регіону. Радянський Союз уклав із цими країнами короткострокові торговельні угоди, а в 1948 р.— довгострокові договори, які створювали сприятливі передумови для реконструкції економіки.

Спектр економічних відносин між країнами Східної Європи значно розширився, що дало їм змогу вже в 1949 р. досягти довоєнного економічного рівня. *Економічне співробітництво підготувало ґрунт для розвитку економічних зв'язків на багатосторонній основі в межах створеної в січні 1949 р. Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ).* Її засновниками були СРСР, Болгарія, Польща, Румунія, Угорщина та Чехословаччина. Югославія за угодою 1964 р. стала асоційованим членом РЕВ. Рада координувала розвиток економіки країн регіону, господарсько-торговельних зв'язків між ними.

Формування військово-політичного «східного блоку» було остаточно завершено в травні 1955 р. утворенням Організації Варшавського договору (ОВД), до якого ввійшли всі європейські соціалістичні країни, крім Югославії. Таким чином, завдяки зусиллям сталінського керівництва СРСР уже наприкінці 40-х років сформувався «соціалістичний табір», який, за логікою часів «холодної війни», являв собою політичний, економічний та військовий блок, що протистояв створеному в 1949 р. на чолі із США Північноатлантичному союзу західних держав (НАТО).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Волокитина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. Ф. Народная демократия: миф или реальность? Общественно-политические процессы в Восточной Европе 1944—1948 гг. М., 1993.
Всемирная история: В 13 т. М., 1977. Т. 11.

Гиренко Ю. С. Сталин — Тито. М., 1991.

Джилас М. Лицо тоталитаризма М, 1991

История пвденних і західних слов'ян. К., 1987

Открывая новые страницы Международные вопросы: события и люди М, 1989

Политическая история стран Восточной Европы после 1945 г. в зарубежных исследованиях М, 1991. Вып. 1.

Потехин А. В. Дипломатия США в Восточной Европе, 1945—1950. К., 1991.

Эндрю К. Гордиевский О КГБ История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева М, 1990.

Лекція 15

СПРОБИ ПОВУДОВИ СОЦІАЛІЗМУ В ПОЛЬЩІ (1945—70-ті роки)

● «Польське питання» та післявоєнне становище в країні ● Боротьба за спрямування суспільного розвитку ● Побудова «фундаменту соціалізму» ● Соціально-політична криза 1956 р. та її наслідки ● Регрес у політиці й соціальна нестабільність 1968—1970 рр.

«Польське питання» та післявоєнне становище в країні.
На Ялтинській конференції глав урядів трьох великих держав, яка відбулася 4—11 лютого 1945 р., «польське питання» посідало провідне місце. У Черчілль заявив, що Великобританія не може визнати Тимчасовий уряд, оскільки він репрезентує лише третину польського населення, і запропонував сформувати новий тимчасовий уряд, який замінив би і лондонський, і люблінський до утворення шляхом вільних виборів постійного уряду. Ф. Рузвельт запропонував створити з провідних польських політичних лідерів «президентську раду», яка згодом може стати коаліційним урядом у складі представників п'яти партій. Й. Сталін, звичайно, захищав Тимчасовий уряд, але висловив готовність розширити його склад за рахунок введення тих діячів еміграції, що не скомпрометували себе.

Учасники конференції прийняли компромісне рішення, висунуте США, яке передбачало реорганізацію Тимчасового уряду «на ширшій демократичній базі з включенням демократичних діячів із самої Польщі та поляків із-за кордону». Головним завданням цього уряду національної єдності мало стати проведення загальних виборів.

Питання про східні кордони Польщі не викликало особливих дискусій — було визнано, що вони мають збігатися з «лінією Керзона» з відступом від неї на 5—8 км на користь Польщі. Визначити західні кордони виявилось склад-

ніше. Й Сталін запропонував установити їх за лінією Одер—Нейсе (західна) із Щецином. У Черчілль, посилаючися на виселення з цих територій 6 млн німців, наполягав на лінії Одер—Нейсе (східна). Була прийнята компромісна пропозиція Ф. Рузвельта. «Польща має право на суттєве прирощування території на півночі й на заході», а «питання щодо розмірів цих прирощень буде вирішене з участю нового польського уряду національної єдності».

За роки війни Польща зазнала великих матеріальних та людських утрат: загинуло 6 млн чоловік, національне багатство скоротилося на 38 %, майже 2/5 загального промислового потенціалу країни було знищено. Якщо матеріальні збитки, завдані гітлерівцями країнам Західної Європи, дорівнювали одно-дворічному національному доходу, то збитки Польщі — шестирічному. В руїнах лежала столиця та багато міст і селищ країни. Продовольства не вистачало навіть для забезпечення за скудними нормами.

Економічне становище ускладнювалося тим, що підпілля продовжувало боротьбу проти нової влади. В січні 1945 р. була розпущена Армія Крайова, а її бійці звільнені від даної присяги. Однак офіцерам пропонувалося не виходити з підпілля, зберігати зброю, штаби або інфільтруватися до лав Війська Польського. Нова підпільна організація «Неподлеглоць» («НЕ») проголосила своєю метою боротьбу проти Тимчасового уряду та «нових окупантів».

Аківці, які вийшли з підпілля, намагалися включитися до мирного життя. Однак органи НКВС та польської держбезпеки розгорнули репресивні акції проти колишніх бійців АК і Батальйонів хлопських.

У травні 1945 р. збройну боротьбу проти уряду вели 240 збройних загонів Делегатури, Громадянської АК, Народової військової організації та інших угруповань загальною кількістю 32—33 тис. чоловік. 24 травня для боротьби з ними був створений Корпус внутрішньої безпеки.

У східних воеводствах діяла Українська повстанська армія (УПА), яка намагалася перешкодити процесові взаємної репатріації польського та українського населення згідно з угодою, підписаною ще 9 вересня 1944 р. між Польським комітетом національного визволення (ПКНВ) і урядом УРСР.

Тим часом зміцнювався національний фронт, провідна роль у якому належала Польській партії робітничій (ППР). У квітні 1945 р. лави компартії налічували вже 300 тис. членів. Лідер партії В. Гомулка підкреслював тоді, що національний фронт, який склався в роки війни, існуватиме протягом тривалого історичного періоду, що об'єднані в ньому

чотири партії орієнтуються на створення в Польщі нового ладу народної демократії.

Відроджувалася й Польська партія соціалістична (ППС). Делегати 26 го конгресу ППС (кінець червня 1945 р.) представляли 270 тис. членів. На форумі було заявлено, що ППС має намір діяти як рівноправний партнер ППР і що будівництвом соціалізму керуватиме не одна партія, а весь робітничий клас.

Чисельність Строніцтва людowego (СЛ) у середині 1945 р. вже досягла 200 тис. членів. У складі його було чимало прихильників СЛ—«Рох», які вимагали встановлення диктатури пролетаріату за радянським зразком. Водночас велику популярність здобув лідер емігрантського уряду С. Миколайчик, з іменем якого селяни пов'язували надії на перегляд аграрної реформи і відвернення насильницької колективізації. Багато воеводських організацій контролювалися прихильниками С. Миколайчика.

Тимчасовий уряд спирався не тільки на досить значну соціальну базу, зокрема 700 тис. членів профспілок, а й міцну зовнішню підтримку—21 квітня 1945 р. в Москві був підписаний радянсько-польський Договір про дружбу, взаємну допомогу та співробітництво.

Лідери емігрантського уряду мусили примиритися зі змінами в Польщі. С. Миколайчик заявив про визнання ялгінських рішень щодо Польщі, зокрема стосовно її кордонів. *На переговорах у Москві в червні 1945 р. була досягнута угода про угворення Тимчасового уряду національної єдності.* Спроби С. Миколайчика здобути посаду прем'єра успіху не мали. «Ми пропонуємо вам тільки ті посади в уряді, які ми вважаємо за можливе надати,—заявив тоді В. Гомулка—Владу, нами завойовану, ми ніколи не віддамо».

Президент Крайової ради народової (КРН) Б. Берут декретом від 28 червня 1945 р. затвердив Тимчасовий уряд національної єдності на чолі із соціалістом Е. Осубою-Моравським. С. Миколайчик був призначений віце-прем'єром, міністром сільського господарства і в справах аграрної реформи. Віце-прем'єром став також і В. Гомулка. Посади віце-президентів КРН здобули людовець В. Вітос і колишній голова лондонської Ради народової безпартійний С. Грабський. *Завдяки такому складові коаліційний уряд відразу ж дістав міжнародне визнання.*

Делегація на чолі з Б. Берутом у складі С. Миколайчика, В. Гомулки та інших міністрів обстоювала права Польщі на нові західні кордони на Потсдамській мирній конференції. *Незважаючи на тиск з боку англійців, які праг-*

нули зміцнити позиції С. Миколайчика, польська делегація за підтримки Й. Сталіна домоглася того, що питання про кордони було вирішене без ув'язування його з внутрішніми проблемами. Площа Польської держави в нових кордонах становила 312 тис. кв. км, а лінія морського узбережжя збільшилася із 140 до 518 км. До складу Польщі ввійшли порти Гданськ, Щецин та промислові райони Сілезії. Населення країни згідно з переписом 1946 р. дорівнювало 23,7 млн чоловік.

Боротьба за спрямування суспільного розвитку. Боротьба за владу в Польщі в перші післявоєнні роки точилася між просоціалістичними силами, об'єднаними в Демократичний блок, і людовцями. Повернення з Лондона лідерів емігрантського уряду спричинило серйозні зміни в розстановці політичних сил. С. Миколайчик як найближчий співробітник популярного керівника людовського руху В. Вітоса, прихильник парламентської демократії та традиційної орієнтації на Захід здобув широку підтримку в масах, насамперед серед селян. Створивши спочатку нове керівництво СЛ паралельно існуючому, в серпні 1945 р. він заснував нову партію—Польське строніцтво людове (ПСЛ).

Чисельність ПСЛ швидко зростала—до його лав вступали, залишаючи СЛ, селяни. В січні 1946 р. ПСЛ налічувало вже 540 тис. членів, і ця партія стала наймасовішою в країні. Крім селян, до неї вступали представники міської середньої та дрібної буржуазії, інтелігенції. *В програмі ПСЛ підкреслювалися «зверхність» селянського руху та право селянства відігравати поряд з робітниками роль «головного співправителя в державі».* Висуваючи популярну серед селян ідею «третього шляху» розвитку суспільства, ПСЛ виступало за співіснування державної, кооперативної та приватної власності. Вважаючи, що основою польської економіки має бути сільське господарство, лідери ПСЛ відкидали необхідність індустріалізації країни. Водночас у політичній частині програми не містилося прямих нападів на Маніфест ПКНВ.

У цілому ж ПСЛ, спираючись на широку соціальну базу в особі селянства, являло собою легально діючу опозицію компартії та владі народної демократії, прагнучу до відновлення парламентської демократії, що існувала до 1926 р.

Помірковану позицію щодо нової влади займала католицька церква. Уряд анулював польсько-ватиканський конкордат 1925 р. у зв'язку з тим, що Ватикан порушив його в роки гітлерівської окупації, коли управління польськими єпархіями на землях, приєднаних до рейху, було передано папою Пієм XII німецьким єпископам. Водночас уряд надав

католицькій церкві цілковиту свободу дій у межах чинних законів.

У липні 1945 р. зробило спробу відновити легальну діяльність Стронніцтво народове (СН), але КРН не дала дозволу. Тому СН продовжувало діяти в підпіллі, зберігаючи зв'язок з емігрантським урядом Т. Арцишевського.

Незважаючи на те, що після оголошеної в серпні 1945 р. амністії склали зброю й вийшли з лісів 42 тис. чоловік, у підпіллі продовжували діяльність НСЗ, загони «НЕ». Створена у вересні нова організація «Свобода й незалежність» проголосила своєю метою «втілення в життя принципів демократії в західноєвропейському розумінні цього слова» *Незаконна опозиція вела збройну боротьбу з органами безпеки, здійснювала терористичні акції щодо працівників держадміністрації й політичних діячів.* На придушення підпілля та діючої в східних воєводствах УПА було кинута кілька дивізій Війська Польського.

На 1-му з'їзді ППР (грудень 1945 р.) підкреслювалося, що до урядової коаліції входять «демократичні сили, які складаються з елементів ліберальної та народної демократії». В. Гомулка обстоював тезу, що в подальшому, за умови зміцнення політичної влади послідовно демократичними елементами, можливий перехід до соціалістичного ладу шляхом еволюційних соціальних змін без диктатури пролетаріату. Деякі делегати висловили незгоду з такою позицією, вважаючи, що співробітництво з ППС та СЛ має лише тимчасовий характер

Унаслідок дискусії з'їзд визначив як головне політичне завдання боротьбу з ПСЛ, розбіжності в думках стосувалися лише тактики боротьби. Більшість делегатів вважали необхідним проведення на селі необхідних соціально-економічних реформ, які звуться соціальною базою опозиції. *З'їзд висловився за завершення аграрної реформи, юридичне оформлення фактичної націоналізації основних засобів виробництва, банків, транспорту, схвалив трирічний план відбудови та розвитку народного господарства на 1947—1949 рр.*

Одним із найважливіших економічних питань, що стали об'єктом боротьби між ПСЛ та іншими партіями коаліції, була націоналізація промисловості. ППР прагнула не допустити здійснення прийнятого в травні 1945 р закону КРН про повернення володарям частини підприємств, які перебували в тимчасовому державному управлінні, тоді як ПСЛ наполягало на його виконанні. Комуністи, соціалісти та профспілки обстоювали прийняття закону про націоналізацію. ПСЛ, не заперечуючи в принципі проти нього, пропо-

нувало поширити цей закон лише на підприємства, де налічувалося не менш ніж 100 робітників, працюючих в одну зміну. ПСЛ вважало, що націоналізація порушує громадянські права, до того ж «державна ніколи не була й не буде добрим хазяїном виробництва». Альтернативу націоналізації партія вбачала в переданні підприємств кооперативам та органам місцевого самоврядування. За кооперацію виступали й соціалісти.

В січні 1946 р. КРН прийняла компромісний законопроект про націоналізацію: націоналізувалися підприємства з кількістю більш ніж 50 робітників, працюючих в одну зміну; всім громадянам надавалося право створити нове промислове або торговельне підприємство, гарантувалися збереження приватної власності, яка не підлягала націоналізації, та її повернення володарям, якщо вона перебувала в державному управлінні. Власники націоналізованих підприємств мали отримати компенсацію від держави, але розміри й строки виплати не застережувалися

В листопаді 1945 р. було створено міністерство в справах повернутих земель на чолі з В. Гомулкою *Господарське освоєння цих територій супроводжувалося міграційними процесами.* 1,2 млн німців залишили ці землі в 1945 р., а з лютого 1946 р розпочалося виселення згідно з потсдамськими угодами ще 2,2 млн. Водночас повернуті землі заселялися репатріантами з СРСР та інших країн, а також переселенцями (в тому числі й українцями — операція «Вісла») зі східних воєводств. Проводилася верифікація — перевірка належності до польської нації автохтонів (корінних мешканців) повернутих земель. До кінця 1948 р. чисельність населення цих земель досягла 5,2 млн чоловік, у тому числі 1,3 млн репатріантів із СРСР, 2,5 млн переселенців зі східних воєводств. Більш ніж 1 млн автохтонів отримали польське громадянство.

Гострі суперечки розгорнулися навколо проведення виборів до сейму. Керівництво ППР і ППС запропонувало ПСЛ надати в законодавчому сеймі по 20 % мандатів ППР, ППС, ПСЛ та СЛ і по 10 % — Союзові патріотів (СП) та Стронніцтво демократичному (СД), відповідно розподілити й міністерські портфелі, прийняти нову конституцію. Однак ПСЛ висунуло контрпропозиції, вимагаючи для себе й СЛ 75 % мандатів (для СЛ — 5 %) та ліквідації міністерств безпеки, постачання, інформації та пропаганди. По суті ці вимоги означали проголошення відкритої конфронтації.

У зв'язку з відмовою ПСЛ від участі у виборчому блоці ППР і ППС запропонували провести референдум. На всенародне голосування були поставлені три питання: 1) чи

схвалюєш ти скасування сейму; 2) чи хочеш затвердження в майбутній конституції економічного ладу, що ґрунтується на аграрній реформі та націоналізації основних галузей народного господарства при збереженні визначених законом прав приватної ініціативи; 3) чи бажаєш затвердження західних кордонів по Балтійському узбережжю, Одрі та Нисі-Лужицькій. *Переважає більшість населення (по 68 % 77,2 %, 91,4 % позитивних відповідей) схвалила урядовий курс на референдумі 30 червня 1946 р.*

Міжпартійна погоджувальна комісія 26 вересня 1946 р. прийняла рішення створити Демократичний блок чотирьох партій і поділити в майбутньому сеймі мандати таким чином: ППР і ППС — по 32 %, СЛ — 25 % і СД — 10 %. Під час виборчої кампанії власті вдалися до посилення репресій щодо ПСЛ. У вересні, після розпуску збройних сил на Заході, генерал В. Андерс та інші воєначальники були позбавлені польського громадянства і вступили до польського допоміжного корпусу під англійським командуванням. За звинуваченням у зв'язках із реакційним підпіллям заарештовано 147 кандидатів у депутати від ПСЛ, а в десяти виборчих округах списки ПСЛ оголошено недійсними.

Остаточно престиж ПСЛ був підірваний тоді, коли керівники західних держав поставили під сумнів нові кордони між Польщею та Німеччиною, відмовили в обіцяних кредитах. На виборах до сейму 19 січня 1947 р. 80,1 % виборців голосували за Демократичний блок, 10,3 % — за ПСЛ, 4,7 % — за СП, 3,7 % — за ПСЛ—«Нове визволене». Поразка ПСЛ на виборах унеможливила реалізацію микололайчикової концепції розвитку країни. Переконлива перемога Демократичного блоку показала, що ППР, яка ще наприкінці війни представляла незначну кількість населення, здобула підтримку переважної частини суспільства.

На початку лютого 1947 р. на першому засіданні сейму президентом Польщі був обраний Б. Берут, партійна належність якого не проголошувалася. Новий уряд очолив лідер ППС Ю. Циранкевич. *Прийнята 19 лютого «Мала конституція» поєднала основні принципи конституції 1921 р., положення Маніфесту ПКНВ та реформ, схвалених референдумом 1946 р.* Під керівництвом президента діяла Державна рада, наділена правом законодавчої ініціативи, видання декретів, контролю над органами влади на місцях — радами народовими. Вища контрольна палата здійснювала нагляд за фінансовою та економічною діяльністю органів влади, установ, підприємств.

Берут Болеслав (1892—1956). Народився в Любліні в робітничій родині. З 1912 р.—член ППС—лівниці. З 1918 р.—член Комуністичної робітничої партії Польщі. У 1915—1923 рр. працював у робітничих кооперативах Варшави, Любліна та Домбровського басейну. В 1927—1931 рр.—слухач міжнародної ленінської школи в Москві, інструктор виконкому Комінтерну, секретар у справах компартій балканських країн. У жовтні 1932 р. повернувся до Польщі, став секретарем Лодзинського окружного комітету КПП. У 1933—1938 рр.—в ув'язненні. В 1938 р. емігрував до СРСР, був співробітником НКВС. У 1940—1941 рр.—учасник будівництва Дарницького залізничного вузла в Києві. В травні 1941 р. перебував у Білостоці, після нападу Німеччини на СРСР — на окупованій території. В 1941—1943 рр.—чиновник управи постачання німецької адміністрації в Мінську. З 1943 р.—член ЦК ППР, редактор підпільної газети «Трибуна свободи». З 1 січня 1944 р.—голова Крайової ради народової, а з 1 січня 1944 р. до 1947 р.—президент. У 1947—1952 рр.—президент Польської Народної Республіки, в 1948—1956 рр.—голова (з 1954 р.—перший секретар) ЦК Польської об'єднаної робітничої партії

У цей період урядові вдалося добитися рішучого перелому в боротьбі проти збройного підпілля. В результаті операції «Вісла» (квітень—липень 1947 р.) основні сили УПА були знищені. Загалом ліквідовано близько 3,5 тис. різних збройних формувань, убито майже 8 тис. бійців підпілля. Урядові війська та міліція втратили 12 тис. чоловік, загинули також 10 тис. активістів партій Демблоку та тисяча радянських солдатів.

У квітні 1947 р. пленум ППР прийняв рішення, спрямовані на забезпечення комуністам провідних позицій у керівництві державою та економікою. *Курс на націоналізацію, посилення ролі державного сектора в економіці віддзеркалював прагнення до поступової ліквідації всього приватного сектора, а буржуазії як класу.* ППР ставила завдання, спираючися на держапарат та зміцнення позицій держави в економіці, взяти під контроль ринок і зробити промисловість цілковито соціалістичною, перетворити приватно-капіталістичний сектор на державно-соціалістичний.

Погоджуючися з ППР, що перехід до соціалізму може бути здійснений еволюційним шляхом, без диктатури пролетаріату, теоретики ППС виступили проти державного контролю над кооперативним сектором. Саме в кооперації вони вбачали найвищу форму усупільнення. Соцпартія обстоювала збереження в економіці протягом усього перехідного періоду трьох секторів: державного, кооперативного та приватного.

Існуючі розбіжності в поглядах на подальший розвиток країни викликали полеміку між комуністами й соціалістами. Але головним було те, що ППР не хотіла поступатися

своєю провідною роллю в керівництві державою та економікою Польщі. Під тиском компартії ППС мусила відступити. Так, 2 червня 1946 р. сейм прийняв закон, який наділяв уряд надзвичайними повноваженнями для боротьби проти спекуляції. Спеціальна комісія отримала право контролю над цінами, були збільшені розміри податку з обороту. Державні органи закривали за зловживання приватні крамниці. Ці заходи започаткували «битву за торгівлю», яка фактично була спрямована на значне обмеження приватної ініціативи, підпорядкування її, а також кооперативного сектора в торгівлі державі.

Навіть прийнятий сеймом 2 липня 1947 р. трирічний план, який підготувало Центральне бюро планування на чолі з соціалістом Ч. Бобровським, був підданий різкій критиці з боку керівництва ППР. Авторів плану звинуватили в тому, що вони не врахували досягнення радянської економічної думки, не брали до уваги класового поділу польського суспільства, віддавали перевагу споживанню над виробництвом та ін. Ч. Бобровського було усунено з посади, а складений на 1948 р. план передбачав прискорений розвиток промисловості за рахунок скорочення асигнувань на сільське господарство.

Опозиційна ПСЛ виступала за пріоритетний розвиток сільського господарства, вважаючи, що в Польщі відсутні умови для індустріалізації, а для відновлення економіки необхідна допомога Заходу. Але 9 липня 1947 р. польський уряд відхилив запрошення взяти участь у конференції з питань «плану Маршалла». В самому ПСЛ зростало невдоволення керівництвом на чолі з С. Миколайчиком. 19 жовтня він за допомогою посольств США й Великобританії нелегально залишив країну.

Втеча С. Миколайчика свідчила про поразку партії, яка об'єднувала у своїх лавах не тільки маси селян, а й значну частину міських поляків, опозиційно настроєних щодо існуючого ладу та його зовнішньополітичної орієнтації. Ця ситуація була результатом взаємодії ряду чинників — розчарування в програмі ПСЛ, широкого використання її противниками заходів тиску та репресій, зміцнення Демократичного блоку, який у січні 1947 р. зміг переконати більшість виборців у тому, що запропонований їм курс забезпечить краще майбутнє для Польщі. З переходом ПСЛ наприкінці 1947 р. від позиції конфронтації до співробітництва з Демократичним блоком легальна опозиція припинила своє існування.

На нараді представників дев'яти компартій у Шклярській Порембі у вересні 1947 р. лідер ППР В. Гомулка го-

ворив про «польський шлях до соціалізму», про «польську революцію», яка здійснюється «в межах закону», хоча й визнавав, що цей шлях пов'язаний з «гострою та кривавою класовою боротьбою». Він підкреслював, що трисекторна економіка контролюється державою, а ППС, долаючи традиційні антирадянщину та пілсудщину, прагне до співробітництва з ППР. В. Гомулка висловив застереження, що утворення Інформбюро призведе до реанімації комінтернівських методів і встановлення контролю над суверенними партіями.

Негативне ставлення В. Гомулки до створення центру комуністичного руху не дістало підтримки в політбюро ППР. Керівництво ППС вітало народження Інформбюро, сподіваючися на постання в майбутньому спільної міжнародної організації комуністів та соціалістів. Теоретики соцпартії обстоювали необхідність синтезу «соціалістичного демократизму й гуманізму та комуністичного революційного розмаху». Вони вважали, що для об'єднання обох гілок робітничого руху необхідний тривалий період співробітництва, а до соціалізму можливо прийти в межах ладу пародної демократії, який не повинен являти собою диктатуру пролетаріату. На 27-му конгресі ППС в грудні 1947 р., незважаючи на те, що більшість партактиву не була готова до об'єднання з комуністами, Ю. Циранкевич та його прихильники домоглися прийняття резолюції, в якій констатувалося «поглиблення співробітництва обох партій».

Але ППС не вдалося обстояти свою позицію під тиском з боку керівництва ППР. 22 березня 1948 р. соцпартія вийшла з КОМІСКО*, а наступного дня її керівництво заявило, що ППС уже визріла для того, щоб «у своєму історичному поступі зімкнути лави єдності». В партії розпочалися чистки з метою позбавлення від «правих елементів». У результаті до грудня 1948 р. її чисельність, скоротившись на 220 тис. чоловік, склала 530 тис.

На червневому (1948 р.) пленумі ЦК ППР після доповіді В. Гомулки про традиції робітничого руху Польщі його звинуватили в прихильності до концепції ППС. Під час голосування на пленумі на підтримку резолюції Інформбюро «Про становище в КПКЮ» В. Гомулка висловив незгоду з тією її частиною, де колективізація у східноєвропейських країнах проголошувалася невідкладним завданням сьогодення.

Про поведінку В. Гомулки Б. Берут особисто повідомив

* КОМІСКО — Комітет міжнародних соціалістичних конференцій, створений у грудні 1947 р. у відповідь на виникнення Комінформбюро

И. Сталіна. В резолюції серпнево-вересневого (1948 р.) пленуму ППР «Про правоопортуністичний ухил» підкреслювалося, що розбіжності між лідером партії та членами ЦК мають не тактичний, а принциповий, ідеологічний характер. В. Гомулку було звільнено з посади, а генсеком партії обрали Б. Берута. В ППР розпочалися «чистки».

Прийняті рішення означали поворот не тільки в політиці партії, а й в історії держави. Якщо раніше ППР обстоювала «польський шлях до соціалізму», то відтепер акцент робився передусім на досвід соціалістичного будівництва в СРСР.

За рішеннями 28-го з'їзду ППС і 2-го з'їзду ППР відбувся об'єднальний з'їзд (грудень 1948 р.). В доповіді Б. Берута народно-демократичний лад у Польщі характеризувався як нова специфічна форма диктатури пролетаріату, що має метою «ліквідацію капіталістичних елементів і організацію соціалістичної економіки». Так виникла Польська об'єднана робітничка партія (ПОРП).

Утворення ПОРП стало складовою частиною процесу об'єднання комуністів і соціалістів, який майже одночасно відбувався в інших країнах Східної Європи. Таке об'єднання розглядалося як перемога марксизму-ленінізму (читай — сталінізму) в робітничому русі, ліквідація багаторічного розколу, що давало можливість таким партіям, як ПОРП, взяти на себе керівну роль у здійсненні проголошеної мети — побудови соціалізму. Однак зразком при цьому залишалася сталінська модель соціалізму.

Побудова «фундаменту соціалізму». Проголошені ПОРП соціалістичні цілі в той час підтримувалися основною масою робітників, багато представників яких посіли керівні посади в державному та партійному апараті, прийшли до керівництва на підприємствах. Селяни, особливо ті, хто отримав землю, були задоволені результатами аграрної реформи. Значно важче адаптувалася до нової ситуації інтелігенція, яка втратила своє привілейоване становище в суспільстві. Дрібна буржуазія міста, звичайно, не вітала новий режим, що витісняв її з економіки.

В суспільно-політичному житті посилювалася роль ПОРП, кількість членів якої після об'єднання і «чисток» скоротилася до 1367 тис. У листопаді 1949 р. на конгресі єднання людського руху з СЛ та ПСЛ була утворена Об'єднана селянська партія (ОСП), яка налічувала 250 тис. членів. ОСП заявила про визнання керівної ролі ПОРП. Подібне рішення прийняло й Строніцтво демократичне, яке представляло інтереси середніх прошарків міста.

На суспільному житті Польщі відбивалися й міжнарод-

ні події: «холодна війна», розкол Німеччини, загострення конфлікту в Комінформбюро, боротьба з космополітизмом та чергова хвиля репресій в СРСР.

На листопадовому (1949 р.) пленумі ЦК ПОРП, який увійшов в історію як «пленум пильності», Б. Берут намалював картину «політичних диверсій імперіалізму» за допомогою «тітовської агентури», яка будітмо глибоко проникла в країну й партію. Головна провина за це була покладена на В. Гомулку, М. Спихальського (міністр оборони) і З. Клишка (відповідав за кадрову політику партії). Всі вони були виключені з ЦК партії.

З цього часу теза Й. Сталіна про «загострення класової боротьби» була взята на озброєння керівництвом ПОРП. Органи державної безпеки, керовані членом політбюро С. Радкевичем, всюди вишукували ворогів та диверсантів. У країні діяла широка мережа інформаторів, які повідомляли органи безпеки про настрої в суспільстві. Під нагляд служби безпеки потрапило близько третини дорослого населення. Масові репресії проводилися в збройних силах, йшли арешти учасників руху опору. Не обминули вони і самих комуністів. У серпні 1951 р. був заарештований В. Гомулка.

Поставлене ПОРП завдання побудови «фундаменту соціалізму» передбачало перетворення країни з відсталої аграрно-індустріальної на індустріально-аграрну за допомогою планового розвитку продуктивних сил, зміцнення державної власності, остаточної ліквідації приватної власності та соціалістичних перетворень на селі.

Згідно з директивами щодо шестирічного плану (1950—1955 рр.) промислова продукція мала збільшитися на 158 %, а сільськогосподарська — на 63 %. На розвиток аграрного сектора виділялося всього 11,9 % капіталовкладень. Великі надії поклалися на допомогу СРСР, з яким Польща в червні 1950 р. підписала угоду про поставки товарів та обладнання для 30 ключових об'єктів шестирічки. В 1949 р. Польща вступила до РЕВ.

Курс на колективізацію сільського господарства за радянським зразком був цілком підтриманий ОСП. Створювалися сільськогосподарські кооперативи та державні машинні центри, а при них політвідділи, які мали метою переконувати селян вступати до кооперативів. За шість років передбачалося кооперувати 25 % селянських господарств.

У 1951 р. Польща, як і інші «країни соціалістичного табору», переглянула свої планові завдання у бік збільшення витрат на розвиток оборонного потенціалу. Розпочалося будівництво стратегічних залізниць та шосе, аеродромів,

оборонних підприємств. Чисельність Війська Польського зросла вдвоє й досягла 500 тис. чоловік. *Мілітаризація економіки спричинювала посилення диспропорцій у народному господарстві.*

Форсована колективізація вела до ліквідації заможних селянських господарств. У першій половині 50-х років кількість державних та кооперативних сільських господарств різко зросла. В 1951—1952 рр. була введена система примусового здавання державі продуктів сільгоспвиробництва, Жорсткі плани поставок, адміністративні репресії спричинювали зубожіння навіть багатих та рентабельних у минулому господарств.

У зв'язку з наростаючими труднощами в постачанні населення уряд мусив навесні 1952 р. відновити карткову систему розподілу продовольчих та деяких промислових товарів. Скасування цієї системи в січні 1953 р. викликало підвищення цін. Реальна заробітна плата більшості категорій населення порівняно з післявоєнними роками знизилася.

Власті послідовно вели ідеологічний наступ на позиції католицької церкви. За політичними звинуваченнями багато священників були заарештовані й піддані суду, а об'єднання «Каритас», яке займалося наданням допомоги бідним, — заборонене. Прийнятий у березні 1950 р. закон позбавив церкву доходів від «права мертвої руки». Цим правом тепер користувалася держава, яка створила з відповідних доходів спеціальний фонд для надання дотацій церкві. Однак обурений єпископат вирішив відмовитися від державних подачок. У квітні 1950 р. єпископат та уряд підписали угоду, згідно з якою церкві гарантувалася свобода відправлення культу, ведення благодійної діяльності, а єпископат зобов'язувався виховувати у віруючих повагу до закону, не чинити перешкод кооперації на селі та ін.

Радикальні зміни, що відбулися в країні, вимагали конституційного оформлення. Затверджена сеймом 22 липня 1952 р. конституція Польської Народної Республіки (ПНР) закріпила існування в країні трьох економічних укладів і соціалістичну власність як економічну основу країни. ПНР проголошувалася державою народної демократії, де влада належить трудящим міста й села, а політичну основу суспільства становлять місцеві органи — ради народові та сейм — вищий орган влади. Посада президента була замінена колегіальним органом — Державною радою, підзвітною сеймові. Головою Держради було обрано А. Завадського, а головою Ради Міністрів — Б. Берута.

Смерть Й. Сталіна в березні 1953 р. не спричинила жодних змін у житті польського суспільства. Органи держбез-

пеки продовжували виконувати свою «місію», тривали арешти й сфабриковані судові процеси проти військових, інтелігенції та церковнослужителів. У вересні 1953 р. до 12 років ув'язнення було засуджено келецького єпископа Ч. Кагмарека, який визнав усі зв'язки на нього наклепи. Хоча єпископат протестував проти втручання держави у внутрішні справи церкви, у вересні уряд заборонив виконувати свої обов'язки примасу католицької церкви С. Вишиньському.

На жовтневому (1953 р.) пленумі ЦК ПОРП обговорювалося питання підвищення життєвого рівня населення. Під впливом подій в СРСР була проголошена боротьба з партійними ухилами на два фронті — проти сектанства й опортунізму, що згідно із сталінською термінологією означало: збереження курсу на кооперування села та припинення економічного тиску на індивідуальних господарів. Кількість сільськогосподарських кооперативів збільшилася майже до 8 тис. На другому з'їзді ПОРП (березень 1954 р.) було вирішено збільшити витрати на сільське господарство на 8 %.

З'їзд проголосив необхідність розвитку демократії в партії, посилення колективного керівництва, піддав критиці адміністративні методи керівництва. Замість голови партії було запроваджено посаду першого секретаря, яким став Б. Берут, головою уряду призначено Ю. Циранкевича.

З'явилися перші ознаки відновлення законності. Наприкінці 1953 р. на Захід утік віце-директор департаменту контролю над партією міністерства держбезпеки Ю. Святло, який розголосив судові свавілля та репресії в Польщі. В грудні 1954 р. було звільнено арештованого В. Гомулку. На політичних процесах почали виноситися виправдувальні вирoki.

Січневий (1955 р.) пленум ЦК ПОРП визнав, що вульгарне розуміння процесу класової боротьби призвело до перебільшення ролі органів держбезпеки в суспільстві, їх необгрунтованого втручання в різні сфери життя, незаконних арештів і застосування недозволених методів слідства. Було дано критичну оцінку економічній політиці, яка так і не забезпечила поліпшення становища на селі, нормального постачання споживчими товарами. На 1955 р. поставлено завдання підвищити реальну зарплату та доходи селянства на 15—20 %. Але ці рішення залишилися не виконаними.

Соціально-політична криза 1956 р. та її наслідки. Завдяки виконанню основних показників шестирічки зруйнована економіка була відбудована, розвиток промисловості пе-

ретворював Польщу на індустріально-аграрну країну. Валові показники виконання плану, справді, вражали, але велика кількість пекучих соціальних проблем залишалися нерозв'язаними. Форсована індустріалізація сприяла різкому зростанню міського населення, житло ж будувалося повільно. За кількістю квартир на душу населення Польща посідала останнє місце в Європі. Зростання цін знецінювало зарплату робітників, не вистачало товарів першої необхідності, поширювалася спекуляція, процвітав «чорний ринок». Рівень життя народу залишався низьким.

Надзвичайно сильне враження на поляків справила критика культу особи Й. Сталіна та створеної ним терористичної системи, яка пролунала на XX з'їзді КПРС. Для всіх комуністів потрясінням було повідомлення про повну «безпідставність» розпуску компартії Польщі в 1938 р. 20 березня 1956 р. після смерті в Москві Б. Берута лідером партії став Е. Охаб.

Керівництво ПОРП, яке значною мірою несло відповідальність за політику, що проводилася після вересневого (1948 р.) пленуму партії, прагнуло обмежитися косметичними змінами. Однак суспільство дедалі настійливіше вимагало проведення ретельного аналізу допущених помилок і відповідальності за них керівництва. На сторінках преси розгорнулася критика минулого, починаючи з подій другої світової війни. Польські письменники зажадали необмеженої свободи творчості, зміни ставлення до західної культури, демократизації суспільно-політичного життя.

Влітку 1956 р. політична атмосфера в країні вкрай загострилася. Висвітлення основних контурів підступного сталінського соціалізму спричинило заворушення в різних прошарках польського суспільства. В цих умовах спалахнув соціальний конфлікт у Познані. Робітники машинобудівного заводу ім. Сталіна протестували проти введення нових, підвищених норм виробітку й відповідного зниження заробітної плати. Представники адміністрації, керівники польських профспілок та міністр машинобудування визнали за неможливе задовольнити вимоги робітників. У відповідь 28 червня розпочався страйк, учасники якого вийшли на вулиці, де до них приєдналися робітники інших підприємств Познані. 25 тис. демонстрантів біля міськради та воєводського комітету ПОРП вимагали «хліба й свободи», проведення вільних виборів та виведення з країни радянських військ.

Демонстрантам удалося захопити міськраду, воєводський комітет партії, суд, прокуратуру, управління міліції, в'язницю та інші установи. Тоді проти бунтуючих за рішен-

ням політбюро ЦК ПОРП були направлені війська, які, застосувавши силу, відновили порядок 30 червня. Підсумок трагічних подій у Познані: близько 100 чоловік убитих, кілька сот поранених. Понад 300 чоловік було заарештовано, 54 — засуджено до різних строків ув'язнення. Таку криваву данину сплатили поляки тільки за те, що прагнули демократії та кращого життя.

Жорстокість, з якою було придушено виступ робітників, свідчила не тільки про злочинну безвідповідальність влади, яка дала наказ на застосування зброї проти свого народу, а й про її впевненість у своїй безкарності. Керівництво ПОРП кваліфікувало познанські події як виключно диверсійні, провокаційні та скеровані закордонними ворожими центрами.

Події в Познані завдали удару авторитетові керівної сили суспільства — ПОРП, підірвали її вплив серед робітників. На липневому (1956 р.) пленумі ЦК ПОРП виникло протистояння між неосталіністами й реформаторами. В рішенні було рекомендовано здійснити заходи щодо підвищення рівня життя робітничого класу, розширення «робітничої демократії» на підприємствах, в армії, в парламенті за неухильного дотримання «соціалістичної законності». Йшлося також про реабілітацію несправедливо засуджених політв'язнів.

Але рішення пленуму не задовольнили тих, хто вимагав докорінної трансформації існуючого режиму. Рух за свободу в Польщі мав традиційну антимосковську спрямованість, проте лідери ПОРП побоювалися чіпати проблему радянської військової присутності в Польщі, що означало порушення умов Варшавського договору.

Більшість поляків у той час пов'язувала можливість позитивних змін у країні з особистістю В. Гомулки. На липневому пленумі його реабілітували, відновили в партії, а потім кооптували до складу ЦК ПОРП.

Головні політичні події відбувалися 19—21 жовтня 1956 р. на пленумі ЦК ПОРП. Приїзд до Варшави радянського керівництва на чолі з М. Хрущовим і просування в день початку роботи пленуму до столиці радянських та польських військових підрозділів свідчили, що робилося все необхідне, аби не допустити приходу до влади реформаторських сил.

Командуючий військами держбезпеки генерал В. Комар наказав зайняти всі важливі стратегічні об'єкти у Варшаві. У відповідь робітники та студенти вийшли на вулиці із закликами до захисту батьківщини. Але побоювання М. Хрущова щодо виходу Польщі з ОВД були безпідставними. —

тоді всі польські політичні сили вважали ОВД головним гарантом безпеки Польщі.

Коли 21 жовтня заспокоєні радянські керівники залишили Варшаву, В. Гомулку обрали першим секретарем ЦК ПОРП. Більшість поляків з великим ентузіазмом прийняли запропоновану ним програму перетворень. Характеризуючи познанські події, В. Гомулка заявив, що робітники протестували не проти соціалізму, а проти його перекручень. «Спроба представити болючу трагедію Познані як справу імперіалістичних агентів та провокаторів була політично наївною... Причини трагедії... треба шукати в самих робітниках, в керівництві партією та уряді».

Гомулка Владислав (1905—1982) Народився в робітничій родині 3 1926 р.—член компартії Польщі, секретар профспілки в Дрогобичі В 1928—1931 рр.—секретар профспілки хіміків. У 1931 р.—секретар організаційного комітету лівого крила профспільного руху. В 1926 р., 1932—1934 рр., 1936—1939 рр. перебував в ув'язненні. У вересні 1939 р.—захисник Варшави в лавах робітничих батальйонів. У 1939—1941 рр.—учасник руху опору на Прикарпатті та в Жешуві. Один з організаторів ППР. У 1942 р.—член ЦК, секретар Варшавського міського комітету ППР. У 1943—1948 рр.—генеральний секретар ЦК ППР. У 1944—1948 рр.—перший заступник прем'єр-міністра. На серпнево-вересневому (1948 р.) пленумі ЦК ППР звільнений з посади генсека ЦК ППР, у листопаді 1949 р. виведений зі складу ЦК ПОРП. У 1951—1954 рр.—під арештом. У 1956 р. реабілітований В 1956—1970 рр.—перший секретар ЦК ПОРП

Рішення пленуму були результатом компромісу між реформаторами й неосталіністами. Старе керівництво, яке зберігало за собою більшість, не сприймало курсу, запропонованого В. Гомулку. Але на всю роботу пленуму й позицію членів ЦК великий вплив справила «вулиця», яка вимагала, щоб партія сказала правду про минуле й дала гарантії, що воно більше не повториться. В ЦК надходили численні резолюції мітингів і зборів, на яких висловлювалася підтримка В. Гомулці. Новий лідер запевнив поляків, що помилки минулого будуть виправлені «не тільки на словах, але й на ділі». Мітинги та збори тривали й після закінчення роботи пленуму.

Впродовж відносно короткого строку нове керівництво зробило досить багато для вирішення накопичених проблем. Насамперед треба було врегулювати польсько-російські відносини. В. Гомулка вважав, що радянська військова присутність у Польщі відповідає національним інтересам, але визнавав необхідність відкликання радянських офіцерів з Війська Польського та звільнення з посади міністра оборони маршала К. Рокоссовського.

В листопаді 1956 р. після переговорів у Москві була підписана радянсько-польська декларація про подальше співробітництво та взаємні відносини. В декларації підкреслювалося, що тимчасове перебування радянських військ у Польщі є доцільним і ні в якому разі не означає порушення її суверенітету, втручання у внутрішні справи. В грудні була підписана угода про статус радянських військ на території Польщі, а в березні 1957 р.—про репатріацію з СРСР осіб польської національності, які мали польське громадянство до 1 вересня 1939 р. На батьківщину повернулося 224 тис. чоловік.

Швидко було врегульовано досить складне питання про взаємини між державою і церквою. Після переговорів кардинал С. Вишинський повернувся з монастиря до виконання своїх обов'язків примаса римсько-католицької церкви Єпископат висловив підтримку владі, а уряд скасував декрет від 9 лютого 1953 р. про призначення на церковні посади. Як факультативний предмет у школах введено вивчення релігійних догматів.

Про прагнення влади до демократизації суспільного життя свідчила згода уряду на утворення Загальнопольського клубу прогресивної католицької інтелігенції та на обрання «світських католиків» до сейму. Цей клуб разом із ПОРП, ОСП, СД, профспілками та іншими організаціями ввійшов до Фронту єдності народу (ФЕН).

Однією із складових частин процесу демократизації мали стати вибори до сейму, призначені на 20 січня 1957 р. На пропозицію В. Гомулки Погоджувальна комісія всіх партій звернулася до виборців з відозвою «голосувати без викреслювання», іншими словами, за всіх депутатів, чий прізвища були включені до бюлетеня в порядку, погодженому з комітетами ФЕН. У виборах взяли участь 91,4 % тих, хто мав право голосу. З 458 депутатів 238 були від ПОРП, 115—від ОСП, 41—від СД, а 64—безпартійні. Вибори стали своєрідним плебісцитом, учасники якого висловили довіру новому керівництву ПОРП.

Важливим кроком було рішення про розпуск силоміць створених сільськогосподарських кооперативів. Селяни відразу цим скористалися: чисельність колективізованих господарств скоротилася з 10 тис. у 1955 р. до 1,5 тис. у 1957 р., і в наступні роки, незважаючи на пільги для кооперативів, їхня кількість дедалі зменшувалася.

Певні зрушення відбувалися й у суспільно-політичному житті країни: змінилося ставлення до питання про свободу віросповідання, проведено амністію і реабілітацію репресованих, здійснено реформи в галузі культури, прийнято нові

закони про сейм, народів ради, армію та громадські організації. Значних змін зазнало партійне керівництво: 11 (з 18) перших секретарів воєводських комітетів ПОРП були звільнені зі своїх посад.

У пошуках виходу з суспільно-економічної кризи нове керівництво звернулося по допомогу до вчених. На другому конгресі польської науки було затверджено програму необхідних перетворень у галузі економіки. Вона передбачала: реорганізацію центрального апарату управління, органів планування та місцевої влади, розвиток робітничого самоуправління та інші заходи. Суть децентралізації економіки вбачалася в розширенні прав підприємств. Основні положення програми були запозичені з моделі економічного розвитку Югославії. *Але всі пропозиції щодо проведення масштабної реформи в Польщі нашоухувалися на протидію партійно-господарської верхівки, а в наступні роки — й самого В. Гомулки.*

Практично вдалося розширити права місцевих рад, а також підготувати «Тези з питань деяких змін економічної політики». До планування безпосередньо залучалися підприємства, чому сприяло надання трудовим колективам нового статусу. Правове становище робітничих рад на підприємствах було закріплено законом від 19 листопада 1956 р. На робітничі ради покладалася контроль за діяльністю адміністрації, розробка проекту виробничого плану, проведення структурних змін на виробництві та участь у розподілі доходів.

Але такий стан справ на виробництві влаштовував не всіх — у 1958 р. був прийнятий новий закон, який значно обмежував права робітничих рад. Відтепер створювалися конференції робітничого самоврядування, але до їхнього складу поряд із робітниками вже входили представники дирекції й партійного комітету. Таким чином, робітничі ради практично втрачали право прийняття самостійних рішень.

Отже, спроби нового керівництва ПОРП на чолі з В. Гомулкою докорінно реформувати суспільно-економічне життя із самого початку зіткнулися з опором партійно-бюрократичної верхівки, потім були загальмовані, а на початку 60-х років до них уже взагалі не поверталися. Так було втрачено останню можливість скористатися підтримкою в суспільстві, яку тоді ще мала ПОРП, і позбутися сталінської моделі соціалізму.

Регрес у політиці й соціальна нестабільність 1968 — 1970 рр. Економічна політика польського уряду в 60-х роках, як і в минулому десятиріччі, орієнтувалася на форсований розвиток металургії, машинобудування, хімічної про-

мисловості та виробництва будівельних матеріалів. На сільське господарство в 1961—1965 рр. припадало лише 14,6 % інвестицій. Нова п'ятирічка, як і раніше, ґрунтувалася на екстенсивних факторах розвитку й мала на меті створення нових робочих місць для молоді при збереженні старих методів планування та управління. На думку економістів, що обстоювали самостійність для підприємств та самоврядування, не зважалося.

Аграрна політика ПОРП та ОСП не діставала підтримки селянства. Навіть падання певних пільг кооперативам не викликало зростання їхньої чисельності: в 1960 р. їх налічувалося лише 1905. Ставка на розвиток сільськогосподарських гуртків також успіху не мала. Тим часом індивідуальні господарства навіть за підтримки держави були не в змозі задовольнити потреби країни своєю продукцією. В 1961—1965 рр. Польща імпортувала 12 млн т зерна.

В 60-х роках уроки недавньої кризи ПОРП були майже забуті, до їх аналізу більше не зверталися. З критикою політики комуністів виступили різні клуби. Найвідомішим серед них був «Клуб кривих дзеркал», куди входили журналісти та літератори різних напрямів. Після його заборони в 1962 р. у Варшаві з'явився молодіжний «Клуб шукачів суперечностей», члени якого згодом увійшли до створеного в університеті К. Модзелевським «Клубу політичної думки», на засіданнях котрого обговорювалися питання теорії й практики соціалізму в ПНР. Діяли також інші неформальні об'єднання. В колах інтелігенції зростало невдоволення обмеженням демократії, зневажливим ставленням керівництва партії до громадської думки.

Але, незважаючи на складність процесів, які відбувалися в суспільстві, на липневому (1963 р.) пленумі ЦК ПОРП було прийнято рішення про посилення боротьби з буржуазними поглядами в галузі науки, культури, мистецтва та необхідність поліпшити політико-виховну роботу серед молоді й інтелігенції.

Така політика ПОРП вела до поглиблення конфлікту між владою та інтелігенцією. В березні 1964 р. група науковців та письменників направила до уряду документ, відомий як «Лист 34-х», у якому було заявлено, що обмеження державних асигнувань на друкування книг і журналів та жорстока цензура «створює ситуацію, яка загрожує розвитку національної культури». Польська інтелігенція висунула вимогу змінити політику в галузі культури в дусі конституційних прав і гарантій.

У квітні про свою солідарність з авторами «Листа 34-х» заявили студенти Варшавського університету. Після цього

його викладачі К. Модзелевський і Я. Куронь розробили маніфест, який проголосив, що економіка Польщі перебуває в стані кризи, котра є наслідком панування «партійно-державної еліти». Автори маніфесту були виключені з лав ПОРП. Але вже в березні 1965 р. вони виступили з «Відкритим листом», де повторили основні положення маніфесту. В липні за складання й розповсюдження «текстів, шкідливих для інтересів Польщі», К. Модзелевського і Я. Куроня було засуджено на 3,5 року ув'язнення.

Поряд із виступом опозиційних сил суспільно-політичну ситуацію ускладнював і конфлікт влади з єпископатом римсько-католицької церкви. В 1961 р. викладання релігійних догматів у школах було припинено. Конфлікт особливо загострився в середині 60-х років, коли відзначалося тисячоліття Польської держави. Церква прагнула представити католицизм як вирішальний чинник її історичного розвитку.

На ситуацію в Польщі впливали також події на Близькому Сході. В червні 1967 р. ПНР поряд з іншими соцкраїнами засудила Ізраїль як агресора в черговій арабо-ізраїльській війні. В. Гомулка назвав прихильників Ізраїлю в країні «п'ятою колоною» і зажадав від польських євреїв «політичного самовизначення», запропонувавши незгодним з урядовою політикою виїхати до «землі обітованої».

Наприкінці 60-х років про реформи вже ніхто не згадував. Тим часом в економіці наростали застійні явища. Повільно підвищувалася продуктивність праці, гальмувалося використання нових технологій. Сільське господарство не задовольняло потреб населення. Соціалістична планова економіка ставала дедалі неефективнішою.

Панування авторитарних методів у галузі культури, штучне загострення відносин з католицькою церквою та економічна стагнація — все це вело до поглиблення соціально-політичної кризи в Польщі. Нехтуючи пропозиціями інтелігенції щодо радикального реформування урядової політики в галузі науки, культури та мистецтва, керівництво ПОРП по суті саме створювало умови для виникнення опозиційних громадських рухів.

Події «празької весни» загострили конфлікт між партійним керівництвом та представниками інтелігенції, яка виступала проти партійного диктату в галузі культури. В усіх її сферах домінували догматичні підходи, «забувалися» національні герої, замовчувалися культурні надбання минулого, перекручувалися історичні факти (особливо на догоду радянсько-польській дружбі), посилювався тиск цензури. Найталановитіші діячі національної культури зазнавали утисків. Багато художніх творів, які більш-менш об'ек-

тивно відображали історію російсько-польських відносин, замовчувалися або заборонялися.

Приводом для виступів молоді у Варшаві стала заборона інсценізації режисером К. Деймеком у Національному театрі поеми А. Міцкевича «Дзяди», в якій окремі репліки діючих осіб сприймалися глядачем як антиросійські. Вистави театру набрали характеру політичних демонстрацій. 30 січня 1968 р. відбулася політична маніфестація біля пам'ятника А. Міцкевичу, і 35 її активних учасників були заарештовані.

Протест проти заборони «Дзядів» висловила Спілка польських письменників, які, посилаючися на «відлигу» в Празі, вимагали припинити утиски польської культури.

Ідеї «празької весни» були особливо популярними серед молоді. 8 березня 1968 р. тисяча студентів Варшавського університету провели політичну маніфестацію. Приводом для неї послужило виключення з університету студентів А. Міхника і Х. Шляйдера — організаторів січневого мітингу. Маніфестації тривали до 11 березня, їх підтримали 15 тис. студентів політехнічного інституту та учні середніх шкіл. У Кракові страйкували 4 тис., а в Любліні, Познані, Гданську — 1,5 тис. студентів.

Засоби масової інформації робили все можливе, щоб приховати справжні мотиви студентського руху. Влада намагалася загасити виступи молоді за допомогою робітників, але їхня поява на території вищих навчальних закладів лише підсилювала рішучість страйкуючої молоді, яка блокувала навчальні корпуси, проголошувала голодування. Наприкінці березня студентський рух виплеснувся на вулиці міст, що призвело до зіткнень із поліцією, під час яких кілька десятків молодих людей були поранені й майже 2,5 тис. — заарештовані, 47 учасників заворушень засуджено до різних строків ув'язнення.

Березневі події обговорювалися на V з'їзді ПОРП (листопад 1968 р.), який розцінив їх як підступи сил ревізійнізму та реакції. В резолюції закликалося до посилення ідейно-виховної роботи серед молоді. Необґрунтована та короткозора політика польського керівництва знов загаяла хворобу всередину.

Стан економіки взагалі та власне матеріальне становище викликали невдоволення найширших прошарків польського суспільства, в тому числі й робітників. Це невдоволення використовували опозиційні сили, в боротьбі з якими влада посилювала репресії. На початку 1969 р. відбулися судові процеси над К. Модзелевським, Я. Куронем, А. Міхником та іншими учасниками березневих подій, обвинувачуваними в

організації антидержавних виступів та участі в нелегальних спілках.

В. Гомулка та його оточення недооцінювали небезпеку зростаючої соціальної напруженості в країні. Підписання 7 грудня 1970 р. договору про нормалізацію відносин між ПНР і ФРН та той позитивний відгук, який отримав цей акт у польському суспільстві, створили в лідера ПОРП ілюзію відносно підтримки населенням його політичного курсу. Тому саме тоді було вирішено суттєво змінити політику цін на внутрішньому ринку.

Напередодні різдвяних свят 12 грудня 1970 р. уряд прийняв постанову про підвищення цін (від 4 до 92 %) на продукти харчування, будматеріали, меблі, металеві вироби та ін. Це рішення було складовою частиною визначеного травневим (1970 р.) пленумом ЦК ПОРП курсу на заморожування зарплати, обмеження особистого споживання як засобу подолання труднощів в економіці.

У відповідь на підвищення цін 14 грудня оголосили страйк робітники судноверфей Гданська і Гдині. Учасників грудневого пленуму ЦК ПОРП, який відбувався того дня, навіть не було поінформовано. На узбережжя виїхали три члени політбюро. До страйкуючих приєдналися робітники багатьох підприємств Гданська, Гдині, Щецина, Ельблонча та Слунська. Страйкові комітети керували всіма діями. Страйк супроводжувався масовими демонстраціями, в ряді міст були атаковані будинки місцевих партійних комітетів. Страйкарі спалили 19 громадських споруд, розгромили 220 магазинів.

В. Гомулка на засіданні політбюро 15 грудня оцінив події на Балтійському узбережжі як виступи контрреволюційного характеру й наказав застосувати проти страйкуючих зброю. Міліцією та армійськими підрозділами керували відряджені члени політбюро ПОРП, але їхні дії були нескоординованими та суперечливими. Коли один 16 грудня закликав робітників гданської судноверфі повернутися на роботу, інший 17 грудня наказав заблокувати входи до неї. Застосування зброї мало трагічні наслідки: 44 чоловіки вбито, 1164 — поранено.

Вихід із кризової ситуації, що склалася, керівництво ПОРП обрало традиційний — заміну лідера. На пленумі 20 грудня 1970 р. першим секретарем ЦК ПОРП став Є. Герек.

Герек Едвард (1913—1993). Народився в Сілезії в шахтарській родині. Після загибелі на шахті батька в 1923 р. родина емігрувала до Франції. З 1928 р. — шахтар. Загальний підземний стаж 17 років. Із 1931 р. — член Французької компартії.

В 1934 р. за участь у страйку заарештований і висланий до Польщі. В 1937 р. емігрував до Бельгії. В 1940—1945 рр. — учасник бельгійського руху опору. В 1945—1948 рр. — керівник Союзу польських патріотів та голова Національної ради поляків у Бельгії. В 1948 р., повернувшись до Польщі, став відповідальним працівником ЦК ПОРП. Із 1949 р. — секретар Катовицького воєводського комітету ПОРП. Заочно закінчив Краківську гірничо-металургійну академію з 1954 р. — завідувач відділом важкої промисловості ЦК ПОРП. У 1956 р. — секретар ЦК і член політбюро ЦК, а з 1957 р. — перший секретар Катовицького воєводського комітету ПОРП. У 1970—1980 рр. — перший секретар ЦК ПОРП.

У цілому режим В. Гомулки, хоча й добився певних політичних та економічних зрушень, приніс польському суспільству багато розчарувань, продемонструвавши неспроможність відмовитися від сталінської моделі соціалізму. Однак навіть у межах цієї моделі влада, переконавшись в неможливості цілковитого програмування творчого життя, дещо послабила контроль над ним. Так, у галузі гуманітарних наук з'явилися праці, досить вільні від офіційної доктрини. Таким чином, незважаючи на відсутність еволюції в напрямі політичної демократії, було зроблено серйозний крок на шляху детоталітаризації комуністичної системи.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Брониславский Е., Вачнадзе Г. Польский диалог. Тбилиси, 1990.
Волокитина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. Ф. Народная демократия: миф или реальность? Общественно-политические процессы в странах Восточной Европы в 1944—1948 гг. М., 1993.
История південних і західних слов'ян. К., 1987.
Краткая история Польши. М., 1993.
Крымская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (4—11 февраля 1945 г.). М., 1984.
Народные и национальные фронты в антифашистской освободительной борьбе, в революциях 40-х гг. М., 1986.
Политические кризисы и конфликты в странах Восточной Европы в 50—60-е гг. М., 1993.
Политические системы в СССР и странах Восточной Европы: 20—60-е годы. М., 1991.
Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы. М., 1995.

Лекція 16

КРАХ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ В ПОЛЬЩІ ТА ПОЧАТОК ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА (70-ті — ПЕРША ПОЛОВИНА 90-х років)

● Економічні експерименти Е. Герекі й формування опозиції
● Кризовий вибух 1980 р. Введення воєнного стану ● Агонія кому-
ністичного режиму та перемога опозиції ● Політика «шокової тера-
пії» — початок трансформації польського суспільства

Економічні експерименти Е. Герекі й формування опозиції. Після драматичних подій на Балтійському узбережжі партійне керівництво почало розробку програми подальшого розвитку польського суспільства. Тим часом акції соціального протесту не вщухали. Страйки робітників у Щецині тривали й у січні 1971 р., їх підтримали в інших містах, в тому числі в Лодзі. Лише після зустрічі Е. Герекі зі страйкуючими наприкінці січня напруженість стала потроху спадати. Уряд скасував постанову про підвищення цін на продовольчі товари, пообіцяв заморозити їх на два роки, збільшив зарплату певним категоріям робітників і службовців тощо.

На лютневому (1971 р.) пленумі ЦК ПОРП уперше пролунала наближена до реальності оцінка: головну причину грудневих подій становило невдоволення економічною та соціальною політикою, методами керівництва в країні. Але визначені заходи щодо подолання кризової ситуації були традиційно декларативними: передбачалися тісне пов'язування розвитку продуктивних сил країни з постійним зростанням життєвого рівня населення, поглиблення соціалістичної демократії, зміцнення єдності ПНР з іншими соцкраїнами. Відбулися кадрові зміни в партійному керівництві, а політбюро створило комісію з розробки напрямів модернізації системи управління та функціонування народного господарства.

VI з'їзд ПОРП (грудень 1971 р.) затвердив «стратегію економічного прискорення» та визначив рубежі, на які необхідно було вийти в найближчій п'ятиріччі в політичній, соціальній та культурних сферах, щоб вивести країну на гідні позиції у світовому світоваристві. Технократично орієнтована група в керівництві на чолі з Е. Герекі і П. Ярошевцем, яка спиралася на підтримку промислового комплексу Верхньої Сілезії, сподівалася на те, що міцна економіка забезпечить розв'язання всіх інших суспільних проблем. Однак «концепція прискорення» не враховувала ані реаль-

ного становища в державі, ані можливих наслідків її практичної реалізації.

В умовах досить сприятливої зовнішньоекономічної кон'юнктури й розрядки міжнародної напруженості за допомогою закордонних кредитів та позик передбачалося розпочати будівництво нових промислових об'єктів, модернізувати машинний парк та виробничі процеси, щоб збільшити експорт польських товарів на світовий ринок і тим самим погасити заборгованість.

Але на практиці цьому черговому проєкту не судилося здійснитися. Головною причиною соціально-економічної кризи в Польщі, як і в інших соціалістичних країнах, була ефемерність самої концепції побудови соціалізму тоталітарного типу. Ця модель розвитку суспільства, незважаючи на всі спроби її модернізації в другій половині 50-х — 60-х роках, продемонструвала свою неефективність як у політичному, так і в економічному відношенні. Відчуження виробника від засобів виробництва, від участі в управлінні суспільними процесами, порушення прав людини, розрив між гаслами лідерів та реальними життям об'єктивно породжували кризові явища в суспільстві.

В другій половині 70-х років Польща зігнулася з багатьма соціально-економічними проблемами. Різко погіршилося забезпечення країни сировиною та паливом, ускладнилася зовнішня ринкова та фінансова кон'юнктура. Дедалі виразніше проявлялися наслідки прорахунків та помилок, допущених керівництвом країни на чолі з Е. Герекі.

З метою реалізувати проголошене ще на початку 70-х років гасло Е. Герекі «Збудуємо до 1980 року дві Польщі!» в розвинутих країнах Заходу під кредити було закуплено 452 ліцензії та пові технології на виробництво різноманітної промислової й сільськогосподарської продукції. Практичне освоєння цього грандіозного проєкту та спроба скопіювати модель «японського економічного дива» закінчилися цілковитим крахом. Заборгованість Польщі західним країнам на початку 80-х років досягла майже 25 млрд дол.

Така економічна політика керівництва країни на чолі з Е. Герекі призвела до катастрофічних наслідків: існуючі диспропорції в народному господарстві ще більше поглибилися, була порушена рівновага на внутрішньому ринку, а щодо зовнішнього — польський уряд мусив проголосити країну банкрутом, що позбавляло її західних кредитів. Зростання грошових доходів населення не забезпечувалося необхідною кількістю товарів на ринку й не залежало від їх виробництва та підвищення продуктивності праці.

В другій половині 70-х років рівень виробництва зазнавав дедалі зростаючого впливу страйків робітників та виступів різних верств населення, занепокоєних постійним зниженням рівня життя. Незважаючи на активну протидію влади, страйки не згасали: до робітників чимраз частіше приєднувалися студенти, представники інтелігенції та навіть селян.

Складність нагромаджених соціально-економічних проблем змушувала партійно-державне керівництво шукати вихід. У 1975 р. воно вдалося до «господарського маневру», суть якого полягала в спробах скоригувати згубну структуру інвестицій, збільшити капіталовкладення у виробництво предметів споживання. Однак не заінтересовані в зміні економічної політики технократичні кола успішно протидіяли «маневрові».

На VII з'їзді ПОРП (грудень 1975 р.) перемогла лінія на приховування гостроти проблем польського суспільства. У доповіді Е. Герека була намальована надзвичайно райдушна картина процвітаючої економіки та одностайно схвалюваної урядової внутрішньої політики. З'їзд неадекватно оцінив реальну суспільно-політичну ситуацію в країні. В рішеннях, наприклад, стверджувалося, що в ПНР уже побудовані «підвалини соціалізму» з відповідними для даного етапу політичними та соціально-економічними структурами, а також досягнута морально-політична єдність народу. Наявність багатуокладності економіки та множинність ідеологій ігнорувалися.

10 лютого 1976 р. сейм ухвалив оновлений текст конституції, яка проголошувала ПНР соціалістичною державою, а провідною політичною силою суспільства — ПОРП. Верховну контрольну палату, покликану пильнувати за господарською, фінансовою та організаційно-адміністративною діяльністю вищих і місцевих органів державного управління, громадських та кооперативних організацій, було вилучено з компетенції сейму й підпорядковано голові уряду. Це свідчило про подальше зміцнення централізації в діяльності державної адміністрації, робило її практично безконтрольною.

Теза про провідну роль ПОРП у суспільстві, а також зовнішньополітична орієнтація ПНР на співробітництво з СРСР викликали протест із боку незалежних радикальних кіл інтелігенції та ієрархії католицької церкви. Ще до обнародування проекту нової конституції виник громадський рух, який відкидав найодіозніші її положення. Таким чином, реальна політична поляризація суспільства спростовувала твердження партійних ідеологів про морально-політичну єдність нації.

Незважаючи на всі застосовані владою ідеологічно-про-

пагандистські засоби, соціально-політичне становище в країні дедалі загострювалося. Страйки, мітинги й демонстрації проти зниження життєвого рівня та панування авторитарно-бюрократичних порядків перетворилися на повсякденне явище. Відчутним симптомом соціальної бурі, що насувалася, стали події в Радомі, Плоцьку та на тракторному заводі «Урсус» під Варшавою 25 червня 1976 р. Їхньою безпосередньою причиною було намічене урядом підвищення цін на деякі продовольчі товари. Страйкуючі біля воеводських комітетів ПОРП вимагали скасувати урядове рішення. У сутинках із підрозділами міліції виникали барикади, підпалювалися будинки, блокувалися залізниці. Невдоволення робітників, що набрало крайніх форм, змусило уряд відмінити підвищення цін. Хвиля страйків та мітингів ущухла, хоча загальне невдоволення зберігалось.

Враховуючи трагічні уроки минулого, уряд заборонив міліції використовувати зброю і зовсім відмовився від залучення військових підрозділів для наведення порядку. Однак сотні учасників страйків були звільнені з роботи. Засоби масової інформації традиційно замовчували справжні причини подій.

Неспроможність керівництва ПНР відкинути збанкрутілу економічну політику й волюнтаристські методи керування суспільними процесами призводила до відриву партійно-державного керівництва від народних мас. Країна котилася в прірву глибокої економічної та політичної кризи, яка невідворотно вела до краху комуністичного режиму.

Різні прошарки суспільства охопили недовіра та скептицизм до проголошуваних, але не реалізованих «цінностей соціалізму». Дедалі наполегливіше лунали вимоги проведення радикальних економічних та політичних реформ. Правлячий комуністичний режим із катастрофічною швидкістю втрачав соціальну базу. Однак тільки після виступів робітників у 1976 р. досить аморфна досі опозиція почала створювати певні організаційні структури. Активізація опозиційних сил дістала активну підтримку певних кіл Заходу. Діючи під гаслами «захисту прав людини», вони були заінтересовані у виникненні в Польщі міцної антиурядової опозиції.

Необхідне ідеологічне обґрунтування дій опозиції взяла на себе еміграція, насамперед польський Літературний інститут у Парижі, журнал «Культура», радіостанція «Вільна Європа». Саме в цих колах, спочатку Л. Колаковським, а потім інтелектуалами з нелегальної Польської незалежної угоди на чолі із З. Найдером була сформульована перша цілісна концепція боротьби проти польського комуністичного режиму.

В Польщі початок організованому опозиційному рухові поклав Комітет захисту робітників (КЗР), який постав у вересні 1976 р. завдяки зусиллям Я. Куроня, А. Міхника та Я. Ліпського з метою матеріальної й правничої допомоги робітникам та їхнім родинам, потерпілим за участь у страйках. У комітет увійшли відомі діячі культури й науки, ветерани руху опору та навіть колишні члени компартії. Пізніше, коли робітники були амністовані та повернулися на свої робочі місця, комітет дістав нову назву — Комітет соціального самозахисту (КСС — КЗР), який практично перетворився на координатора опозиційної діяльності в країні.

Згодом до КСС — КЗР приєдналися група католицької молоді з Любліна на чолі з Б. Борусевичем та об'єднання молоді наукової інтелігенції з Варшави під керівництвом А. Мацєрєвича. В жовтні 1977 р. була створена нелегальна поліграфічна база — видавництво «Нова», яке випускало газету «Робітники», часописи «Критика», «Запис» та ін. Студенти в різних містах країни сформували комітети солідарності з КСС — КЗР та «детючі університети», де вивчалися «білі плями» польської історії.

Якщо КСС — КЗР намагався привернути увагу громадськості переважно до становища робітників, то Рух на захист прав людини, створений у березні 1977 р., із самого початку орієнтувався на підтримку всіх невдоволених режимом. Він відкрито спирався на національно-патріотичні, християнсько-демократичні традиції. Але вплив Руху значною мірою був підірваний відокремленням у 1978 р. варшавської групи на чолі з істориком та журналістом Л. Мочульським, а потім — гданської та лодзинської груп, які влітку 1979 р. заснували Рух молоді Польщі та Рух вільних демократів.

Політична диференціація наукової та творчої інтелігенції тривала. Створене в січні 1978 р. Товариство наукових курсів об'єднало тих, хто проводив серед населення лекційну роботу, позбавлену контролю ідеологічної цензури. Члени Товариства читали лекції в «летючих університетах», публікували свої матеріали з історії російсько-польських відносин. Спробою легалізації опозиційного руху було виникнення в листопаді 1978 р. конwersаторіуму «Досвід і майбутнє» при Товаристві вільного польського університету. Конwersаторіум підготував для партійно-державного керівництва кілька доповідей про дисгармонійний стан польського суспільства та розвиток кризових явищ, однак уряд, як і раніше, знехтував думкою інтелектуалів.

У 1978 р. спочатку в Катовіце, а потім у Гданську був створений Комітет з організації незалежних профспілок. У декларації Комітету підкреслювалося, що метою вільних

профспілок є захист економічних, правових та гуманітарних інтересів робітників різних переконань і кваліфікацій, закликалося до солідарних дій. Католицька церква надавала вільним профспілкам моральну підтримку. В цей час активізувалася й діяльність таких напівлегальних громадських структур, як «Клуб кривого кола», «Клуб трьох К», «Клуб шукачів суперечностей» та ін.

Новим елементом структури опозиційного руху стала Конфедерація незалежної Польщі (КНП). Акт про її утворення 1 вересня 1979 р. підписали кілька нелегальних угруповань, які у своїй діяльності спиралися на традиційні концепції польського національно-визвольного, демократичного, людського й соціалістичного рухів початку ХХ ст. Програмні положення КНП вирізнялися воявничим антикомунізмом. Її лідер Л. Мочульський завжди підкреслював, що КНП прагне ліквідації соціалістичного ладу в ПНР, усунення від влади ПОРП, розриву з СРСР, виходу з комуністичного блоку та створення Третьої Речі Посполитої.

У Ватикані 16 жовтня 1978 р. польський кардинал К. Войтила був обраний главою римсько-католицької церкви. Це мало далекосяжні наслідки для ПНР. Авторитет і роль церкви зросли надзвичайно, склалася нова ситуація у суспільно-політичному житті. Під час візиту до Польщі на початку червня 1979 р. Іоанн Павло II у своїх виступах і проповідях відкрито висловлював підтримку опозиційним силам.

У країні наростало невдоволення. Ставало дедалі очевиднішим, що соціально-економічна політика керівництва ПОРП зайшла в глухий кут, і подолати кризу можна тільки шляхом кардинальних змін. У період правління Е. Герєка з'явився новий могутній фактор детоталітаризації польського суспільства: дієві внутрішні та зовнішні структури опозиційних комуністичному режимові сил.

Кризовий вибух 1980 р. Введення воєнного стану. Погіршення життєвого рівня значної частини населення, загострення найважливіших соціальних проблем, утрата молодим поколінням віри в соціалістичні ідеали — все це стало чинниками страйків та інших форм протесту. Особливо напружена ситуація складалася на узбережжі, особливо в Гданську, на суднобудівних підприємствах.

В атмосфері зростаючого суспільного невдоволення в лютому 1980 р. відбувся VIII з'їзд ПОРП. У звітній доповіді, як і раніше, замовчувалися причини та глибина кризи в суспільстві. На з'їзді панували настрої благодушності та апатії. Керівництво партії знов обмежилось кадровими змінами: з порядку денного була знята доповідь П. Яро-

шевича про директиви економічного розвитку на нову п'ятирічку, а сам він поступився посадою голови уряду (Е. Бабюху). В суспільстві зміцнювалося переконання, що політичне керівництво не в змозі знайти виходу з критичного становища, що склалося в країні.

Ситуація надзвичайно загострилася у зв'язку з черговим волюнтаристським рішенням уряду ввести з 1 липня 1980 р. комерційні ціни на м'ясо. Того самого дня було проголошено страйки протесту на тракторному заводі «Урсус», металургійному комбінаті «Варшава», на підприємствах Лодзі, а трохи пізніше — в Мельці, Хелмі, Сталевій Волі, Білостоці, Вроцлаві та інших містах. Усього в липні страйкували понад 80 тис. робітників на 177 підприємствах.

У цей період страйки мали виключно економічний характер: висувалися вимоги підвищити зарплату та поліпшити умови життя. Власті, налякані розмахом виступів, підвищили зарплату, і страйкуюча хвиля почала спадати. Е. Герек наприкінці липня безтурботно вирушив на відпочинок до Криму.

Ще потужніша хвиля страйків прокотилась у серпні, коли 750 тис. робітників майже водночас припинили роботу. Це був початок необоротних процесів у суспільно-політичному житті країни.

З 14 серпня у Гданську разом застрайкували робітники 149 підприємств, зупинився міський транспорт. Але головні події відбувалися на судноверфі ім. Леніна. Створений тут страйковий комітет на чолі з Л. Валенсою та А. Колодеем зміг забезпечити громадський порядок, послідовно домагався переговорів з урядом для вирішення конфлікту політичними засобами. 15 серпня почався загальний страйк у Гдині, 18 серпня — в Щецині, 19 серпня — в Ельблонзі.

Спочатку вимоги страйкуючих були здебільшого економічними, але коли до комітетів увійшли діячі КСР — КЗР та інших опозиційних рухів, з'явилися й політичні вимоги: визнання незалежними вільних профспілок, свобода друку, право використання вільними профспілками засобів масової інформації, звільнення політичних в'язнів. Поширювалися листівки такого змісту: «Соціалізм згубив Польщу. Поляк не може бути комуністом. СРСР — фальшивий друг, він нас грабує. Не бажано більше вживати недоїдки з більшовицького столу!»

Всі спроби уряду Е. Бабюха зняти напруження в суспільстві закінчилися цілковитим крахом, і він мусив піти у відставку. До Гданська для переговорів з робітниками була відряджена урядова комісія, до якої входили члени політбюро ПОРП. Переговори просувалися важко, тим часом до

страйкуючих приєднувалися все нові промислові райони країни. Й тільки коли на пленумі ЦК ПОРП прийшли до розуміння необхідності поступитися робітникам, урядова комісія та страйкуючі підписали угоду 31 серпня у Гданську, а 3 вересня — в Ястшембі (Верхня Сілезія).

Сам факт підписання угод з урядом означав визнання існування незалежних профспілок. Однак, незважаючи на домовленості, напруженість зберігалася. Тільки в першій половині вересня у всіх воєводствах страйками було охоплено 350 тис. робітників, які висували все нові й нові вимоги, іноді зовсім нездійсненні, й домагалися від уряду підписання відповідних угод (загалом їх було підписано понад 300). *Падіння виробництва й дисципліни, заміна адміністративного, партійного та профспілкового керівництва на місцях неминуче призводили до зниження продуктивності праці та суттєвих матеріальних утрат для суспільства.* Водночас різке підвищення заробітної плати й фінансування інших соціальних програм викликали появу в обігу значної грошової маси, яка не була забезпечена відповідною кількістю вироблених товарів. Все це спричинило скажений стрибок інфляції — злотий зовсім знецінився. *Польща опинилася на межі цілковитого економічного краху.*

Переважна частина суспільства поклала провину за провали в економічній політиці на керівників ПОРП. На черговому пленумі в жовтні 1980 р. Е. Герек було звільнено з посади, а першим секретарем ЦК ПОРП обрано С. Кано. Дискусія, що розгорнулася на пленумі, показала, що в оцінці кризи консервативна та реформістська течії в партії дійшли згоди. Пленум прийняв рішення розробити програму виходу країни з кризи й скликати надзвичайний з'їзд партії.

Незважаючи на «громадську згоду» та заклик Л. Валенси утримуватися від припинення роботи, 3 жовтня 1980 р. на багатьох підприємствах, будівельних майданчиках, на транспорті відбувся загальнопольський годинний попереджувальний страйк.

На фоні неспадаючої напруженості в суспільстві відбувався процес конституювання незалежного профоб'єднання «Солідарність». 10 листопада 1980 р. нова профспілка була офіційно зареєстрована, тим самим юридично закріплювалася поява нового елементу в політичній системі ПНР.

«Солідарність» ніколи не приховувала своєї антикомуністичної спрямованості, але трактувала її досить прагматично. Підкреслюючи свою належність до профспілкового руху, «Солідарність» оголошувала себе захисницею насамперед інтересів робітників. Але насправді вона, звичайно, ніколи не обмежувалася такою роллю. Із самого початку

це було політизоване громадське об'єднання відверто опозиційних сил, яке прагнуло повалення соціалістичного ладу.

Головне досягнення «Солідарності» полягало в поєднанні інтересів робітничого руху з опозиційними настроями значної частини інтелігенції та молоді. Якщо в березні 1968 р. робітники виступали проти студентів, а в 1970 р. молодь підтримувала страйкуючих робітників, то в «Солідарності» початку 80-х років об'єдналися всі (а це майже 4/5 самодіяльного населення країни) прихильники польської національної месіанської ідеї.

1981 р. ознаменувався прискоренням загострення економічної й політичної кризи. Спустошилися полиці крамниць, інфляція перейшла в скажений галоп. Країну лихоманило від нескінченних акцій протесту та страйків. Чисельність прихильників «Солідарності» наблизилася до 10 млн. Авторитет комуністичної влади катастрофічно падав. Опиту громадської думки показували, що якби тоді відбулися вільні вибори — ПОРП не збрала б і 4 % голосів.

У цих умовах уряд продовжував посилювати тиск на опозиційні сили: 22 квітня був прийнятий указ про введення цензури, 25 травня оголошено про вжиття заходів щодо забезпечення громадського порядку. 14—20 липня відбувся надзвичайний IX з'їзд ПОРП, який прийняв програму виходу країни з кризи. 31 липня урядову антикризову програму затвердив сейм.

Після зниження наприкінці липня норм відпуску м'яса та м'ясопродуктів за картками в Лодзі та інших промислових центрах відбулися «голодні марші» й маніфестації з участю жінок: демонстранти вимагали поліпшення забезпечення населення продуктами харчування. Представники влади 15 серпня виступили з обвинуваченням опозиційних сил в «образі честі та гідності керівництва ПОРП і веденні антирадянської пропаганди». Був заборонений випуск часопису «Солідарність», конфіскована друкарня. У відповідь керівництво «Солідарності» 19 серпня закликала населення, насамперед робітників друкарень, бойкотувати офіційну пресу. 20 серпня вийшли тільки «Трибуна люду» та «Жолнеж вольності». 24 серпня відбулося чергове підвищення цін на продукти харчування.

Опозиційний рух робітників продовжував наростати та міцніти. В жовтні 1981 р. на першому з'їзді «Солідарності» її лідер Л. Валенса заявив, що «боротьба тільки ще починається», вона буде «важкою, але ми вже на відстані простягнутої руки до перемоги. Невідома, однак, ціна, яку ми за неї сплатимо. Якщо залишимося, як у серпні, сильними й єдиними, незважаючи на труднощі та розбіжність ду-

мок, — виграємо. І Польщу зробимо такою, про яку мріємо, оскільки іншою бути вона не може». З'їзд розробив стратегію наступу на комуністичну владу. Вже 15 жовтня розпочалася нова хвиля страйків та акцій протесту.

Різка погіршення політичної й економічної ситуації в Польщі спричинило чергову заміну вищого керівництва ПОРП. На жовтневому (1981 р.) пленумі партії її лідером було обрано генерала В. Ярузельського. Вже 24 жовтня, виходячи з рішення пленуму, уряд видав указ про організацію та повноваження військових оперативних угруповань на території країни, спрямований проти ймовірних виступів опозиції.

Ярузельський Войцех. Народився 1923 р. в Курові Люблинського воєводства в родині службовця. Навчався в гімназії у Варшаві. В 1939 р. родина була депортована до Алтайського краю (СРСР). У 1942—1943 рр. — курсант офіцерського училища в Рязані. В 1943—1945 рр. воював у складі 2-ї піхотної дивізії ім. Г. Домбровського Війська Польського — командир взводу розвідки, начальник розвідки полку. Закінчив вище піхотне училище та академію генерального штабу ім. Сверчевського. Член ППР з 1947 р. В 50-х роках — викладач військової тактики, начальник управління військових академій та офіцерських училищ, заступник начальника Головного управління бойової підготовки. В 1956 р. — генерал бригади. В 1957—1960 рр. — командир 12-ї механізованої дивізії ім. Армії Людової. В 1960—1962 рр. — начальник головного політичного управління Війська Польського. В 1962—1965 рр. — заступник міністра національної оборони. В 1965—1968 рр. — начальник генерального штабу. В 1968—1983 рр. — міністр національної оборони. В 1973 р. — генерал армії.

З 1971 р. — член політбюро ЦК ПОРП. У 1981—1989 рр. — перший секретар ЦК ПОРП. У 1981—1985 рр. — голова уряду. В 1985—1989 рр. — голова Державної Ради. В 1989—1990 рр. — президент Польщі.

У свою чергу 19 листопада керівництво «Солідарності» обвинуватило владу у свідомій фальсифікації діяльності опозиції й закликала населення до бойкоту державного телебачення. У зв'язку з арештом 2 грудня страйкуючих слухачів Вищої пожежної школи «Солідарність» звернулася до поляків із закликом провести 17 грудня загальнонаціональний страйк протесту проти свавілля властей. Була висунута також вимога проведення референдуму відносно питання про нові вибори до сейму та необхідності зміни влади.

Ситуація в країні загострювалася з кожним днем. Президентія «Солідарності» 7 грудня прийняла рішення про створення власної «робітничої варті» — загонів самозахисту та охорони, а Л. Валенса заявив, що профоб'єднання «переходить до нових форм боротьби з владою». У Гданську на засіданні загальнопольської координаційної комісії «Со-

лідарності» 12 грудня в 23 години більшістю голосів була прийнята резолюція, що закликала поляків до відкритої конфронтації з комуністичною владою.

Ураховуючи ситуацію, що склалася в країні, та «з метою запобігти розв'язуванню громадянської війни» (що могло призвести до загрози «інтернаціональної допомоги» з боку країн ОВД) польське керівництво на чолі з В. Ярузельським опівночі 13 грудня 1981 р. оголосило про запровадження воєнного стану. Першим декретом створеної Військової ради національного порядку вводились обмеження на пересування всіх громадян; заборонялись усі види туризму й спорту, а також страйки, збори та масові акції (за винятком релігійних обрядів) без попереднього дозволу властей; припинялася діяльність органів самоврядування; заборонялися всі засоби поширення інформації, вводилася цензура поштових відправлень і телефонних розмов; громадяни зобов'язувалися здати зброю всіх видів тощо.

Запроваджувалися також певні запобіжні заходи: громадяни (від 17 років), запідозрені в нелояльності (загроза безпеці держави), мали інтернуватися в спеціально відведені для цього місця. Усього було ізольовано 6,6 тис. представників опозиції, серед них опинилося й колишнє партійне керівництво. Каральні заходи передбачали позбавлення волі до трьох років — за участь у заборонених громадських організаціях; до восьми років — за поширювання інформації, спрямованої на підрив обороноздатності країни. З 22⁰⁰ до 6⁰⁰ на всій території Польщі вводилася комендантська година.

Введення воєнного стану режим В. Ярузельського намагався виправдати вже не стільки ідеологічними мотивами, скільки геополітичним положенням країни та концепцією «меншого лиха». Керівництво країни нарешті зрозуміло безглуздість обстоювання неіснуючої морально-політичної єдності народу. ПОРП втратила майже весь свій вплив у суспільстві, а в ідеологічному протиборстві з колосальною перевагою перемогла опозиція.

В умовах кризи значно ускладнилося міжнародне становище Польщі. Країни НАТО оголосили про введення економічних санкцій: припинялися виділення кредитів та постачання продовольчої допомоги. Збитки тільки від санкцій США за 1982—1986 рр. становили 15 млрд доларів. На початку 1982 р. Ватикан і США уклали таємну угоду про фінансову, матеріальну та політичну підтримку опозиційним силам у Польщі.

Введення воєнного стану лише відтягло на певний період остаточний крах комуністичного режиму Гальмуванню

цього процесу сприяла також політика всебічної підтримки з боку союзників по ОВД Польщі були надані пільгові безпроцентні кредити, перенесені строки сплати боргів, скоординовані плани додаткових поставок сировини, палива та продуктів харчування.

Однак заморожування соціально-політичної ситуації в країні не було виходом із ситуації. Польське керівництво це зрозуміло, як і те, що накопичені проблеми вже неможливо вирішувати виключно силовими методами. 31 грудня 1982 р. режим воєнного стану було скасовано тимчасово, а 22 липня 1983 р. — остаточно.

Агонія комуністичного режиму та перемога опозиції. Після скасування воєнного стану сейм ПНР затвердив зміни до конституції. Патріотичному рухові національного відродження (ПРНВ), який виник ще в середині 1982 р., було надано конституційний статус. У політичній системі країни ПРНВ відводилася роль платформи «співробітництва політичних партій, громадських організацій та об'єднань, а також громадян, незалежно від їхнього світогляду, в питаннях функціонування та зміцнення соціалістичної держави». В конституційних поправках акцентувалися класовий характер польської держави, домінуюча роль робітничого класу. Були прийняті закони про систему рад народових і територіальне самоврядування, а також про амністію політв'язнів.

У 1983 р., вперше за чотири роки, вдалося досягти приросту національного доходу. Був дещо загальмований спад життєвого рівня населення. Але економічна ситуація залишилася вкрай складною. Зберігався регламентований продаж найважливіших продуктів харчування. Внутрішній ринок лихоманило Заборгованість за зарубіжними кредитами становила понад 28 млрд доларів. Не мали успіху спроби досягти хоча б незначного прогресу в реалізації житлової програми, що особливо хворобливо сприймалося молоддю. І без того невисокий життєвий рівень спадав у зв'язку з 18 %-ною щорічною інфляцією.

Влітку 1986 р. X з'їзд ПОРП зробив останню спробу вивести економіку країни з кризи. Розробку програми очолював відомий економіст, голова уряду з листопада 1985 р. З. Меснер. Програма соціально-економічного розвитку ПНР охоплювала не тільки чергове п'ятиріччя, а й наступний період. У її основу було знов покладено ідею прискорення, згадувалося про необхідність дійового стратегічного планування, перехід до управління за допомогою економічних важелів, розширення самостійності, самоврядування та самофінансування підприємств. Однак усі ці ідеї суспільство сприйняло як рутинні.

Керівництво ПОРП продовжувало висувати гасла побудови соціалізму, формування соціалістичних відносин у всіх галузях суспільного життя, здається, не помічаючи, що й сама партія, й її гасла остаточно втратили свій вплив не тільки серед населення країни, а й серед більш ніж двомільйонної партійної маси.

Паралельно з нелегально діючими організаціями «Солідарності» дедалі активнішою ставала створена в листопаді 1984 р. Загальнопольська угода профспілкових союзів (ЗУПС), кількість членів якої досягла 4,5 млн чоловік. У жовтні 1986 р. в ЗУПС налічувалося вже 7 млн членів, 60 % яких раніше були членами «Солідарності».

Період часткової стабілізації економічного життя швидко закінчився, і вже в 1987 р. внутрішнє становище країни знову значно погіршилося. Постійним фактором дестабілізації виступала розбалансованість внутрішнього ринку. Кабінету З. Месснера не вдалося знайти ефективних засобів боротьби з інфляцією. Економічна реформа проводилася мляво, загрузла в тенетах бюрократизму.

За підсумками всенародного референдуму 29 листопада 1987 р., в якому взяли участь 67 % громадян, що мали право голосу, майже 66 % підтримали урядову програму радикального оздоровлення економіки, а 69 % — погодилися з необхідністю глибоких перетворень політичного життя. І якщо керівництво ПОРП заявляло, що 12 млн учасників референдуму підтримали політику реформ, то опозиційні сили, навпаки, вбачали в його результатах ще одне підтвердження поглиблення кризи командно-адміністративної системи.

Політична ситуація в країні знову почала катастрофічно погіршуватися. І, як було вже багато разів, поштовхом цьому послужило значне підвищення цін. Із 1 лютого 1988 р. ціни на м'ясо, цукор, масло, хліб підвищилися в середньому на 40 %, квартплата та комунальні послуги, ціни на бензин — на 60 %. На червневому (1988 р.) пленумі ЦК ПОРП пролунало самокритичне визнання того, що керівництво партії не може впоратися з реформою. В. Ярузельський та інші керівники ПОРП дійшли висновку про необхідність підкріпити реформу економічних структур значними змінами в польській політичній системі, яка повинна враховувати й погоджувати інтереси різних громадських та політичних груп населення.

В серпні 1988 р. прихильники «Солідарності» організували страйк на підприємствах Верхньої Сілезії та узбережжя. І хоча робітники висували економічні вимоги, страйки мали насамперед політичну мету — легалізацію профоб'єднання «Солідарність». Уряд проголосив ці страй-

ки незаконними, але закликав до діалогу. Легальні профспілки — ЗУПС заявили 20 серпня про недовіру уряду. Виникла безпрецедентна в післявоєнній історії країни ситуація.

Серпневий (1988 р.) пленум ЦК ПОРП дійшов висновку, що опозиція, якщо вона висловлює конструктивні ідеї й не стоїть на позиціях конфронтації, може бути тільки корисною для суспільства й держави. Газета «Трибуна люду» опублікувала заяву міністра внутрішніх справ Ч. Кіщака, який запропонував представникам усіх громадських сил зустрітися за «круглим столом» для обговорення актуальних суспільних проблем. Цим самим реформістська течія в ПОРП зробила важливий крок на шляху відмови від командно-адміністративних методів управління суспільством. 15 серпня відбулася зустріч Ч. Кіщака з Л. Валенсою, на якій обговорювалося питання про участь у «круглому столі» представників «Солідарності».

У вересні 1988 р. сейм затвердив головою уряду прихильника діалогу з усіма політичними силами М. Раковського. Загального оздоровлення економіки уряд передбачав досягти шляхом раціоналізації виробничих процесів, послідовної ліквідації нерентабельних підприємств, зведення до мінімуму державних дотацій, оптимального перерозподілу робочої сили. М. Раковський вважав, що необхідно створити такі суспільно-виробничі умови, за яких людина відчувала б себе вільною — не об'єктом, а суб'єктом праці. Але реалізувати свої задуми урядові так і не вдалося. З осені 1988 р. надзвичайно прискорився розвиток політичних процесів у зв'язку з кристалізацією лінії реформаторського крила ПОРП на поглиблення процесу демократизації.

В суспільстві вже йшла підготовка до «круглого столу», відбувалися серії зустрічей представників державної адміністрації, керівництва ПОРП, її союзників, громадських організацій, католицьких ієрархів, опозиційних сил. Удалося дійти згоди щодо персонального складу учасників майбутнього «круглого столу» й програми його роботи. На обговорення висувалися три вузлові проблеми: модель функціонування парламентської демократії та політичного плюралізму; модель функціонування багатокладного господарського життя в інтересах модернізації національної економіки; модель плюралізму польського профспілкового руху.

Значний імпульс процесам демократизації суспільного життя дав груднево-січневий (1988—1989 рр.) пленум ЦК ПОРП. Саме тоді було прийнято принципове рішення про запровадження в країні політичного та профспілкового плюралізму. Керівництво ПОРП визнало «необхідність і мож-

лівість залучення до політичної системи конструктивної опозиції». Були скасовані обмеження, які існували з 8 жовтня 1982 р. щодо утворення нових профспілок, у тому числі організацій «Солідарності». Ці поступки застережувалися рядом конкретних умов: нові профспілки мали дотримуватися конституційного порядку, діяти в інтересах економічного розвитку, користуватися джерелами фінансування у відповідності з польським законодавством, протидіяти спробам порушення громадського спокою та підриву стабільності держави.

В. Ярузельському, М. Раковському та іншим представникам реформаторської течії в ПОРП по праву належить першість серед східноєвропейських партій щодо налагодження діалогу з опозицією. Саме ПОРП запропонувала обговорити питання запровадження політичного плюралізму в польському суспільстві на зустрічі різних громадських організацій за «круглим столом». Однак певна частина партійного керівництва виявилася не готовою до таких змін і звинуватила прихильників реформ у «зраді ідеалів соціалізму».

Протистояння в ПОРП стосовно запровадження політичного плюралізму закінчилося перемогою реформістів. У лютому — квітні 1989 р. відбулися засідання «круглого столу». В них брали участь представники правлячої політичної коаліції, ЗУПС, «Солідарності» та римсько-католицької церкви. Вони досягли угоди щодо запровадження посади президента, створення двопалатного парламенту, проведення виборів. На виборах до сейму (нижня палата) встановлювалася квота: 40 % місць — для ПОРП, 25 % — для ОСП і ДП, 35 % — для «Солідарності». Вибори до сенату (вища палата) відбувалися вільно — без визначених квот.

На виборах до парламенту в червні 1989 р. ПОРП, отримавши свої 40 % місць у сеймі, практично втратила панівні позиції, оскільки її колишні політичні сателіти (ОСП і ДП) швидко переорієнтувалися і заявили про підтримку опозиційної «Солідарності», яка до того ж завоювала всі (крім одного) місця в сенаті.

19 липня 1989 р. Національні збори обрали (більшістю в один голос) президентом Польщі першого секретаря ЦК ПОРП В. Ярузельського.

Спроба представників ПОРП сформувати уряд закінчилася безрезультатно. Тоді 7 серпня лідер «Солідарності» Л. Валенса запропонував створити уряд національної довіри з представників усіх партій, репрезентованих у парламенті. Очолити уряд було доручено представникові «Солідарності». 12 вересня процес формування кабінету міністрів закінчився, а його головою став редактор часопису «Солі-

дарність» 62-річний юрист Т. Мазовецький. Посади в уряді були поділені таким чином: 12 — Громадський парламентський клуб («Солідарність»), 4 — ПОРП, 4 — ОСП, 3 — ДП.

Отже, співвідношення політичних сил у Польщі після парламентських виборів змінилося. Особливу роль відіграло призначення головою уряду представника опозиції Т. Мазовецького; це відразу ж якісно змінило політичне обличчя країни. Комуністичній монополії на владу було покладено край. Головний підсумок того, що сталося тоді, полягав у тому, що передання влади було здійснено мирним шляхом, у ході виборів. До влади прийшли опозиційні сили. Зрушення, які почали відбуватися, спрямовувалися на зміну державного й суспільного ладу.

Т. Мазовецький невдовзі представив сеймові програму діяльності свого уряду. Для виходу з кризи пропонувалося вирішити два завдання: здійснити політичну перебудову держави та кардинально реорганізувати економіку. Уряд передбачав перехід країни до ринкової економіки, відміну дотацій на виробництво продуктів харчування, зміцнення злого, забезпечення рівності всіх секторів народного господарства, здійснення приватизації.

Так у Польщі були започатковані кардинальні зміни суспільно-політичного ладу. Нове керівництво відразу ж ліквідувало все, що нагадувало комуністичний режим. У грудні 1989 р., згідно з новою редакцією конституції, країна стала називатися Республіка Польща. Змінився герб, із конституції вилучено статтю про керівну роль робітничого класу та ПОРП у житті суспільства. Скасовано святкування дня утворення ПНР — 22 липня. Державними святами стали 3 травня — день конституції та 11 листопада — день проголошення незалежності. В армії ліквідовано політвідділи, військовослужбовцям заборонялося членство в будь-яких політичних партіях. Були департизовані також органи внутрішніх справ та держбезпеки, скасовано цензуру.

Наслідком утвердження політичного плюралізму в суспільстві став процес утворення партій, кількість яких швидко досягла 60. Та оскільки поляки з дедалі зростаючими апатією й недовірою ставилися до будь-якої політичної діяльності, новостворені політичні угруповання та рухи не здобули широкої підтримки.

Політика «шокової терапії» — початок трансформації польського суспільства. Політика уряду Т. Мазовецького (вересень 1989 — листопад 1990 рр.) мала досить широку підтримку в польському суспільстві, що давало йому змогу здійснювати необхідні політичні та економічні перетворення. Отримавши в опадщину розладнану економіку, висо-

кий рівень інфляції та соціальну напруженість, уряд несподівано почав утілювати в життя програму докорінної перебудови й переорієнтації всього господарства, автором якої був міністр фінансів Л. Бальцерович. Саме ця політика дістала назву «шокової терапії».

«План Бальцеровича» почав здійснюватися вже з січня 1990 р. Було цілком скасовано контроль над цінами й водночас заморожено заробітну плату, що призвело до різкого стрибка цін, скорочення споживання та падіння життєвого рівня населення. Але відбулася і певна стабілізація ринку, зник дефіцит, зменшилась інфляція. Внаслідок лібералізації цін і рішучих дій у галузі зовнішньої торгівлі полиці крамниць поступово наповнилися різноманітними товарами та продуктами харчування.

Новому урядові довелося розв'язувати й досить складні політичні завдання. Після саморозпуску ПОРП у січні 1990 р. президент країни В. Ярузельський втратив політичну підтримку. Виконавча та законодавча влада фактично перейшла до «Солідарності». Поставо питання про главу держави. В липні з уряду були усунені останні представники колишньої ПОРП.

В умовах, що склалися, примас польської католицької церкви Ю. Глемпа виступив ініціатором зустрічі В. Ярузельського, Т. Мазовецького, маршала сейму М. Козакевича, маршала сенату А. Стельмаховського та Л. Валенси. В ході консультації був погоджений сценарій, за яким мало відбутися оновлення керівництва Польщі.

В. Ярузельський 22 вересня повідомив сейм про своє рішення достроково скласти президентські повноваження. Парламент прийняв поправку до конституції Польщі про обрання президента всенародним голосуванням. Вибори відбулися 25 листопада 1990 р., але жодному з шести кандидатів на посаду президента не вдалося набрати абсолютної більшості голосів. За Л. Валенсу проголосувало 39,96 % виборців, за С. Тимінського — 23,1 %, за Т. Мазовецького — 18,8 %. 9 грудня в другому турі переміг Л. Валенса (75 %), який і став першим президентом посткомуністичної Польщі.

Валенса Лех. Народився 1943 р. в селянській родині. В 1961 р. після закінчення професійно-технічної школи працював електромеханіком. У 1963—1965 рр. — капрал Війська Польського. В 1967—1976 рр., 1980 р. і з 1983 р. — електрик на судноверфі в Гданську, в 1976—1978 рр. — у гданському об'єднанні «Електромонтаж». У 1970 р. — керівник страйкового комітету, був заарештований. У травні 1978 р. — член нелегальних «вільних профспілок». У 1980—1981 рр. — керівник міжзаводського оргкомітету профоб'єднання «Солідарність». Із 1981 до 1991 рр. — голова президії Всепольської комісії профоб'єднання «Солі-

дарність». У грудні 1981—1983 рр. інтернований. Лауреат Нобелівської премії миру 1983 р. З 1986 р. — поступово відроджує нелегальну «Солідарність». У 1989 р. — голова загальнопольської виконавчої комісії. З грудня 1990 р. по грудень 1995 р. — президент Республіки Польща.

Невдача, що спіткала Т. Мазовецького на виборах, змусила його залишити посаду прем'єра. Новий уряд очолив 39-річний гданський економіст Я. Білецький (із січня по грудень 1991 р.). Склад кабінету міністрів майже не змінився, як і стратегічна спрямованість політики, започаткованої попереднім урядом.

Соціально-економічне становище Польщі на початку 1991 р. залишалося досить складним. Рівень національного доходу на душу населення відповідав показникам середини 70-х років. Продовжувалося падіння всього виробництва, і насамперед у держсекторі, на який припадало 90 % загального обсягу виробництва. Зменшити рівень інфляції та встановити рівновагу на ринку вдалося здебільшого за рахунок зниження споживання. Але ціни на споживчі товари продовжували зростати, а безробіття досягло 2 млн чоловік.

Для модернізації та створення конкурентоспроможного виробництва країні конче необхідні були інвалютні надходження. Однак того, що отримувала держава, вистачало тільки на виплату процентів за зовнішнім боргом (4 млрд доларів). Ураховуючи неспроможність Польщі в реальній перспективі сплатити заборгованість, західні інвестори пішли на часткове її погашення: західноєвропейські приватні банки на 50 %, а американські — на 70 %. У квітні 1991 р. Міжнародний валютний фонд надав позику для стабілізації польської економіки в розмірі 2,5 млрд доларів.

Результати вільних парламентських виборів жовтня 1991 р. свідчили про розпорошення політичних сил та глибоке соціальне розшарування, що відбулося в польському суспільстві. Навіть чисельність такого найпопулярнішого профоб'єднання, як «Солідарність», зменшилася до 2,3 млн членів. У результаті суперечок щодо визначення шляхів подальшого розвитку країни організацію залишила група відомих політиків, серед них Т. Мазовецький, В. Геремек, Я. Куронь та А. Міхник.

Жовтневі вибори не принесли перемоги жодній партії. Найбільшу кількість голосів виборців (13,4 %) отримав Демократичний союз (лідер Т. Мазовецький); 12,9 % — Союз демократичних лівих сил; 11 % — Конфедерація незалежної Польщі; 9,3 % — Виборча католицька коаліція; 5 % — Угода центристських сил; 4 % — Ліберально-демократичний конгрес (лідер Я. Білецький). Серйозної поразки зазнали

пропрезидентські та проурядові сили, передусім «Солідарність».

Однак, незважаючи на зазначену тенденцію, на чолі уряду в наступні роки продовжували залишатися представники табору «Солідарності»: Я. Ольшевський — грудень 1991 р. — липень 1992 р.; Х. Сухоцька — липень 1992 р. — жовтень 1993 р. І хоча в програмі переходу до ринкової економіки вони вносили певні зміни, домінантою їхньої діяльності залишалися здійснення економічних реформ, прискорення приватизації, збалансування бюджету, приборкання інфляції та демократизація суспільства.

Зміцненню правових підвалин держави сприяло прийняття сеймом у серпні 1922 р. «Малої конституції» — закону про владу, який регламентував взаємовідносини між президентом, парламентом та урядом. Це був крок до легітимного розв'язання конфліктів, що переростали в справжню «війну у верхах» і, безумовно, гальмували проведення реформ.

Однією з перших у Східній Європі в лютому 1993 р. Польща ухвалила «Пакт про державне підприємство», який мав на меті гармонізувати інтереси роботодавців, трудових колективів, профспілок та уряду. Пакт гарантував працюючим соціальний захист у період трансформації власності, урядові — підтримку від профспілкових об'єднань — «Солідарності» та ЗУПС. Згодом сейм прийняв програму загальної приватизації.

Подолавши найдраматичніший, стартовий етап ринкових реформ, Польща почала поступово виходити із затяжної економічної кризи. З квітня 1992 р. спостерігалось певне пожвавлення промислового виробництва, насамперед у хімічній галузі, електромашинобудуванні, випуску обчислювальної техніки. Сфера торгівлі та послуг, яка майже цілком перейшла в приватні руки (97 % магазинів, понад 80 % товарообсягу), працювала дедалі ефективніше.

Однак структурна перебудова промисловості мала й негативні наслідки: погіршувався життєвий рівень інвалідів, пенсіонерів, студентів та працівників бюджетної сфери. Рятуючи держбюджет від надмірного дефіциту, уряд Х. Сухоцької відмовився задовольнити вимоги працівників бюджетної сфери стосовно підвищення зарплати. У відповідь було розпочато страйк, що призвело до зростання соціального напруження в суспільстві. 28 травня 1993 р. сейм проголосував за недовіру урядові, уряд пішов у відставку.

Президент Л. Валенса розпустив сейм і призначив на вересень 1993 р. парламентські вибори. Водночас він запропонував новий виборчий закон, який значно лімітував представництво партій у сеймі. Відтепер, щоб мати своїх пред-

ставників у парламенті, кожній партії потрібно було завоювати мінімум 5 % усіх голосів, або 8 %, — для міжпартійних об'єднань.

Парламентські вибори в Польщі, які відбулися 19 вересня 1993 р., також не виявили абсолютного переможця, але їхні результати свідчили про певне полівиння настроїв у суспільстві — перевага була віддана Союзові демократичних лівих сил (СДЛС), за який проголосувало 20,7 % виборців (171 місце в сеймі) та Польській селянській партії (ПСП) — відповідно 15,3 % і 132 місця. Разом вони отримали в сеймі дві третини депутатських мандатів. Демократичний рух (Т. Мазовецький, Х. Сухоцька, Я. Куронь) здобув 10,6 % (74 місця), Союз праці («нові ліви» — О. Малоховський, Р. Бугай, З. Буяк) — 41 мандат, Конфедерація незалежної Польщі (націонал-популісти — Л. Мочульський) — 22 мандати, Безпартійний блок підтримки реформ (орієнтований на Л. Валенсу) — 16 мандатів, Німецька національна більшість — 4 мандати. В сенаті СДЛС та ПСП також здобули більшість. Не зуміли подолати 5 %-ний рубіж представники «Солідарності», Ліберально-демократичного конгресу та «Вітчизни» (об'єднання партій католицької орієнтації).

Лідери партійних угруповань, що перемогли на виборах — В. Павляк (ПСП) і О. Квасьневський (СДЛС), — домовилися про створення коаліційного уряду. *Новий уряд на чолі з 34-річним В. Павляком, урахувавши соціальну напруженість у суспільстві, викликаною жорстким ринковим курсом попередників із табору «Солідарності», оголосив політику «бережного гальмування» — тобто поступового виправлення допущених помилок у бік більшої соціальної орієнтації. Уряд виступив за введення регульованих ринкових відносин, прагнучи пом'якшити наслідки політики «шокової терапії».*

Польща хитнулася вліво в той момент, коли її економіка досягла відносної стабілізації. З 1993 р., за часів правління Союзу демократичних лівих сил та Селянської партії, національний дохід країни щорічно зростав у середньому на 5 %. У листопаді 1995 р. в Польщі відбулися президентські вибори. До другого туру пройшли два претенденти: президент Л. Валенса і лідер СДЛС О. Квасьневський. Переміг представник лівих сил, за якого віддали голоси 53,4 % виборців. Більшість поляків звинувачували Л. Валенсу у виборі занадто обтяжливого для населення варіанта переходу від централізованої економіки до ринкових відносин.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Брониславский Е., Вачнадзе Г. Польский диалог, Тбилиси, 1990.
Вахромеев А. В., Шмелев В. А. Что происходит в странах Центральной и Юго-Восточной Европы? М., 1991.
Восточноевропейские страны: 90-е годы. М., 1992.
Интеллигенция перед лицом новых проблем социализма. М., 1988.
Краткая история Польши. М., 1993.
Лапшин А. О. Перемены в странах Восточной Европы. М., 1991.
Революционные преобразования в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: причины и последствия. М., 1990.
Социокультурные процессы в странах Восточной Европы. М., 1992.
Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы. М., 1995.

Лекція 17

ПОБУДОВА СОЦІАЛІЗМУ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1945—1969 рр.)

● Установлення народно-демократичного режиму ● Захоплення влади компартією та початок «соціалістичного будівництва» ● Визрівання суспільно-політичної кризи ● «Правька весна» — невдала спроба реформування

Установлення народно-демократичного режиму. В середині січня 1945 р. Червона Армія разом із Чехословацьким корпусом на чолі з генералом Л. Свободою звільнила значну частину Східної та Центральної Словаччини. Верховним органом влади на цих територіях стала Словачька національна рада (СНР). Спираючися на місцеві комітети, Рада вжила рішучих заходів щодо відновлення промислового виробництва та охорони майна. Селянські комісії розпочали розподіл конфіскованої в окупантів, німецьких та угорських землевласників землі серед селян. Робітничі комітети встановили свій контроль на промислових підприємствах.

У березні 1945 р. до Москви прибула делегація емігрантського уряду на чолі з Е. Бенешем у складі представників національно-соціалістичної, соціал-демократичної та народної партій для ведення переговорів із керівництвом компартії Чехії та СНР щодо формування майбутнього уряду. В ході зустрічі була узгоджена програма кабінету міністрів Національного фронту чехів та словаків, яка передбачала остаточне визволення країни від гітлерівців, забезпечення широких демократичних прав і свобод та рішуче викорінення фашизму.

Програма проголошувала рівноправ'я чехів і словаків, ґрунтувалася на визнанні самобутності словацької нації та словацьких національних органів як носіїв державної влади на території Словаччини. Однак вона не визначила форму

майбутнього державного устрою та конкретну компетенцію загальнодержавних і словацьких органів влади. Програма передбачала вирішення долі Підкарпатської Русі у відповідності з волевиявленням її населення. Громадяни Чехословацької республіки німецької та угорської національностей (за винятком активних антифашистів) позбавлялися громадянства й підлягали переселенню. Суду піддавалися воєнні злочинці та колабораціоністи, їхні партії та організації розпускалися.

Програма передбачала введення національного управління в акціонерних товариствах, на підприємствах, у банках, маєтках, котрі належали громадянам, які співробітничали з окупантами, а також передання землі селянам. Було проголошено, що чехословацько-радянський договір 1943 р. про взаємодопомогу, дружбу та післявоєнне співробітництво завжди визначатиме зовнішньополітичну позицію країни.

В Кошице 5 квітня 1945 р. було оголошено про створення нового чехословацького уряду Національного фронту й обнародовано узгоджену програму. Коаліційний уряд, який складався з комуністів, соціал-демократів, націонал-соціалістів, представників Народної та Демократичної партій, очолив лівий соціаліст З. Фірлінгер, а відновлена посада президента залишалася за Е. Бенешем. Поновлена Конституція 1920 р. зазнала змін, що впливали з положень Кошицької програми. В Словаччині СНР була узаконена як орган законодавчої влади, а Корпус уповноважених СНР — як уряд Словаччини, підзвітний урядові республіки.

Погоджена позиція, яка знайшла віддзеркалення в Кошицькій програмі, була досягнута значною мірою завдяки просоціалістичним настроям, які панували серед чехів і словаків у 1945 р. Але в Чехословаччині на відміну від інших східноєвропейських країн існувала досить широка палітра різних трактувань соціалістичних ідей та методів їхньої реалізації: некласовий, демократичний соціалізм, який базувався на гуманістичній спадщині Т. Масарика й принципи рівності незалежно від класової належності; соціал-демократичне бачення розв'язання основних суперечностей суспільства «за допомогою безкровної революції»; концепція специфічного шляху до соціалізму через вирішення загальнонаціональних завдань та об'єднання більшості нації навколо КПЧ; суто доктринальна сталінська модель соціалізму, яка базувалася на ідеї диктатури пролетаріату. Прихильники цих поглядів репрезентували різні соціальні прошарки суспільства.

В Словаччині Національний фронт спирався на угоду двох партій — Комуністичної та Демократичної. Остання

традиційно тримала під своїм контролем словацьке село. Вона відкидала соціалізм у всіх його модифікаціях й обстоювала гаку суспільну систему, яка «перетворює землеробів, ремісників, торговців на самостійних незалежних підприємців». У Чеських землях Народна партія, яка також не виступала під соціалістичними гаслами, опинилася певною мірою відтісненою на периферію суспільного життя.

Жодна партія Чехословаччини відверто не захищала колишній суспільний лад, тому політичне протистояння порівняно з іншими країнами регіону мало тут більш «стримані», затуманені форми. У взаємодії партій Національного фронту протягом порівняно тривалого часу переважало прагнення до компромісів.

Такі відносини між політичними силами зумовлювалися не тільки атмосферою загального національно-патріотичного піднесення та ентузіазму, не тільки усвідомленням ними загальнонаціональної значущості завдань, які постали перед звільненою країною, а й досягненням паритету партій при формуванні нових органів влади. Проте якщо в уряді кожна з партій була представлена трьома міністрами, а чотири міністри входили в уряд як безпартійні спеціалісти, то в місцевих органах влади — крайових і районних національних комітетах — паритет явно не витримувався. Співвідношення сил склалося тут на користь комуністів, причому як у Чехії, так і в Словаччині.

В переважній більшості міністерств зберігався старий контингент чиновників. Серед них були навіть колишні прихильники заборонених Аграрної та Живностенської партій. Це викликало в комуністів побоювання саботажу з боку управлінського апарату й породжувало прагнення до його реорганізації.

Реорганізація міністерств внутрішніх справ і держбезпеки терміново проводилася міністрами-комуністами, які призначали своїх однодумців на посади референтів цих силових структур спочатку в крайових, а потім і в районних національних комітетах. Це не могло не викликати занепокоєності партнерів по Фронту й стимулювало різко критичне ставлення останніх до діяльності комуністів як у Чехії, так і в Словаччині.

Ступінь впливу компартії в армії не був однозначним. Генерал Л. Свобода, який входив в уряд як безпартійний, мав прокомуністичну орієнтацію, але більшість офіцерського корпусу була безпартійна або орієнтувалася на немарксистські партії. Але органи освіти та інформації в армії цілком контролювалися комуністами, що посилювало їхні позиції.

Реальне співвідношення сил у системі органів влади було досить далеким від проголошеного принципу паритету. Це об'єктивно підвищувало роль Національного фронту як органу, покликаного забезпечити кожній із сторін контроль за діями партнерів по коаліції. Саме тому всі партії прагнули до створення досить жорсткої структури Фронту, базованої на принципі згоди всіх партнерів, щоб виключити можливість будь-якої легальної опозиції урядові.

В червні 1945 р. були прийняті декрети про аграрну реформу: землі колабораціоністів, зокрема німців та угорців, підлягали конфіскації й передавалися селянам за символічну плату. В жовтні президент Е. Бенеш підписав серію декретів про націоналізацію різних галузей промисловості. Це був результат складного компромісу соціальних сил різної орієнтації. У визначенні масштабів і темпів проведення цієї акції ініціатива належала «тандему» комуністів і соціалістів, які, спираючися на Революційний профспілковий рух, виступили від імені робітничого класу.

В середині 1946 р. націоналізований сектор економіки Чехословаччини охоплював 17 % підприємств, на яких вироблялося 55 % продукції й працювало понад 60 % робітників і службовців. Однак спроби комуністів юридично закріпити однозначне положення про те, що націоналізовані підприємства є власністю держави, не вдалися. Згідно з декретом підприємства залишалися самостійними юридичними особами й базувалися на принципах комерційного підприємництва.

Декрети про націоналізацію закладали в нову структуру економіки два напрями, які виключали один одного. З одного боку, на основі змішаної економіки, яка мала стати реальною у випадку реалізації декретів, могли розвиватися «економічна демократія» з її складною соціальною структурою та, відповідно, політичний плюралізм. З іншого боку, перетворення усупільненого сектора на домінуючий означало формування бази для держави тоталітарного типу. Подальша еволюція економічних структур залежала від того, які концепції майбутнього розвитку дістануть підтримку в суспільстві в умовах, коли цементуючий вплив Кошицької програми різко послабився.

Перед усіма політичними партіями постало завдання розробки концепції подальшого суспільного розвитку. В січні 1946 р. Національний фронт прийняв рішення про проведення виборів до Установчих національних зборів, підкресливши необхідність збереження єдності Фронту.

Однак весна 1946 р. ознаменувалася загостренням політичної й ідеологічної боротьби. Передвиборні програми

партій об'єднували два принципи. Перший полягав в обстоюванні цілісності Чехословаччини як держави двох слов'янських народів, гарантом існування якої одноставно вважався радянський фактор. Згідно з другим принципом багатосекторна економіка, що складалася, розглядалася як довгострокова об'єктивна реальність.

Вибори до Установчих національних зборів, що відбулися 26 травня 1946 р., показали зростання впливу комуністів, які отримали 35 % голосів (соціалісти — 18,3 %, соціал-демократи — 12 %, Народна партія — 15,6 %). У Словаччині Демократична партія поведла за собою основну масу населення і забезпечила собі 62 % голосів (у всій країні — 14 %). Компартія Словаччини отримала понад 30 % голосів.

Такі підсумки були несподіваними для більшості чеських і словацьких некомуністичних політиків. *Вибори продемонстрували, що громадські настрої у двох частинах республіки розійшлися.* В Чеських землях явно превалювали прокомуністичні тенденції: за компартію віддали голоси мешканці переважної частини промислових центрів (крім Брно) та чеські й моравські селяни. В Словаччині Демократична партія здобула підтримку не тільки селян, а й інтелігенції, дрібних підприємців, службовців. Її перемога свідчила про існування досить широких соціальних прошарків, заінтересованих у реалізації концепції аграризму в її словацькому варіанті.

Пошук компромісу в межах Національного фронту серед прихильників протилежних тенденцій в обох частинах республіки мав результатом створення коаліційного уряду на чолі з К. Готвальдом. Запропонований Комуністичною партією Чехословаччини (КПЧ) проект програми уряду з певними корективами в липні 1946 р. затвердили Національні збори. В політичній сфері програма передбачала конституційне оформлення нової системи управління через національні комітети, в економічній — закріплення результатів націоналізації промисловості й банків, а також аграрної реформи 1945 р. Центральне місце в програмі посідало питання про дворічний план відбудови та розвитку країни. З метою зміцнення регулюючої ролі держави пропонувалося змінити систему управління економікою шляхом введення елементів директивного планування, централізації банківської системи, встановлення через банки контролю за діяльністю всіх секторів економіки.

Готвальд Клемент (1896—1953). Народився в с. Дедіце (Моравія) в селянській родині. В 1906—1914 рр.—учень, помічник столяра в столярній майстерні. З 1912 р.—член Соціалістичного союзу молоді. В 1915—1918 рр.—учасник світової війни на Східному та Італійському фронтах, був поранений. З 1918 р.—член Соціал-демократичної партії. З 1921 р.—член компартії Чехословаччини. В 1922—1925 рр.—редактор газет «Правда худоби» та «Глас люду». З 1925 р.—член ЦК та політбюро ЦК КПЧ. У 1926—1929 рр.—завідувач відділом пропаганди та агітації ЦК КПЧ. З 1929 р.—генеральний секретар, а з 1945 р.—голова ЦК КПЧ. З 1928 р.—член виконкому Комінтерну (ВККІ), в 1935—1943 рр.—секретар ВККІ. З квітня 1945 р. по травень 1946 р.—заступник голови уряду. В 1946—1948 рр.—голова коаліційного уряду. В 1948—1953 рр.—президент Чехословаччини.

Ця тенденція до етатизації економіки викликала незадоволення партій Фронту. Націонал-соціалістична, Народна партія та словацькі демократи добилися офіційного визнання наявності багатосекторної економіки та констатації в програмі того факту, що уряд вважає справу націоналізації закінченою. Був зафіксований також конституційний захист приватної власності, який поширювався не тільки на дрібних і середніх підприємців, а й на всіх юридичних осіб. Сфера контрольних функцій банків обмежувалася націоналізованими підприємствами.

Соціал-демократи прагнули до проведення більш незалежного від КПЧ політичного курсу. Лінія на співробітництво з комуністами зазнавала постійних нападів із боку політиків правої та центристської орієнтації. В таких умовах нестійка рівновага, яка склалася в парламенті (151 мандат комуністів та соціал-демократів і 149 мандатів націонал-соціалістів, Народної партії та демократів) і в уряді (12 міністрів — комуністи й соціал-демократи і 12 — представники інших партій), змушувала лідерів КПЧ йти на поступки партнерам. За це воно неодноразово піддавалося критиці з боку керівництва СРСР.

У ході реалізації програми уряду К. Готвальда й Дворічного плану відбудови та розвитку країни визначилися дві по суті діаметрально протилежні концепції подальшого розвитку. За кожною з них стояли конкретні політичні сили, інтереси яких дедалі більше розходилися, що об'єктивно звужувало ґрунт для функціонування Національного фронту.

Захоплення влади компартією та початок «соціалістичного будівництва». Ще в 1946 р. серед керівництва КПЧ проявилось намагання звужити розуміння суті Національного фронту, розцінювати його не як загальнодемократичне, а як класове утворення — союз робітників, селян, ремісників

ків, інтелігенції, основні інтереси яких спільні, а єдність — природна.

Січневий (1947 р.) пленум ЦК КПЧ проголосив «курс на завоювання більшої нації» на виборах 1948 р. Було прямо поставлено питання «хто — кого». Саме з цього моменту лінія партії на встановлення монопольної влади стала неприхованою. Методи досягнення цієї мети були підказані підсумками виборів 1946 р. в Чеських землях.

До 1947 р. керівництво компартії намагалося рухатися в річищі коаліційної політики з партнерами по Національному Фронту, проте курс на реалізацію антикапіталістичних аспектів програми КПЧ постійно нагтовдувався на протидію інших партій у парламенті і в уряді. Поступки партнерам по Фронту не тільки ставили під загрозу вплив партії в масах, а й збільшували залежність реалізації накресленого політичного курсу від радянської допомоги. Це було також небезпечно, оскільки могло бути використано супротивниками для дискредитації КПЧ як несамостійної, залежної від зовнішньої допомоги сили.

Шлях до встановлення політичної монополії керівництво компартії вбачало в організації тиску знизу на партнерів по Фронту. Комуністи заохочували до боротьби ті соціальні сили суспільства, які терпіли від нестійкого економічного становища, розгулу спекуляції, «чорного ринку» й могли підтримати вимоги комуністів, неприйнятні для інших партій Фронту. Розраховуючи на підтримку найбідніших верств населення, КПЧ розірнула в парламенті та уряді за допомогою преси кампанію під гаслами захисту інтересів трудової більшості нації.

Саме в цей період в уряді відбувалися гострі дебати з приводу пропозицій компартії про запровадження податку на мільйонерів для надання допомоги селу, потерпілому від посухи 1947 р., навколо програми поліпшення умов торгівлі та постачання, встановлення державного контролю за розподілом продукції текстильних підприємств, з приводу закону про підтримку малого підприємництва та ін. Переважна частина цих пропозицій блокувалася в уряді представниками інших партій, отже, комуністи мали нагоду апелювати «до народу».

В Чеських землях до осені 1947 р. комуністи, вміво використовуючи наростаюче соціально-економічне напруження, організували могутній рух знизу на підтримку своїх пропозицій. У цьому регіоні превалювали наступальні настрої й для захоплення влади залишалося тільки чекати слушної нагоди.

У Словаччині становище було зовсім іншим: Демокра-

тична партія панувала в суспільному житті, не залишаючи практично жодного шансу для комуністів. Спроби КПЧ та Комуністичної партії Словаччини (КПС) послабити вплив демократів у словацькому суспільстві, використовуючи «синдром словацького сепаратизму», фактично успіху не мали. Тоді комуністи, котрі контролювали як загальнодержавні, так і словацькі органи безпеки, вдалися до засобу, який уже продемонстрував свій «ефект» в інших країнах Східної Європи: у вересні—жовтні 1947 р. вони «розкрили антидержавну змову» і «встановили» причетність до неї лідерів Демократичної партії — Я. Урсини, Я. Кемпного, М. Бугара та ін.

Восени 1947 р. Демократична партія вже суттєво втратила свої позиції. Незважаючи на її опір, Національний суд виніс смертний вирок Й. Тісо. Уряд і президент Е. Бенеш відхилили прохання Словацької національної ради про помилування колишнього президента Словацької республіки, і вирок було виконано. В результаті демократи втратили підтримку прихильників розпущеної Глінківської партії.

В умовах «полювання за змовниками» комуністи здійснили часткову реорганізацію словацьких органів влади — Корпусу уповноважених. За це висупили організовані комуністами учасники руху опору, Словацька рада профспілок, з'їзди фабрично-заводських рад та представників словацького селянства. Під тиском знизу уряд пішов у відставку.

20 листопада 1947 р. за дорученням К. Готвальда Г. Гусак сформував новий словацький уряд. Монопольному становищу «демократів» у ньому було покладено край. Політична криза в Словаччині завершилася компромісом: Демократична партія, хоч і серйозно ослаблена, зберігала за собою важливі урядові посади. Однак вона вже значно втратила свій політичний вплив.

Події в Словаччині мали небажані для комуністів наслідки. Сталося те, чого найбільше побоювалися комуністи, — блок чеських партій, утворений 1946 р. з метою протидії словацьким демократам, розпався. Інтенсивно формувався новий блок Націонал-соціалістичної, Народної та Демократичної партій, спрямований проти КПЧ.

До кінця 1947 р. політичне протистояння досягло апогею. В цій соціально й політично напруженій ситуації комуністи висунули на перший план постулат про те, що існування приватнокапіталістичного сектора не відповідає політичній структурі «народної демократії», яка є «демократією трудящих». Вони запропонували серію нових реформ: націоналізацію зовнішньої й внутрішньої торгівлі та всіх про-

мислових підприємств з більш ніж 50 зайнятих, у галузі сільського господарства — нову аграрну реформу з тим, щоб вилучити з приватної власності всі угіддя, які перевищували 50 га, та розподілити їх серед малоземельних селян. В інтересах дрібних підприємців передбачалося трикратне зниження податків, а деякі групи ремісників мали бути звільнені від податку взагалі.

Вся ця програма орієнтувалася на інтереси соціально незадоволених груп населення. Через настрої саме цієї частини населення не здобула масової підтримки в 1947—1948 рр. концепція «некласового чеського демократичного соціалізму», яку націонал-соціалісти намагалися протиставити сталінській моделі соціалізму. Основні положення цієї концепції: змішана економіка, рівність усіх секторів народного господарства, реорганізація національних підприємств в акціонерні товариства з участю іноземного капіталу, політичний плюралізм та парламентська демократія — сприймалися значною частиною суспільства як захист економічних позицій приватного підприємництва, зниження ролі в системі управління економікою нової держави, яку соціально слабкі прошарки суспільства вважали головним гарантом реалізації їхніх прагнень та ідеалів.

Визначальним залишався і зовнішній фактор. Відмова Чехословаччини влітку 1947 р. під прямим тиском СРСР від участі в плані Маршалла перекреслювала один із програмних принципів націонал-соціалістів — принцип опори на підтримку та активну участь іноземного капіталу в післявоєнній реконструкції економіки.

Програма комуністів, які обстоювали захист державного сектора при конституційних гарантіях недоторканності трудової частини приватного сектора, контроль держави за діяльністю капіталу, приваблювала різні прошарки суспільства. Саме з нею вони пов'язували перспективу мирного просування до соціально справедливого суспільства.

Своєрідною увертюрою до загострення внутрішньополітичного протистояння в Чехословаччині стала «вереснева угода» Комуністичної та Соціал-демократичної партій про спільні дії для подолання розбіжностей в уряді. Обидві партії домовилися розробити спільний проект введення надзвичайного оподаткування мільйонерів та надмірних прибутків, а також прийняти погоджене рішення про реформу зарплати.

Праве крило керівництва соціал-демократів зайняло негативну позицію щодо угоди з КПЧ. 12 вересня 1947 р. на знак протесту міністр постачання К. Майер подав у відставку, але вона не була прийнята.

Вересневі події стали важливим рубежем у внутрішньополітичному розвитку країни. Керівництво КПЧ солідаризувалося з рішеннями наради комуністичних партій у Шклярській Порембі (вересень 1947 р.), де критиці було піддано «західні демократії й західних соціал-демократів». У свою чергу, керівники соціал-демократії засудили декларацію наради Комінформбюро. На листопадовому (1947 р.) з'їзді соціал-демократії в Брно ліві зазнали поразки. І хоча після брнського з'їзду питання про повну організаційну самостійність лівих ставилося неодноразово, далі утворення Клубу соціалістичної демократії та видання журналу справа не пішла.

В січні 1948 р. в Установчих зборах компартія рішуче виступила проти спекуляції текстилем і запропонувала програму нового етапу націоналізації й аграрної реформи. Представлені законопроекти були заблоковані в парламенті, але здобули широку підтримку в суспільстві. На призначеному на 20 лютого надзвичайному засіданні уряду мали звітуватися міністри оборони й внутрішніх справ. Міністри — націонал-соціалісти відмовилися брати участь у засіданні під приводом небажання міністра внутрішніх справ В. Носека скасувати наказ про переміщення семи офіцерів Корпусу національної безпеки. Не з'явилися на засідання і представники Народної та Демократичної партій. Соціал-демократи заявили, що прийдуть, як тільки збереться увесь уряд. Засідання було зірвано.

Того самого дня 12 із 26 міністрів подали письмову заяву президентові про відставку. Вони сподівалися, що їхня відставка приведе до падіння уряду К. Готвальда, створення нового кабінету міністрів і призначення нових виборів до парламенту.

В умовах, що склалися, керівництво компартії діяло рішуче: було опубліковано звернення до народу, в якому викладалася програма виходу з кризи. На підприємствах та в установах створювалися комітети дій Національного фронту, почали формуватися збройні загони робітничої міліції. В бойову готовність був приведений Корпус національної безпеки, а його прикордонні частини ввійшли в Прагу.

22 лютого з'їзд заводських комітетів ухвалив програму КПЧ і закликав провести 24 лютого загальний одноденний страйк. По всій країні відбувалися маніфестації під гаслом «За уряд К. Готвальда без реакціонерів!» Праві партії, спираючися на підтримку інтелігенції, змогли в цих умовах провести контрдемонстрацію студентів у Празі під гаслом «Хай живе президент Бенеш!»

23 лютого К. Готвальд під час зустрічі з Е. Бенешем пе-

реконував його прийняти відставку міністрів, а президент пропонував голові уряду вести переговори з винуватцями кризи. К. Готвальд відкинув ці пропозиції й заявив, що готовий представити список кандидатів нового уряду, який має постати на основі відродженого, очищеного Національного фронту.

Ввечері в Празі відбулися збори, на яких був створений Центральний комітет дій Національного фронту. Крім представників усіх партій, у зборах взяли участь і представники громадських організацій, церкви, військових, профспілок. Був заснований підготовчий комітет на чолі з А. Запоцьким.

24 лютого о 12-й годині розпочався одноденний загальний страйк на підтримку вимог, висунутих з'їздом заводських комітетів. 2,5 млн чоловік припинили роботу. Міністр оборони Л. Свобода видав наказ військовослужбовцям не піддаватися на провокації та утримуватися від втручання у внутрішньополітичні суперечки.

Керівництво КПЧ підготувало список членів нового кабінету міністрів, у який поряд із комуністами, соціал-демократами та безпартійними Л. Свободою та Я. Масариком (він погодився очолювати міністерство закордонних справ) увійшли 12 нових міністрів від партій відродженого Національного фронту. Було вирішено у випадку відмови президента прийняти ці пропозиції вдатися до 24-годинного страйку.

25 лютого президент Е. Бенеш дав згоду на відставку міністрів-бунтівників та підписав декрети про призначення нового кабінету міністрів. У Братиславі ввечері того самого дня був створений Центральний комітет дій словацького Національного фронту. Г. Гусак отримав доручення розпочати переговори з представниками політичних партій про доповнення Корпусу уповноважених новими членами. В новому уряді комуністи обіймали 8 із 14 міністерських посад. Так, зовні конституційно, завершилася лютнева урядова криза, яка згодом була кваліфікована як «перемога соціалістичної революції» в Чехословаччині.

10 березня 1948 р. на засіданні Установчих національних зборів К. Готвальд оголосив програму нового уряду, яку й було ухвалено. Одне з головних своїх завдань уряд убачав в очищенні державного апарату та громадських організацій від «реакціонерів». Перегрупування сил відбувалося в усіх партіях. Керівництво Соціал-демократичної, Націонал-соціалістичної (перейменована в соціалістичну) та Народної партій перейшло до лівих. У червні 1948 р. на базі програми та статуту КПЧ об'єдналися Соціал-демократична та Ко-

муністична партії. В КПЧ перейшла третина соціал-демократів (118 тис.). Восени 1948 р. відбулося організаційне об'єднання КПЧ і КПС.

Після лютневих подій упродовж кількох місяців чисельність КПЧ збільшилася з 1,4 млн до 2,5 млн членів, причому 320 тис. прийшли з інших партій. Приймання нових членів було припинено в червні, а восени розпочалися «чистки» та введено кандидатський стаж.

На виборах 30 травня 1948 р. Національний фронт чехів і словаків, керований комуністами, вперше виступив з єдиним списком кандидатів і здобув 89 % голосів виборців. Президент Е. Бенеш, який висловив незгоду з текстом нової конституції (затверджена 9 травня) та відмовився підписати її, на початку червня пішов у відставку. В середині червня Національні збори обрали президентом Чехословацької республіки К. Готвальда, а уряд очолив А. Запоцький.

На кінець 1948 р. в народному господарстві країни існував соціалістичний сектор, в якому було зайнято 46 % самодіяльного населення та створювалося 70 % національного доходу. В промисловості частка цього сектора досягла 95 %. Концепція соціалістичного будівництва активно розроблялася у зв'язку з підготовкою п'ятирічного народногосподарського плану 1949—1953 рр., який у жовтні 1948 р. Національні збори затвердили як закон.

Головним завданням першої п'ятирічки було створення матеріально-технічної бази соціалізму. План передбачав глибоку структурну перебудову промисловості та оптимізацію її територіального розміщення. Підкреслювалася необхідність заохочення розвитку всіх видів сільськогосподарської кооперації, зміцнення держгоспів, переведення їх на рейки крупнотоварного виробництва.

На листопадовому (1948 р.) пленумі ЦК КПЧ обговорювалися питання аграрної політики. Пленум поставив завдання витіснити «капіталістичні елементи» на селі; підтримувати всі форми кооперативного руху; зміцнити та розширити матеріально-технічну базу на селі шляхом утворення широкої мережі машинно-тракторних станцій.

Наприкінці травня 1949 р. відбувся ІХ з'їзд КПЧ, який узагальнив нагромаджений досвід та розробив тактику й стратегію партії в перехідний період. Головним завданням залишалася зміцнення соцсектора в економіці при одночасному витісненні капіталістичних елементів. З'їзд намітив в історично короткий строк перетворити аграрну Словаччину на промислово розвинутий регіон, забезпечити її економічне вирівнювання з Чеськими землями. Виконання цього зав-

дання мало сприяти вирішенню національного питання в Чехословаччині. Однак ця дуже складна проблема зводилася лише до економічного підтягування Словаччини до рівня Чехії. Необґрунтовано зберігалось обмеження законодавчої влади Словацької національної ради й компетенції Корпусу вповноважених.

Спираючися на горезвісну сталінську тезу про загострення класової боротьби в період будівництва соціалізму, керівництво КПЧ, як і інших східноєвропейських партій, використовувало для нейтралізації реальних і потенційних противників режиму репресивний апарат, створюючи в суспільстві атмосферу страху. В Празі в листопаді 1952 р. разом із генсеком КПЧ Р. Сланським судили ще тринадцять відомих політичних діячів. Усі вони, згідно з обвинувальним вироком, «були шпигунами, троцькістсько-тітовськими, сіоністськими та буржуазно-націоналістичними зрадниками, ворогами чехословацького народу, народно-демократичного ладу й соціалізму», прагнули «реставрувати капіталізм», уживали заходів «до скорочення життя» президента К. Готвальда. З 1948 по 1953 р. в Чехословаччині було репресовано понад 70 тис. ні в чому не винних людей.

Визрівання суспільно-політичної кризи. Вже в період першої п'ятирічки в чехословацькій економіці визначилися тенденції до сповільнення темпів розвитку, надзвичайно завищені плапкові завдання не виконувалися. Причини цих негативних явищ вбачалися керівництвом у суб'єктивному факторі: в небажанні чи неспроможності організувати роботу, в безвідповідальності, зниженні дисципліни, слабкості критики й самокритики, в підступах ворогів та ін. Однак насправді вони мали об'єктивний характер: нереальність намальованих планів, необґрунтованість підрахунків призводили до переважанню економіки, порушення збалансованості народного господарства країни. Диспропорції виникали між головними галузями економіки — промисловістю та сільським господарством.

Посилювався потяг до адміністрування. Партійні та державні органи дедалі частіше вдавалися до методів директивного управління державними, громадськими та господарськими органами. Все це призводило до формалізації діяльності громадсько-політичних організацій, і насамперед Національного фронту.

Умови «холодної війни» та подальше зростання міжнародної напруженості, викликане війною в Кореї, посилення економічної блокади з боку країн НАТО спонукали керівництво країни до збільшення планових завдань. Відповідне рішення прийняв лютневий (1951 р.) пленум ЦК КПЧ.

Так, порівняно з показниками попереднього плану промислове виробництво в 1953 р. передбачалося майже подвоїти, а річне збільшення планувалося довести до 22—23 %. Продукція важкої промисловості замість 70 % мала зрости вже на 133 %, а промислове виробництво в Словаччині — на 168 %. У зв'язку з прискоренням темпів промислового будівництва та акцентуванням уваги на розвитку важкої індустрії перебудова промисловості в Чехословаччині з 1950 р. стала розглядатися як «специфічна для соціалістичної індустріалізації в промислово розвинутій країні».

Значне розширення державного сектора на селі в 1950 р. дало керівництву країни всі підстави вважати можливим збільшення приросту сільськогосподарської продукції порівняно із запланованим на 16 %. Завдання першої п'ятирічки були переглянуті настільки радикально, що в країні говорили про новий п'ятирічний план.

Великі кошти в цей період були вкладені в розвиток оборонної промисловості. Чехословаччина переозброїла не тільки свою армію, а й армії інших країн «соціалістичного табору».

Довгострокові договори Чехословаччини з країнами — членами РЕВ та по суті блокадна політика країн НАТО в торговельно-економічній сфері підкоряли економічну стратегію чехословацького керівництва умовам «холодної війни». Акцент в економічному розвитку металургії, енергетики та машинобудування робився на будівництво нових промислових підприємств, що майже не давало змоги приділяти необхідної уваги модернізації обладнання діючих фабрик і заводів. У цей період Чехословаччина розпочала виробництво багатьох нових видів промислової продукції, які раніше ввозилися з-за кордону. Надзвичайно розширився асортимент промислових виробів, що з економічної точки зору було не завжди вигідно.

З кінця 1950 р. в країні стала відчуватися гостра нестача продовольства. Знову введено відмінені в 1949 р. картки на хліб, борошно та вироби з нього, з'явилися труднощі в постачанні населенню м'яса. Вихід із становища, що склалося, керівництво країни вбачало в створенні великих сільськогосподарських виробництв (кооперативів вищого типу, де розподіл доходів здійснювався тільки за результатами праці) та розвитку матеріально-технічної бази цих господарств у формі державних машинно-тракторних станцій.

У наступні роки постало багато нових кооперативів, активно йшов процес перетворення нижчих типів кооперативних господарств на вищі. Посилювалися утиски щодо заможних селян. На лютневому (1951 р.) пленумі ЦК КПЧ було вису-

нуто гасло «Сільському багатію немає місця в кооперативах!» Темпи кооперування на селі в 1952—1953 рр. залишалися досить високими.

Сільське господарство розглядалося як одне з головних джерел нагромадження коштів для проведення індустріалізації. Капіталовкладення в сільське господарство були значно нижчими, ніж його частка в національному доході. Повільно в порівнянні з темпами кооперування йшов розвиток продуктивних сил, недостатня увага приділялася механізації сільськогосподарських робіт.

Після смерті 14 березня 1953 р. голови партії президента К. Готвальда главою держави Національні збори обрали А. Запотоцького, а першим секретарем ЦК КПЧ у вересні 1953 р. став А. Новотний.

Новотний Антонін (1904—1975). Народився в робітничій родині в передмісті Праги — Летнянах. За фахом робітник-металіст. З 1921 р. — член КПЧ. У 1923—1935 рр. — слюсар, токар на празьких заводах. У 1933 р. — член, у 1937 р. — секретар Празького обкому КПЧ. У 1937—1938 рр. — секретар Годонинського обкому КПЧ і головний редактор газети «Моравське Словацько». З 1938 р. — один із керівників Празького підпільного обкому КПЧ. У вересні 1941 р. заарештований гестапо. В 1941—1945 рр. — в'язень концтабору Маутхаузен. У 1945—1953 рр. — перший секретар Празького обкому КПЧ. У 1951—1953 рр. — заступник голови уряду. В 1953—1968 рр. — перший секретар ЦК КПЧ. У 1957—1968 рр. — президент ЧССР.

У 1953 р. були підсумовані результати першої п'ятирічки. На 56 % збільшився національний доход, частка державного сектора в ньому становила 89 %. У промисловості, будівництві, на транспорті приватний сектор був ліквідований. У розпорядженні сільськогосподарських кооперативів знаходилася майже половина землі. Щорічний приріст промислової продукції досяг за п'ятирічку 14 %.

Особливо інтенсивними темпами відбувалася індустріалізація Словаччини, де постало 125 нових фабрик і заводів. Обсяг промислової продукції зріс на 128 % і в 4,5 раза перевищив довоєнний рівень.

Успіхам Чехословаччини багато в чому сприяла допомога СРСР, питома вага якого в зовнішній торгівлі зросла із 40 до 79 %. Країна отримувала від свого східного сусіда 80 % необхідної залізної руди, 90 % — вугілля, 70 % — алюмінію, 81 % — нафти, 40 % — вовни та ін. Із СРСР ввозилися також зерно, жири, бавовна.

Певний вплив на політичну атмосферу в Чехословаччині справили рішення XX з'їзду КПРС, який засудив культ особи Й. Сталіна. В країні розгорнулася дискусія, щоправда, досить обмежена, відносно оцінки минулої політики й

подальшого розвитку країни. На другому з'їзді чехословацьких письменників у квітні 1956 р. було піддано критиці політику КПЧ, її керівну роль у суспільстві, поставлено під сумнів принцип партійності та класової детермінованості літературної й наукової творчості. Певна частина інтелігенції виступила із закликами рішуче відмежуватися від сталінських методів керування суспільними процесами та приступити до реформування чехословацького суспільства.

Однак режим А. Новотного не був спроможний розпочати проведення необхідних реформ. Розвінчання сталінізму не послужило сигналом для перегляду методів діяльності як самої компартії, так і державних, громадських та господарських структур. Керівництво КПЧ неохотно дотримувалося сталінських принципів. Стало очевидно, що для проведення реформ необхідна заміна партійного керівництва.

Прихильники реформ розпочали боротьбу з вимог реабілітувати невинні жертви політичних репресій, зокрема засуджених уже в 1954 р. на довічне ув'язнення відомих лідерів словацької компартії Г. Гусака та Л. Новомеського. Однак лише в 1962 р. було створено державну комісію з розслідування репресій і розпочалися реабілітації. Найодіозніші політичні діячі, причетні до організації репресій, відбулися тільки усуненням зі своїх посад, як-от сталося в 1963 р. з першим секретарем компартії Словаччини К. Бацілеком.

Суспільно-політична криза в Чехословаччині поглиблювалася в той час, коли в СРСР знову брали гору неосталіністи. З усуненням М. Хрущова від влади на жовтневому (1964 р.) пленумі ЦК КПРС завершився період «відлиги», яку заступив неосталінізм. Московські лідери рішуче повертали собі право визначати, що відповідає «справжньому соціалізму», а що суперечить йому. Всебічно обгрунтовувалися необоротність перемоги соціалізму у світовому масштабі та необхідність захищати його завоювання всілякими засобами.

Саме в цих умовах у лавах КПЧ зароджувалася ідея трансформації існуючих державних інститутів та створення нової моделі соціалістичної демократії. Це була одна з перших свідомих спроб частини керівництва правлячої компартії шляхом перебування політичної структури втілити в життя проголошені й підтримані народом ідеї свободи, демократії та незалежності.

Поштовх до ідейного опору тоталітаризму виходив від інтелігенції, яка закликала членів КПЧ усвідомити існуюче протиріччя між ідеалами соціалізму та жорсткою дійсністю режиму, який називає себе соціалістичним. У другій половині 60-х років у Чехословаччині розгорнувся сильний гро-

мадський рух за докорінні політичні та економічні реформи, за «соціалізм з людським обличчям».

Дійовим фактором цього руху стала стагнація економіки. Економічна криза 1963 р виявила всі вади централізованої системи планового господарювання. Член ЦК КПЧ, директор Інституту економіки О. Шік застерігав, що існуюча суспільно-економічна система перетворилася на гальмо подальшого розвитку суспільства. Він запропонував програму реформування виробничих процесів шляхом їхньої децентралізації, підвищення відповідальності керівників підприємств та залучення робітників до управління.

Програма О. Шіка була опублікована в жовтні 1964 р., довго обговорювалася й остаточно затверджена лише на XIII з'їзді КПЧ (червень 1966 р.). У прийнятому документі «Принципи вдосконалення планового управління» передбачалися часткове введення ринкових відносин за збереження центральних органів управління, розширення прав підприємств, стимулювання ініціативи робітників тощо. Головна надія покладалася на вдосконалення механізму господарювання: конкуренцію, вільний вибір підприємствами партнерів, комерційний кредит, договірне ціноутворення.

Поряд із застійними явищами в економіці внутрішньополітичне становище країни ускладнювалося невирішеністю словацького питання. Словацьчина практично не мала політичної та державної рівноправності з Чехією, а повноваження її державних органів залишилися дуже вузькими.

Розпочата економічна реформа здійснювалася непослідовно, та й за своїм змістом вона не виходила далеко за межі існуючої системи господарювання. Однак реалізація реформи навіть у такому, згорнутому, варіанті сприяла б розвитку самоуправління і неминуче спричинила б політичні зміни в напрямі демократизації суспільного життя.

Неосталіністське керівництво А. Новотного це розуміло і, коли своєчасно не вдалося «підправити» програму О. Шіка, стало всілякими засобами гальмувати її здійснення, мовляв, щоб запобігти послабленню авторитету КПЧ у ході розпочатих демократичних реформ. *Із 1 січня 1967 р, було скасовано закон про лібералізацію цензури, який діяв від 1963 р. Преса переходила під контроль міністерства культури.*

Такий поворот подій не міг не викликати обурення у діячів науки та культури. *Третій з'їзд письменників (червень 1967 р.) став справжнім трибуналом — звинуваченням тоталітарного режиму, який калічив духовне життя суспільства, а інтелігенцію обернув на прислужницю партії. В прийнятій резолюції висловлювався рішучий протест проти введення цензури та посилення контролю партії за друкованим*

словом. Ініціаторів критики політики КПЧ було покарано, ряд літераторів виключено з КПЧ та засуджено. У вересні 1967 р. А. Новотний знову попередив невдоволену інтелігенцію про те, що демократія та свободи мають свої межі.

Криза в керівництві КПЧ проявилася на партійній конференції (30 жовтня 1967 р.), присвяченій обговоренню місця та ролі партії в розвитку суспільства. Атаку на режим А. Новотного розпочав О. Дубчек, який вимагав структурної перебудови партії, закликав до нових методів керівництва державою та відділення партії від держави. Але прийняття відповідних рішень неосталіністам удалося заблокувати.

Однак і наступна (19 листопада) партійна конференція через суперечності в керівництві не змогла прийняти рішення. О. Шік знову застеріжив, що економічне становище країни катастрофічне й необхідно вжити рішучих заходів для виходу з кризи. Він зажадав не тільки виборів нового керівництва КПЧ, а й скасування заборони на утворення опозиційних угруповань та їхньої легалізації. Вміло захищаючися, А. Новотний визнав окремі свої помилки та пообіцяв задовольнити певні побажання словаків. І хоча неосталіністи зволікали з прийняттям конкретних рішень і знову домоглися перенесення засідання конференції — на січень наступного року, хід дискусії показав, що питання про відставку А. Новотного — справа вирішена.

Противники реформ зробили останню спробу втримати владу за допомогою радянського керівництва, яке вони намагалися переконати в тому, що наслідки відставки А. Новотного будуть несприятливими для СРСР. Обговорювалася навіть можливість здійснення військового путчу, але О. Дубчек на засіданні президії ЦК КПЧ своєчасно викрив ці плани, й А. Новотний мусив віддати наказ про ізоляцію заколотників.

Це був останній епізод у боротьбі за владу між неосталіністами й реформаторами. Конференція КПЧ, яка відкрилася 5 січня 1968 р., обрала першим секретарем ЦК КПЧ О. Дубчека. Нове керівництво партії запропонувало широкую програму політичних та економічних реформ, що мали на меті побудову соціалістичного суспільства з «людським обличчям».

Дубчек Олександр (1921—1992) Народився в с. Угровець (Словацьчина) в родині столяра. В 1925—1938 рр. разом із батьками жив у СРСР. Навчався в середніх школах Бешкека та Нижнього Новгорода. В 1938 р. повернувся на батьківщину. В 1938—1941 рр — учень слюсаря, слюсар з ремонту машин у м. Тренчин. Із 1939 р — член КПЧ. У 1941—1944 рр — коваль на заводі «Шкода» в м. Дубниця над Вагом. У 1944 р. — учас

ник Словацького національного повстання. Двічі поранений. В 1945—1949 рр.—працівник дріжджового заводу в м. Тренчин. У 1949—1951 рр.—секретар, перший секретар Тренчинського обкому компартії Словаччини. В 1951—1952 рр.—перший секретар обкому КПС у м. Банська Бистриця. Закінчив юридичний факультет університету ім. Я. Коменського. В 1955—1958 рр. навчався у Вищій партійній школі при ЦК КПРС у Москві. В 1958—1960 рр.—перший секретар Братиславського обкому КПС. У 1960—1968 рр.—секретар ЦК, член президії ЦК, перший секретар ЦК КПС, член президії ЦК КПЧ. У 1968—1969 рр.—перший секретар ЦК КПЧ. У 1960—1969 рр.—депутат Федеральних зборів ЧССР. У 1969—1970 рр.—посол ЧССР у Туреччині. На липневому (1970 р.) пленумі ЦК КПЧ виключений із лав партії. В 1970—1981 рр.—працівник лісового господарства в Братиславі. З 1981 р.—пенсіонер. У 1989—1992 рр.—голова Федеральних зборів ЧССР (з квітня 1990 р.—ЧСФР).

«Празька весна» — невдала спроба реформування. Провідну роль у поширенні реформаторських ідей відіграли засоби масової інформації, що здобули свободу висловлення різних поглядів. У країні поставали нові громадсько-політичні організації реформаторського напрямку: «Клуб активних непартійних», «Клуб колишніх засуджених за антидержавну діяльність» («К-231»), «Коло незалежних письменників» та ін. Почало втілюватися в життя гасло «Профспілки без комуністів», а Чехословацька спілка молоді розколотася майже на двадцять молодіжних об'єднань. У Словаччині набрав розмаху національний рух.

Керівництво КПЧ 5 квітня 1968 р. прийняло «Програму дій», основу якої становив план реформ, розроблений О. Шіком, Я. Ауєспергом, К. Рихтою з участю О. Дубчека з урахуванням дискусій у пресі та на партійних зборах. У «Програмі дій» по-новому ставився ряд принципових питань. По-перше, відкидалося положення про керівну роль компартії в державі та суспільстві, підкреслювалося, що правляча партія повинна здійснювати свою керівну роль не шляхом диктаторського насильства, а спираючися на добровільну підтримку: партія «має не силою домагатися визнання свого авторитету, а щоразу знову завойовувати його своїми справами».

По-друге, заперечувалося монополне право вузького кола партійного керівництва на дозування інформації, на обмеження свободи слова, друку тощо; нове керівництво рішуче виступило проти використання служби держбезпеки як інструменту придушення свободи думки, за гарантований державою захист кожного громадянина від незаконних зазіхань з боку органів держбезпеки.

По-третє, обстоювалося право необмеженої свободи дум-

ки членів партії, яке відтепер мало розглядатися не тільки як право, а й як їхній обов'язок.

По-четверте, проголошувалося, що «влада в соціалістичній державі не може монополізуватися однією коаліцією політичних партій, вона повинна бути доступна всім політичним організаціям». Однак питання про багатопартійну систему поставлено не було.

По-п'яте, з метою забезпечення рівноправ'я чехів і словаків намічався перехід до федеративного устрою країни.

По-шосте, передбачалося проведення глибокої економічної реформи, спрямованої на децентралізацію економіки та запровадження елементів ринкового механізму.

Програма дістала широку підтримку майже всіх верств чехословацького суспільства. Згідно із соціологічними даними (червень 1968 р.), 67 % громадян довіряли політиці КПЧ, 16 % висловлювали їй свою недовіру, 27 % — не визначилися. За введення «капіталістичної системи» висловилося 5 % опитаних, а 89 % віддали перевагу подальшому розвитку «соціалістичної системи». Проте прихильники неосталінізму вважали, що країна «втрачає завоювання соціалізму», й обвинувачували реформаторів у керівництві КПЧ у ревізіонізмі.

Боротьба між неосталіністами й реформаторами поступово переходила з «верхніх ешелонів» влади до низових партійних організацій. Загостренню протистояння сприяло повідомлення 1 березня 1968 р. про те, що прихильники А. Новотного в керівництві армії планували направити танкову дивізію в Прагу для здійснення контрперевороту. Почалося розслідування справи. Учасники численних зборів і мітингів пропонували очистити політичне життя країни від авантюристів. 22 березня А. Новотний мусив залишити посаду президента, а 30 липня його вивели зі складу ЦК та виключили з КПЧ. Реформаторські сили стали домінуючими в керівництві країною.

Консолідація реформаторських сил та посилення їх підтримки з боку народних мас викликали активізацію втручання радянського керівництва у внутрішні справи Чехословаччини. Події в країні почали непокоїти Кремль уже з моменту обрання першим секретарем ЦК КПЧ О. Дубчека. Москва бачила в реалізації «Програми дій» загрозу для всієї системи неосталінізму в соціалістичних країнах, яка втрачала в такому разі будь-яке моральне виправдання.

Радянське керівництво та його союзники по ОВД зробили спробу покласти край експерименту спочатку за допомогою дипломатичного тиску та військових маневрів. Так, 4 травня 1968 р. на чергових переговорах у Москві від

О. Дубчека вимагали згоди на проведення на території Чехословаччини маневрів військ ОВД, а також на постійне розташування підрозділів Радянської Армії в країні. О. Дубчек погодився з першою пропозицією і рішуче відкинув другу.

Маневри розпочалися 20 червня і мали на меті «заякати ревізіоністів». Через тиждень у чехословацькій пресі з'явилася стаття «200 слів», написана письменником Л. Вацуликом і підписана майже 70 діячами культури та науки (здебільшого комуністами) на підтримку процесу радикального реформування партії та держави.

Гостру реакцію в ЧССР викликав лист керівників п'яти країн ОВД, адресований КПЧ після наради у Варшаві (15 липня 1968 р.). У ньому закликалося до рішучого наступу на «праве крило» в КПЧ та «антисоціалістичні сили» в країні, до придушення всіх політичних організацій «анти-соціалістичної» спрямованості, до відновлення цензури засобів масової інформації.

Президія ЦК КПЧ різко відмовилася від проведення заходів, запропонованих у «листі п'яти». У відповіді наголошувалося: «КПЧ намагається продемонструвати, що вона спроможна на інше політичне керівництво, управління, ніж дискредитовані бюрократично-поліцейські методи», рішуче відкидалася спроби втручання у внутрішні справи Чехословаччини.

29 липня в Чієрні над-Тисою розпочалися чергові радянсько-чехословацькі переговори. О. Дубчек вимагав виведення радянських військ, які залишалися в країні протягом майже місяця після закінчення маневрів, а Л. Брежнєв наголошував на «нормалізації» політичної атмосфери в Чехословаччині. Переговори закінчилися тим, що чехословацька сторона підтвердила лояльність до СРСР та ОВД, зобов'язалася протидіяти антирадянським настроям, а радянське керівництво обіцяло вивести війська з країни й припинити напади на реформаторів у пресі. Підсумковий документ був підписаний у Братиславі 3 серпня, коли останнє радянське військове об'єднання залишило країну.

Однак 18 серпня нарада керівників п'яти країн ОВД схвалила оцінки та пропозиції Л. Брежнєва, згідно з якими необхідно було покласти край діяльності авторів «празької весни», що становила загрозу «завоюванню соціалізму». Обгрунтовуючи необхідність військового втручання у внутрішні справи країни, керівництво КПКР спиралося на лист, у якому відомі політичні та громадські діячі Чехословаччини звернулися до нього з проханням ввести війська для «захисту соціалізму». Атмосферу загострювали чутки, які

поширювалися засобами масової інформації про підготовку в Чехословаччині контрреволюційного перевороту.

Сценарій імперського придушення народного повстання в Угорщині 1956 р. майже без змін був розіграний у Чехословаччині 1968 р. Про єдиний урок, який винесли неосталіністи з угорських подій, свідчила фраза, кинута Л. Брежнєвим під час наради керівників п'яти країн ОВД 18 серпня: «Війська повинні вирішувати військові завдання. А не так, як було в Угорщині: наберемо заарештованих і не будемо знати, що з ними робити — стріляти або милувати».

О 23-й годині 20 серпня війська п'яти держав ОВД — Болгарії, НДР, Польщі, СРСР та Угорщини — перейшли кордони Чехословаччини. Окупацію країни здійснювали 124 тис. військовослужбовців та 500 танків. Союзні війська швидко захопили найважливіші стратегічні пункти: аеродроми, вокзали, радіо, телебачення, ЦК КПЧ, резиденцію уряду, Академію наук, МЗС та ін. У міліції конфісковано зброю.

Президія ЦК КПЧ більшістю голосів оцінила дії «союзників по ОВД» як такі, що суперечать принципам відносин між соціалістичними державами й нормам міжнародного права. «Звернення до народу Чехословаччини», передане в ніч на 21 серпня по радіо, закликала населення дотримуватися спокою і не чинити опору окупантам.

Чехословацькі керівники О. Дубчек, Й. Смірковський, О. Черник, Ф. Кригель, Й. Шпачек були затримані й літаком відправлені до Москви. Президент Л. Свобода наказав армії не виходити з казарм, не чинити опору військам союзників. Студентська молодь намагалася дати їм відсіч усіма можливими способами. За перші три дні вторгнення на вулицях міст загинуло близько 30 і поранено понад 300 чоловік.

В одному з цехів пражького заводу ЧКД у Височанах 22 серпня відбувся надзвичайний XIV з'їзд КПЧ. До керівних органів партії були обрані всі вивезені до Москви чехословацькі лідери. З'їзд прийняв резолюцію і звернення до комуністичних і робітничих партій світу, в яких засуджувалася окупація країни військами ОВД. Аналогічні рішення ухвалив 26 серпня з'їзд комуністів Словаччини. Національні збори та уряд Чехословаччини підтримали оцінки Височанського з'їзду КПЧ і висловили негативне ставлення до радянського втручання у внутрішні справи країни.

Вже 25 серпня згідно з рішенням з'їзду було проведено загальнонаціональний одноденний страйк протесту. По всій країні припинилася робота, вили сирени, гули дзвони. Так народ Чехословаччини протестував проти некликаних

гостей. Опір населення країни та рішення Височанського з'їзду КПЧ перешкоджали здійсненню стратегічного завдання введення військ 21 серпня, а саме створенню відповідних маріонеткових органів та інститутів влади.

Президент ЧССР Л. Свобода та інші державні особи 23 серпня прибули до Москви, де під тиском з боку радянського керівництва підписали «Програму виходу з кризової ситуації» з 15 пунктів. Чехословацька сторона брала на себе зобов'язання визнати недійсними рішення Височанського з'їзду КПЧ. «Московський протокол» являв собою зразок диктату з позиції сили, став юридичною основою для систематичного втручання у внутрішні справи Чехословаччини.

На переговорах у Москві мова йшла про шляхи «нормалізації» становища в країні та умови тимчасового перебування радянських військ на території Чехословаччини. Військові підрозділи інших країн ОВД були незабаром виведені. Спираючися на радянську підтримку, консервативні сили в КПЧ перейшли в наступ, у ході якого з керівництва партії, уряду та Національного фронту поступово усувалися прихильники реформ. Розроблена ними «Програма дій» залишилася не здійсненою; удалося лише перетворити ЧССР на федерацію двох рівноправних республік — Чехії та Словаччини.

Окупацію ЧССР військами ОВД різко засудили багато урядів, у тому числі Югославії, Румунії, Албанії, Китаю. Представники багатьох країн в ООН вимагали негайного виведення військ ОВД із ЧССР і звільнення затриманих у Москві чехословацьких лідерів. 21 серпня відбулося засідання Ради безпеки ООН, присвячене «чехословацькому питанню». Резолюція, яка засуджувала вторгнення та вимагала негайного виведення військ ОВД з території ЧССР, не була прийнята через радянське «вето».

Чехословацькі події викликали вибух обурення серед світової громадськості й призвели до глибокої кризи в європейському робітничому русі. Генеральна рада Соцінтерну 21 серпня засудила вторгнення в ЧССР як акт імперіалістичної агресії.

Військова акція ОВД загальмувала, а згодом і припинила процес реформування комуністичного режиму та спробу створення «соціалізму з людським обличчям» у Чехословаччині. Радянська імперія в Східній Європі, яка спиралася на військову силу й забезпечувала панування партійно-державної касты, відстояла свої позиції. В тих умовах будь-яке прагнення до реформування тоталітарної системи було приречене на поразку.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Валента И. Советское вторжение в Чехословакию 1968 г. М., 1991.
Волокитина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. В. Народная демократия, миф или реальность? Общественно-политические процессы в Восточной Европе 1944—1948 гг. М., 1993.
Краткая история Чехословакии. М., 1988.
Майнарж З. Мороз ударил из Кремля. М., 1992.
Народные и национальные фронты в антифашистской освободительной войне, в революциях 40-х гг. М., 1986.
Политические кризисы и конфликты в странах Восточной Европы в 50—60-е гг. М., 1993.
Политические системы СССР и стран Восточной Европы в 20-е—60-е гг. М., 1991.
Плевза В. История современной Чехословакии. Братислава, 1979.
Смитин З., Цесар Я. Чехословацкая революция 1944—1948. М., 1986.
Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы. М., 1995.
Шик О. Весеннее возрождение — иллюзия и действительность. М., 1991.

Лекція 18

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА: ВІД АВТОРИТАРИЗМУ ДО ДЕМОКРАТІЇ (1970 — 90-ті роки)

● «Політика нормалізації» й розгортання громадського опозиційного руху ● Чехословацька «ніжня революція» ● Початок суспільно-економічних перетворень у ЧСФР ● «Оксамитовий розвід» та утворення незалежних Чехії й Словаччини

«Політика нормалізації» й розгортання громадського опозиційного руху. Придушення «празької веспи» мало значний міжнародний резонанс та далекосяжні негативні наслідки для народів Східної Європи взагалі. Перемога прихильників «доктрини Брежнєва» внеможливила реформи в соціалістичних країнах, зміцнила позиції догматиків у правлячих партіях, посилила імперські риси радянської зовнішньої політики, дала поштовх до афганської авантюри 1979 р., породила «єврокомунізм» і т. ін. КПЧ втратила вплив серед більшості населення країни, в економіці зростали застійні тенденції, що збільшило відставання Чехословаччини від розвинутих країн.

На квітневому (1969 р.) пленумі ЦК КПЧ неосталіністам кінець кінцем удалося усунути від керівництва О. Дубчека, першим секретарем партії став Г. Гусак. Нове керівництво оголосило рішення Височанського з'їзду КПЧ недійсними, а вторгнення в країну військ ОВД кваліфікувало як «акт інтернаціональної допомоги». Ця оцінка зберігалася аж до 1989 р., тільки після перемоги «ніжної революції» КПЧ на-

решті визнала, що в 1968 р. загроза соціалізму в Чехословаччині не існувала й підстав для введення військ союзних держав не було.

Гусак Густав (1913—1991) Народився в Дубравці (поблизу Братислави) в родині робітника. З 1933 р. — член КПЧ. У 1932—1937 рр.— студент юридичного факультету Братиславського університету. З 1938 р.— на підпільній партійній роботі. В 1940—1943 рр.— в ув'язненні. В 1943 р. ввійшов до 5-го підпільного ЦК компартії Словаччини. Один із керівників Словацького національного повстання 1944 р. З вересня 1944 р.— заступник голови ЦК КПС. У 1947—1950 рр.— голова Корпусу вповноважених Словаччини. В 1950—1951 рр.— завідувачий відділом ЦК КПС. У лютому 1951 р.— засуджений на довічне ув'язнення. В травні 1960 р.— звільнений із в'язниці на основі загальної амністії. В 1963 р.— реабілітований та поновлений у партії. В 1963—1968 рр.— науковий співробітник Інституту держави й права Словацької АН. Кандидат історичних наук. З квітня 1968 р.— заступник голови уряду ЧССР. З серпня 1968 р.— перший секретар ЦК КПС. У 1969—1987 рр.— перший (а з 1971 р.— генеральний) секретар ЦК КПЧ. У 1975—1989 рр.— президент ЧССР.

Нове керівництво партії на чолі з Г. Гусаком запропонувало «програму нормалізації становища в партії та суспільстві», зміст якої свідчив про повернення до неосталіністських методів управління. Програма визначила такі головні завдання: відновити єдність партії на принципах марксизму-ленінізму, підвищити її революційний дух, відновити керівну роль партії в суспільстві; зміцнити функції соціалістичної держави як органу влади робітничого класу й трудового народу; приступити до вирішення найважливіших економічних проблем. Основою зовнішньої політики ЧССР проголошено дружні відносини з КНР та іншими партіями соціалістичних країн.

Ці директивні напрями були конкретизовані в наступних рішеннях партійних пленумів і мали стати, на думку керівництва КПЧ, платформою прискорення консолідації всього чехословацького суспільства. З цією метою докладалися зусилля до ізоляції О. Дубчека та його прихильників, яких називали «контрреволюціонерами», «правими» або «антисоціалістичними силами». О. Дубчек та Й. Смирковський втратили посади, які ще обіймали у Федеральних зборах. У січні 1970 р. Л. Штроугал заступив О. Черника на посаді голови уряду ЧССР.

Під приводом обміну партійних квитків у КПЧ була проведена «чистка», в результаті якої партія позбулася майже 500 тис. «неблагонадійних» членів. Поступово «небажані праві елементи» мусили залишити молодіжні й профспілкові організації.

Найскладнішим завданням для партійного керівництва виявилось подолання опору діячів культури та мистецтва. З цією метою була навіть прийнята спеціальна постанова президії ЦК КПЧ «Про боротьбу проти проникнення антикомуністичної ідеології та пропаганди в Чехословаччину». Першими «здалися» словацькі творчі спілки. Після проведення наприкінці 1969 р. в Празі загальнодержавної конференції діячів культури посилювався тиск на непримиренні «чеські творчі спілки». Щоб угамувати непокірливу інтелігенцію, власті прийняли негласне рішення про заборону на професійну діяльність прихильникам реформ. Багато діячів культури мусили стати вантажниками, кочегарами, конторськими службовцями тощо, а на Захід із Чехословаччини потягнувся багатотисячний потік емігрантів.

На грудневому (1970 р.) пленумі ЦК КПЧ був прийнятий документ «Уроки кризового розвитку в Компартії Чехословаччини і суспільстві після XIII з'їзду КПЧ», у котрому з догматичних позицій розкривалися причини суспільно-політичної кризи, в якій опинилася країна. А в травні 1971 р. на XIV з'їзді КПЧ зухвало констатувалося, що «в ідейному, політичному й організаційному відношеннях партія згуртована й боєздатна. Суспільство консолідувалося, відновлена стабільність економіки». Режим Г. Гусака видавав бажане за дійсне. Насправді ж *реалізація в 70-х роках догматичного курсу «нормалізації» та цілковита залежність режиму Г. Гусака від брежнєвського гегемонізму поступово занурювали чехословацьке суспільство в глибоку кризу.* З року в рік знижувалися темпи приросту промислового виробництва та національного доходу. Така ситуація спричинювалася багатьма факторами, в тому числі падінням загального приросту народногосподарських ресурсів та звуженням можливості їх ефективного використання. Ситуацію обтяжували нерациональна структура економіки, низька питома вага сучасних галузей з високою метало- та енергомісткістю, негнучке й непослідовне використання факторів інтенсифікації та, найголовніше, повільне впровадження досягнень НТР.

У результаті Чехословаччина, яка ще в 50-х роках входила в десятку промислово розвинутих країн Європи, наприкінці 80-х років опинилася на 40-му місці у світі. За рівнем продуктивності праці, науково-технічного прогресу, якості продукції вона відчутно відстала від розвинутого Заходу.

Стагнація економіки, ідеологічна експансія правлячої компартії та постійні утиски будь-якого вільнодумства інтелігенції викликали природний опір — опозиційний гро-

мадський рух зростає. На справжній центр протидії пануючій комуністичній владі перетворилася громадська ініціативна група, яка згодом стала відома як «Хартія—77».

Представники чехословацької творчої інтелігенції 1 січня 1977 р. виступили з декларацією, яка містила не тільки критику існуючої влади, а й конструктивні пропозиції щодо основних напрямів демократизації суспільства. З появою цього документа припинилося мовчання чехословацької інтелігенції й почався новий етап руху опору політиці «нормалізації». Серед 242 чоловік, що поставили свої підписи під «Хартією», були В. Гавел, Л. Вацулик, П. Когоут та інші — активні учасники реформаторського руху кінця 60-х років, що зазнали переслідувань властей.

Вимоги хартистів цілком відповідали існуючим міжнародним угодам та деклараціям про громадянські, політичні, економічні, соціальні права людини, й насамперед Заключеному актові Народи з питань безпеки й співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р. Документи «Хартія—77» проголошували, що забезпечення прав і свобод людини є неодмінною умовою побудови демократичного та гуманного суспільства в Чехословаччині. Незважаючи на переслідування, кількість прихильників опозиційного руху поступово зростала.

Чехословацькі дисиденти спиралися на міцну міжнародну підтримку громадськості. Так, відомий чеський фізик Ф. Яноух, що емігрував до Швеції, заснував там «Фонд Хартія—77», кошти якого використовувалися для подальшого розгорнення опозиційного руху в Чехословаччині та видання незалежної газети «Лідове новини». Допомогу надавали також «Міжнародне товариство прав людини», «Міжнародний комітет солідарності з Хартією—77» та ін. Останній у 1982 р. присудив премію ім. Я. Палаха В. Гавелу за його драматичні твори, а в 1985 р. преміював філософа Л. Гайданека за проведення в Празі серії семінарів.

Правозахисні й громадські рухи закликали правлячі політичні структури до діалогу, проте представники влади у відповідь регулярно організовували «кампанії протесту». Офіційні засоби масової інформації називали дисидентів «агентами імперіалізму», «самолюбними банкротами», «самозванцями», «представниками залишків буржуазної реакції». Так, чехословацька газета «Руде право» 12 січня 1977 р. писала відносно декларації «Хартія—77», що «мова йде про антидержавний, антисоціалістичний, антинародний та демагогічний памфлет, автори якого грубо й брехливо зводять наклеп на ЧССР і на революційні завоювання народу. Вони обвинувачують наше суспільство в то-

му, що життя в ньому не відповідає їхнім буржуазним, елітарним вимогам».

У другій половині 80-х років, незважаючи на певні політичні зрушення в Східній Європі, ставлення чехословацького керівництва до опозиціонерів залишалось незмінним. Про це, зокрема, свідчить зміст офіційної брошури під назвою «Не спрощувати процес перебудови». Авторитарна влада навіть у 1989 р. продовжувала підтримувати в суспільстві атмосферу, яка виключала навіть натяк на можливість реформування та будь-якого діалогу з представниками опозиції. Прихильники «Хартія—77» весь час перебували під тиском офіційної пропаганди та переслідувалися. В. Гавел тричі був засуджений і п'ять років провів у в'язниці. Журналіста І. Румла та його сина 1981 р. засудили за «організацію підривної діяльності» на 10 років позбавлення волі. Але, незважаючи на це, коло прихильників «Хартія—77» продовжувало розширюватися, до 1989 р. її підписали вже 1889 представників творчої інтелігенції країни.

Загострення кризових явищ у чехословацькому суспільстві в другій половині 80-х років остаточно підірвало авторитет КПЧ серед населення, а її претензії на керівну роль у суспільстві зайшли в глибоку суперечність із потребами народу, із загальними тенденціями розвитку цивілізації. Керівники КПЧ дедалі більше втрачали підтримку не тільки населення, а й членів партії. Партійне керівництво зневажливо ставилося до будь-яких пропозицій щодо оновлення й демократизації суспільного життя. У другій половині 80-х років воно мусило вжити певних заходів, але вони були косметичними й не зачіпали суті існуючої суспільно-політичної системи. Нездатність КПЧ до самореформування стала очевидною. Чехословаччина за часів правління М. Якеша, який у грудні 1987 р. змінив на посаді лідера партії Г. Гусака, являє собою найяскравіший приклад «псевдоперебудови» в країнах Східної Європи.

Чехословацька «ніжня революція». Остаточне повалення тоталітаризму в Чехословаччині, як і в інших соціалістичних країнах, відбувалося у винятково сприятливих міжнародних умовах. Горбачовське керівництво досить лояльно поставилося до формування некомуністичного уряду в Польщі, вітало проведення радикальних перетворень в Угорщині, з певним задоволенням сприйняло зміни, які відбулися в НДР після скасування режиму Е. Хонеккера.]

Суттєвий імпульс виникненню революційної ситуації в Чехословаччині дали події в НДР. До цього моменту все ще існувала реальна загроза, що вісь комуністичних ортодоксів «Східний Берлін — Прага» може ще певний час збе-

рігатися в недоторканому вигляді. Після «жовтневої революції» 1989 р. в НДР ця вісь припинила своє існування. Із скасуванням влади геронтократів із СЄПН чехословацьке керівництво втратило найвпливовіших політичних однодумців, а отже значною мірою і впевненість у собі. Протилежні відчуття охоплювали чехословацьке суспільство: його самосвідомість та віра у свої сили незмірно зросли.

На прикладі масової втечі жителів НДР чехи та словаки на власні очі переконалися у можливості успіху акцій громадянської непокорі. Ще більше враження справила на них нищівна критика оновленим керівництвом СЄПН своїх підстаркуватих попередників. Оскільки політика останніх нічим не відрізнялася від того, що практикувалося КПЧ, то подібна критика фактично була й обвинувальним актом щодо режиму М. Якеша. Внутрішні ж передумови, необхідні для змін у країні, давно дозріли.

Невдоволення населення становищем у країні приводило до виникнення нових опозиційних угруповань, посилення критики режиму, зростання підтримки опозиції, насамперед із боку інтелектуалів. Соціальна база опозиції дедалі розширювалася. Але, безумовно, головна заслуга в пробудженні духу опору комуністичній владі належала «Хартії — 77», яка неодноразово пропонувала їй розпочати конструктивний діалог, однак кожного разу у відповідь наражалася на переслідування та репресії. Правлячі кола ЧССР недооцінили силу опозиції, зробивши ставку на жорсткі засоби боротьби з опозиційно настроєною студентською молоддю та інтелігенцією.

Саме ця тактика стала серйозним прорахунком лідерів КПЧ, який урешті-решт привів до втрати комуністами влади. Грізним передвістям кінця режиму була червнева (1989 р.) відозва, відома під назвою «Декілька фраз», яку підписали наближені до владних структур представники інтелектуальної еліти країни.

Поштовх початку чехословацької «ніжної революції» дала жорстока розправа органів правопорядку з демонстрацією молоді в міжнародний день студентів 17 листопада 1989 р. В цей день чеські студенти вийшли на вулиці Праги вшанувати пам'ять девяти своїх товаришів, страчених у 1939 р. нацистами. Молодь вимагала радикальних реформ у країні та закликала до страйку. Органи правопорядку розігнали демонстрантів, кілька студентів у сутичках були поранені*.

* На розвиток наступних подій у країні багато в чому вплинуло повідомлення в пресі про те, що під час сутичок із міліцією загинув студент Карлова університету М. Шмід. Біля пам'ятника Св. Вацлаву

Той факт, що акція проти маніфестантів була помилкою, яка матиме далекосяжні наслідки для комуністичного режиму, зрозуміли зразу навіть партійні функціонери. Про це йшлося на надзвичайному пленумі ЦК КПЧ 24 листопада. Але цю помилку так і не вдалося виправити. Жорстокість придушення студентської демонстрації послужила детонатором вибуху загального незадоволення в країні, і цей шквал народного гніву проти існуючої влади вже не можливо було зупинити.

Створений з ініціативи «Хартії — 77» «Громадянський форум» (ГФ) та його аналог у Словаччині «Громадськість проти насилля» (ГПН) об'єдналися на відверто антикомуністичній платформі під гаслом: «Ми прагнемо жити у вільній, демократичній, квітучій Чехо-Словаччині!» Ці організації стали керівними революційними центрами, що розробляли стратегію дій.

«Громадянський форум» не тільки підтримав висунуті студентами вимоги, але пішов значно далі й зажадав відставки партійного керівництва. Таке спрямування головного удару було надзвичайно вдалим як із політичної, так і з психологічної точки зору: на представниках партійної олігархії лежало тавро національних запродаців. У січні 1968 р. цього обвинувачення щодо одного А Новотного було достатньо, щоб режим захитався. В 1989 р. таке спрямування удару означало пеминучий крах усієї комуністичної системи.

Кульмінаційним моментом у русі протесту стала грандіозна демонстрація, яка відбулася 26 листопада в Празі. Саме в цей понеділок люди відчували, що сили правопорядку, мобілізовані на придушення маніфестації, зробити цього вже не в змозі. А до кінця тижня революція вступила в якісно нову фазу: колись всемогутня партійна верхівка на чолі з Г. Гусаком та М. Якешем мусила піти у відставку. Це рішення прийняв надзвичайний пленум ЦК КПЧ 25 листопада.

В документі, ухваленому пленумом, констатовалося, що

зразу ж з'явилася відозва «Не вбивайте наших дітей!» Хвиля демонстрацій та страйків, яка прокотилася по країні, значною мірою була викликана обуренням із приводу загибелі 20-річного хлопця Трохи пізніше, однак, з'ясувалося, що М. Шмід, на щастя, залишився живим. Спеціальна парламентська комісія, яка розслідувала дії органів правопорядку 17 листопада, дійшла висновку, що людських втрат та безвсти пропалих не було. Комісії не вдалося навіть знайти джерело з якого західні журналісти рознесли по світу повідомлення про загибель студента. Висновки роботи комісії були обнародовані наприкінці січня 1990 р., але вони вже не мали ніякого значення, оскільки КПЧ тоді вже фактично втратила владу.

колишнє керівництво КПЧ не зуміло впоратися із ситуацією, яка склалася останнім часом. *Пленум розцінив як політичну помилку застосування сили проти учасників студентської демонстрації 17 листопада й зажадав ретельного розслідування та покарання винних. Компартія запропонувала громадський діалог усім політичним силам, які považають конституцію.* Було також обіцяно підготувати проведення демократичних виборів до органів влади всіх рівнів та терміново прийняти закон про свободу мітингів та об'єднань, про молодь, друк та оборону. Новим лідером партії став 48-річний К. Урбанек.

Рішення пленуму означали визнання цілковитої поразки «оборонної» стратегії керівництва КПЧ в боротьбі за збереження влади. В короткий строк усі державні та громадські структури, на яких спирався комуністичний режим, дистанціювалися або зовсім відмовили в підтримці своїм учорашнім патронам. На захист системи (й то лише на словах) виступили командування армії, а також лідери профспілок, які засудили заклики опозиції до проведення політичного страйку. Намагалася допомогти партійно-державному керівництву й президія Національного фронту. Однак організації, що входили до нього, під сильним тиском опозиції також відмовилися рятувати приречений режим. Більше того, профспілкова, молодіжна та інші організації дедалі дужче тяжіли до сил опозиції на чолі з «Громадянським форумом».

Комуністична верхівка сама прискорювала свій кінець. Про це переконливо свідчить інцидент, що стався з першим секретарем празького міського КПЧ М. Штепаном під час виступу 23 листопада на мітингу перед робітниками празького машинобудівного комбінату. Намагаючися дискредитувати прагнення студентів до змін та їхні заклики до страйку, він промовив: «Ми не допустимо, щоб 15-річні діти вказували нам, що треба робити». Але у відповідь зовсім несподівано для оратора дружно пролунало: «Ми не діти! Ніякі ми не діти!» М. Штепан розгубився, а потім сказав: «Товариші, ви мене неправильно зрозуміли». Учасники мітингу почали скандувати: «Відставка! Відставка! Відставка!»

Ця вражаюча сцена, кілька разів показана по телебаченню мільйонам чехів та словаків, демонструвала цілковите безсилля партійної верхівки. *Динаміка змін у Чехословаччині була безпрецедентною: вже на п'ятий день революції «оборонна стратегія» лідерів КПЧ зазнала повного краху.* Один західний журналіст влучно зауважив: «Те, на що полякам треба було десять років, угорцям — десять

місяців, громадянам НДР — десять тижнів, чехи й словаки здійснили за десять днів!»

Компартія, позбавлена довіри й підтримки народу, була швидко усунена від влади. Хвиля народного обурення скинула КПЧ з того адміністративно-лідерського престолу, на який вона сама себе колись звела й право на який підтвердити так і не зуміла. Водночас на політичній арені постали такі «старо-нові» партії, як соціал-демократична, селянська, демократичного соціалізму, «зелених», словацька демократична й багато інших рухів, форумів, клубів та асоціацій.

Осінні події 1989 р. в Чехословаччині не випадково названі «ніжною революцією». Багатотисячні маніфестації проходили надзвичайно організовано, радикальний політичний поворот у країні відбувся майже без ексцесів. Так сталося головним чином завдяки існуванню в суспільстві певних демократичних традицій та рудиментарних громадських структур (хоча й вельми примарних), високому ступеню готовності до змін населення країни, яке добре усвідомлювало безперспективність та чужорідність нав'язаної зовні суспільно-політичної системи.

Початок суспільно-економічних перетворень у ЧСФР. Вилучення з конституції ЧССР статті про керівну роль КПЧ у суспільстві, відміна викладання марксизму-ленінізму в навчальних закладах, розпуск політorganів у міліції та армії стали першими кроками на шляху демократизації, ліквідації монополії на владу однієї партії та деідеологізації суспільного життя.

Уже 10 грудня 1989 р. на чолі з М. Чалфою був сформований коаліційний уряд національної згоди, до якого ввійшли 10 комуністів, по два представники від соціалістичної й народної партій та 7 безпартійних. Того ж дня президент ЧССР Г. Гусак пішов у відставку.

На XXVIII з'їзді КПЧ, який відкрився 20 грудня 1989 р. в Празі, комуністи зробили спробу оновити партію, перетворити її на «сучасну, позбавлену сталінських деформацій». У прийнятих рішеннях підкреслювалася відмова від монополії на владу, відкидалися претензії на керівну роль у суспільстві. Рішуче прагнення рядових членів КПЧ до розриву з минулим яскраво проявилось під час виборів до керівних органів. Тільки чотири члени нового ЦК раніше входили до вищого керівництва партії.

У зв'язку з виборами нового президента чотирнадцять провідних політичних формувань домовилися провести 22 грудня 1989 р. засідання «круглого столу» з метою обговорення питання про створення необхідних умов для ут-

колишнє керівництво КПЧ не зуміло впоратися із ситуацією, яка склалася останнім часом. *Пленум розцінив як політичну помилку застосування сили проти учасників студентської демонстрації 17 листопада й зажадав ретельного розслідування та покарання винних. Компартія запропонувала громадський діалог усім політичним силам, які поважають конституцію.* Було також обіцяно підготувати проведення демократичних виборів до органів влади всіх рівнів та терміново прийняти закон про свободу мітингів та об'єднань, про молодь, друк та оборону. Новим лідером партії став 48-річний К. Урбанек.

Рішення пленуму означали визнання цілковитої поразки «оборонної» стратегії керівництва КПЧ в боротьбі за збереження влади. В короткий строк усі державні та громадські структури, на яких спирався комуністичний режим, дистанціювалися або зовсім відмовили в підтримці своїм учорашнім патронам. На захист системи (й то лише на словах) виступили командування армії, а також лідери профспілок, які засудили заклики опозиції до проведення політичного страйку. Намагалася допомогти партійно-державному керівництву й президія Національного фронту. Однак організації, що входили до нього, під сильним тиском опозиції також відмовилися рятувати приречений режим. Більше того, профспілкова, молодіжна та інші організації дедалі дужче тяжіли до сил опозиції на чолі з «Громадянським форумом».

Комуністична верхівка сама прискорювала свій кінець. Про це переконливо свідчить інцидент, що стався з першим секретарем пражського міського КПЧ М. Штепаном під час виступу 23 листопада на мітингу перед робітниками пражського машинобудівного комбінату. Намагаючися дискредитувати прагнення студентів до змін та їхні заклики до страйку, він промовив: «Ми не допустимо, щоб 15-річні діти вказували нам, що треба робити». Але у відповідь зовсім несподівано для оратора дружно пролунало: «Ми не діти! Ніякі ми не діти!» М. Штепан розгубився, а потім сказав: «Товариші, ви мене неправильно зрозуміли». Учасники мітингу почали скандувати: «Відставка! Відставка! Відставка!»

Ця вражаюча сцена, кілька разів показана по телебаченню мільйонам чехів та словаків, демонструвала цілковите безсилля партійної верхівки. *Динаміка змін у Чехословаччині була безпрецедентною: вже на п'ятий день революції «оборонна стратегія» лідерів КПЧ зазнала повного краху.* Один західний журналіст влучно зауважив: «Те, на що полякам треба було десять років, угорцям — десять

місяців, громадянам НДР — десять тижнів, чехи й словаки здійснили за десять днів!»

Компартія, позбавлена довіри й підтримки народу, була швидко усунена від влади. Хвиля народного обурення скинула КПЧ з того адміністративно-лідерського престолу, на який вона сама себе колись звела й право на який підтвердити так і не зуміла. Водночас на політичній арені постали такі «старо-нові» партії, як соціал-демократична, селянська, демократичного соціалізму, «зелених», словацька демократична й багато інших рухів, форумів, клубів та асоціацій.

Осінні події 1989 р. в Чехословаччині не випадково названі «ніжною революцією». Багатотисячні маніфестації проходили надзвичайно організовано, радикальний політичний поворот у країні відбувся майже без ексцесів. Так сталося головним чином завдяки існуванню в суспільстві певних демократичних традицій та рудиментарних громадських структур (хоча й вельми примарних), високому ступеню готовності до змін населення країни, яке добре усвідомлювало безперспективність та чужорідність нав'язаної зовні суспільно-політичної системи.

Початок суспільно-економічних перетворень у ЧСФР. Вилучення з конституції ЧССР статті про керівну роль КПЧ у суспільстві, відміна викладання марксизму-ленінізму в навчальних закладах, розпуск політорганів у міліції та армії стали першими кроками на шляху демократизації, ліквідації монополії на владу однієї партії та деідеологізації суспільного життя.

Уже 10 грудня 1989 р. на чолі з М. Чалфою був сформований коаліційний уряд національної згоди, до якого ввійшли 10 комуністів, по два представники від соціалістичної й народної партій та 7 безпартійних. Того ж дня президент ЧССР Г. Гусак пішов у відставку.

На XXVIII з'їзді КПЧ, який відкрився 20 грудня 1989 р. в Празі, комуністи зробили спробу оновити партію, перетворити її на «сучасну, позбавлену сталінських деформацій». У прийнятих рішеннях підкреслювалася відмова від монополії на владу, відкидалися претензії на керівну роль у суспільстві. Рішуче прагнення рядових членів КПЧ до розриву з минулим яскраво проявилось під час виборів до керівних органів. Тільки чотири члени нового ЦК раніше входили до вищого керівництва партії.

У зв'язку з виборами нового президента чотирнадцять провідних політичних формувань домовилися провести 22 грудня 1989 р. засідання «круглого столу» з метою обговорення питання про створення необхідних умов для ут-

вердження в суспільстві принципів демократії, гуманізму й національної злагоди. Учасники переговорів погодилися спільно підтримати кандидатуру В. Гавела на посаду президента, а О. Дубчека — на посаду голови Федеральних зборів. Добровільно склали свої повноваження 24 депутати парламенту від КПЧ, місця яких отримали представники ГФ та ГПН.

Президентом Чехо-Словацької Федеративної Республіки — ЧСФР (таку назву дістала країна) на засіданні Федеральних зборів 29 грудня 1989 р. було обрано лідера опозиції В. Гавела, а головою парламенту став батько «празької весни» О. Дубчек. Так закінчилося більш ніж сорокарічне панування КПЧ. «Нижня революція» відкрила новий етап в історії Чехословаччини. Зміни, що розпочалися, були спрямовані на ліквідацію авторитарно-бюрократичної системи й соціалістичного ладу, формування нових державних структур, перехід до парламентської демократії та ринкової економіки.

Гавел Вацлав. Народився 1936 р. в заможній родині. Трудову діяльність почав лаборантом, закінчив вечірню гімназію, два роки вчився на економічному факультеті Чеської вищої технічної школи, закінчив театральний факультет Академії красивих мистецтв. Працював у театрах техніком сцени, драматургом, асистентом режисера. В 1968 р. — голова об'єднання «Коло незалежних письменників». За опозиційну діяльність неодноразово заарештовувався, тричі був засуджений і загалом близько п'яти років провів у в'язниці. Автор багатьох драматичних творів. Один з ініціаторів громадського опозиційного руху «Хартія — 77». У листопаді 1989 р. — лідер «Громадянського форуму». В 1989—1992 рр. — президент ЧСФР. З 1993 р. — президент Чехії.

Проведені в червні 1990 р. вибори до Федеральних зборів ЧСФР переконливо свідчили: відбувся плавний перехід від авторитарної системи до політичного плюралізму й парламентаризму, а період безроздільного панування КПЧ став надбанням історії. Дуже важливо, що цього вдалося добитися мирним, демократичним шляхом, без застосування сили.

Перемогу на виборах здобули «Громадянський форум» і «Громадськість проти насильства», які отримали в народній палаті 84 (із 150) депутатських місць, а в палаті національностей — 80 (із 150). Компартія одержала по 20 мандатів в обох палатах, а Християнсько-демократична унія (ХДУ) — відповідно 16 і 17. Кількома депутатами в парламенті були представлені «Рух за самоврядну демократію», «Товариство Моравії й Сілезії», Словацька народна партія та Угорський християнський рух.

І хоча шість представників КПЧ стали членами президії Федеральних зборів, до складу нового уряду на чолі з М. Чалфою комуністів уже не запросили. В умовах утвердження політичного плюралізму головним своїм завданням кабінет міністрів вважав запровадження в країні плюралізму економічного. В програмі уряду передбачалися забезпечення рівноправності різноманітних форм власності, створення умов для нормальної конкуренції виробництв з різними формами власності та проведення приватизації державних підприємств. Федеральні збори прийняли закон про приватне підприємництво, який дозволяв громадянам самостійно організувати свою діяльність практично в усіх сферах економіки.

Політичний плюралізм у суспільстві також закріпили відповідні законодавчі акти. Рівноправне становище всіх існуючих політичних структур у державі було юридично зафіксоване законом про політичні партії. Кількісний склад компартії за короткий строк зменшився з 1,7 млн членів (листопад 1989 р.) до 400 тис (квітень 1990 р.). Однак КПЧ залишалася багатою партією, яка володіла майном на суму 12,5 млрд крон. У жовтні 1990 р. парламент прийняв закон про повернення народу майна КПЧ, яка за 20 років вилучила з держбюджету 5,6 млрд крон.

Після виборів прискорився процес диференціації в межах тих громадсько-політичних угруповань, які відіграли провідну роль у поваленні комуністичного режиму. В Чехії в грудні 1990 р. на базі «Громадянського форуму» виникла партія, яка вже в березні 1991 р. розкололася на три: Громадянську демократичну партію (ГДП) на чолі з міністром фінансів В. Клаусом, «Громадянський рух» (ГР) на чолі з міністром закордонних справ І. Дінстбиром та «Громадянський демократичний альянс» (ГДА) на чолі з міністром економіки В. Длоугим. У Словаччині «Громадськість проти насильства» також розділилася на «Рух за демократичну Словаччину» (РДС) на чолі з В. Меч'яром та Соціал-демократичну партію.

Процес розмежування торкнувся й компартії, яка в серпні 1991 р. розкололася на компартію Чехії й Моравії (КПЧМ) та словацьку Партію лівих демократів (ПЛД). Загальна ж кількість політичних партій та рухів у ЧСФР у 1992 р. досягла 121.

Уряд М. Чалфи займав досить жорстку позицію щодо шляхів політичної трансформації суспільства. До загострення внутрішньополітичного протистояння призводила тотальна департизація всіх урядових установ, навчальних закладів, армії, органів внутрішніх справ і держбезпеки, а

також реалізація прийнятого в жовтні 1991 р. закону про люстрацію. Згідно з ним особам, які в період з лютого 1948 р. по листопад 1989 р. працювали в структурах компартії, органах внутрішніх справ та держбезпеки, заборонялося протягом п'яти років посідати керівні посади в будь-яких державних установах.

Додаткову напруженість спричинювало зростаюче протистояння між парламентом і президентом. У листопаді 1991 р. В. Гавел мусив звернутися, обминаючи депутатів Федеральних зборів, безпосередньо до громадян країни за підтримкою п'яти проектів законів про надання президентові додаткових повноважень.

Здійснення розробленої урядом і затвердженої парламентом у жовтні 1990 р. програми економічних реформ розпочалося з 1 січня 1991 р. «Батько реформ» В. Клаус відмовився від застосування методів «шокової терапії». В основі реформи був покладений курс на приватизацію, конвертованість крони та лібералізацію цін. На першому етапі лібералізувалися ціни та здійснювалася «мала приватизація» у сфері торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування. До кінця року в приватні руки на аукціонах перейшло близько 20 тис. об'єктів.

З 1 квітня 1991 р. набрав чинності закон про роздержавлення і приватизацію, який став вирішальним кроком на шляху радикальних економічних перетворень. Саме тоді було дано старт переходу всієї індустрії країни в руки приватних власників за допомогою застосування спеціальних купонів. Це нововведення в практиці здійснення економічної реформи, незважаючи на його певні недоліки й неоднозначну реакцію на нього в суспільстві, виявилася економічно ефективним.

У ході першого туру «купонної приватизації» (червень 1992 р.) більш ніж 8 млн громадян придбали інвестиційні купони, а понад один мільйон із них стали власниками акцій конкретних підприємств, що приватизувалися. Було збалансовано державний бюджет ЧСФР, який навіть перетворився на прибутковий. Рішучі дії уряду зупинили інфляцію, відбулася стабілізація крони, яка стала внутрішньо конвертованою. Лібералізація цін не призвела до їхнього зростання, навпаки, через певний час ціни навіть почали падати і в цілому залишалися доступними для широких верств населення.

Питання про трансформацію сільськогосподарських та виробничих кооперативів у господарства приватних власників із прийняттям парламентом у травні 1991 р. закону про землю було відкладено. Сам же закон передбачав пе-

редання земельних угідь та майна, якими користувалися держава або юридичні особи (кооперативи та держгоспи), громадянам ЧСФР (постійно проживаючим), а також їхнім спадкоємцям. Право на користування землею могло надаватися тільки на основі договору з її власником. Але до прийняття закону про трансформацію кооперативів їм категорично заборонялося передавати своє майно будь-яким юридичним особам.

Завдяки послідовному виконанню урядом усіх вимог Міжнародного валютного фонду щодо стабілізації економічного становища від західних країн постійно надходила необхідна фінансова допомога. Аналіз стану економіки, проведений у середині 1992 р. Федеральним статуправлінням, свідчив про певне пожвавлення промислового виробництва, збільшення товарообороту та експорту до розвинутих країн. Підвищилася реальна зарплата, дещо зменшилася кількість безробітних. У 1991 р. Чехо-Словацьчина стала асоційованим членом ЄС.

«Оксамитовий розвід» та утворення незалежних Чехії й Словацьчини. Однак досить успішний початок реформування чехословацького суспільства мав і певні негативні наслідки, які проявлялися насамперед у нерівності соціального захисту населення в різних частинах федеративної держави. Певне погіршення соціально-економічних умов життя сприймалось у Словацьчині як результат прорахунків пражського уряду. *Суперечності, об'єктивно властиві перехідному періоду, поступово нагромаджувалися і вели до загострення чесько-словацьких відносин. Загроза розпаду федерації ставала дедалі реальнішою.*

Звичайно, докорінні причини чесько-словацьких суперечностей містилися не в умовах перехідного періоду і не в міжпартійних ідеологічних розбіжностях. *Національне питання було найважливішим внутрішнім питанням для Чехословацької держави із самого моменту її виникнення в 1918 р. Комуністичний режим чимало зробив для розв'язання проблеми: в 1969 р. Чехословацьчина кінцем кінцем стала федеративною державою, словаки отримали всі атрибути державності; посади у федеральних структурах нарівно розподілялися між чехами й словаками.* Більше того, лідером КПЧ став словак Г. Гусак, а другою особою в партії тривалий час залишався словак В. Біляк. Словаки обіймали посади міністрів оборони, закордонних справ та ін. Однак, незважаючи на формальну рівноправність двох республік, «прагоцентризм» залишався чи не єдиною рисою, успадкованою комуністами від буржуазного уряду.

Перехідний період виявив і поглибив суперечності між

словаками й чехами, які мали різні стартові можливості для впровадження ринкових відносин, чим і не забарилася скористатися лідери обох республік. Політичне та ідеологічне протистояння провідних політичних сил, які мали визначити після виборів перспективи розвитку країни, безумовно, сприяло поширенню сепаратистських настроїв в обох частинах Чехо-Словаччини.

Критичної позначки суперечності між республіками досягли під час підготовки та проведення в червні 1992 р. виборів до Федеральних зборів ЧСФР і Національних рад Чехії та Словаччини, а перемога на них непримиримих політичних опонентів урешті-решт визначила долю федеративної держави. Головна опозиційна сила в Чехії — ГДП — здобула 30 % голосів виборців, а КПЧМ і ліві демократи — 17 %. У Словаччині з великою перевагою (87 % голосів) переміг РДС (у Національній раді — 33,5 %), друге місце посіла ПЛД.

ГДП обстоювала федерацію, а РДС — конфедеративні відносини між чехами й словаками. Очолювали РДС прем'єр В. Меч'яр та міністр закордонних справ М. Княжко. Однак невдовзі праясніла політика, невдоволені спробою В. Меч'яра «підредагувати» сценарій економічних реформ із метою пристосування його до умов Словаччини, усунули «сепаратиста» В. Меч'яра з посади віце-прем'єра уряду ЧСФР.

Меч'яр Володимир. Народився в 1942 р. в м. Зволен. Після закінчення середньої школи в 1959 р. — референт місцевої ради Працював на відповідальних посадах у Соціалістичному союзі молоді. В 1967—1969 рр. — голова окружного ССМ у Жарь-над-Гроном. У 1969 р. виключений з лав КПЧ. Працював на металургійному комбінаті в м. Дубіца над-Вагом. У 1974 р. закінчив заочне відділення юридичного факультету університету Яна Коменського. Працював юристом на склоробних підприємствах м. Немшова. В 1989—1990 рр. — міністр внутрішніх справ, навколишнього середовища. В 1992—1993 рр. — прем'єр-міністр уряду Словаччини. Депутат парламенту. В 1994 р. — голова уряду Словацької республіки.

Тоді В. Меч'яр заявив, що відтепер у ЧСФР провадитимуться дві економічні реформи, й словацький її варіант буде максимально враховувати інтереси населення республіки. В. Меч'яр вимагав переглянути півтора десятка федеральних законів (у тому числі про люстрацію), наполягав на ліквідації восьми (з двадцяти) федеральних міністерств. Переговори між чехами й словаками не давали результатів.

Відцентрові тенденції у федеративній Чехо-Словаччині посилювалися. Під час перебування президента В. Гавела

в 1992 р. в Братиславі словаки кидали йому в обличчя: «Досить нам Гавела! Досить нам Праги!». Спираючися на народну підтримку, В. Меч'яр виклав головні вимоги: проголошення після виборів суверенітету Словаччини, вибори президента, прийняття нової конституції та проведення референдуму з питання незалежності. Таким чином, політики з РДС пропонували не тільки спільну конституцію, а й договір між республіками. Не відкидалася й перспектива створення спільних органів управління. Інакше кажучи, лідери РДС вважали за можливе існування ЧСФР як конфедерації двох республік. У відповідь чеська ГДП висунула категоричні умови: або федеративна держава, або поділ країни на дві частини. «Цивілізований розвід», як вважав її лідер В. Клаус, краще за формальне «співмешкання».

У свою чергу, напередодні червневих виборів депутати Словацької національної ради відхилили пропозиції президента В. Гавела щодо проведення загальнонародного референдуму для визначення майбутнього національно-державного устрою, а також відкинули проект міжреспубліканської угоди про поділ повноважень при побудові держави на нових принципах. Така жорстка позиція не була виправданою, тим більше що сепаратистські настрої зовсім не панували в Словаччині. Як свідчили опити громадської думки, 2/3 словаків підтримували ідею або федерації, або рівноправної конфедерації.

Після тривалих та напружених переговорів 20 червня 1992 р. в Братиславі В. Клаус і В. Меч'яр підписали політичний договір, згідно з яким створювався тимчасовий федеральний уряд у складі п'яти міністерств: оборони, економіки, фінансів, внутрішніх і закордонних справ. Сторони підкреслили принципові розбіжності в питанні майбутнього державного устрою Чехо-Словаччини. Але було погоджено, що майбутнє країни має вирішити парламент обох республік до 30 вересня.

Президент ЧСФР В. Гавел запропонував використати єдиний конституційний шлях виходу з кризи — провести референдум. Проте його слово небагато важило: особисте становище В. Гавела в державних структурах залишалось досить хитким. Намагаючися спрямувати в необхідне річище переговори про державний устрій, В. Гавел встиг нарочито багато політичних помилок, що призвело до дворічного конфлікту між президентом і Федеральними зборами. Він так і не зумів скористатися своїм надзвичайно високим авторитетом, щоб запобігти поляризації суспільства. На виборах президента, які відбулися на початку липня 1992 р. в парламенті країни, в першому турі В. Гавел трохи не до-

брав необхідних 3/5 голосів депутатів обох палат. У другому турі, коли потрібна була лише проста більшість, йому не вистачило 20 голосів. Питання про главу держави залишилося не вирішеним.

Національна рада Словаччини 2 вересня 1992 р. затвердила підготовлений урядом В. Меч'яра проект конституції, яка проголошувала республіку суверенною демократичною державою. Затвердження конституції Чехії відбулося лише 16 грудня на засіданні Національної ради. Таким чином було поставлено останню крапку в процесі поділу держави.

У вересні Федеральні збори приступили до розробки закону про принципи поділу країни. Все федеральне майно розподілялося в пропорції 2 : 1. Дві частини відходили Чехії, а одна — Словаччині у відповідності з чисельністю населення. Нерухомість поділялася за територіальною ознакою: все побудоване в Чехії та Моравії — чехам, усі об'єкти в Словаччині — словакам. Певні труднощі виникли при поділі армії. Під час перехідного періоду діяли тимчасові фінансова та митна унії.

Засідання Федеральних зборів 25 листопада прийняло конституційний закон про поділ ЧСФР, а останнє засідання парламенту 17 грудня 1992 р. постановило, що ЧСФР як єдина федеративна держава має припинити своє існування 31 грудня.

1 січня 1993 р. на карті Європи з'явилися дві нові самостійні держави. Чехія і Словаччина. Так через три роки після «ніжної революції» відбувся «обсамитовий розвід». Ані в Чехії, ані в Словаччині, незважаючи на усвідомлення неминучості негативних наслідків поділу єдиної держави, його не сприймали як щось катастрофічне або трагічне. В Празі вважали, що «розвід» є найкоротшим шляхом входження до прогресуючого та багатого західноєвропейського співтовариства. Словаки теж були задоволені тим, що ім уперше в історії вдалося створити власну незалежну державу.

Національна рада Чехії вже 26 січня обрала В. Гавела першим президентом країни, а уряд продовжував очолювати В. Клаус.

У Словаччині тільки в лютому 1993 р. було обрано першого президента країни, яким став колишній міністр фінансів Словаччини, голова Федеральних зборів ЧСФР М. Ковач. Урядом Словаччини до березня 1994 р. продовжував керувати В. Меч'яр.

Уже в лютому валютний союз між двома республіками був ліквідований, що значно погіршило взаємний товаро-

оборот. За короткий строк він зменшився на 40 %. Зниження взаємної торгівлі на 10 % викликало падіння валового національного продукту в Чехії на 1 %, а в Словаччині — на 2 %.

Наступні дії урядів були спрямовані на ліквідацію існуючої досить тісної економічної взаємозалежності обох республік, що призвело до зниження обсягів виробництва, падіння рівня зайнятості населення та інших негативних соціально-економічних наслідків. Словаччина від «розводу» зазнала відносно більше збитків, ніж сусідка. В 1993 р. рівень безробіття, наприклад, досяг у Словаччині 11 %, а в Чехії — близько 3 %. Іноземних інвестицій, навпаки, значно більше отримували в Празі, ніж у Братиславі.

Чеська республіка, яка клином врізується в Австрію та Німеччину, її старовинні міста й розвинута інфраструктура почали притягувати не тільки західних туристів, а й інвесторів, яких приваблює дешева робоча сила. Прийнятий парламентом у квітні 1993 р. закон про банкрутство дав змогу позбавитися збиткових держлідприємств. Розпочався розпродаж підприємств комунального обслуговування і навіть пивоварних компаній.

Пошук свого місця в Європі веде й молода Словаччина, яка покладає надії насамперед на своє унікальне геостратегічне положення. Словаччина прагне стати осередком комунікацій між Сходом і Заходом. Але для реалізації цих планів потрібні велика заінтересованість західних інвесторів у налагодженні подібних зв'язків та створення сучасних мереж зв'язку, шляхів, технічної інфраструктури

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Восточноевропейские страны 90 е годы М, 1992 Вып 1
Гавел В. Заочный допрос М, 1991.
Коровицина Н. В. Агония социализации М, 1993
Краткая история Чехословакии М, 1988
Очаги тревоги в Восточной Европе М, 1994
Политические партии и движение Восточной Европы Проблемы адаптации к современным условиям М, 1994
Социокультурные процессы в странах Восточной Европы. М., 1992.
Тоталитаризм Исторический опыт Восточной Европы М, 1995.

Лекція 19

БОЛГАРІЯ: ПОВУДОВА СОЦІАЛІЗМУ ТА ПЕРЕХІД ДО ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА (1945 — 90-ті роки)

● Формування нового політичного режиму ● Монополізація влади компартією й початок соціалістичних перетворень ● Особливості тоталітаризму в Болгарії та його криза ● Кінець авторитаризму. Початок трансформації суспільства ● Політичне протистояння й еволюція реформ

Формування нового політичного режиму. *Принципи формування нової політичної системи в Болгарії наприкінці другої світової війни передбачали заборону діяльності будь-яких партій поза Вітчизняним фронтом (ВФ), а склад останнього обмежувався тими політичними організаціями, які брали активну участь у вересневих подіях 1944 р. Спроби створення антиурядових підпільних угруповань успіху не мали. Разом із тим можливість участі в політичному житті розширювалася завдяки організаційній перебудові партій, що входили до ВФ.*

Намагаючися не відставати від Болгарської робітничої партії — БРП(к), яка в березні 1945 р. налічувала 250 тис. членів, керівництво Болгарського землеробського народно-го союзу (БЗНС) зняло обмеження до вступу й уже в травні його чисельність досягла 350 тис., Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (БРСДП) — 15 тис., а кількісний склад Народного союзу «Звено» збільшився до 9 тис.

До НС «Звено» входили офіцери, представники інтелігенції, середньої буржуазії та дрібні власники. БРСДП об'єднувала в основному службовців, певні прошарки робітників, а також селян, що згуртувалися в межах угруповання БЗНС—«Пладне» й брали участь у боротьбі проти протітлерівського монархічного ладу та створенні ВФ. Із перемогою вересневого повстання БЗНС—«Пладне» став співправлячою партією, яка вважала себе єдиною представницею селянства.

Внутрішньополітична ситуація в Болгарії того часу вирізнялася революційним ентузіазмом різних прошарків населення. Це створило певний політико-психологічний імпульс до ліворадикального повороту курсу БРП(к), до порушення нею принципу коаліційності управління країною та зміни характеру економічних перетворень. Відчуваючи масову підтримку, комуністи дедалі активніше монополізували органи нової влади. Зайнявши панівні позиції в

структурах держбезпеки та міліції, БРП(к), однак, не контролювала становища в армії, куди, за болгарськими законами, не мали доступу ні держбезпека, ні міліція.

Зміна курсу БРП(к) була розцінена її партнерами як відхід від узгодженої 17 вересня 1944 р. спільної програми дій. Але якщо «Звено» демонструвало готовність до співпраці, то БЗНС, спираючися на свою популярність як на селі, так і серед дрібних підприємців міста, явно претендував на роль політичного лідера. Отже, вимальовувалася перспектива довготривалого протистояння БРП(к) і БЗНС. Несприйняття курсу комуністів на встановлення своєї політичної монополії та їхнього прагнення до прискорення процесу усупільнення економіки змусило інші партії ВФ висунути свої варіанти тлумачення спільно прийнятої програми дій.

Так, лідер БЗНС Н. Петков досить чітко сформулював свої уявлення про післявоєнний устрій Європи: «Розвинуті промислові країни перетворяться на соціалістичні, а такі країни, як наша, розвиватимуться як селянські кооперативні республіки». Саме ця ідея становила основу запропонованої «землеробами» альтернативи курсові БРП(к).

Демократичний потенціал ідеї «селянської кооперативної республіки», яка передбачала парламентську систему, забезпечення політичних і громадянських свобод, трудову власність і кооперацію, відповідав завданням прогресивного розвитку болгарського суспільства. Спираючися на загальний демократизм та антимонopolізм дрібного виробника, селянський політичний рух міг претендувати на лідерство в суспільстві.

Народний союз «Звено» виступав на захист приватної власності та ініціативи, за розвиток багатосекторної економіки та демократичних політичних інститутів, за посилення регулюючої ролі держави в економіці. Саме програмний пункт щодо держави як головного регулятора економічного розвитку наближав «звенарів» до комуністів та різко відмежовував їх від БЗНС, який не сприймав планів утворення в Болгарії кооперативних монополій.

Щодо БРСДП, то вона на цьому етапі була настроєна досить радикально, але на відміну від комуністів пропонувала розпочати рух до планової соціалістичної економіки із соціалізації приватних шахт, банків, фабрик та оптової торгівлі, введення високого прибуткового податку на буржуазію. Таким чином, навесні 1945 р. в Болгарії склалися три концепції подальшого суспільного розвитку.

Наполягання партій на власних програмах означало відхід від коаліційної урядової програми, прийнятої 17 ве-

ресня 1944 р. Криза міжпартійних відносин у ВФ віддзеркалилася в блокуванні БЗНС та «Звеном» запропонованих комуністами законопроектів про конфіскацію майна, здобутого спекулятивним шляхом, про аграрну реформу, про націоналізацію гірничорудної промисловості, про прогресивне оподаткування. Це жорстке протистояння змусило БРП(к) навесні розпочати коригування програми, результатом якого була обнародована у вересні 1945 р. «Декларація з економічної політики БРП(к)».

Знявши гасло тотального усуспільнення, комуністи поклали в основу своєї програми тезу про посилення регулюючої ролі держави в економіці та залучення до господарської діяльності приватного капіталу. Це відкривало можливість діалогу із «Звеном», а також нейтралізації претензій БЗНС на політичне лідерство. Поступки комуністів робилися з далекосяжною метою: БРП(к) розраховувала скомпрометувати керівництво БЗНС як неспроможне до проведення політики компромісів, що мало спричинити поглиблення урядової кризи й усунення з уряду найвпливовіших «землеробів».

Підстави для таких розрахунків давала внутрішня ситуація в БЗНС, в якому склалося сильне антикомуністичне угруповання під керівництвом Г. М. Димитрова (Гемето), який очолив кампанію дискредитації політики Компартії. Однак навесні 1946 р. не без тиску керівництва БРП(к) він був усунений від керівництва Союзом і виїхав за кордон. І хоча прихильники незалежного від компартії курсу продовжували панувати в БЗНС, про що свідчила тверда позиція нового лідера Н. Петкова, в Союзі сформувалася група політиків, готових до співробітництва з БРП(к) на платформі комуністів. Спираючися на останніх, керівництво комуністів намагалось примусити Н. Петкова розмежуватися з прихильниками Гемето, повернути Союз до співробітництва. Однак лідери БЗНС не прийняли умов БРП(к), обравши жорстке протистояння.

Така позиція керівництва БЗНС дала привід лідерам компартії ініціювати урядову кризу. Вихід Союзній контрольній комісії (СКК) запропонував член Регентської ради, секретар ЦК БРП(к) Т. Павлов: «усунути з уряду всіх непокірливих міністрів», і насамперед головних конкурентів — «землеробів».

На порядку денному стояли вибори до Великих народних зборів, які мали відбутися влітку 1945 р. Опозиціонерів, які виступали проти їх проведення, підтримали англійські та американські члени СКК. У відповідь уряд СРСР 11 серпня 1945 р. заявив про відновлення дипломатичних

відносин з Болгарією, але на думку союзників довелося зважити, й вибори було перенесено на листопад.

У вересні остаточно оформилися опозиційні угруповання у БЗНС на чолі з Н. Петковим і в БРСДП на чолі з Г. Чешмеджієвим. *Легалізувалася діяльність двох раніше заборонених партій — Демократичної, що об'єднувала підприємницькі кола, та Радикальної, яка спиралася на підтримку дрібних підприємців міста. В результаті реорганізації уряду з нього вийшли міністри-опозиціонери. Водночас посилилися позиції «Звена», місця в уряді отримали також радикали.*

У зв'язку з урядовою кризою Н. Петков та його прихильники відмовилися від участі в парламентських виборах за єдиним списком із партіями ВФ. Це рішення було водночас протестом проти репресій і фактичних спроб БРП(к) установити свій монополюльний диктат. Після невдалої спроби знову перенести вибори сформувався опозиційний блок, до якого ввійшли БЗНС (Н. Петков), частина соціал-демократів (Г. Чешмеджієв) та «незалежні» політики.

Виборча платформа блоку в головному повторювала безрезневу альтернативну програму БЗНС. Були висунуті також вимоги реорганізації судів і міліції, припинення арештів і практики інфільтрації комуністів до апарату управління, демократизації інституту комісарів в армії.

Підсумки парламентських виборів 18 листопада 1945 р. продемонстрували переконливу перемогу ВФ (88,2 %). Тактика бойкоту, розрахована на дискредитацію керованого БРП(к) Фронту, себе не виправдала. *Але розстановка сил у парламенті та вищих органах влади зовнішньо не змінилася. За міжпартійною домовленістю мандати розподілилися згідно з партійним «ключем». Так, комуністи й «землероби» отримали по 94 мандатів, що мало демонструвати паритет двох головних політичних сил ВФ. Насправді ж БЗНС у коаліції відводилася другорядна роль, він мав рухатися у фарватері БРП(к). Однак поза Фронтом залишалася значна за чисельністю і ступенем впливу частина БЗНС, для якої Н. Петков був символом самостійної селянської політики.*

Незважаючи на підсумки виборів, цілковиту легітимізацію БРП(к) ускладнювали підтримка опозиції з боку Англії й США та нерегульованість міжнародного статусу Болгарії. Реорганізація уряду у вересні 1945 р. викликала негативну реакцію західних членів СКК, які погрожували відмовою брати участь в обговоренні мирних угод із колишніми сателітами Німеччини. Конфлікт удалося врегу-

ловати лише в грудні 1945 р., коли СРСР погодився задовольнити вимоги союзників щодо проведення нових вільних виборів і доповнення уряду представниками опозиції. Остання вимога залишилася невиконаною, що спричинило відмову західних держав дипломатично визнати Болгарію та укласти мирний договір.

Невдача опозиції на виборах суттєво підірвала шанси створення «кооперативної республіки». Реальною тоді здавалася можливість здійснення коаліційної передвиборної платформи ВФ від 30 червня 1945 р., яка передбачала розвиток країни на основі багатосекторної економіки та політичної взаємодії представників різних соціальних сил. Однак уже перші місяці 1946 р. виявили хиткість урядової коаліції. Партійний «ключ», згідно з яким була розподілена влада, вже не задовольняв жодну з партій. Почав розгортатися новий раунд боротьби всередині правлячої коаліції. Партії знову запропонували свої варіанти спільної програми, керуючися соціальними інтересами своїх прихильників: демократичний («Звено» — 31 тис. членів); соціалістичний — БРП(к) — 413 тис.; та «землеробський» — БЗНС — ВФ (153 тис.).

На початку 1946 р. «землероби» ВФ поставили питання про надання їм пріоритетної частки влади, мотивуючи це невідповідністю отриманої ними кількості мандатів і місць в уряді чисельності всього селянського населення Болгарії. Однак єдності в самому БЗНС не було: до 60 % рядових його членів не могли чітко визначитися, чи вони за підтримку Фронту, чи на боці опозиціонера Н. Петкова. Відсутність міцної опори робила безпідставними претензії керівництва БЗНС — ВФ на лідерство. «Землеробська» програма розвитку країни дедалі більше стала пов'язуватися з ім'ям Н. Петкова.

«Звено» виступало «за демократію, проти тоталітарного режиму в будь-якій формі, проти колективної та партійної диктатури». Ця партія значно зміцнила свій вплив у суспільстві завдяки досить інтенсивному збільшенню її лав за рахунок нових, політично досвідчених членів інших партій, насамперед із різних угруповань «землеробів». «Звено», незважаючи на свою відносну нечисленність, займало міцні політичні позиції в суспільстві. Її діячі обіймали посади глави уряду, міністра оборони, промисловості, закордонних справ, входили до вищого командного складу армії, високим був їхній авторитет у фінансово-промислових колах.

Отже, керівництво БРП(к) мало всі підстави розглядати «Звено» вже не як партнера по правлячій коаліції, а як політичного суперника. Основними точками протистояння

були економіка та армія. *Всупереч Декларації від 28 вересня 1945 р., що проголошувала свободу приватної ініціативи, вже в грудні 1945 р. лідер компартії Г. Димитров закликав звільнити економічне й суспільне життя від спекулятивного та паразитичного капіталу, а в 1946 р. були прийняті відповідні закони та постанови.*

Найрадикальніший із них — закон про конфіскацію незаконно здобутого майна — поширився практично на всіх власників підприємств. Загалом тоді було вилучено з приватної власності 2300 різних промислових та господарських об'єктів. Згідно із законом про трудову земельну власність розмір земельного наділу обмежувався 20 га, а залишки вилученої землі розподілялися між селянами.

Комуністи здійснили комплекс заходів, які дали їм змогу зосередити у своїх руках головні важелі управління, а саме — адміністративний та фінансовий контроль. Приватне виробництво не тільки опинилося під контролем держави, а й мусило віддавати значну частину прибутку на її потреби. Але проведені заходи, незважаючи на певну радикальність, були суперечливими: комуністи хиталися між негайною націоналізацією і підтримкою приватного підприємництва.

Для ліквідації політичного впливу «Звена» в армії БРП(к) скористалася традиційним методом: поширенням відомостей про бущітмо існуючі заколотницькі офіцерські організації. Влітку 1946 р. компартія порівняно легко домоглася згоди союзників по ВФ на проведення «чистки» в армії, в результаті якої було звільнено понад 23 % офіцерів та усунуто з міністерської посади Д. Велчева.*

Великі народні збори прийняли два закони: про вилучення з компетенції міністерства оборони функції охорони держкордонів і передання її МВС та про керівництво армією. У відповідності з останнім в армії різко зростала роль помічників командирів по політчастині, для служби в армії встановлювались обмеження за політичними мотивами. На підставі цих законів, а також закону про захист народної влади був заарештований ряд провідних діячів «Звена».

Під час референдуму 8 вересня 1946 р. 92,7 % його учасників висловилися за ліквідацію монархії. 15 вересня Болгарія проголошена Народною Республікою.

У зв'язку з проведенням виборів до Великих народних

* У той період у концтаборах утримувалося 40 тис. противників нового режиму, передусім офіцерів. У межах виконання урядом Болгарії зобов'язань перед антигітлерівською коаліцією щодо очищення від фашистських елементів до суду було притягнуто 11,6 тис. чоловік і вивчено 2850 смертних вироків, майже 2000 засуджено до довічного ув'язнення, решта — до тривалих строків.

зборів та підготовкою до підписання мирних договорів *осінь 1946 р. стала переломним періодом в історії післявоєнної Болгарії*. Західні країни обумовлювали визнання Болгарії створенням парламенту, який репрезентував би більшість нації. Такий парламент був неможливий без участі опозиції. Тим часом розбіжності між партіями ВФ на чолі з БРП(к) та опозицією щодо економічної стратегії дедалі поглиблювалися. Репресивна політика компартії викликала серйозне напруження в суспільстві й кваліфікувалася опозицією як установа диктатури БРП(к).

Парламентські вибори, які відбулися 24 жовтня 1946 р., засвідчили концентрацію голосів виборців на двох політичних полюсах: комуністи отримали 53,6 %, а опозиція — 28,3 %. Поразка «Звена» (1,6 % та, відносно, БЗНС—ВФ (13 %) означала принципову зміну розстановки сил усередині Фронту: здобувши абсолютну більшість у парламенті, БРП(к) стала незалежною від своїх колишніх партнерів. *Водночас вибори показали, що на роль політичного лідера претендували дві партії — БРП(к) та БЗНС Н. Петкова.*

Результати виборів привели до змін у держпараті та уряді. Головою Великих народних зборів став В. Коларов, а 22 листопада 1946 р. Г. Димитров очолив новий уряд, де з 20 місць 10 ключових належали комуністам. Для створення ілюзії коаліційного курсу союзникам було віддано непропорційно значну кількість міністерських портфелів.

Димитров Георгій (1882—1949). Народився в родині ремісника. З 1904 р.—робітник друкарні. З 1902 р.—член БРСДП. З 1905 р.—секретар Софійського комітету БРСДП. У 1909—1923 рр.—секретар Загального робітничого профспілкового союзу. В 1915—1918 рр.—у в'язниці. З 1919 р.—член ЦК Болгарської компартії (тісняків). В 1921 р.—делегат III конгресу Комінтерну, член Профінтерну. В 1923 р.—один з організаторів вересневого повстання, заочно засуджений до страти. З 1923 р.—в еміграції в СРСР: співробітник Комінтерну, член закордонного бюро БКП (тісняків), секретар Балканської комуністичної федерації. В 1933 р. заарештований у Берліні, на Лейпцизькому процесі виправданий. У 1934 р. повернувся до СРСР. У 1935—1943 рр.—генеральний секретар Комінтерну. В листопаді 1945 р. повернувся на батьківщину. В 1946—1948 рр.—голова Ради Міністрів. У 1948—1949 рр.—генеральний секретар БРП(к).

Монополізація влади компартією й початок соціалістичних перетворень. Після парламентських виборів головне своє завдання керівництво БРП(к) вбачало в нейтралізації опозиції, підриві її впливу на народні маси. Особлива роль у реалізації цього завдання відводилася економічній політиці уряду, головні положення якої були викладені в де-

кларації від 29 листопада 1946 р. Як орієнтир суспільству пропонувалася багатосекторна економіка з плановими елементами в господарському механізмі. Особливий акцент зроблено на прискоренні індустріалізації силами всіх секторів. Економічна програма передбачала розвиток співробітництва не тільки з партнерами по ВФ, а й з опозицією.

Декларування урядом наміру остаточно затвердити правопорядок та законність, забезпечити громадянський мир, необхідний для нормальної господарської діяльності, на перший погляд, знімало досить гострі суперечності між комуністами та опозицією, викликані репресивними заходами МВС. *Однак керівництво БРП(к), на словах прагнучи до компромісу з опозицією, на ділі намагалося політично придушити останню.*

У 1947 р. уряд активізував дії щодо обмеження приватної власності. Широких масштабів набув викуп державою акцій окремих підприємств і банків. Навесні 1947 р. Вища економічна рада, що мала контрольні функції, поставила питання про націоналізацію 360 промислових підприємств, де було зосереджено 50 % виробничих потужностей країни.

У політичній сфері головною тенденцією залишалось подальше поглиблення розбіжностей між комуністами та прихильниками Н. Петкова щодо перспектив розвитку країни. Кульмінації боротьба досягла в ході обговорення закону про введення державної тютюнової монополії. Н. Петков продовжував обстоювати кооперативну форму організації виробництва. Однак його слушні застереження відносно негативних наслідків одержавлення економіки не були почуті в парламенті. Голосування у квітні 1947 р. з питання про форму тютюнової монополії по суті визначило перспективу економічного розвитку післявоєнної Болгарії на основі доктрини аграризму.

Впродовж усього 1947 р. економічна концепція Вітчизняного фронту не зазнала принципових змін. *Однак після прийняття закону про тютюнову монополію відбувався інтенсивний процес підкорення приватного сектора державі.* Це започаткувало становлення заснованої на жорстко централізованому управлінні та державній власності господарської моделі Болгарії.

В лютому 1947 р. Болгарія підписала з державами антигітлерівської коаліції мирний договір. Завдяки підтримці СРСР їй удалося обстоювати свою територіальну цілісність. Однак Болгарія не була визнана союзницею у війні, досить високим був і встановлений обсяг репараційних виплат. Підписання мирного договору сприяло зміцненню міжнародно-

го становища Болгарії, яка здобула дипломатичне визнання країн Заходу.

Навесні 1947 р. керівництво БРП(к), спираючися на абсолютну більшість здобутих на виборах голосів, почало проводити самостійну політику, не зважаючи на позиції своїх союзників по ВФ. Головна загроза фактично вже оформленому пануванню компартії полягала в тому, що в ході внутрішньої диференціації обох гілок БЗНС чітко визначився курс на створення єдиного сильного землеробського Союзу для реалізації ідеї «землеробського управління країною, як це було за часів Стамболійського».

В цих умовах керівництво БРП(к) зробило ставку на ті угруповання в селянському русі, які взяли курс на відмову від ідейних принципів та окремого організаційного існування БЗНС. Але, враховуючи настрої переважної частини селянства та обговорення в парламенті проекту конституції, яка мала підвести юридичні підвалини під остаточне утвердження політичної монополії комуністів, було обрано варіант дискредитації опозиції та силового усунення її лідера — Н. Петкова.

Гострокритичний виступ Н. Петкова в травні 1947 р. в парламенті, в якому не тільки обстоювалися демократичні принципи організації суспільства, а й розкривалася головна вада проекту конституції: передання всієї влади в руки партії, яка отримувала парламентську більшість,— став поштовхом до реалізації наміченого плану.

Проти Н. Петкова було порушено судову справу: він обвинувачувався в керівництві конспіративними організаціями й у створенні в країні «організованої бази англо-американських імперіалістів». Між орієнтацією БЗНС Н. Петкова на західні держави та антирадянщиною був свідомо поставлений знак рівності з тим, щоб, граючи на прорадянських настроях значної частини суспільства, пом'якшити негативний резонанс протизаконної розправи.

В серпні 1947 р. відбувся судовий процес над Н. Петковим і групою його прихильників. Страта лідера та розгром усієї опозиції — закриття опозиційної преси, позбавлення опозиціонерів депутатських мандатів, розпуск БЗНС Н. Петкова — означали ліквідацію залишків демократичних засад та парламентаризму в болгарському суспільстві.

Тим самим остаточо були перекреслені можливості суспільного розвитку Болгарії на базі політичного плюралізму та демократії. Компартія взяла курс на звуження соціальної бази влади та консолідацію ліворадикальних сил у всіх партіях ВФ, але за політичної монополії БРП(к).

Представники БРП(к) на нараді дев'яти компартій Європи у вересні 1947 р. в Шклярській Порембі (Польща) цілком підтримали сталінські тези про наявність у країнах Східної Європи всіх необхідних умов для переходу до побудови соціалістичного суспільства. Це дало підставу керівництву компартії у вересні 1947 р. прискорити «темпи та глибину революційних перетворень», відкрито висунути соціалістичну перспективу для Болгарії.

Великі народні збори, позбавлені опозиції, затвердили 4 грудня 1947 р. нову конституцію, яка закріпила соціалістичний устрій країни та народно-демократичну владу як форму диктатури пролетаріату. Головною формою власності визнавалася «загальнонародна», паралельно з нею закріплювалося існування кооперативної, а також приватної власності. Конституція забороняла будь-які монополістичні об'єднання, держава залишала за собою право націоналізувати окремі підприємства та цілі галузі. Земля проголошувалася належною тим, хто її обробляв. Розвиток народного господарства мав базуватися на планових завданнях

Зразу ж після прийняття конституції була проведена націоналізація промисловості та банків, у результаті якої частка приватного сектора скоротилася до 5 %, а державного — досягла 93 %. На кооперативний сектор припадало відповідно 2 %. В лютому 1948 р. введено монополію зовнішньої торгівлі. До кінця року господарська діяльність приватного капіталу в промисловості, оптовій та зовнішній торгівлі, банківській справі, на транспорті майже цілком припинилася. Це надавало можливість перейти до планово-централізованої системи керівництва економікою та приступити, як казали лідери компартії, до «будівництва соціалізму як цілісної суспільної системи».

В ході виконання дворічного плану відбудови народного господарства в 1948 р. вдалося досягти подвоєння промислового виробництва порівняно з 1939 р. Були побудовані такі важливі об'єкти, як перша черга цементного заводу «Вулкан», шосе через гірський перевал Хайнбоаз, залізниця Пернік—Волюяк, розпочалося будівництво нового індустріального центру — Димитровграда.

Зміни в соціальній структурі болгарського суспільства вимагали перебудови політичної системи «народної демократії». В лютому 1948 р. з'їзд ВФ затвердив нові програму та статут. Вводилася виборність керівництва ВФ, ліквідувався принцип паритетного представництва, замість колишньої коаліційності передбачалися єдність ВФ та індивідуальний вступ до нього. Головним завданням Фронту про-

голошено «виховання болгарського народу в дусі ідей соціалізму».

В ході цих політичних трансформацій ліве крило БРСДП в травні 1948 р. об'єдналося з БРП(к) на основі «марксистсько-ленінських ідеологічних та організаційних принципів». БЗНС, змушений пристосовуватися до нової ситуації, кінцею кінцем прийняв соціалізм як програмну мету. Союз зберігав статус політичної організації й перетворився на один із компонентів двопартійної системи, що склалась у Болгарії. «Звено» і Радикальна партія на початку 1949 р. заявили про саморозпуск і злиття з ВФ.

Болгарія належала до тих країн Східної Європи, в якій майже до середини 50-х років безроздільно панувала радянська модель державотворення та організації суспільного життя. Було скопійовано все: форсована індустріалізація, примусова кооперація селян, придушення будь-якої демократичної опозиції, застосування репресій у відповідь на критику, повне замовчування недоліків у розвитку болгарського суспільства. Сталінське керівництво уважно пильнувало за спрямованістю всіх соціально-політичних та економічних процесів у країні завдяки широкій мережі радянських радників, яких очолював генерал МДБ І. Філатов.

Після смерті в 1949 р. Г. Димитрова вся влада зосередилася в руках його спадкоємця В. Червенкова — колишнього охоронника болгарського вождя та чоловіка його рідної сестри. В. Червенков користувався цілковитою довірою кремлівського керівництва, оскільки був секретним агентом радянських спецслужб, відомим під кличкою «Спартак».

Червенков Вилко Вельов (1900—1980). Народився в селянській родині. З 1919 р.—член БКП. У 1923 р.—секретар софійського окружного та міського комітету Болгарського комуністичного союзу молоді (БКСМ), учасник вересневого повстання 1923 р., заочно засуджений до страти. З 1925 р.—в еміграції в СРСР. З січня 1941 р.—член закордонного бюро ЦК БРП. У жовтні 1944 р. повернувся на батьківщину, став членом політбюро ЦК БРП. З 1945 р.—секретар ЦК БРП. У 1947—1949 рр.—голова комітету в справах науки, мистецтва та культури. В 1948—1949 рр.—генеральний секретар, а в 1950 р.—голова Національної ради Вітчизняного фронту. В липні 1949 р.—заступник голови, а в 1950—1956 рр.—голова Ради Міністрів. У 1950—1954 рр.—генеральний секретар ЦК БКП. У 1954—1962 рр.—член політбюро ЦК БКП.

У листопаді 1949 р. в Софії відбувся процес проти секретаря ЦК БКП Т. Костова й десяти відомих партійних та державних діячів, обвинувачених у зв'язках з іноземними

розвідками, спробах за «планом Тіто» відірвати Болгарію від СРСР, усунути Г. Димитрова та ін. Всі обвинувачені були розстріляні. За часів В. Червенкова тільки серед партійних та державних діячів зазнали репресій більш ніж 600 чоловік.

Особливості тоталітаризму в Болгарії та його криза. В 1956 р. під впливом рішень XX з'їзду КПРС у Болгарії були зроблені певні кроки з метою десталінізації суспільного життя. VI з'їзд БКП (1954 р.) першим секретарем обрав Т. Живкова. Спираючися на підтримку радянського керівництва, він ініціював курс на прискорення розвитку промисловості. За допомогою СРСР було побудовано значну кількість нових підприємств: Кремиковський комбінат, Старозагорський завод азотних добрив, Бургаский нафтохімічний комбінат, Пловдивський комбінат кольорових металів, нові електростанції, підприємства легкої та харчової промисловості.

Живков Тодор Христов. Народився 1914 р. в селянській родині. В 1929—1930 рр.—робітник софійської державної друкарні. З 1932 р.—член БКП. У 1934—1941 рр.—секретар районних комітетів БКП у Софії. В 1943 р.—один з організаторів партизанського руху в Першій (Софійській) повстанській військово-оперативній зоні. В 1945 р.—депутат Народних зборів. У 1948—1949 рр.—перший секретар Софійського міського комітету БКП, голова комітету Вітчизняного фронту Народної Ради в Софії. В 1950 р.—секретар ЦК БКП. У 1950—1954 рр.—кандидат, член політбюро ЦК БКП. З 1954 р.—перший секретар, а в 1981—1989 рр.—генеральний секретар ЦК БКП. У 1962—1971 рр.—голова Ради Міністрів. У 1971—1989 рр.—голова Держради.

Для підвищення продуктивності праці в сільськогосподарських кооперативах уряд запровадив нові форми оплати праці відповідно до індивідуального внеску кожного працюючого. Крім того, зарплата залежала від розміру земельної ділянки, з якою селянин вступав до кооперативу. Ці та інші заходи сприяли зміцненню колективних господарств, але після закінчення процесу колективізації запроваджену систему оплати праці скасували. Поступово були ліквідовані також майже всі заможні приватні господарства.

Розвиток промисловості в Болгарії не призвів до уповільнення темпів зростання обсягів сільськогосподарської продукції, навпаки, вони довгий час залишалися найвищими у світі. *Вже в 60-х роках Болгарія перетворилася на індустріально-аграрну країну, яка стала головним постачальником на європейський ринок електронавантажувачів, винограду, помідорів, інших овочів та фруктів.*

Однак згодом накреслилася тенденція до сповільнення темпів економічного зростання, знизилася ефективність виробничої діяльності. В межах існуючої загальної незбалансованості економіки посилювалися диспропорції між різними галузями народного господарства. Зростали державний борг та бюджетний дефіцит, унаслідок чого посилювалися інфляційні процеси.

В політичній сфері монополізм однієї партії призвів до того, що влада опинилася в руках вузького прошарку номенклатурних працівників, які цілком контролювали виробництво й розподіл. Народні збори перетворилися на статиста, покликаного формально затверджувати рішення, які приймалися партійним керівництвом. Усе це вело до розмивання принципу відповідальності, безкарності та волюнтаризму.

Ще одним фактором, що завдав тяжких політичних і моральних збитків суспільству, стала система привілеїв, які надавалися за соціальними, професійними та ієрархічними ознаками. Ця система, покликана стабілізувати авторитарний режим, була засобом збагачення правлячої верхівки. В останній період правління Т Живкова корупція, зловживання владою, беззаконня, політична та моральна деградація суспільства набули широкого масштабу. Все це підірвало авторитет і вплив БКП серед широких верств населення.

Віддеркаленням загострення політичної кризи в Болгарії стало виникнення опозиційних громадських рухів. У 1982—1984 рр. у Михайлівському окрузі існувала нелегальна Соціал-демократична партія. В січні 1988 р. було засновано Незалежне товариство на захист прав людини, в березні — Незалежний комітет з екологічного захисту м. Русе, в жовтні — Комітет із захисту прав свободи совісті та духовних цінностей. У квітні 1989 р. виникло незалежне об'єднання «Екогласність» тощо.

Керівництво БКП на чолі з Т. Живковим дедалі гостріше відчувало необхідність реформування існуючої системи. Під впливом горбачовської політики в досить стислі строки була розроблена *концепція перебудови болгарського суспільства, яку затвердив липневий (1987 р.) пленум ЦК БКП. Основними елементами її стали: рівність та різноманітність форм власності, невтручання партії у сфери держави, самоврядування промислових підприємств, общин та ін. В січні 1988 р. на національній конференції БКП програму перебудови було розгорнуто, конкретизовано та ухвалено.*

Але, незважаючи на ежіття керівництвом країни певних заходів щодо реформування соціально-економічної моделі «реального соціалізму», становище в країні погіршувалося.

У 80-ті роки постійно зростав дефіцит споживчих товарів, конвертованої валюти, нової технології, комп'ютерної техніки тощо. Обмеженість зовнішньоторговельного обороту Болгарії майже виключно ринком РЕВ (85 % товарообороту) гальмувала підвищення якості продукції. До наймовірних розмірів розрослася бюрократія: на одну тисячу болгар припадало 200 чиновників (у США — 82, в Японії — 17).

Стало очевидним, що виробничі відносини в Болгарії не відповідають потребам розвитку суспільства. Пануюча адміністративно-бюрократична система сприяла наростанню застійних процесів, гальмувала творчу ініціативу людей. Тотальне усупільнення та директивне планування господарства, доведена до крайнього ступеня централізація спричинили цілковите відчуження людини від засобів виробництва, одержавлення всіх сфер її життя та діяльності. Грізним симптомом стало падіння темпів економічного зростання: в грудні 1989 р. порівняно з відповідним періодом минулого року вони знизилися на 12 %. Важким тягарем для економіки був і зовнішній борг — 11 млрд доларів

Негативний вплив на політичну ситуацію в Болгарії справило прийняте керівництвом на чолі з Т. Живковим рішення щодо болгар мусульманського віросповідання. З 1984 р. велася кампанія насильницької болгаризації мусульман. Їм змінювали прізвища, забороняли розмовляти тюркською мовою в громадських місцях, носити традиційний одяг, дотримуватися звичаїв, відправляти обряди тощо. В ході кампанії 300 тис. з 1 млн чоловік тюркомовного населення виїхало до Туреччини

Перебудова в СРСР не сприймалася керівництвом Т. Живкова як взірець для наслідування, воно вважало, що Болгарія значно випредила СРСР за всіма напрямками реформування суспільства. Вже в 1987 р. між болгарським лідером та М. Горбачовим виник конфлікт. Останній обвинувачував Т. Живкова в прозахідній орієнтації та підриві керівної ролі компартії. У свою чергу, Т. Живков наполягав на неприйнятності радянського варіанта перебудови для Болгарії. Так, у березні 1988 р. він повчав представників інтелігенції: «Перебудова в СРСР — як тайга, — зверху шумить, а знизу нічого не чути. Там піднімається брудна політична піна, і ми не дозволимо переносити її на нас»

Політика болгарського керівництва вирізнялася неспідовністю та імпульсивністю дій, що певною мірою дезорієнтувало горбачовське керівництво. Такі кроки, як постановою про ліквідацію «атрибутів влади», відміна урочистих

святкових демонстрацій та вивішування портретів членів політбюро тощо, створювали ілюзію глибинної перебудови в Болгарії. Але тут було більше балаканини, пози або навіть фарсу, ніж прагнення до справжніх змін. Сам Т. Живков зневажливо назвав перебудову «кашею», «плутаниною». Слепота та ретроградність такого політичного курсу могли призвести до вибуху народного невдоволення.

Кінець авторитаризму. Початок трансформації суспільства. Демократичні зміни в Болгарії, які відбулися наприкінці 1989 р., багато в чому повторювали революційні події другої половини десятиліття в інших східноєвропейських країнах, що свідчить про існування певних закономірностей загального процесу краху тоталітаризму. Водночас слід зважити на зусилля Москви, спрямовані на зміну ще досить сильного керівництва в Софії.

В Бухаресті в липні 1989 р. під час наради керівників соціалістичних країн відбулася негласна зустріч між М. Горбачовим та П. Младеновим і Д. Джуровим (членами політбюро, міністрами закордонних справ і оборони Болгарії), в ході якої обговорювався механізм усунення Т. Живкова. Коли останній дізнався про переговори, то сказав: «Навіщо вся ця гра, найближчим часом ми всі підемо — і я, і Джуров, і Младенов...»

9 листопада 1989 р. на засіданні політбюро ЦК БКП Т. Живков повідомив про свою відставку й рекомендував на посаду лідера партії Г. Атанасова, однак, не діставши підтримки, залишив приміщення. Наступного дня пленум обрав генсеком ЦК БКП П. Младенова. Розпочалися кадрові зміни в керівництві партії та держави. За п'ять наступних місяців свої посади втратили 13 членів та кандидатів у члени політбюро, 28 членів ЦК, а близько 3,5 тис. чоловік за зловживання владою і корупцію були виключені з лав партії.

Після зміни керівництва розпочався процес поступової ліквідації монополії компартії на владу. 15 грудня на сесії Народних зборів парламентська група БКП внесла законопроект про скасування першої статті конституції про керівну роль партії в державі й суспільстві. Перші вільні вибори до парламенту були призначені на травень 1990 р.

Першим кроком до реформування старої політичної системи стало запровадження багатопартійності. В країні швидко відновлювалися «старі» та народжувалися нові партії, чому значною мірою сприяло скасування закону від 1947 р. про ліквідацію й заборону БЗНС Н. Петкова. Відновили діяльність БРСДП та Радикальна партія. Була оголошена повна реабілітація репресованих політиків: Н. Пет-

кова, Д. Дічека (БЗНС), К. Костуркова, П. Іванова (БРСДП) та ін. За короткий строк у країні постало понад 50 партій, громадських рухів та організацій.

Головну опозиційну силу являв собою створений 7 грудня 1989 р. Союз демократичних сил (СДС), який згуртував 16 партій і громадсько-політичних об'єднань, у тому числі «Клуб на підтримку гласності та перебудови», Конфедерацію праці «Підкрепа», «Громадську ініціативу», «Незалежне товариство захисту прав людини», «Клуб репресованих після 1945 року», «Екогласність» та ін. Очолив координаційний комітет СДС доктор філософії Ж. Желев. За досить короткий строк СДС перетворився на провідну опозиційну політичну силу демократично-антикомуністичної спрямованості.

В самій БКП ситуація дедалі більше ускладнювалася. Наприкінці грудня 1989 р. в партії виникли різні платформи: «Болгарський шлях у Європу», «Демократичний форум», «Рух за демократичний соціалізм», «Альтернативне соціалістичне об'єднання». Останнє, наприклад, проголосило себе фракцією і виступило за перейменування БКП в соціалістичну партію, за усунення зі статуту принципу демократичного централізму. Всі платформи об'єднувала ідея десталінізації та розширення внутрішньопартійної демократії.

На XIV з'їзді БКП (30 січня — 1 лютого 1990 р.) був розпочатий процес докорінного реформування партії. «Партія не може визначати долю держави, суспільства та своїх членів на підставі рішень пленумів, зборів та з'їздів, — підкреслювалось у доповіді. — Основним принципом і стилем нашої роботи мають стати діалог і дискусія, досягнення згоди». З'їзд виступив за введення плюралістичної, реально діючої багатопартійної системи, покликаної відобразити строкатість соціальних, професійних та інших інтересів. Принцип демократичного централізму був замінений принципом «демократичної єдності», який ґрунтується на плюралізмі думок та ідейних течій, самоорганізації та самоуправлінні членів партії.

Компартія запропонувала опозиційним силам створити уряд національної згоди, завданням якого мало стати виведення суспільства на шлях до соціально орієнтованої ринкової економіки, до правового порядку, свободи, демократії та надійного соціального захисту кожної людини, до прогресу в духовній сфері, приєднання Болгарії до Європейського співтовариства. Однак опозиція категорично відмовилася увійти до уряду. Народні збори на початку лютого 1990 р. затвердили головою Ради міністрів О. Луканова,

який взявся за розробку антикризової програми. Шляхи виходу з кризи обговорювалися на засіданні «круглого столу» з представниками опозиції. Принципових розбіжностей по суті не виявилось, і антикризова урядова програма була затверджена парламентом.

Першим кроком у реалізації програми стала приватизація торгівлі та сфери послуг, державні підприємства й установи перетворювалися на акціонерні, здавалися в оренду колективам, отримували цілковиту господарську самостійність. Почався процес лібералізації цін, який створював передумови переходу до ринкової економіки.

Наприкінці березня 1990 р. в результаті діалогу і взаємних компромісів між соціалістами (БСП — правонаступниця БКП) і опозицією в ході засідань «круглого столу» були досягнуті домовленості про мирний характер переходу до демократії, плюралістичної політичної системи, про зміни та доповнення конституції, створення інституту президентства, проведення вільних демократичних виборів тощо.

10—17 червня 1990 р. відбулися вибори до Великих народних зборів. Якщо БСП обстоювала мирний перехід до демократичного соціалізму, то СДС виступав за пріоритет приватної власності, ринкових відносин та парламентської демократії. Щоб потрапити до парламенту, за пропорційно-мажоритарною системою партії необхідно було подолати 4 %-ний бар'єр.

Підсумки виборів свідчили про перемогу соціалістів, за яких проголосувало 52,7 % виборців (відповідно 211 місць у парламенті з 400), СДС отримав 36 % (144 місця), «Рух за права й свободу» — 5,7 % (23 місця), БЗНС — 16 місць. Соціалістів підтримали в основному в сільській місцевості, а СДС — у Софії та інших великих містах.

Політичне протистояння й еволюція реформ. В умовах подальшого реформування болгарського суспільства, здійснення політичних змін та проведення перших демократичних парламентських виборів політичне протистояння надзвичайно загострилося. Так, здобувши перемогу, але не маючи необхідної кваліфікованої більшості в Народних зборах, БСП не могла самостійно вирішувати конституційні питання.

СДС зайняв у парламенті жорстку, відверто конфронтаційну позицію. В липні 1990 р. переконливим свідченням цього стала гостра політична криза, коли у відставку з посади президента країни мусив піти П. Младенов. Опозиція вміло використала висловлювання П. Младенова наприкінці 1989 р. про те, що для придушення гомінких антиурядових маніфестацій опозиційних сил необхідно застосувати

танки. Саме демонстрація по телебаченню відеозапису цього фрагмента виступу глави держави привела до його відставки.

П'ять турів президентських виборів у парламенті не дали результатів. В умовах, що склалися, керівництво соціалістів для збереження політичної стабільності погодилося, щоб президентом став представник опозиції. *1 серпня 1990 р. Великі народні збори обрали головою держави лідера СДС Ж. Желева.*

Желев Желю (нар. в 1935 р.) В 1953—1958 рр — студент філософського факультету Софійського університету. З 1960 р — член БКП. Працював у сільському клубі. В 1961—1964 рр — аспірант Софійського університету. В 1964 р. виключений з лав БКП із забороною захисту дисертації. В 1964 р. висланий із Софії, перебував у селі Грозден. В 1972—1989 рр — соціолог, науковий співробітник Софійського інституту культури. В 1974 р. захистив кандидатську дисертацію, а в 1987 р. — докторську. В 1989 р. — засновник «Клубу на підтримку гласності та перебудови в Болгарії». В грудні 1989 р. — голова Координаційної ради Союзу демократичних сил. З 1 серпня 1990 р. — президент Болгарії.

Обрання Ж. Желева визначило долю уряду соціалістів, який 7 серпня подав у відставку. Водночас БСП заявила про те, що самостійно не може впоратися з виведенням країни з економічної та політичної кризи, тому пропонує створити урядову коаліцію. Однак опозиція й цього разу категорично відмовилася від співробітництва, й у вересні знову було сформовано однопартійний уряд, керівником якого залишився О. Луканов.

Уряд соціалістів зробив не одну спробу здійснення економічних реформ. За сто днів планувалося ліквідувати державну монополію на торгівлю сільськогосподарською та промисловою продукцією, провести лібералізацію цін і скасувати монополію на зовнішню торгівлю.

Пошукові шляхи виходу країни з глибокої кризи було присвячено ХХХІХ з'їзд БСП (вересень 1990 р.). Зміною нумерації партійного форуму підкреслювалася спадкоємність БСП у болгарському соціалістичному русі, розвиток якого був штучно перерваний у другій половині 40-х років. У прийнятих рішеннях підкреслювалося, що БСП відкидає теорію марксизму-ленінізму. Соціалісти проголосили себе парламентською партією, яка готова поступитися владою у випадку поразки на виборах. До керівництва БСП у Вищу раду (крім її голови О. Лілова) звійшли політики нового покоління.

В листопаді Великі народні збори прийняли рішення

про зміну назви держави, яка стала називатися Республікою Болгарія.

Виконання розробленої урядом соціалістів програми гальмувалося гострою політичною конфронтацією в парламенті й поза ним. Президент Ж. Желев запропонував створити коаліційний уряд, який і було затверджено в грудні 1990 р. на чолі з безпартійним юристом Д. Поповим. Про прагнення до національної злагоди свідчило й підписання 14 грудня угоди між провідними політичними силами країни про гарантії мирного переходу до демократичного суспільства

Новий уряд на початку 1991 р. подав на розгляд Великих народних зборів пакет проектів законів, прийняття яких забезпечувало просування реформ вперед. У першу чергу пропонувалося прийняти закони про приватизацію, банківську справу, соціальний захист населення, новий адміністративно-територіальний устрій країни та вибори до місцевих органів влади.

З метою здобуття фінансової підтримки програму реформ було погоджено з Міжнародним валютним фондом, членом якого Болгарія стала у вересні 1990 р.

Виконання урядової програми розпочалося в лютому 1991 р. з лібералізації цін, скасування фінансових дотацій збитковим підприємствам, а також прийняття закону, який дозволяв передавати землю у власність державним структурам, громадам або окремим громадянам. У зовнішній політиці пріоритет віддавався розвиткові взаємовигідних відносин із розвинутими країнами. США надали Болгарії статус найбільшого сприяння в торгівлі. Водночас відбувалося згортання торговельно-економічних відносин з СРСР

Однак, незважаючи на існування урядової коаліції, політичне протистояння між прихильниками соціалістів і демократів загострювалося. Лідери СДС вимагали негайно розпустити парламент і провести дострокові вибори.

Політичне становище в Болгарії ускладнилося після обнародування прізвиськ 32 депутатів парламенту (25 репрезентували СДС), які були таємними агентами органів держбезпеки. Керівництво СДС розцінило цю акцію як підступи БСП, спрямовані на дискредитацію своїх політичних опонентів. Однак заклики демократів до бойкоту парламенту підтримки не дістали

Налагодженню ділового співробітництва між різними політичними силами сприяла спільна підготовка проекту нової конституції, який у травні був представлений на розгляд парламенту. *В липні 1991 р. депутати ухвалили нову кон-*

ституцію Болгарії, яка створювала необхідні юридичні підвалини для побудови правової держави й демократичного суспільства.

Після прийняття Основного закону країни соціалісти й демократи дійшли згоди щодо саморозпуску парламенту і проведення дострокових виборів у жовтні. *Але підсумки осінніх політичних змагань знову засвідчили рівновагу в розкладі політичних симпатій болгар: СДС отримав 110 депутатських місць, а БСП — 106.*

Новий уряд на чолі з лідером СДС Ф. Димитровим був сформований у листопаді 1991 р. на однопартійній основі. *Тривала політична конфронтація та певна упередженість демократів перешкодили використанню ними нагромадженого попередніми соціалістичними урядами досвіду. Це, звичайно, позначилося на темпах проведення реформ.* Так, на підготовку власної програми подолання кризи в державі Ф. Димитров витратив майже рік. Процес роздержавлення власності та монополізації економіки відбувався поволі, зволікалося прийняття законів про податкову реформу та ін.

З подоланням стереотипів політичної конфронтації в парламенті поступово налагоджувалася спільна робота щодо розробки необхідних для проведення реформ законів. У 1992 р. парламент прийняв: у січні — закон про господарську діяльність іноземців та захист зарубіжних інвестицій; у лютому — закон про реституцію; у квітні — закон про приватизацію державної й муніципальної власності.

Частка приватного сектора в промисловості країни поступово зростала: у 1991 р. — 2 %; в 1992 р. — 8 %, у сільському господарстві в приватній власності в 1991 р. перебувало 15 % земельних угідь, а в 1992 р. — вже 40 %.

Соціально-економічні реформи в Болгарії супроводжувалися спадом виробництва, зростанням інфляції, безробіття та загостренням соціальних суперечностей. Кількість безробітних, наприклад, у 1992 р. досягла 550 тис. чоловік; 41 % населення країни опинився за межею бідності. В 1993 р. 80 % болгар мали доходи, нижчі за встановлений споживчий мінімум.

Погіршення економічного становища спричинювало збільшення політичного напруження, яке підсилювалося різким поправлінням керівництва СДС. Прем'єр Ф. Димитров, на відміну від виваженого підходу «товариша по партії» Ж. Желева, при розв'язанні гострих політичних суперечностей постійно демонстрував непримиренну позицію щодо всіх, хто був незгодний з політикою демократів.

На початку вересня 1992 р. президент змушений був під-

дати критиці уряд за те, що він украй загострив відносини з профспілками, засобами масової інформації та позапарламентською опозицією. У свою чергу, лідери СДС посилювали тиск на Ж. Желева на тій підставі, що, мовляв, саме завдяки підтримці СДС він став переможцем на загальнонародних президентських виборах, які відбулися 19 січня 1992 р.

Новий імпульс політичної напруженості в суспільстві дали судові процеси над вищим комуністичним керівництвом. У вересні за рішенням Верховного суду Т. Живкова засуджено до семи років ув'язнення*, а колишнього прем'єр-міністра Г. Атанасова — до десяти років. Згодом до кримінальної відповідальності було притягнуто в той період майже 60 колишніх партійних та державних керівників.

У жовтні 1992 р. у зв'язку з порушенням Болгарією санкцій ООН щодо торговельного ембарго проти Югославії більшість депутатів парламенту висловила недовіру урядові Ф. Димитрова. Формування нового кабінету було доручено спочатку БСП, яка запропонувала на посаду голови уряду професора математики П. Бояджинова, який 10 років відсидів у таборах при комуністичному режимі, а потім перебував в еміграції у Франції. Але подвійне громадянство завадило йому стати прем'єром. Головою уряду 30 грудня 1992 р. було призначено радника президента з економічних питань 67-річного професора Л. Бєрова.

Майже два роки Болгарією керував очолюваний безпартійним Л. Бєровим «кабінет фахівців», який проголосив себе «надпартійним урядом центру» та «урядом приватизації». Однак жодної із своїх головних обіцянок прем'єр так і не виконав. Своім відносно довгим існуванням кабінет завдячував підтримці БСП, «Руку за права й свободи» (РПС) та частини депутатів від СДС.

Усі спроби подолати кризу в економіці закінчилися безрезультатно. Майже не відбулося зрушень у процесі приватизації великих державних підприємств, що пояснюється складною структурою механізму приватизації, збереженням сильних позицій в економіці старої номенклатури, опором «нової мафії» менеджерів, а також нерішучістю керівників виконавчої влади *Рівень життя більшості з 8,5 млн громадян Болгарії став ще нижчим, ніж при старому режимі. Не було зупинено спад у народному господарстві, кількість безробітних досягла 740 тис. чоловік.* Болгари мусили розраховуватися за помилки конфронтуючих полі-

тиків. Наприкінці 1994 р. інфляція дорівнювала 120 %, близько 70 % населення опинилися на межі бідності. Зовнішній борг Болгарії досяг 12 млрд доларів

Проти політики уряду виступили впливові проф'об'єднання — Конфедерація праці «Підкрепа» та Конфедерація незалежних синдикатів, які закликали до розгортання акцій протесту. Як вважали лідери СДС, подолати фінансову та економічну кризу можна тільки політичним шляхом. Президент Ж. Желев, зважаючи на хворобу прем'єра та наростаюче невдоволення населення, 17 жовтня прийняв рішення про розпуск парламенту та призначення нових виборів.

Підсумки виборів до Великих народних зборів 18 грудня 1994 р. засвідчили перемогу соціалістів, які отримали 125 із 240 депутатських місць (44 % голосів виборців). СДС здобув 25 % голосів, третє місце посів РПС. На виборах заявили про себе ще три політичні угруповання: Народний союз, Болгарський бізнес-блок та «Демократична альтернатива за республіку». Лідер БСП Ж. Віденов у січні 1995 р. очолив коаліційний уряд.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Волокитина Г. В., Мурашко Г. П., Носкова А. В. Народная демократия миф или реальность? Общественно-политические процессы в Восточной Европе 1944—1948 гг. М., 1993.
- Восточноевропейские страны в 90-е гг. М., 1992.
- Краткая история Болгарии. М., 1989.
- Народные и национальные фронты в антифашистской борьбе и революциях 40 х годов М., 1986
- Очаги тревоги в Восточной Европе М., 1994
- Советско болгарские отношения 1948—1970 гг. Документы и материалы М., 1974
- Советско-болгарские отношения 1977—1982. Документы и материалы. М., 1982
- Страцун Б. А. Конституционные перемены в Восточной Европе, 1989—1990 гг. М., 1991.
- Тоталитаризм: исторический опыт Восточной Европы М., 1994.
- Чакыров К. Из записок помощника Тодора Живкова // Новая и новейшая история 1991 № 6.

* Рішенням Верховного суду в січні 1996 р. Т. Живкова було виправдане.

Лекція 20
ЮГОСЛАВІЯ — ВІД НАРОДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ
ДО «САМОВРЯДНОГО СОЦІАЛІЗМУ»
(1945—1980 рр.)

● Утвердження монополії компартії на владу ● Конфлікт «Ста-
лін — Тіто» та його наслідки ● Перехід до «самоврядного соціалі-
зму» ● Особливості політичного режиму Й. Тіто

Утвердження монополії компартії на владу. Угода «Ті-
то — Шубашич» зняла політико-психологічні перешкоди для
діяльності в Югославії некомуністичних партій та угруповань.
Більшість із них, за винятком Демократичної та Радикальної
партій, приєдналися до Народно-визвольного фронту (НВФ).
Це істотно змінило офіційну політичну ситуацію у Югославії та
відкрило можливості включення у владні структури представників
тієї частини суспільства, яка в роки війни, займаючи антигітлерівські
позиції, не тільки не входила до НВФ, а й протистояла йому.
*Політичний компроміс був продиктований усвідомленням необхідності
спільного вирішення загальнонаціональних завдань: оста-
точного звільнення країни, відродження Югославії як ба-
гатонаціональної держави, відбудови зруйнованої війною
економіки. Такий компроміс уможлилював визнання нової
Югославії як суб'єкта міжнародного співтовариства.*

Комуністична партія Югославії (КПЮ), яка завершувала
оформлення всієї вертикалі своїх владних структур, сенис угод з
І. Шубашичем вбачала в зовнішньополітичному забезпеченні цієї
влади. Для інших політичних сил домінуючими були внутрішньополі-
тичні мотиви. Вони прагнули включитися у створену компартією
систему влади для протидії політичній монополії однієї партії.

У відповідності з досягнутою політичною угодою та рішеннями
Кримської конференції 7 березня 1945 р. на базі Національного
комітету визволення Югославії (НКВЮ) було створено об'єднаний
Тимчасовий уряд на чолі з Й. Тіто. Лідер Демократичної партії
М. Грол став віце-прем'єром, а керівники Хорватської республікан-
ської селянської партії (ХРСП) отримали міністерські посади
(І. Шубашич — міністра закордонних справ, а Ю. Шутей — міністра
без портфеля). Однак представники некомуністичних партій, не маючі
ні міцних позицій в уряді, ні розгорнутої партійної структури на
місцях, не могли ефективно протидіяти реалізації курсу КПЮ.

Але головним було те, що некомуністичні сили включа-

*лися до вже майже сформованих нових структур влади, які цілком
контролювалися комуністами*. Межі політичних можливостей
партнерів комуністів по уряду визначалися декларацією від 7
березня 1945 р., основу якої становила комуністична концепція
відбудови економіки. Її втілення мало здійснюватися шляхом
планового втручання держави в організацію та здійснення
господарської відбудови.*

*Водночас декларація Тимчасового уряду містила положення
про забезпечення цілковитої свободи діяльності та підтримки
приватної ініціативи. Принципово важливим був пункт про аграрну
реформу й колонізацію (переселення осіб із місць їхнього
постійного мешкання в інші райони з наданням землі). Декла-
рація передбачала також заміну королівської влади інститутом
регентства, утворення урядів у республіках федерації, демо-
кратизацію політичного устрою шляхом проведення вільних
виборів до Установчої скупщини. В зовнішній політиці підкреслю-
валась орієнтація на союзників — СРСР, США та Великобританію.*

Зміст декларації та перші кроки з виконання угоди «Тіто—
Шубашич» свідчили про те, що сторони усвідомлювали головне
завдання переломного етапу: відбувалася заміла воєнно-політич-
ного союзу різних соціальних сил, які згуртувалися навколо
КПЮ в боротьбі з окупантами, політико-економічною взаємодією
НВФ і ліберально-демократичної частини суспільства з метою
вирішення нових загальнонаціональних завдань.

Оскільки КПЮ вже здобула вирішальні позиції в системі
влади, в 1945 р. головною її метою стало завоювання таких
самих позицій в економіці. Стартові умови для цього були
створені листопадовою (1944 р.) постановою АВНВЮ про
перехід у державну власність майна ворогів народу та на-
кладання секвестру на майно, насильницьки вилучене оку-
паційною владою. Однак дія постанови не поширювалася на
тих власників, які «не ізолюються від народу й готові пере-
дати в розпорядження народу своє майно». Таким власникам
давалися гарантії забезпечення необхідного прибутку. Ця
поступка КПЮ пояснювалася намаганням запобігти можли-
вому відпливу дрібних власників від НВФ та переорієнтації
їх на інші політичні угруповання.

Ще до законодавчого оформлення цієї постанови, яке

* На той час компартія вже здобула панівні позиції в суді, прокуратурі, армії, органах внутрішніх справ та держбезпеки. Партійні організації діяли в низових адміністративних одиницях — «зрізах». Комуністи контролювали НВФ, профспілки, жіночі та молодіжні організації. В органи законодавчої влади — Антифашистському вчч народного зволоння Югославії (АВНВЮ) також панувала КПЮ.

відбулося в травні 1945 р., значна частина власності, що підлягала секвестру, фактично перейшла в державне управління. До кінця 1945 р. в державному секторі було зосереджено 53 % всіх промислових підприємств, 19 % контролювалися державою і тільки 28 % залишилися в приватному секторі.

Вилучення власності розгорталось на фоні систематичних заяв комуністичних лідерів про захист, опіку та підтримку приватної ініціативи. Ці декларації спричинювалися не стільки розумінням економічної необхідності існування приватного підприємництва, скільки прагненням КПЮ зберегти свою популярність серед дрібних власників міста й села.

Ситуація для КПЮ ускладнювалася тим, що, проголосивши аграрну реформу ще в березні 1945 р., НВФ до серпня не вживав реальних заходів щодо її здійснення. І це не могло не відбитися на настроях селян у різних районах Югославії. Саме в цей період активізувалася діяльність надзвичайних судів, започатковано систему таємної політичної поліції. Якщо в першій половині 1945 р. репресії спрямовувалися в основному на колабораціоністів (страчено близько 200 тис. чоловік), то пізніше дедалі виразніше визначалася лінія на протидію визріваючій опозиції КПЮ.

Підставою для розгортання репресивної діяльності органів держбезпеки на чолі з А. Ранковичем стала діяльність у певних районах країни прихильників незалежної хорватської держави, а також монархістів, що виступали за відновлення королівського режиму. Вплив цих угруповань був досить сильним: без підтримки з боку населення навряд чи тривалий час могли б існувати та діяти близько 15 тис. четників у Сербії й Боснії, майже 20 тис. крижарів (хрестоносців) у Хорватії, Боснії й Герцеговині. Тільки в другій половині 1945 р. було знищено до 11 тис. членів антиурядових бойових угруповань.

Зневіра в КПЮ з боку частини населення Югославії, в тому числі й тих, хто раніше підтримував комуністів, відкривала певні можливості для діяльності опозиції як усередині Фронту, так і поза ним. Посилення опозиції об'єктивно спричинювалося етатистськими тенденціями в економіці, перетворенням НВФ на своєрідну «державну партію», зародженням однопартійної основи, активізацією служби держбезпеки тощо. Прагнення протистояти цим тенденціям викликало спробу сформувати об'єднану опозицію, щоб домогтися реорганізації уряду на ширшій політичній основі, а також перетворити АВНВЮ в Тимчасову народну скуп-

щину шляхом введення до її депутатського корпусу представників довоєнного парламенту.

10 серпня 1945 р. була сформована Тимчасова народна скупщина, в якій близько чверті депутатських місць отримали довоєнні депутати: Демократична партія — 13 місць, Спілка землеробів — 12, ХРСР — 9, Хорватська селянська партія (ХСП) — 4, Народно-селянська (НСР) — 9, від інших — 12. На засіданнях скупщини боротьба розгорнулася навколо визначення характеру (тимчасового або постійного) існуючої влади та розробки проекту виборчого закону. Хід обговорення свідчив про прагнення лідерів опозиції спрямувати розвиток країни в річище західної демократії. Однак це прагнення не було підкріплене ні організаційно, ні політично.

КПЮ, спираючися на закон про покарання колабораціоністів, намагалася законодавчо позбавити права голосу всіх, кого звинувачували в співробітництві з окупантами. Лідер демократів М. Грол та його прихильники, навпаки, виступали за максимальне розширення електорату. Вони вважали законопроект комуністів антидемократичним, оскільки він позбавляв права голосу сотні тисяч громадян, і домагалися загальної амністії всім політ'язням, крім тих, хто прямо співробітничав з окупантами.

Особливу увагу опозиція приділяла виконанню вимог про міжнародний контроль за виборами та про їх відстрочку. 18 серпня 1945 р. лідер опозиції М. Грол пішов у відставку по посади віце-прем'єра, мотивуючи цей крок порушенням міжнародних домовленостей і демократичних прав («нема демократії, є терор, більша частина населення позбавлена виборчих прав»). Він сподівався створити таким чином привід для втручання західних держав. Демарш М. Грола щодо бойкоту виборів 20 вересня підтримали демократи, радикали, частина Спілки землеробів та католицька церква. В жовтні уряд покинули також лідери ХСП І. Шубашич, Ю. Шутей та деякі інші політики.

Вихід з уряду найвпливовіших прихильників ліберально-демократичної альтернативи поклав кінець їхньому співробітництву з КПЮ. Суспільству пропонувалося зробити свій вибір, голосуючи 11 листопада 1945 р. за депутатів Установчої скупщини. На виборах за список Фронту проголосувало 90,5 % виборців. Розподіл місць у скупщині закріпив перемогу КПЮ, яка отримала 78,6 % депутатських місць. Опозиція була приголомшена, оскільки розраховувала на більш сприятливі для себе результати. Однак вона ще мала досить вагомий підтримку: кількість громадян, що не сприймали політику Фронту або бойкотували вибори,

становила 20 % по країні й 30 % — у Сербії. Міжнародна громадськість не мала сумнівів у демократичності проведення виборів, про що свідчило дипломатичне визнання Югославії США й Великобританією в грудні 1945 р.

На першому засіданні Установчої скупщини 29 листопада 1945 р. було прийнято рішення про проголошення Федеративної Народної Республіки Югославія (ФНРЮ), а також затверджено закони й постанови АВНВЮ та Тимчасової народної скупщини.

Перемога на виборах дала лідерам КПЮ змогу відмовитися від компромісу з опозицією і приступити до її придушення. Факт існування збройних угруповань четників, усташів та крижарів, а також поширення відомостей про підготовку повстання проти існуючої влади, буцімто призначеного на весну 1946 р., були використані органами держбезпеки для арештів прихильників демократів, судових процесів над ними й закриття газет опозиційного напрямку.

Однак існувала ще одна альтернатива курсові КПЮ — аграрно-селянська концепція, розроблена представниками центристської частини селянського руху на чолі з лідером Народно-селянської партії Д. Йовановичем. Саме цей політик, професор Белградського університету, що дістав економічну освіту в Сорбонні, виступив із критикою проекту конституції, запропонованого лідерами КПЮ Е. Карделем і М. П'яде. Д. Йованович виявив головну ваду проекту: в ньому поставала тоталітарна модель розвитку Югославії. Загрозу для майбутнього лідер НСП вбачав у зосередженні всієї законодавчої, судової та виконавчої влади в руках держави; в установленні політичної монополії однієї «державної» партії; в усуненні від політичного життя некомуністичних громадських структур.

Обстоюючи багатопартійну систему в Югославії, Д. Йованович наголошував, що вона є обов'язковою передумовою розв'язання проблеми національно-політичної організації багатонаціональної країни. Він попереджав: якщо компартія перетвориться на єдину загальнодержавну та національну силу, встановлення її монополії супроводжуватиметься запереченням права на існування всіх інших політичних сил, діючих у масштабах окремих національних республік, що обов'язково стане загрозою єдності федеративної держави. Дуже небезпечним симптомом Д. Йованович вважав факт відсутності в проекті конституції пункту про надання республікам права виходу з федерації.

В подальшому соціально-політичному розвитку країни Д. Йованович одне з центральних місць відводив селянству.

Він обстоював необхідність політичного забезпечення його соціальних інтересів та збереження незалежного політичного, економічного й культурного селянського руху.

31 січня 1946 р. Установча народна скупщина затвердила конституцію ФНРЮ, яка легітимізувала зміни, які відбулися в суспільному устрої країни. В конституції, що певною мірою копіювала конституцію СРСР, чітко проявилися елементи тоталітарної організації суспільства. Політичну систему беззастережно визначено як однопартійну. Хоча й проголошувався принцип трьохсекторної економіки (державна, кооперативна, приватна) і навіть гарантувалося існування приватної власності за умови державного контролю над нею, але всі ці положення по суті перекреслювалися закріпленням конституцією пріоритету держави щодо всіх основних форм власності, визнанням примату державної власності, а також установленням планової системи управління економікою.

Однак уже після прийняття конституції Д. Йованович розробив план створення єдиного блоку селянських партій, який міг би становити опозицію КПЮ. Виступаючи влітку 1946 р. на сесії скупщини, він висунув вимоги забезпечення політичної рівноправності всіх партій та політичних угруповань, багатопартійної політичної системи й права селянського блоку на опозиційну діяльність.

Народно-селянська партія 1 серпня 1946 р. оголосила про намір об'єднати в межах Фронту НСП, Спілку землеробів, ХСП, Словенську народну партію, Селянську партію Словенії та Селянський рух Македонії. Однак скупщина створення селянської опозиції заблокувала. Після голосування Д. Йовановича проти ряду запропонованих законопроектів у скупщині Сербії він був позбавлений депутатського мандата та відкликаний з Народного фронту Сербії ХСП та ХРСН домовилися утворити єдину партію на платформі співробітництва з КПЮ та вступити до Фронту. Потім у межах НФ об'єдналися НСП і Спілка землеробів Д. Йовановича виключено з партії. Об'єднану селянську партію очолив член КПЮ П. Петрович.

Таким чином, загроза створення селянської опозиції, об'єднуючої два найчисленніші селянські рухи — Сербії й Хорватії, була ліквідована комуністами. Тим самим перестала існувати й селянська альтернатива КПЮ.

Конфлікт «Сталін — Тіто» та його наслідки. Політика сталінського керівництва СРСР часів його боротьби за «соціалістичну перспективу» країн Східної Європи вирізнялася цинічним диктатом та підступністю дій. Найяскравіше це виявилось в штучно спровокованому Й. Сталіним конф-

лкті в Комінформбюро між ВКП (б) та компартією Югославії. Саме тоді було продемонстровано відсутність у відносинах між «братніми партіями» будь-яких принципів рівноправності, повне ігнорування національних інтересів та історико-культурної специфіки народів у щойно створеному «соціалістичному таборі».

Початок першої серйозної політичної кризи комуністичного блоку мав форму гострої особистої суперечки між Й. Сталіним та Й. Тіто. Але подальший розвиток подій призвів до трагічних наслідків.

Поштовхом до конфлікту послужили події, які навіть не торкалися безпосередньо Югославії. Перебуваючи восени 1947 р. з візитом у Румунії, під час якого був підписаний двосторонній договір, лідер болгарських комуністів Г. Димитров на прес-конференції заявив, що постановка питання про утворення федерації між східноєвропейськими країнами є «несвоечасною». Але водночас він додав: «Коли питання дозріє, а це, безумовно, буде, наші народи, країни народної демократії — Румунія, Болгарія, Югославія, Албанія, Чехословаччина, Польща, Угорщина та Греція* — розв'яжуть його. Їм належить вирішити, що це буде — федерація або конфедерація, коли і як вона буде створена... Те, що роблять наші народи, значною мірою спростить вирішення цього питання в майбутньому».

Виклавши власну програму розвитку Східної Європи, Г. Димитров підкреслив необхідність налагодити тісне економічне співробітництво між країнами «народної демократії», провести координацію їхніх планів розвитку, здійснити між ними торговельну кооперацію на інтернаціональному рівні, створити також митну унію. «Це дуже складне питання, — зауважив він. — Але митна унія необхідна для розвитку наших країн. Тому ми свідомо й сміливо будемо готуватися до створення митної унії з союзними країнами, і вона буде створена».

Г. Димитров усвідомлював як надзвичайну важливість викладеного проекту, так і проблематичність створення федерації таких різних народів. Подібна ідея вже висувалася в програмі Комінтерну (1928 р.), але торкалася лише Балкан. Відроджена вона була наприкінці війни лідерами БРП і КПЮ, але реалізація її застопорилася через концептуальні розбіжності партнерів. Болгари пропонували укласти рівноправний союз між двома країнами; югослави вважали,

* Г. Димитрову не було відомо про принципову домовленість між Й. Сталіним і У. Черчиллем у 1945 р. щодо розподілу сфер впливу, згідно з якою Греція визнавалася сферою англійських інтересів.

що Болгарія має стати однією з республік югославської федерації на таких самих умовах, як Сербія, Чорногорія, а в майбутньому й Албанія залишилася невизначеною також перспектива конфедерації між Польщею і Чехословаччиною.

Загалом у проєкті Г. Димитрова не містилося якихось положень, котрі б суперечили кремлівським настановам, але він висунув його без попередніх консультацій з радянським керівництвом. «Вождю всіх народів» ініціативність Г. Димитрова, як і дипломатична активність Й. Тіто, не подобалась, і він розцінив це як зародки міжнародної опозиції. Газета «Правда» від 28 січня 1948 р. піддала ущипливій критиці Декларації болгарського керівництва: країнам Східної Європи, мовляв, потрібні не проблематичні та надумані федерації, не митні унії, а лише згуртування навколо Комінформу

Так розпочався антиюгославський «похід» Й. Сталіна.

Розгортанню конфлікту й відлученню Югославії від «соціалістичного табору» сприяла атмосфера ворожечі, яка наростала в розколотій Європі (обвинувачення проти Й. Тіто збіглися за часом із початком проведення сепаратної грошової реформи в західних зонах окупації Німеччини й блокадою Берліна)

У свою чергу, з ініціативи США була розв'язана шалена антикомуністична кампанія. Все, що робили комуністи, проголошувалося підступами диявола. Праві сили, ослаблені після розгрому фашизму, знову перейшли в наступ в усіх країнах Західної Європи. В цих умовах компартії бачили в СРСР єдиного гаранта міжнародної стабільності, що й підштовхнуло їх до схвалення створення Комінформбюро, а потім і до засудження Й. Тіто *В ситуації, що склалася, треба було робити вибір з альтернативи — для «третьої сили» місця тоді не залишалось. Масований і глобальний характер ідеологічного наступу США значно полегшив реалізацію намірів Й. Сталіна щодо перетворення «соціалістичного табору» на єдиний моноліт за радянським зразком.*

Упродовж кількох тижнів сталінські вказівки стали Євангелієм для всіх лідерів країн «народної демократії». Парадокс ситуації полягав у тому, що керівництво КПЮ було схильне цілком прийняти ці принципи, оскільки вважало, що Югославія просунулася по шляху соціалізму далі, ніж усі інші країни. Саме в цей період у Югославії реалізувалися жорсткі заходи щодо дрібних виробників на селі й у місті. Але боротьба Й. Сталіна з Й. Тіто мала суто політичний характер: він намагався досягти уніфікації державних систем у Східній Європі.

Радянсько-югославські відносини загострилися після переговорів у Москві (лютий 1948 р.) між керівництвом СРСР, Болгарії та Югославії. *И. Сталін зажадав терміново розпочати об'єднання обох балканських країн у єдину федеративну державу. Посилаючися на підсумки югославсько-болгарських переговорів (серпень 1947 р.), на яких було констатовано передчасність такого кроку, делегація ФНРЮ виступила проти утворення федерації.*

1 березня 1948 р. на засіданні керівництва КПЮ було висловлено невдоволення ставленням *И. Сталіна* до ЦК компартій Югославії та Болгарії. Про це зразу ж дізналися в Кремлі. 18 березня Москва відкликала з Югославії всіх радянських фахівців та радників. *И. Тіто* в листі радянському керівництву піддав критиці цей крок. У своїй відповіді від 27 березня *И. Сталін* і *В. Молотов* засудили всю внутрішню й зовнішню політику ФНРЮ, керівництво КПЮ безпідставно звинувачувалося в антирадянських настроях, проведенні політики розчинення партії в Народному фронті, підтримці буржуазних елементів у країні. Стверджувалося також, що заступник міністра закордонних справ *В. Велебіт* — англійський шпигун. Усі ці факти, робився висновок у листі, «викликають невдоволення Радянського уряду і ЦК ВКП (б) і призводять до погіршення відносин між СРСР та Югославією». Копії листа були розіслані всім членам Комінформбюро.

Квітневий (1948 р.) пленум ЦК КПЮ відхилив обвинувачення, що містилися у цьому листі, і сформулював своє ставлення до конфлікту. У своїй відповіді *И. Тіто* підкреслив, що радянські оцінки ґрунтуються на неточній інформації та наклепах. Пункт за пунктом спростовувалися всі обвинувачення, дискусійні проблеми пропонувалося вирішити шляхом переговорів у Белграді. Але *И. Сталін* у черговому листі від 4 травня наполягав на розгляді цього питання на нараді Комінформбюро. Югославське керівництво відмовилося брати участь у нараді, пояснюючи це тим, що питання про КПЮ вже вирішене наперед.

Нарада Комінформбюро в Бухаресті (27—28 червня) прийняла резолюцію «Про становище в КПЮ», яка повторювала сталінські звинувачення: антирадянські настрої югославського керівництва перешкоджають зростанню класової боротьби в країні; це є опортуністичною помилкою. Югославське керівництво різко критикувалося за усунення від проведення колективізації, а другий закон про націоналізацію названо авантюрою. Несприйняття критики з боку ЦК ВКП(б) оголошувалося найтяжчим злочином. Нарада схвалила дії ВКП(б), яка взяла на себе ініціативу викриття

«ганебної націоналістичної політики ЦК КПЮ». У з'їзд КПЮ, який відбувся в липні, визнав критику з боку Комінформбюро цілком безпідставною.

Восени 1948 р. в країнах Східної Європи була інспірована широка антиюгославська кампанія. Радянсько-югославський протокол про товарообмін на 1949 р. передбачав восьмикратне скорочення обміну товарами. У повідомленнях радянської преси це пояснювалося «несдружною політикою» югославського уряду, яка вніможливила подальше економічне співробітництво. Так само обґрунтовувалося рішення не запрошувати Югославію на економічну нараду щодо створення РЕВ.

Уряд Югославії висловив протест проти порушення радянською стороною Договору про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу, про що свідчив дозвіл на ведення в СРСР ворожої щодо ФНРЮ діяльності «революційних югославських емігрантів». Але і в самій Югославії було багато прихильників комінформівської резолюції. На червневому (1951 р.) пленумі ЦК КПЮ, який розглядав питання «Про подальше зміцнення правосуддя і законності», повідомлялося, що резолюцію підтримали 55,3 тис. членів партії, 8,4 тис. з них було заарештовано. На одному з островів на півночі Адріатики для їх утримання створили концентраційний табір.

Додаткову напруженість у міждержавні відносини внесли дії спецслужб ФНРЮ, які почали заарештовувати радянських громадян (у країні мешкали колишні білоемігранти) за шпигунство на користь СРСР. У радянській ноті від 18 серпня 1949 р. з цього приводу зазначалося, що у випадку продовження югославськими властями практики незаконних арештів радянських громадян уряд СРСР буде змушений удатися до радикальних засобів, необхідних для захисту прав та інтересів радянських громадян у Югославії. Ноту сприйняли у ФНРЮ як ультиматум. Півмільйонна Югославська народна армія (ЮНА) була приведена до повної бойової готовності. У свою чергу, уряд СРСР 28 вересня односторонньо денонсував Договір про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу. Слідом за СРСР такий крок зробили й інші країни «соціалістичного табору».

Нарада Комінформбюро в Будапешті (листопад 1949 р.) прийняла резолюцію під назвою «КПЮ в руках убивць і шпигунів». Як і попередні, вона будувалася на вигаданих і провокаційних обвинуваченнях на адресу керівників КПЮ. Так, у ній зазначалося, що «кліка Тіто» за останній період еволюціонувала «від буржуазного націоналізму до фашизму й прямої зради національних інтересів Югославії», що

цей перехід «не випадковий і вчинений за вказівкою англо-американських імперіалістів».

Тим часом у Югославії продовжувалося будівництво соціалізму за радянським зразком. Прийнятий у квітні 1948 р. другий закон про націоналізацію остаточно ліквідував приватний сектор у промисловості, на транспорті та в оптовій торгівлі. Згідно з рішенням січневого (1949 р.) пленуму ЦК КПЮ розпочалася масова колективізація сільського господарства, яку було вирішено завершити вже в 1951 р. Зміцнювалася централізована адміністративна система управління та планування. Здається, керівництво КПЮ намагалася на ділі довести безпідставність резолюції Комінформбюро.

Але вже наприкінці 1949 р. намітився відхід Югославії від копіювання радянського досвіду, а в наступні роки в країні почали запроваджуватися нові форми й методи господарювання. Було проведено децентралізацію управління економікою, надано більшу господарську самостійність підприємствам, припинено колективізацію, розпочався розпуск сільськогосподарських кооперативів.

Перехід до «самоврядного соціалізму». Відхід керівництва КПЮ від копіювання радянського шляху побудови соціалізму та пошуки більш досконалої та самобутньої моделі суспільного життя значною мірою спричинювалися конфліктом «Сталін—Тіто». Треба зауважити, що під час розгортання конфлікту про відхід Югославії від радянської моделі соціалізму не йшлося, але вже тоді стало очевидним, що керівництво країни розпочало пошук власного шляху розвитку. Внаслідок цілковитого розриву політичних та економічних зв'язків Югославії з СРСР і його союзниками югославське керівництво опинилося в дуже складному становищі. На порядок денний було поставлено питання вибору моделі розвитку югославського суспільства.

Концепцію «самоврядного соціалізму» обґрунтували та висунули лідери КПЮ К. Кідрич, Е. Кардель та Й. Тіто. Крім того її аспекти розробляли й впроваджували в практику політичних та соціально-економічних перетворень В. Бакаріч, С. Вукманович-Темпо, Л. Колішевський та М. П'яде.

Вперше про «самоврядний соціалізм» країна почула 26 липня 1950 р. в доповіді Й. Тіто в Народній скупщині ФНРЮ у зв'язку з прийняттям «Базового закону про управління державними підприємствами та вищими господарськими об'єднаннями з боку трудових колективів». Подальший розвиток «теорія самоврядування» дістала на VI з'їзді КПЮ (1952 р.).

Основою моделі «самоврядного соціалізму» стала сис-

тема самоврядних трудових колективів на підприємствах, які працювали за виробничими планами в умовах господарського розрахунку. На базі планування виробництва самими підприємствами визначалися загальні показники державного плану. На початку 50-х років у країні була створена система місцевого самоврядування.

Згідно із законом 1950 р. на державних підприємствах вводилося безпосереднє самоуправління колективів, але право власності зберігалось за всім суспільством. Управління здійснювалося через робітничі ради, які обиралися зборами колективу підприємства шляхом таємного голосування терміном на два роки. Для виконання поточних завдань робітнича рада обирала комітет управління, до якого входив і директор. За свою діяльність директор звітував перед комітетом, радою та общинною скупщиною.

Була змінена система господарського управління. Ряд функцій союзного уряду з керівництва народним господарством перейшов до республік, окремі права передано районним та міським народним комітетам. Ліквідовано більшість союзних міністерств.

У 1952 р. був прийнятий закон про народні комітети — органи державної влади в общинах, районах, містах, які склалися з двох палат — народного віча та віча виробників. Система виборів у народні комітети забезпечувала широку участь трудящих в управлінні господарськими справами, посилювала їхній контроль за діяльністю місцевих органів влади.

Керівництво країни відмовилося від політики колективізації сільського господарства. Здобувши свободу дій, селяни стали розвивати індивідуальні господарства, створюючи при цьому мережу постачально-збутових кооперативів. Були дозволені вільний продаж, оренда землі, використання, у певних межах, найманої робочої сили, встановлений максимальний розмір земельних володінь — 15 га.

Політичні та економічні зміни в Югославії закріпив VI з'їзд КПЮ (листопад 1952 р.), на якому партія дістала назву Союз комуністів (СКЮ). З'їзд піддав критиці «диктатуру бюрократичної касты» в СРСР, констатував відхід радянського керівництва від марксизму-ленізму, затаврував радянський «гегемонізм та експансіонізм» щодо інших народів, визначив радянський лад як «державний капіталізм із нерівноправними відносинами в суспільстві».

Тоді було проголошено намір СКЮ здійснити радикальну політичну реформу, покликану відокремити партію від держави. Однак реалізувати цей намір не вдалося через шалений опір партійно-державної верхівки. М. Джилас —

один із керівників СКЮ — попереджав про нездійсненність реформи: «новий клас» не може добровільно допустити ліквідації своєї монополії на владу.

З'їзд прийняв рішення орієнтувати діяльність СКЮ на боротьбу проти «бюрократичного централізму», замінити директивні методи «методами переконання», підвищити політичну й ідеологічну активність СКЮ. Було висунуто вимогу подолати ситуацію, в якій партія «перетворилася на додаток держaparату».

Новий статут, прийнятий з'їздом, закріпив принципи пріоритету виховної функції СКЮ та побудови його діяльності на основі гласності. Головним організаційним принципом залишався демократичний централізм, але проголошувалися також «внутрішня демократія, критика й самокритика, змагання думок».

З'їзд скасував стару практику обов'язкового затвердження вищими органами СКЮ рішень, прийнятих низовими організаціями. Було також перерозподілено функції СКЮ та Народного фронту (в 1953 р. перейменованій у Соціалістичний союз трудового народу Югославії — ССТНЮ). Останній проголошувався «головною, основною організацією, в якій і через яку необхідно розвивати політичну, а також ідейну активність комуністів».

З 1953 до 1956 р. замість п'ятирічних планів діяли щорічні. Багато функцій централізованої системи планування було передано республіканським та місцевим органам і підприємствам. Центральні планові органи держави визначали лише загальні пропорції розвитку народного господарства.

Розпочався процес нормалізації радянсько-югославських відносин. 6 червня 1953 р. СРСР запропонував Югославії обмінятися послами, обов'язки яких стали виконувати тимчасові повірені в справах. Радянське керівництво визнало за потрібне розв'язати всі суперечності, які призвели до конфлікту між двома країнами. В постанові президії ЦК КПРС від 20 травня 1954 р. зазначалося, що «розрив відносин з Югославією завдав шкоди обом країнам», тому необхідно негайно розпочати переговори для усунення існуючих непорозумінь. У жовтні 1954 р. було відновлено радянсько-югославські торговельні відносини. Візит М. Хрущова в 1955 р. до Югославії та приїзд Й. Тіто до СРСР в 1956 р., укладення двосторонніх міжурядової та міжпартійної декларацій відіграли певну роль у відновленні радянсько-югославських відносин.

Проте негативні наслідки конфлікту, інспірованого Й. Сталінінм, цілком подолати так і не вдалося. Комуністич-

ні лідери залишалися в полоні стереотипів конфронтації. Вже в липні 1958 р. М. Хрущов так продовжував тлумачити події 1948 р.: «Тоді були піддані критиці опортуністичні помилки керівництва КПЮ. Неправильною була не наша критика, від якої ми ніколи не відмовлялися, а заклик до зміни керівництва КПЮ, який містився в резолюції». У свою чергу, лідери СКЮ також офіційно не знімали обвинувачень проти КПРС.

Незважаючи на «відлигу», кремлівські керівники, як і раніше, намагалися контролювати політику «братніх соціалістичних країн». Цей контроль посилювався з підписанням у травні 1955 р. всіма державами східноєвропейського регіону (крім Югославії) Варшавського договору про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу.

Особливості політичного режиму Й. Тіто. Логіка розвитку Югославії після введення робітничого (а потім і громадського) самоврядування диктувала необхідність демократизації відносин у самому СКЮ. Починаючи з VI з'їзду Союзу, на якому були закладені підвалини нової концепції ролі в суспільстві правлячої партії, в керівництві СКЮ визначилася тенденція до зміцнення демократичного компонента й витіснення централізму. І якщо в наступні роки в партійних документах і робилися спроби блокувати процес демократизації СКЮ, то здійснити їх, як правило, майже не вдавалося. Так сталося з модернізованою моделлю функціонування СКЮ, прийнятою після національних заворушень у Югославії в другій половині 60-х — на початку 70-х років, яка була згодом цілком демонтована. В цьому відношенні рішення VI з'їзду СКЮ відносно демократичної концепції діяльності партії становлять явище досить унікальне, хоча втілення її в практику стикалося з певними труднощами.

До середини 50-х років лідер СКЮ Й. Тіто та його оточення остаточно визначили головні напрями внутрішнього розвитку країни: *десталінізація, демократизація, децентралізація, дебіюрократизація, введення в економіку ринкових критеріїв та розвиток зв'язків із країнами Заходу.* СКЮ взяв курс на забезпечення ідеологічного та політичного плюралізму в суспільстві. Але умови «холодної війни», на думку Й. Тіто, не давали змоги ввести плюралізм у повному обсязі, тому просування самоврядних реформ стало поступово загальмовуватися.

Демократична концепція ролі партії в суспільстві відобразилася в програмі СКЮ, прийнятій у 1958 р. на VII з'їзді Союзу. В ній підкреслювалося, що з розвитком соціалістичної демократії «провідна роль СКЮ буде в перспективі зникати» у зв'язку з відмиранням суспільних антагонізмів і

ряду функцій держави, а також «у міру розвитку нових суспільних відносин». Водночас з'їзд скасував прийняті раніше положення про гласність як основний принцип функціонування партії, про участь усіх трудящих у діяльності СКЮ та здійснення контролю над партійними організаціями. Діючим залишився принцип демократичного централізму, який щоразу тлумачився з різним акцентом: то як більш «демократичний», то як більш «централістичний».

Курс на демократизацію партії здійснювався непослідовно. Так, у документах VII з'їзду підкреслювалася необхідність боротьби зі «зростаючими тенденціями до стихійності та лібералізму» в лавах комуністів. Ідеологом цих «відхилень» став один із лідерів партії М. Джилас, який уже в 1953—1954 рр. виступив з різкою критикою неосталіністських методів керівництва та обґрунтуванням необхідності радикальної трансформації діяльності СКЮ. М. Джилас було звинувачено в «спробах ліберально-дрібнобуржуазної реставрації партії» та виключено з її лав.

У 50—60-х роках СКЮ нагромадила вагомий досвід спроб створення механізмів, здатних протистояти прихильникам сталінської концепції ролі партії в суспільстві. Намагання провести будь-які радикальні рішення з внутрішньопартійних питань наштовхувалися на опір бюрократичних державних та партійних структур, у результаті щоразу створювалася своєрідна «унія», досягався компроміс між новаторами й консерваторами.

В 60-х роках, коли першорядним для СКЮ стало національне питання, тітовське керівництво стикнулося із загрозою розколу партії на фракції. Вибух національного руху в Хорватії спричинив формування «національно-федералістської» концепції, згідно з якою демократичний централізм мав забезпечити самостійність республіканських партійних організацій, перетворити їх у виключно національні та незалежні не тільки від організацій інших республік, а й від центральних органів партій.

Поширення сепаратизму та ускладнення загальної соціально-економічної ситуації зумовили розгортання чвар по лінії «союзне партійно-державне керівництво — республіканські політичні центри». Лідери республік почали активно домагатися більшої незалежності від союзних партійно-державних структур. Постало питання про новий зміст федералізму, гострі суперечки розгорталися навколо подальшого розвитку міжнародних відносин, а також напрямів реформування економічної системи. Найскладніші дилеми виникли в процесі розробки механізму ринкових відносин.

У цих внутрішніх конфліктах Й. Тіто спочатку загався,

але потім підтримав сили, які виступали за проведення економічних реформ, що великою мірою визначило їхню перемогу на VIII з'їзді СКЮ в 1964 р. Саме тоді була розроблена обґрунтована платформа радикальної деєтатизації економіки, демократизації політики, культури, ідеології та перебудови федерального устрою країни. Все це означало остаточну ліквідацію в Югославії залишків радянської моделі соціалізму.

З цього моменту югославський «самоврядний соціалізм» набув ознак цілком самостійної, специфічної моделі розвитку суспільства. Трудовим колективам надавалося право прийняття всіх рішень із найсуттєвіших проблем виробництва, включаючи розподіл доходів, обрання керівництва та своїх представників до державних органів. Первинною ланкою політичної та економічної системи країни стала «Базова організація об'єднаної праці» (БООП). Здебільшого це був колектив невеликого підприємства, установи чи окремого цеху. Кількість БООП у 80-х роках досягла майже 20 тис. Одну третину їх було створено в промисловості. У свою чергу, БООП об'єднувалися в організації, які представляли, відповідно, господарське об'єднання, фірму або підприємство.

Впровадження югославської моделі суспільного розвитку мало певні позитивні результати. Зросло промислове виробництво, стабільними темпами збільшувалося виробництво сільськогосподарської продукції. Використання товарно-грошових відносин сприяло підвищенню продуктивності праці та зростанню конкурентоспроможності югославських товарів на ринках Заходу.

В минулому відстала, аграрна Югославія в середині 60-х років перетворилася на індустріально-аграрну країну, а після виконання четвертого п'ятирічного плану (1966—1970 рр.) СФРЮ досягла рівня середньорозвинутих європейських країн. Промислове виробництво в 1975 р. збільшилося порівняно з довоєнним рівнем у 15 разів.

У сільському господарстві переважну більшість виробничих кооперативів до 1952 р. було реформовано або перетворено в кооперативи загального типу (споживчі або збутові). На частку суспільного сектора, де постали багатогалузеві агропромислові комплекси, припадало близько 16 % усієї орної землі. В приватній власності 2,6 млн селянських господарств перебувало 84 % землі.

Конституційна реформа, здійснення якої розпочалося зразу ж після 1963 р., коли країна дістала назву Соціалістична Федеративна Республіка Югославія, завершилася прийняттям у лютому 1974 р. нової конституції. Перша стат-

тя Основного закону проголошувала, що СФРЮ є «союзною державою, державною співдружністю добровільно об'єднаних народів та їхніх соціалістичних республік», яка оснований на «самоврядуванні робітничого класу, всіх трудящих та громадян, рівноправних народів та народностей».

Конституція визначала порядок формування обцинних, крайових і республіканських скупщин, які склалися з трьох віч (палат): об'єднаної праці, місцевих об'єднань та суспільно-політичного. Скупщина СФРЮ включала два рівноправних віча (палати): союзне і республік та країв. На спільному засіданні обох палат обиралися президент і голова СФРЮ (по одному представнику від республік та автономних країв). Президент — глава держави — очолював президію СФРЮ. У травні 1974 р. скупщина СФРЮ, враховуючи роль Й. Тіто в народно-визвольній війні та революції, в утворенні й розвитку югославської соціалістичної федерації, обрала його президентом країни без обмеження строку мандата.

Тимчасом у розвитку країни поступово нагромаджувалися суперечності, які були закладені в самій моделі «самоврядного соціалізму». Недостатня ефективність системи виробничого самоврядування спричинювалася тим, що вона фактично була вбудована в моноцентралістичну систему влади та суспільно-державного економічного регулювання. Таке поєднання несумісних елементів об'єктивно вело до незбалансованості народного господарства й гальмування економічного розвитку країни. Досвід СФРЮ свідчить, що введення елементів самоврядування в структуру адміністративного соціалізму без змін її основних принципів може дати лише короткостроковий позитивний результат.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Волокітина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. В. Народная демократия: миф или реальность? Общественно-политические процессы в Восточной Европе 1944—1948 гг. М., 1993.
- Гибианский Л. Я. Советский Союз и новая Югославия. 1945—1947 гг. М., 1987.
- Гиренко Ю. С. Сталин — Тито. М., 1991.
- Гиренко Ю. С. Советско-югославские отношения. М., 1983.
- Джилас М. Лицо тоталитаризма. М., 1992.
- Конституция СФРЮ. М., 1975.
- Народные и национальные фронты в антифашистской борьбе и революциях 40-х годов. М., 1986.
- Открывая неизвестные страницы...: Сб. М., 1989.
- Шрам П. М. Доходы и потребление населения в СФРЮ. М., 1987.

● Загострення міжнаціональних відносин у югославській федерації ● Політико-економічні суперечності та спроби здійснення реформ ● Проголошення незалежності Словенії, Хорватії, Боснії й Герцеговини, Македонії ● Розпад СФРЮ ● Збройні конфлікти та міжетнічна війна

Загострення міжнаціональних відносин у югославській федерації. Посилення політичних та економічних кризових явищ і особливо поглиблення міжнаціональних суперечностей у багатонаціональній Югославії 80-х років певною мірою були пов'язані з утратою загальновизнаного політичного лідера, котрий уособлював головні ознаки суспільно-політичного устрою федеративної держави. Смерть президента Й. Тіто в травні 1980 р. стала точкою відліку нового етапу в історії СФРЮ.

За часів Й. Тіто керівництво СФРЮ щоразу при загостренні кризових явищ як у сфері міжетнічних відносин, так і в царині владних структур знаходило необхідні ресурси для стабілізації системи «самоврядного соціалізму». Звичайно, це були паліативні заходи, і югославський політичний режим поступово втрачав рівновагу й можливості саморегулювання. Криза, в якій опинилася СФРЮ у 80-ті роки, мала глибоке історичне коріння і всеосяжний характер: вона охопила економічну, політичну та національну сфери. Отже, необхідно було паралельно здійснювати три реформаційні процеси, що, безумовно, надзвичайно ускладнювало завдання.

Криза югославської федерації назрівала вже давно. Згідно з конституцією 1974 р. СФРЮ була союзною державою, суб'єкти федерації якої також мали певний державний статус, а закріплення самостійності республік та країв звужувало економічні й політичні функції федеральної держави. Республіки несли відповідальність за економічний та політичний розвиток на своїх територіях. До федеральної компетенції входили тільки функції забезпечення незалежності й територіальної цілісності країни, регулювання трудового права та відносин на внутрішньому югославському ринку, планування, функціонування валютної системи, органів державної безпеки, ведення зовнішньої політики та економічні відносини з іншими країнами. По суті, конституція закріплювала новий тип федералізму. В умовах поліцентричного

етатизму, чи націонал-етатизму, цей тип визначався як «класичний традиційно-політичний федералізм із самостійними центрами влади». Інакше кажучи, мова йшла про сильні елементи конфедерації в класичному варіанті федерального державного устрою.

В середині 80-х років виявилися серйозні труднощі у функціонуванні югославського суспільства на основах децентралізованого федералізму. Рішення приймалися вкрай повільно, що спричинювалося складною процедурою погодження усіх точок зору, виконавча влада неефективно здійснювала свої обов'язки. Функції федерації звелися до інституту узгодження інтересів, центр потрапив у цілковиту залежність від республік та країв. Тому на порядок денний висунулося завдання зміцнення єдності федерації в суспільно-економічному, юридичному й територіальному відношеннях шляхом перегляду основних положень конституції.

Влітку 1987 р. припинив існування Союз письменників Югославії. Це була перша загальноюгославська організація, яка розпалася під тиском міжнаціональних антагонізмів. Почали активно обговорюватися різноманітні проекти « нової Югославії », які віддзеркалювали позиції республіканського керівництва. Хорватія і Словенія виступали за конфедеративний устрій країни. Лідери Словенії розгорнули кампанію критики сербського керівництва на підтримку всіх без винятку сил, які займали антисербську позицію. Все це надавало відносинам усередині федерації конфронтаційного характеру.

Опозиційні кола словенської інтелігенції в 1987 р. підготували й обнародували « Національну програму », яка підводила до ідеї утворення незалежної держави. В засобах масової інформації розпочалася боротьба проти « будь-яких проявів сербського шовінізму », розвивалися сюжети про « окупацію » Словенії, ЮНА називали « окупаційною ». Між Сербією і Словенією розпочалася справжня « інформаційна війна ».

Ситуація ускладнювалася кризою, яка перманентно розвивалася в автономному краї Косово, що входив до складу Сербії. Албанське населення краю (90 %) було невдоволене своїм нерівноправним становищем у федерації. В 1981 р. албанці, спираючися на відповідні положення чинної конституції, почали домагатися реалізації свого права на самовизначення й виступили за надання краю Косово статусу республіки.

Союзний уряд СФРЮ спробував нормалізувати становище економічними заходами (зміна економічної структури, зміцнення матеріальної основи самоврядування) та полі-

тичними (формування єдності на класовій основі). Але ситуація в краї продовжувала загострюватися. Дедалі більше сербів і чорногорців мусили залишити Косово. *Періоди введення воєнного стану поступалися місцем періодам розробки нових програм вирішення « косовської проблеми ».* Однак усі заходи щодо стабілізації становища в Косово виявилися неефективними.

Нерозв'язаність « проблеми Косово » підірвала єдність федеративної держави, заважала здійсненню необхідних перетворень у всій країні. *Все це каталізувало націоналістичні настрої в Словенії та Хорватії, вело до посилення традиційно впливових автономістів у Сербії.* Керівництво Словенії й Хорватії виступило з різкою критикою сербської політики щодо албанців Косово, солідаризувалося з ними й цілком підтримало їхні вимоги. Так політичний механізм федерального державного устрою став поступово розхитуватися. *Виникла гостра потреба в нових інститутах політичної влади.* Однак керівництво СКЮ (насамперед СК Сербії) не поспішало радикально змінювати існуючі державні структури, небезпідставно побоюючися втратити контроль над ситуацією в країні.

Шукаючи вихід із кризового становища у федеративних відносинах, скупщина СФРЮ 25 листопада 1988 р. прийняла 39 поправок до конституції країни. Вони викликали неоднозначну реакцію: як побоювання щодо посилення централізму, так і нехтування як черговим безплідним компромісом. Більшість поправок стосувалися функціонування господарського механізму, решта відображала новий підхід до відносин між федеральним центром і республіками. Союзний уряд здобув право втручатися в справи республік та країв у випадку невиконання ними союзних законів. Створювалися єдині фінансова, кредитна, податкова та валютна системи. Федерація наділялася правом визначати стратегію науково-технічного розвитку Югославії, а також виступати як арбітр при розв'язанні суперечностей, що виникали в окремих республіках та краях. Змінювався статус автономних країв, які позбавлялися будь-яких елементів державності й ставали підзвітними республіканським органам.

Прихід до влади в 1989 р. в Сербії нового керівництва на чолі із С. Мілошевичем ознаменувався активізацією політики « рятування Косово » від загрози албанізації. Використовуючи популярні ідеї « антибюрократичної революції », воно повело боротьбу за витиснення з партійних та державних посад прихильників « тітовської гвардії ». С. Мілошевич поставив завдання відновлення суверенітету Сербії над автономіями в Косово й Воеводині *Зважаючи на існуючі безза-*

коння та порушення порядку, 5 липня 1990 р. була розпущена скупщина Косово. У відповідь делегати розпущеної скупщини в підпіллі 7 вересня прийняли конституцію, яка проголосила Косово республікою. Однак ухвалена в жовтні 1990 р. конституція Сербії звела правовий статус країв до територіальної та культурної автономії.

Політико-економічні суперечності та спроби здійснення реформ. Різде загострення міжгегнічних та економічних проблем привело до колективної відставки всього союзного уряду на чолі з В. Мікуличем. У березні 1989 р. на чолі нового кабінету став хорват А. Маркович. Урядова програма довго обговорювалася і була ухвалена скупщиною СФРЮ лише в грудні 1989 р. Головною метою економічної реформи проголошено перехід до ринкових відносин та остаточну ліквідацію «патронату» держави над економікою.

Реформа розпочалася з 1 січня 1990 р. введенням внутрішньої конвертованості югославського динара. Потім упродовж шести місяців інфляція була зведена до нульової позначки, а ринкові відносини стали домінуючими в економічному житті країни. Першу частину запланованих реформ удалося виконати досить успішно. Зросли валютні резерви держави. Створилися реальні можливості виходу Югославії з економічної кризи.

За порівнянню коротких строк у СФРЮ були підготовлені також необхідні нормативно-правові умови для поступового переходу суспільства на засади політичного плюралізму та різноманітності форм власності. Однак, *виступаючи в червні 1990 р. в скупщині, голова уряду А. Маркович заявив, що наступне просування реформ залежить не стільки від якості самої програми, скільки від досягнення взаємопорозуміння та злагоди між народами федеративної держави. Але саме цього в Югославії вже не було.*

Процес переходу народів федеративної Югославії від однопартійного суспільства «самоврядного соціалізму» до плюралістичної демократії відбувався на фоні бурхливих подій 1989 р. в країнах Східної Європи. Ці події, безумовно, сприяли прискоренню розвитку політичних процесів у СФРЮ, які мали аналогічну спрямованість. Однак у Югославії вони виявилися нерозривно пов'язаними з міжнаціональними суперечностями, що й надавало подіям надзвичайно специфічного характеру. *У СФРЮ досить часто підкресливали, що вона є країною шести республік, п'яти народів, чотирьох мов, трьох релігій, двох алфавітів та однієї партії.*

Щоб утримати в єдиній державі економічно й культурно різноманітні елементи, які мали досить обмежений часом

досвід (не завжди позитивний) співіснування, потрібна була об'єднуюча наднаціональна сила. З 40-х років таку силу являв собою Союз комуністів Югославії. Це була організація з міцною структурою, послідовною політикою та ідеологією, що обстоювала примат класового підходу. Політика СКЮ в національному питанні вирізнялася волюнтаризмом: міжреспубліканські кордони були встановлені без урахування етнічного складу населення, значна кількість людей опинилася за межами «своїх» республік. Щоб зменшити вплив Сербії, там було утворено два автономні краї. В ранг національності була зведена релігійна належність.

Криза суспільства збіглася з кризою СКЮ, авторитет якого неухильно падав, що віддзеркалювало процес занепаду існуючого в країні «партійного монотеїзму».

Керівництво СКЮ в гострій політичній та ідеологічній боротьбі обстоювало необхідність збереження однопартійної системи та самоврядування, за яких, мовляв, можливий і політичний плюралізм. *Лідери СК Хорватії та Словенії домагалися поступового введення багатопартійності. Але в першу чергу вони прагнули здобути можливість самостійних дій у межах СКЮ. По суті мова йшла про реорганізацію партії на принципах федералізму, обмеження контрольних функцій центрального керівництва щодо процесів виробництва та розподілу в країні.*

Подолання кризи багато в чому залежало від можливості швидкого реформування самої правлячої партії. Ці питання розглянув у січні 1990 р. XIV з'їзд СКЮ. Однак критична маса нагромаджених у федеративній державі проблем та суперечностей призвела до відкритого зіткнення на з'їзді між прихильниками різних концепцій виходу з кризи, насамперед між центральним і республіканським керівництвом партії.

Всі спроби розпочатого в січні й продовженого в травні та вересні 1990 р. XIV з'їзду СКЮ прийняти конструктивні рішення про реформування партії закінчилися безрезультатно. Делегації Словенії та Хорватії залишили з'їзд, заявивши про свою повну самостійність. Із цього моменту СКЮ як об'єднуюча сила федеративної Югославії фактично припинив своє існування. СКЮ розійшовся по «національних домівках», а його розпад став провісником дезінтеграції СФРЮ.

У країні розпочався стрімкий процес відновлення «старих» і виникнення нових партій, організацій та рухів. Уже у вересні 1990 р. було офіційно зареєстровано 119 нових політичних структур, у тому числі 14 — на федеральному рівні. Більшість цих партій переживали «хворобу зростан-

ня» — виявлялися тактичні й стратегічні розбіжності, відбувалися розмежування, розколи та об'єднання. Всі ці процеси проходили під час передвиборних баталій у республіках СФРЮ, боротьба між політичними силами торкалася змісту та спрямованості соціально-економічних реформ, від характеру яких залежало й майбутнє федеративної держави.

Запровадження політичного плюралізму відбувалося в умовах розпаду загальнофедерального СКЮ, поширення безмежного націоналізму та шаленого антикомунізму. *Перед комуністами постала альтернатива: або провести внутрішню перебудову з метою збереження впливу в суспільстві, або зовсім зійти з політичної арени.* Частина комуністів залишилася на ортодоксальних позиціях, але в республіканських організаціях здебільшого усвідомили необхідність надання своїй діяльності соціал-демократичної спрямованості

В липні 1990 р. Союз комуністів Сербії проголосив про свій саморозпуск, на його базі разом із Соціалістичним союзом трудового народу була створена Соціалістична партія.

В лютому 1991 р. постала Соціалістична демократична партія Боснії й Герцеговини; у квітні — Соціал-демократичний союз Македонії; в червні — Демократична партія соціалістів Чорногорії та Партія демократичних реформ Словенії, в листопаді — Соціал-демократична партія Хорватії.

Нові ліві партії утворилися в національних межах на платформі концепції «демократичного соціалізму», парламентаризму, багатопартійної системи та соціальної захищеності. Націоналістичні ідеї стали гаслом більшості лівих партій. З появою значної кількості націоналістичних партій різної орієнтації склався новий потужний фактор політичного життя.

Проголошення незалежності Словенії, Хорватії, Боснії й Герцеговини, Македонії. В 1990—1991 рр. у шести республіках СФРЮ відбулися парламентські вибори та розпочалася перебудова політичної системи. Сформовано нові органи влади різноманітної спрямованості: ліві, центристські, праві та коаліційні

В Сербії та Чорногорії перемогу на виборах здобули соціалісти, а в інших республіках — опозиційні ім сили. Коаліційні уряди посгали в Боснії й Герцеговині, Македонії, Словенії, а в Хорватії до влади прийшов однопартійний уряд.

У СЛОВЕНІЇ у квітні 1990 р у виборах брали участь 34 партії. Найбільшу кількість голосів виборців (55 %) здо-

був блок партій ДЕМОС («Демократична опозиція»), який складався з Демократичного селянського й Соціал-демократичного союзів, Християнсько-демократичної партії та «зелених». СКСл — ПДО, яка отримала 17,3 % голосів, перейшла в опозицію. Головою президії Словенії обрано М. Кучана.

Скупщина Словенії 25 червня затвердила акти про вихід із СФРЮ і проголошення державної самостійності, а наприкінці грудня в республіці відбувся плебісцит, на якому 86 % громадян висловилися за незалежну та суверенну державу. 26 грудня 1990 р. скупщина проголосила самостійну Республіку Словенія.

У ХОРВАТІЇ на квітневих виборах упевнену перемогу здобуло Хорватське демократичне співтовариство (ХДС), яке отримало в саборі 64 % мандатів. Але реально ХДС контролювало 80 % парламенту завдяки підтримці з боку центристських партій. Ліва опозиція, хоча й мала близько 20 % місць, була розпорошена та деморалізована. Головою президії Хорватії на саборі обрано лідера правлячого ХДС Ф. Туджмана

Туджман Франьо. Народився 1922 р в с Велико Трговницє. З 1937 р — член КПЮ. З 1941 р. — комісар партизанського загону. З 1945 р — відповідальний працівник міністерства оборони ФНРЮ, Генерального штабу ЮНА. Генерал майор. З 1961 р — у відставці. В 1961—1967 рр. — професор факультету політичних наук Загребського університету. В 1965 р. — доктор політичних наук У 1965—1969 рр. — депутат сабору, голова комітету з питань наукової роботи. В 1967 р. виключений з лав СКЮ З 1972 р. — учасник хорватського націоналістичного руху, неодноразово був заарештований та ув'язнений. В 1989 р. — голова ХДС. Від травня 1990 р. — голова президії Хорватії, від червня — президент Хорватії

Наступним кроком до незалежності став референдум з питання виходу з СФРЮ, проведений 19 травня 1990 р. За самостійну й суверенну державу віддали голоси 95 % громадян (у Сербській Країні референдум бойкотували). 25 липня сабор прийняв декларацію «Про самостійну та суверенну Республіку Хорватія», а також затвердив поправки до конституції, котрі забороняли утворення будь-яких територіально-національних автономій.

22 грудня 1990 р. сабор ухвалив нову конституцію, яка проголосила Республіку Хорватія «унітарною і неділимою, демократичною і соціальною», національною державою хорватського та інших народів, що мешкають на її території. В законі про набрання конституцією чинності зазначалося, що Хорватія залишається в складі СФРЮ до підписання но-

вого союзного договору або до прийняття сабором відповідних рішень.

У МАКЕДОНІЇ на виборах парламенту в листопаді 1990 р. змагалися 16 партій, які належали до лівої, націоналістичних македонської або албанської орієнтації. Лідерами лівого крила були СКМ — ПДП та Союз реформаторських сил (СРС), до яких приєдналися інші, дрібніші угруповання. Македонські албанці, які становили 20 % населення республіки, підтримували національну Партію демократичного процвітання (ПДП). Партії націоналістичного спрямування виступали з програмами «національного порятунку», «македонського суверенітету», «об'єднання трьох Македоній». Внутрішня македонська революційна організація — Демократична партія за македонську національну єдність (ВМРО — ДПМНЄ) на чолі з 25-річним поетом Л. Георгиевським виступила за незалежну «Велику Македонію».

Підсумки листопадових виборів були досить несподіваними: ВМРО — ДПМНЄ випередила комуністів й дістала 37 місць у парламенті, СКМ — ПДП — 31 місце, албанська ПДП — 21, СРС — 18, Соцпартія — 6.

У Македонії процес здобуття незалежності на відміну від інших республік не був пов'язаний з воєнним конфліктом. Вона залишила федерацію лише тоді, коли надій на існування єдиної держави остаточно зникли. Референдум про незалежність, під час якого 99 % виборців проголосували «за», відбувся у вересні 1991 р.

Певна стриманість політиків Македонії в питанні про суверенітет пояснювалася як невіршеністю «македонського питання», так і досить несприятливими об'єктивними умовами для постання та існування суверенної держави, позбавленої навіть виходу до моря. До того ж Македонія була оточена країнами, які традиційно мали серйозні упредження щодо права македонців на самовизначення і власну державність. Так, у Болгарії заперечували існування не тільки самої нації, а й навіть македонської мови, вважаючи македонців етнічними болгарами. До того ж проболгарські настрої в самій Македонії завжди були досить сильними, носієм їх виступала ВМРО.

Головною перешкодою до загального міжнародного визнання Македонії досі залишається позиція Греції, яка не згодна з назвою нової держави, оскільки має у своєму складі однокрайню провінцію. Греція вбачає в назві новоствореної держави територіальні претензії й загрозу своїй цілісності. Певні плани відносно Македонії мають політики в Туреччині й Сербії.

В БОСНІЇ й ГЕРЦЕГОВИНІ на розклад політичних

сил наклав відбиток багатонаціональний склад її населення. В республіці градиційно черезсмужно мешкають мусульмани — 39,5 % (так називають сербів або хорватів, що сповідують іслам, який їхні предки сприйняли за часів турецького панування), серби — 32 % та хорвати — 18,4%. *Вибори у двопалатний парламент, що відбулися 18 листопада 1990 р., привернули увагу всієї Югославії, оскільки їхні підсумки ще могли вплинути на долю федеративної держави.*

У виборах брали участь майже 40 партій, більшість яких формувалася за національними ознаками. Наприклад, у списках кандидатів у члени президії республіки зазначалося: «кандидати мусульмани», «кандидати серби», «кандидати хорвати», «кандидати інших народів і народностей».

Фаворитами на виборах були: мусульманська Партія демократичних дій (ПДД), від якої потім відділилися Мусульмансько-боснійська організація, Хорватське демократичне співробітництво (ХДС) та Сербська демократична партія (СДП), котрі завоювали в обох палатах скупщини 201 місце (з 240) в парламенті. Підсумки виборів загребські газети назвали «тріумфом трьох націй». Цілковита поразка лівих сил свідчила про втрату колишньою правлячою партією (35 місць) підтримки серед населення.

Мусульмансько-хорватська більшість у скупщині БіГ (без сербських депутатів) прийняла «Меморандум про незалежність Боснії й Герцеговини», в якому наполягала на створенні самостійної унітарної держави. У відповідь незгодні з цим рішенням серби 9 листопада провели на своїх автономних територіях плебісцит, учасники якого висловилися за створення оновленої загальнослов'янської держави, а в січні 1992 р. тут була проголошена Сербська республіка Боснія.

Остаточну долю БіГ визначив референдум наприкінці лютого 1992 р. За самостійну й незалежну державу висловилися 92 % мусульман і хорватів (59 % тих, що мали право голосу). Сербська община бойкотувала референдум.

У СЕРБІЇ на засіданні скупщини 28 вересня 1990 р. була ухвалена нова конституція, яка декларувала повернення до багатопартійного та демократичного суспільства. Сербія проголошувалася «державою всіх громадян, що в ній мешкають, яка ґрунтується на свободах і правах людини та громадянина, на пануванні права й на соціальній справедливості».

За короткий строк у Сербії сформувалося понад 40 партій і рухів. Усі вони брали участь у виборах до скупщини в грудні 1990 р. Головними суперниками соціалістів були

Демократична партія, що виступала за парламентаризм, економічну свободу та соціальні права й гарантії, а також угруповання монархічно-націоналістичного спрямування «Сербський рух оновлення».

На виборах президента Сербії з 32 кандидатів найбільшу кількість голосів (65%) здобув лідер соціалістів С. Мілошевич. Після другого туру кандидати СПС, за яких проголосувало 49% виборців, посіли в скупщині 80% депутатських місць.

Мілошевич Слободан. Народився 1941 р. в м. Пожареваце. З 1959 р.—член СКЮ. В 1960—1964 рр.—студент юридичного факультету Белградського університету. В 1963—1966 рр.—секретар комітету СКЮ університету. В 1966—1969 рр.—радник голови скупщини Белграда з економічних питань, керівник служби інформації скупщини. В 1969—1973 рр.—заступник генерального директора, в 1973—1978 рр.—генеральний директор об'єднання «Техногас». У 1978—1983 рр.—голова об'єднаного банку Белграда. В 1984—1986 рр.—голова Белградського комітету СКЮ. В 1986—1989 рр.—член президії ЦК СКЮ. Голова президії ЦК СК Сербії 3 липня 1990 р.—голова Соціалістичної партії Сербії, з грудня 1990 р.—президент Сербії.

В ЧОРНОГОРІЇ на виборах у грудні 1990 р. перемогу здобув Союз комуністів, який отримав у скупщині 83 із 125 депутатських місць. Основними конкурентами комуністів виступали Союз реформаторських сил і Народна партія. Лідера комуністів М. Булатовича було обрано головою президії Чорногорії.

Зміна суспільно-політичних пріоритетів, яка відбулася під час виборів до республіканських парламентів, сприяла поширенню відвертого антикомунізму та войовничого націоналізму. В цих умовах будь-які національно-культурні або економічні суперечності обтяжувалися політичними. У свою чергу, ворогуючі між собою неокомуністичні й антикомуністичні політичні угруповання найактивнішим чином експлуатували націоналістичні гасла, що об'єктивно вело до подальшого загострення міжетнічних відносин у країні.

Розпад СФРЮ. Вибори на багатопартійній основі в усіх республіках супроводжувалися прийняттям нових республіканських конституцій, а в ряді випадків і декларацій про незалежність, у яких проголошувався пріоритет республіканських законів над союзними. Результатом цього стали розпад єдиного конституційного порядку в країні та виникнення паралельних конституційно-правових систем.

З кінця 1990 р. почалася серія засідань та консультацій, як на рівні президії СФРЮ з участю представників усіх республік, так і на двосторонніх зустрічах республіканських делегацій. Була розглянута низка різних проектів змін

відносин у межах федерації. В результаті не тільки з'ясувалися позиції сторін, а й виявилися їх непримиренність та зростаючі розбіжності: Сербія та Чорногорія прагнули зберегти федерацію; БіГ та Македонія схилилися до конфедеративного устрою; Словенія та Хорватія виступали за союз самостійних і суверенних держав, базованих на конфедеративних відносинах.

Федеральні органи СФРЮ поступово втрачали основні владні важелі. Ставало дедалі очевиднішим, що швидко реформувати федерацію, з необхідністю чого погоджувалися всі її суб'єкти, не вдасться. Неокомуністичне керівництво Сербії й Чорногорії прагнуло до збереження соціалістичних підвалин суспільства, а з ними й федеративної держави, тоді як лідери інших республік уже практично приступили до демонтажу всіх структур «самоврядного соціалізму», а також створення правових основ національного суверенітету.

Розраховані на здійснення в умовах єдиного економічного простору, економічні реформи, які рішуче розпочав А. Маркович, захлинулися. Між республіками розпочалися справжні економічні війни: торговельні зв'язки розривалися, транспортні перевезення блокувалися, а на майно «чужих» фірм накладався арешт. Це призвело до загального спаду виробництва в країні на 20—25%.

Республіканські політики, що прийшли до влади, відмовлялися проводити погоджені дії з федеральним урядом А. Марковича, що спричинило врешті-решт розвал єдиних правової, фінансової, кредитної систем СФРЮ, припинення функціонування загальноюгославського ринку, зумовило війну федеральних та республіканських законів, остаточно підірвало міжнаціональну стабільність федерації. Процес подальшої дезінтеграції Югославії тривав, постало питання про її існування як федеративної держави.

Президія СФРЮ 3 квітня 1991 р. прийняла концепцію уряду А. Марковича щодо функціонування СФРЮ в перехідний період за формулою «11+3». Вона передбачала прийняття трьох невідкладних поправок до конституції СФРЮ, в тому числі щодо проведення вільних виборів до федеральної скупщини, та одинадцяти законів, спрямованих на забезпечення життєздатності федерації до прийняття остаточного рішення про майбутній державний устрій. Але в республіках прийняття цього пакету проектів законів було заблоковано.

Спроби знайти політичне рішення щодо кризи нагтовувалися на небажання сторін іти на взаємні поступки. До того ж Словенія вже приступила до формування власної армії. Проголошення Хорватією і Словенією незалежності

та їх вихід із СФРЮ поставили інші суб'єкти федерації й усе світове співтовариство перед фактом, що здійснився. На порядок денний висунулися питання, до вирішення яких ніхто тоді не був готовий: Чи є одностороння декларація про незалежність достатньою підставою для міжнародного визнання самопроголошених республік? Чи має федерація як загальновизнаний суб'єкт міжнародного права право на захист своєї цілісності? Які принципи визначення кордонів нових держав? Ці та інші питання, пов'язані з правонаступництвом державних утворень, ніколи не обговорювалися, а влітку 1991 р. вони перетворилися на животрепетні та найважливіші. Великий вплив на політичні процеси в СФРЮ справили розпад Радянського Союзу, який розпочався із серпневих (1991 р.) подій у Москві.

В жовтні 1991 р. фактично припинила свою діяльність президія СФРЮ, що складалася з представників усіх республік, СКЮ та ЮНА. Члени президії від Сербії, Чорногорії та ЮНА заявили про перехід до них усієї повноти влади. Природно, що представники інших республік у вищому органі федерації з цим рішенням не погодилися. Пішов у відставку голова уряду А. Маркович. Фактично єдиним загальноюгославським інститутом залишалася ЮНА, яка активно виступала за збереження федерації.

Наприкінці 1991 р. розпочалася смуга міжнародного визнання незалежності Словенії та Хорватії. Серед перших держав, які встановили дипломатичні відносини з ними, були Німеччина та Україна, а до кінця року їх кількість наблизилася вже до 20.

Хорватський сабор звільнив з посади голови президії СФРЮ С. Месича, який після повернення в Хорватію заявив: «Я боровся за інтереси Хорватії на тій ділянці, яку мені було доручено. На мою думку, я виконав завдання — Югославія більше не існує».

Керівництво Сербії та Чорногорії розпочало процес відновлення нової федеративної держави на уламках СФРЮ. В Белграді 27 квітня 1992 р. було оголошено про утворення Союзної Республіки Югославія (СРЮ). Скупщина затвердила конституцію нової федерації, а на початку червня відомого письменника Д. Чосича було обрано президентом СРЮ.

Збройні конфлікти та міжетнічна війна. Переростання державної кризи в збройний конфлікт мало свої особливості в кожній республіці. Влітку 1991 р. руйнівні процеси в СФРЮ стали пануючими, некерованими та необоротними. Трагічний розвиток подій спричинювався насамперед об'єктивною неможливістю розв'язати одразу той клубок різно-

планових проблем у багатонаціональній федеративній державі, який складався протягом десятиліття.

Становище в Югославії ускладнювалося тим, що нове керівництво республік не хотіло очікувати. Вимоги про термінове виведення з території Словенії й Хорватії підрозділів ЮНА та суворе дотримання існуючих кордонів мали ультимативний характер. Питання ж умов сецесії, правонаступності, поділу майна багатонаціональної держави, визначення міждержавних кордонів, долі ЮНА, забезпечення прав національних меншин тощо заздалегідь не обговорювалися.

Союзний уряд 26 червня 1990 р. визнав рішення Словенії та Хорватії про державну самостійність незаконними. У свою чергу, депутати федеральної скупщини від цих республік покинули Белград. Президія СФРЮ віддала наказ командуванню ЮНА взяти під контроль зовнішні кордони Словенії. Це рішення було продиктоване прагненням зупинити процес дезінтеграції федеративної держави.

У СЛОВЕНІЇ зіткнення між армійськими підрозділами, до складу яких входило 22 тис. чоловік, та словенськими військовими формуваннями, що налічували до 50 тис. бійців, розпочалися в день прийняття рішення про початок операції. Президент М. Кучан засудив агресію проти Словенії й закликав населення до опору. Словенцям одразу вдалося заблокувати більшість армійських гарнізонів. У ЮНА, навпаки, спостерігався занепад морального стану, про що свідчило масове дезертирство, а близько 2,5 тис. військовослужбовців опинилися в полоні. Під час збройних сутичок на території республіки загинуло понад 60 чоловік.

Загроза розгортання міжетнічного конфлікту в Югославії викликала стурбованість у Європейському співтоваристві (ЄС), яке запропонувало свої посередницькі миротворчі послуги. Саме завдяки присутності делегації доброї волі ЄС президія СФРЮ 1 липня 1990 р. затвердила своїм головою представника Хорватії С. Месича, проти кандидатури якого досі категорично виступала Сербія. Була також досягнута домовленість про припинення вогню, а Хорватія та Словенія зобов'язалися дотримуватися тримісячного мораторію на рішення про вихід із СФРЮ.

У присутності делегації ЄС відбулися переговори вищих керівників СФРЮ і Словенії та Хорватії, за підсумками яких 7 липня прийнято спільну декларацію «Про мирне розв'язання кризи югославської держави». В документі підкреслювалося, що визначити майбутнє держави мають народи СФРЮ. Згідно з домовленостями передбачалося без будь-яких умов терміново розпочати переговори між за-

інтересованими сторонами з усіх аспектів майбутнього устрою Югославії, встановити ефективний контроль за ЮНА, всі учасники конфлікту зобов'язувалися утримуватися від будь-яких односторонніх кроків. 18 липня президія СФРЮ прийняла рішення про виведення ЮНА із Словенії в тримісячний строк.

Якщо в Словенії конфлікт мав форму протистояння між федеральним центром і республікою, то в ХОРВАТІЇ він набув характеру міжетнічної війни. *Головна проблема полягала в характері розв'язання питання про право націй на самовизначення. Треба було вирішити: хто має право на самовизначення і відділення — держава або народ?* Якщо держава, то республікам лишається тільки уточнити свої кордони та визначити умови сецесії. Якщо окремих народів у межах багатонаціональної республіки, то який статус внутрішніх кордонів і як їх визначати?

Центром міжетнічного протистояння в СФРЮ стало «сербське питання». Після розвалу федерації 2 млн сербів опинилися поза межами Сербії. Вони прагнули вільного, рівноправного визначення свого майбутнього. В самій Сербії домінували настрої солідарності з єдинокровними братами, які мимоволі стали громадянами інших республік. Цими настроями негайно скористалася націоналістично орієнтована опозиція Тоді президент С. Мілошевич виступив на захист права сербів жити в єдиній державі, підкреслюючи, що визнання рівноправного статусу сербів у Хорватії, Боснії й Герцеговині є шляхом до стабілізації в цих республіках.

Суть збройного конфлікту у Хорватії полягала в зіткненні інтересів хорватів, які обстоювали своє право на відділення від СФРЮ при збереженні республіканських кордонів, і сербів у Хорватії, які, не відкидаючи перспективи жити з хорватами в єдиній державі, виборювали право самим вирішувати власну долю.

Найнепримиреннішу позицію займали мешканці Сербської Країни, яка історично ніколи не входила до складу власне хорватських земель. Уперше серби Країни порушили питання про культурну автономію після приходу до влади ХДС у 1990 р. Нова конституція визнала сербське населення національною меншиною, а розгорнута наступальна націоналістична пропаганда сприяла поширенню антисербських настроїв. Усе, що відбувалося, нагадувало сербському населенню геноцид хорватських усташів щодо сербів за часів минулої війни.

Безпосереднім приводом для розгортання хорватсько-сербського протистояння стала заборона новою загребсь-

кою владою проведення сербами референдуму, яка викликала демонстраційний бойкот хорватського прапора жителями сербських населених пунктів. На референдумі, який відбувся в серпні 1990 р., хорватські серби однозначно висловилися за збереження єдиної багатонаціональної югослов'янської держави.

Спроби встановлення хорватського суверенітету на територіях із сербським населенням за допомогою сили викликали опір. Зважаючи на трагічний досвід другої світової війни, така реакція сербів на тиск була досить передбачуваною. 28 лютого 1991 р. Сербська Країна прийняла рішення про відділення від Хорватії та підтвердила свою належність до СФРЮ.

В центрі конфлікту відразу опинилися дислоковані в Хорватії підрозділи ЮНА, яку в Загребі однозначно кваліфікували як ворожу силу та «оплот сербського гегемонізму». Однак формальні підстави для подібних обвинувачень з'явилися тільки після того, як у ЮНА розпочалося масове дезертирство хорватів, словенців, мусульман та македонців. Роль ЮНА в міжетнічному конфлікті мала подвійний характер. З одного боку, вона виконувала вказівки федеральної влади, а з іншого — намагалася роз'єднати ворогуючі сторони: хорватські збройні формування і сербські сили самооборони.

Певну роль у розпалюванні міжетнічного конфлікту відігравав релігійний фактор. Священнослужителі різних конфесій активно заповнювали той ідеологічний вакуум, який створився після кризи ідей «самоврядного соціалізму». В Югославії людей почали ділити на католиків (хорвати), православних (сербів, чорногорці, македонці) та боснійських мусульман.

Бойові дії охопили саме ті райони Хорватії, де компактно мешкало сербське населення: Сербську Країну з центром у Кніні та Сербську автономну область із центром у Вараджині (Славонія, Баранья, Західний Срем). Саме ці райони були піддані руйнуванню, а їх сербське та хорватське населення зазнало значних втрат. Війна унесла життя більш ніж 30 тис. чоловік, близько 700 тис. втратили житло й стали біженцями.

Воєнний конфлікт завдав великої шкоди економіці Хорватії. Промислове виробництво скоротилося на третину, колосальних збитків зазнала туристська індустрія. Безпосередні збитки від війни досягли 30 млрд доларів. Усе життя країни було підпорядковано потребам оборони; понад третина підприємств виконували військові замовлення, лівова частка держбюджету витрачалася на утримання армії та

інших силових структур, загальна чисельність яких досягла 110 тис. чоловік.

Розгортанню міжетнічного конфлікту в Югославії значною мірою сприяв міжнародний фактор. Якщо на початку кризи в СФРЮ керівники США та Західної Європи досить стримано реагували на проголошення Словенією та Хорватією незалежності, то вже після перших збройних сутичок у Словенії їхнє ставлення до конфлікту змінилося.

Спроби Європейського співтовариства взяти на себе роль арбітра в конфлікті виявилися малоефективними. Саме в цей період відбувся розвал СРСР, одним із наслідків якого стало прискорене перегрупування європейських політичних сил, доповнене фактором об'єднання Німеччини. Саме тоді сформувалося неадекватне ставлення в країнах НАТО до основних суб'єктів конфлікту — Сербії та Хорватії.

Окремі європейські країни вважали, що дезінтеграція СФРЮ відповідатиме їхнім національно-державним інтересам. У грудні Німеччина визнала незалежність Словенії та Хорватії.

В Брюсселі 17 грудня 1991 р. на засіданні міністрів закордонних справ ЄС була прийнята Декларація про критерії визнання нових держав у Східній Європі та СРСР. У ній містилися посилання на Статут ООН, Заключний акт наради в Хельсінкі, Паризьку хартію, загальноновизнані принципи самовизначення, права людини, національних меншин та етнічних груп.

У той самий день була прийнята й Декларація про Югославію, в якій констатувалася готовність ЄС визнати незалежність тих югослов'янських республік, котрі підтвердять визнання зобов'язань, що містяться в Декларації про критерії визнання нових держав. У відповідності з цим 15 січня 1992 р. відбулося дипломатичне визнання членами ЄС та іншими країнами Словенії та Хорватії.

Декларації ЄС створили правове підґрунтя для легалізації односторонніх дій окремих республік, ігноруючи існування югославської федерації як суб'єкта міжнародного права.

Засоби масової інформації країн НАТО головну провину в конфлікті поклали на Сербію та ЮНА, тенденційно висвітлюючи події югославської кризи й свідомо замовчуючи політичну та фінансову підтримку Хорватії з боку Німеччини.

Переконавшись у марності спроб урегулювати конфлікт шляхом угоди ворогуючих сторін або розробки глобального проекту майбутнього устрою країни, представники ООН та

ЄС — С. Венс і лорд Каррінгтон — запропонували план етапного вирішення існуючих проблем. На першому етапі передбачалася припинення вогню, деблокування армійських казарм та виведення підрозділів ЮНА з території Хорватії, на другому — введення миротворчих сил ООН з підтримки миру для роз'єднання ворогуючих сторін та захисту мирного населення Хорватії. Лише після цього планувалося розпочати переговори про статус територій, кордони та ін.

В БОСНІЇ й ГЕРЦЕГОВИНІ сценарій розгортання конфлікту повторився, але з небаченою для сучасної Європи жорстокістю.

Головною причиною конфлікту стала неспроможність провідних політичних сил домовитися про майбутній державний устрій республіки. Сербі пропонували конфедеративний варіант співіснування етнічних общин. Ідеєю територіального розмежування мусульман, сербів і хорватів на основі кантонізації обстоювали хорвати. Мусульмани висунули концепцію унітарної держави.

Як тільки підсумки лютогового (1992 р.) референдуму, у ході якого мусульмани й хорвати висловилися за вихід із СФРЮ та створення незалежної держави Боснії й Герцеговини, були обнародовані, в Сараєво пролилася перша кров. Невідомі особи вчинили напад на сербський весільний кортеж, в результаті якого одного чоловіка було вбито, а православного священика — поранено. Напруженість у міжетнічних та міжконфесійних відносинах у квітні переросла у війну за переділ території між мусульманами, сербами та хорватами.

Коли боснійські серби на чолі з лідером Сербської демократичної партії Р. Караджичем переконались у неможливості реанімації СФРЮ, вони висунули пове гасло: «Якщо ми втратили Югославію, то ми не відмовляємося від власної держави». В межах Сербської республіки Боснія були створені відповідні державні структури: скупщина, уряд, президія та армія. Керівництво боснійських сербів заявило, що спільне життя з хорватами й мусульманами можливе в конфедерації за умови гарантії цілковитої рівності для всіх етносів.

Боснійські хорвати, спираючися на підтримку Хорватії в контрольованих північних та південних районах БіГ, 3 липня 1992 р. проголосили Хорватську державу Герцег-Боснія. На цій території в навчальних закладах керувалися хорватськими програмами, військовослужбовці носили хорватську символіку, а в обігу був хорватський динар.

Боснійські мусульмани, керовані лідером Партії демо-

кратичних дій, головою президії БіГ А. Ізетбеговичем, обстоювали концепцію єдиної, неділимої держави, що забезпечуватиме суверенітет не народів, а громадян. Вони спиралися на значну політичну, фінансову й військову підтримку країн мусульманського світу.

Боснія й Герцеговина вже через місяць після референдуму — у квітні 1992 р. — була визнана західними країнами як незалежна суверенна держава. Сформований коаліційний уряд складався з представників мусульман та хорватів. 10 квітня 1992 р. президія БіГ оголосила на території республіки стан «безпосередньої воєнної загрози» й затвердила склад штабу оборони країни.

В початковий період центром міжетнічного конфлікту, як і в інших республіках, стали дислоковані в Боснії й Герцеговині гарнізони ЮНА, підпорядковані Союзній республіці Югославія. Керівництво СРЮ 4 травня 1992 р. віддало наказ про виведення армійських підрозділів із БіГ. Але навіть тоді, коли 19 травня республіку залишили всі військові ЮНА (громадяни Сербії й Чорногорії), ситуація суттєво не змінилася. Справа в тому, що серед військовослужбовців майже 80 % становили жителі Боснії, які після початку конфлікту влилися до військових формувань ворогуючих сторін (здебільшого до сербських), перехопивши з собою зброю та військову техніку. На території БіГ залишилися війська Хорватії, які допомагали боснійським хорватам контролювати територію проголошеної республіки Герцеговина.

Захист Сербією інтересів сербського населення та воєнних дій в Словенії, Хорватії, Боснії й Герцеговині, в яких брала участь ЮНА, були сприйняті країнами НАТО як реалізація ідеї створення «Великої Сербії». Рада Безпеки ООН 30 травня 1992 р. ухвалила дискримінаційне рішення про застосування до Сербії та Чорногорії міжнародних економічних санкцій. СРЮ відмовлено в членстві в ООН.

Війна за переділ території БіГ вирізнялася неймовірною жорстокістю, причому з боку всіх сторін у конфлікті. Тисячі людей опинилися в концтаборах, на захоплених землях проводилися «етнічні чистки». Карта розселення етносів у БіГ перекроювалася за допомогою середньовічних тортур, убивств та інших методів залякування.

Кожен з ворогуючих етносів перебував у конфлікті з двома іншими; склалася ситуація, коли велася «війна всіх проти всіх», хоч основна частина зіткнень припадала на сербсько-мусульманське і хорватсько-мусульманське протистояння. Чисельність жертв становила десятки тисяч, а кількість біженців перевищила мільйон. І хоча кожна із сто-

рін несе свою частку відповідальності за міжетнічний конфлікт, ставлення до них з боку світової громадськості, яке формувалося західними засобами інформації, — різне.

Для припинення кровопролиття і роз'єднання ворогуючих сторін за рішенням Ради Безпеки ООН у червні 1992 р. до БіГ були введені миротворчі сили ООН. А в серпні 1992 р. розпочалася робота міжнародної конференції з проблем колишньої Югославії, яка створила постійно діючий орган Його співголови від ООН та ЄС пропонували різноманітні варіанти врегулювання міжетнічного конфлікту, які, на жаль, не діставали одностайної підтримки з боку ворогуючих сторін.

Протягом усього літа й другої половини 1993 р. в БіГ точилися кровопролитні бойові дії, які несли нові жертви та страждання мирного населення. Наприкінці 1993 — на початку 1994 рр. найжорстокіші зіткнення відбулися між хорватами і мусульманами. Зміцнілі мусульманські збройні сили, які отримували зброю та моджахетинів-добровольців з ісламських країн, почали завдавати відчутних ударів по хорватах У відповідь у районах боїв з'явився «обмежений контингент» регулярних хорватських військ.

У цілому в БіГ склалася досить запутана ситуація. В одних районах ворогуючі сторони вели боротьбу за принципом «усі проти всіх», в інших складалися тимчасові комбінації на кшталт «два проти одного» тощо. Водночас у Женеві тривали безрезультатні пошуки угоди між представниками етносів. У березні 1994 р. у Вашингтоні була підписана угода про створення Хорватсько-мусульманської федерації.

5 серпня 1995 р. в ході дводобової операції «Буря» 100-тисячне хорватське військо захопило Сербську Крайну. До 550 тис. офіційно зареєстрованих на терені колишньої Югославії біженців додалося ще 150 тис. сербів, що втекли з Крайни в Боснію під час захоплення її хорватами.

Наприкінці серпня 1995 р., скориставшись вибухом міни на ринку в Сараєво, який призвів до загибелі людей, і безпідставно звинувативши боснійських сербів у цьому злочині, Рада Безпеки ООН прийняла рішення розпочати операцію «Звільнена сила». Впродовж двох тижнів авіація НАТО бомбардувала територію, контрольовані боснійськими сербами.

Підтримані НАТО, хорвати та мусульмани почали широкомасштабний наступ, у результаті якого територія, контрольована боснійськими сербами в Боснії й Герцеговині, скоротилася до 49 %. Це узгоджувалося з планом США, за яким розподіл території мав здійснюватися таким чином:

51 % — мусульмансько-хорватська федерація, 49 % — серби.

В листопаді 1995 р. в Дейтоні (США) відбулися переговори між президентами Сербії, Хорватії, Боснії й Герцеговини щодо мирного врегулювання на Балканах. Досягнуті домовленості зафіксувала угода, підписана в грудні 1995 р. в Парижі, яка передбачала скасування ембарго на ввезення зброї у «визнані» держави, відміну економічних санкцій щодо СРЮ, поділ території БіГ між ворогуючими сторонами, підтвердження права Хорватії на Східну Славонію, Баранью та Срем (території, контрольовані хорватськими сербами). Для виконання угоди миротворчі сили ООН замінено 50-тисячним контингентом НАТО, до яких приєдналися військові підрозділи України й Росії.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Восточноевропейские страны: 90-е гг. М., 1992. Вып. 1.
 Каменецкий В. М. Политическая система Югославии. М., 1991.
 Лециловская И. И. Исторические корни югославского конфликта // Вопросы истории. 1994. № 5.
 Очаги тревоги в Восточной Европе. М., 1994.
 Политические партии и движения Восточной Европы: Проблемы адаптации к современным условиям. М., 1993.
 Симиц П. Гражданская война в Югославии: причины и последствия // Международная жизнь. 1993. № 7.
 Тоталитаризм: Исторический опыт Европы. М., 1995.
 Югославия в огне: Документы, факты, комментарии (1990—1992). М., 1992.
 Югославский кризис и Россия: Документы, факты, комментарии (1990—1993 гг.). М., 1993.

ХРОНОЛОГІЯ

Польща	Чехо-Словацьчина	Югославія	Болгарія
1905 р., червень — Лодзинське повстання		1903 р., травень — червень — убивство короля Сербії Олександра Обреновича та обрання королем Петра Карагеоргевича	
		1907 р. — введення загального виборчого права в Австро-Угорщині	
		1908 р. — Міжнародний слов'янський з'їзд у Празі	
		1908 р., жовтень — анексія Боснії й Герцеговини Австро-Угорщиною	1908 р., вересень — досягнення Болгарією підковитої незалежності та проголошення її царством
		1910 р. — проголошення Чорногорії королівством	
		1910 р. — Міжнародний слов'янський з'їзд у Софії	
		1912 р., березень — травень — створення Балканського союзу	1912 р., жовтень — 1913 р., квітень — I Балканська війна
		1913 р., травень — Лондонський мирний договір	1913 р., червень — липень — II Балканська війна
		1913 р., серпень — Бухарестський мирний договір	1914 р., 28 червня — вбивство в Сараєво єрцгерцога Франца Фердинанда
1914 р., листопад — створення Польського національного комітету			

Польща	Чехо-Словаччина	Югославія	Болгарія
1916 р., 5 листопада — проголошення імператорами Німеччини й Австро-Угорщини «Незалежної польської держави»	1916 р., травень — заснування Національної ради чеських та словацьких земель	1914 р., 28 липня — Австро-Угорщина оголошує Сербії війну	1915 р., вересень — прийняття рішення про участь Болгарії у війні на боці країн Центрального блоку
1918 р., 7 листопада — проголошення Польської Народної Республіки в Любліні	1918 р., 28 жовтня — проголошення Чехословацької республіки	1917 р., липень — підписання Корфської декларації	1918 р., 24 вересня — 2 жовтня — Владайське повстання
1918 р., 11 листопада — Регентська рада передала Ю. Пілсудському владу	1918 р., 30 жовтня — прийняття Словацькою національною радою «Мартинської декларації»	1918 р., 29 жовтня — проголошення Держави словенців, хорватів і сербів	1919 р., листопад — Нейтський мирний договір
1920 р., квітень — жовтень — польсько-радянська війна	1919 р., 16 червня — проголошення Словацької радянської республіки	1918 р., 1 грудня — проголошення Королівства сербів, хорватів і словенців	1923 р., 9 червня — державний переворот
1921 р., 17 березня — прийняття конституції II Речі Посполитої	1920 р., 28 лютого — прийняття конституції Чехословаччини	1920—1921 рр. — створення Малої Антанти	1923 р. — вересневе збройне повстання
1921 р., 18 березня — підписання Ризького мирного договору		1921 р., 28 червня — прийняття конституції Королівства СХС	1934 р., 19 травня — державний переворот
1926 р., 12—13 травня — державний переворот		1929 р., 6 січня — державний переворот	1934 р., липень — установалення дипломатичних відносин з СРСР
1935 р., квітень — прийняття «санакційної» конституції	1933 р., лютий — «Організаційний пакт» Малої Антанти	1934 р., лютий — створення Балканської Антанти	
1939 р., 1 вересня — напад Німеччини та окупація країни	1938 р., 29—30 вересня — Мюнхенська угода	1941 р., 27 березня — державний переворот	1941 р., 1 березня — приєднання до Тройстого пакту
1939 р., 17 вересня — початок «закідного походу» Червоної Армії та приєднання західноукраїнських та західнобілоруських земель	1938 р., 1 жовтня — окупація Німеччиною частини Чехословаччини	1941 р., 6 квітня — вторгнення німецьких, італійських та угорських військ	1941 р., квітень — участь в авейскій східних територій Югославії
	1939 р., 14 березня — проголошення «незалежної» Словацької республіки	1941 р., 17 квітня — капітуляція королівської армії	
	1939 р., 15 березня — окупація Німеччиною Чехії та Моравії	1941 р., 10 квітня — проголошення «Незалежної держави Хорватія»	
	1941 р., червень — оголошення Словаччиною війни СРСР	1941 р., червень — оголошення НДХ війни СРСР	1942 р., листопад — імплементация програми Вітчизняного фронту
		1941 р., листопад — імплементация національного визволення Югославії	

Польща	Чехо-Словаччина	Югославія	Болгарія
1943 р., 18 квітня — липень — повстання у єврейському гетто у Варшаві	1943 р., 12 грудня — підписання договору про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво з СРСР	1943 р., листопад — 2-га сесія АВНЮ	1943 р., серпень — створення Національного комітету ВФ
1944 р., 1 січня — утворення Крайової ради народової Польського комітету національного визволення	1944 р., 29 серпня — 27 жовтня — Словацьке національне повстання		1944 р., 9 вересня — прихід до влади уряду НКВФ
1944 р., 1 серпня — 2 жовтня — Варшавське повстання			
1945 р., 28 червня — формування уряду національної єдності	1945 р., 5 квітня — створення коаліційного уряду та оголошення Коаліційної програми	1945 р., 7 березня — формування Тимчасового народного уряду	
1946 р., 30 червня — проведення референдуму з питання суверенітету ладу і західних кордонів	1945 р., 1—9 травня — Чеське національне повстання	1945 р., 11 квітня — підписання договору про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво з СРСР	1946 р., 15 вересня — проголошення Народної республіки

1947 р., вересень — створення Інформаційного бюро комуністичних партій

Польща	Чехо-Словаччина	Болгарія	Югославія
1950 р., 6 червня — підписання Стожешського договору про кордон з НДР	1948 р., лютий — загострення політичної кризи та захоплення влади КПЧ	1947 р., 4 грудня — прийняття конституції	1946 р., 31 січня — прийняття конституції ФНРЮ
1952 р., 22 липня — прийняття конституції ПНР	1948 р., 9 травня — прийняття конституції	1948 р., 18 березня — підписання договору про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу з СРСР	1948 р., лютий — початок конфлікту в Комінформ-бюро
			1949 р., вересень — розрив відносин з СРСР та іншими країнами «народної демократії»
1955 р., 14 травня — утворення Організації Варшавського договору (ОВД)		1949 р., січень — створення Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ)	1950 р., червень — початок реформування суспільства і переходу до «самоврядного соціалізму»
1956 р., 28—29 червня — виступи робітників у Познані, початок політичної кризи	1956 р., липень — прийняття закону про національно-державні органи Словаччини		1953 р., 13 січня — прийняття конституційного закону
1956 р., жовтень — подолання кризи та прихід до влади нового керівництва	1960 р., 11 липня — прийняття конституції ЧССР		1955 р., 2 червня — підписання Белградської декларації з СРСР
			1961 р., вересень — 1-ша конференція країн непрямого складання в Белграді

Польща	Чехо-Словаччина	Болгарія	Югославія
1968 р., березень — виступи інтелігенції та студентів	1968 р., січень — початок «прараської весни» 1968 р., 21 серпня — окупація ЧССР військами ОВД 1968 р., жовтень — прийняття закону про федеральний устрій ЧССР	1971 р., 18 травня — прийняття конституції НРБ	1963 р., 7 квітня — прийняття конституції СФРЮ 1964 р., вересень — підписання угоди з РЕВ 1974 р., лютий — прийняття конституції СФРЮ
1970 р., грудень — розстріл робітників у Гданську 1976 р., вересень — виникнення КЗР 1980 р., серпень — вересень — загострення політичної кризи, страйки робітників 1980 р., листопад — легалізація профоб'єднання «Солідарність» 1981 р., 13 грудня — введення воєнного стану 1989 р., червень — серпень — парламентські вибори та втрата ПОРП монополії на владу	1977 р., січень — виникнення громадської ініціативи «Хартія — 77» 1989 р., 17 листопада — початок «ніжної революції» 1989 р., грудень — усунення КПЧ від влади	1989 р., 10 листопада — початок політичних та економічних перетворень	1991 р., 25 червня — прийняття скупщиною Словенії та Хорватії рішення про державну самостійність 1991 р., 26 червня — 3 липня — збройні сутички в Словенії 1991 р., вересень — проголошення незалежності Македонії 1992 р., березень — проголошення незалежності Біл 1992 р., квітень — утворення СРЮ
	1991 р., червень — припинення діяльності РЕВ 1991 р., липень — розпуск ОВД 1993 р., 1 січня — утворення Чеської республіки й Словачької республіки		

	ЗМІСТ
Вступ	5
Лекція 1. Політичне й економічне становище західно- та південнослов'янських народів на початку ХХ ст.	7
Лекція 2. Балканські війни 1912—1913 рр.	31
Лекція 3. Західно- та південнослов'янські народи за часів першої світової війни	36
Лекція 4. Відновлення державності та визначення кордонів Другої Речі Посполитої (1918—1926 рр.)	63
Лекція 5. Польща в період «санакції» (1926—1939 рр.)	81
Лекція 6. Утворення та розвиток Чехословацької республіки (1918—1929 рр.)	92
Лекція 7. Чехословацьчина 30-х років та її окупація гітлерівською Німеччиною	110
Лекція 8. Югославське королівство між двома світовими війнами	125
Лекція 9. Болгарія в міжвоєнний період	144
Лекція 10. Польща в період другої світової війни	167
Лекція 11. Чеський і словацький народи в роки другої світової війни	194
Лекція 12. Народи Югославії в період другої світової війни (1941—1945 рр.)	217
Лекція 13. Болгарія за часів другої світової війни (1941—1945 рр.)	240
Лекція 14. Експорт сталінізму до слов'янських країн Центральної та Південно-Східної Європи	255
Лекція 15. Спроби побудови соціалізму в Польщі (1945—70-ті роки)	266
Лекція 16. Крах комуністичного режиму в Польщі та початок трансформації суспільства (70-ті — перша половина 90-х років)	290
Лекція 17. Побудова соціалізму в Чехословацьчині (1945—1969 рр.)	310
Лекція 18. Чехословацьчина: від авторитаризму до демократії (1970—90-ті роки)	333
	415

<i>Лекція 19. Болгарія: побудова соціалізму та перехід до демократичного суспільства (1945—90-ті роки)</i>	350
<i>Лекція 20. Югославія—від народної демократії до «самоврядного соціалізму» (1945—1980 рр.)</i>	372
<i>Лекція 21. Розпад Югославії, утворення незалежних держав та міжетнічна війна (80—90-ті роки)</i>	389
<i>Хронологія</i>	409

Надцільне видання

Яровий Валерій Іванович

**ІСТОРІЯ ЗАХІДНИХ
ТА ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН У ХХ ст.**

Курс лекцій

Художнє оформлення *М. О. Куріна*
Художній редактор *О. Г. Гриєр*
Технічний редактор *І. М. Лукашенко*
Коректори *Н. М. Цуркан, К. С. Коваленко*

Здано на складання 11.01.96. Підп. до друку 16.05.96. Формат 84×108/32. Папір Друк.
№ 2. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 21,84. Ум. фарбовідб. 22,37. Обл.-вид.
арк. 25,83. Вид. № 3715. Зам. № 203.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті, 252001 Київ, Хрещатик, 10
Свідцтво про державну реєстрацію № 05591690 від 23.04.94

Білоцерківська книжкова фабрика, 256400 Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4